This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

BQ2411 Bound

JUL 13 1909

Harvard College Library

FROM THE BEQUEST OF

JOHN AMORY LOWELL

(Class of 1815)

The original fund was $20,000; of its income three quarters shall be spent for books and one quarter be added to the principal.

TV 6583

TIJDSCHRIFT

VOOR

BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

TIJDSCHRIFT

VOOR

BOEK-

EN

BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE VAN EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDÉ,
C. P. BURGER Jr., V. A. DELA MONTAGNE
EN PR. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE,
MET DE MEDEWERKING VAN NOORD- EN ZUIDNEDERLANDSCHE
BIBLIOTHECARISSEN EN BIBLIOPHILEN

ZESDE JAARGANG

ANTWERPEN, J.-E. BUSCHMANN
'S-GRAVENHAGE, MARTINUS NIJHOFF — 1908

BP241.1

JAARGANG VI NUMMER 1 JANUARI-FEBRUARI 1908

TIJDSCHRIFT
VOOR
BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE
VAN

EMM. DE BOM, C. P. BURGER Jr., J. W. ENSCHEDE,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst.

INSCHRIJVINGSPRIJS :

BELGIË	Per jaar fr.	15.—
NEDERLAND	» fl.	7.50
DUITSCHLAND	» M.	12.50
ENGELAND.	» Sh.	12.6

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, Verdussenstraat, 30, ANTWERPEN.

JAARGANG VI, NUMMER 1 **JANUARI-FEBRUARI 1908**

INHOUD

Tot den lezer . . . . . Blz. 1

G. CAULLET. De gegraveerde, onuitgegeven en verloren geraakte teekeningen voor Sanderus' « Flandria illustrata » . . . . . » 3

P. FR. BONAVENTURA KRUITWAGEN. O. F. M. Plantin's lettercorps « Glose de messel » *Met twee facsimile's.* . . . » 22

C. P. BURGER Jr. Zestiendeeuwsche pamfletschrijvers . . » 29

P. V. Boekbanden. *Met vijf platen* . . . . . » 49

Jos. Wits. « Den Spigel der Ioncheyt » . . . . . » 48

KRONIEK :

Mededeelingen over bibliotheken . . . . . » 51

TOT DEN LEZER

De Redactie wenscht, bij den aanvang van dezen zesden jaargang, haren hartelijken dank te betuigen aan allen, die haar in eene onderneming, welke met talrijke en steeds terugkeerende moeielijkheden gepaard gaat, zedelijken en stoffelijken steun verleenden. Dat de schare van de belangstellenden in het *Tijdschrift* steeds aangroeit, en dus de taak, die in de eerste jaren wel eens eene drukkende was, haar gaandeweg verlicht werd ; dat medewerking uit onderscheidene kringen steeds ruimer wordt verkregen, stelt zij met vreugde vast. Haar streven zal het zijn het *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* te doen blijven en immer meer te doen worden een orgaan dat zich door degelijkheid, betrouwbaarheid en bruikbaarheid onderscheidt. Op geregelde en tijdige verschijning zal meer dan altijd mogelijk is geweest worden gewaakt.

Bij het intreden van dezen nieuwen jaargang moeten wij, tot ons leedwezen, de verdere medewerking als lid der Redactie missen van Dr. P. C. Molhuysen, Conservator der handschriften aan de Universiteits-Bibliotheek te Leiden. Wij mogen echter vertrouwen dat daarmede de band, die ons jaren lang met hem vereenigde in onzen gemeenschappelijken arbeid, niet zal verbroken zijn en hij dit tijdschrift nog vaak met zeer gewaardeerde bijdragen zal bedenken. Den heer Molhuysen zij te dezer plaatse voor de vele belanglooze diensten aan onze uitgave bewezen, hartelijk dank gebracht.

Dr. C. P. Burger Jr., Bibliothecaris der Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam, wiens belangstelling voor deze uitgave reeds mocht blijken uit trouwe medewerking, heeft er wel willen in toestemmen Dr. Molhuysen in ons midden te vervangen.

DE REDACTIE

DE GEGRAVEERDE, ONUITGEGEVEN EN VERLOREN GERAAKTE TEEKENINGEN VOOR SANDERUS' « FLANDRIA ILLUSTRATA ».

« Dat hy (Blaeu) oock wel neerstelick wille bewaeren alle de teeckeningen, die menichvuldich zyn, die hij ofte Hondius niet en heeft geprent in myne boucken, met groot prejuditie van myne ende syne eere, ende myne ende syne schade. » Zoo luidt de angstige, met een bitter verwijt gepaarde aanbeveling welke Antoon Sanderus op 4 Maart 1645, door bemiddeling van den Gentschen medicus Jan d'Hondt, tot zijne uitgevers richtte.

Wij schrijven hier deze woorden over, welke de beteekenis van dezen onzen arbeid duidelijk omlijnen. Ons doel is de vele verkeerde opvattingen terecht te wijzen die omtrent de beide eerste deelen der editio princeps van de *Flandria Illustrata* algemeen in omloop zijn. Onbewuste dwalingen, die echter wel eens voor goed mogen weêrlegd worden. De meest verspreide is die welke het doet voorkomen als zoude de *Flandria Illustrata* op zich zelve een compleet werk uitmaken. De waarheid is dat, ondanks den in die beide deelen gecondenseerden veelomvattenden arbeid, zij niet het werk is zooals het door den schrijver werd opgevat, het werk waarom ontelbare documenten waren voorbereid of reeds den uitgevers behandigd.

Zij die eenigzins vertrouwd zijn met de bijzonderheden van het processus van het door Sanderus aan Vlaanderen gewijde werk, kennen het hds. 16823 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, — eene kostbare verzameling teekeningen die onuitgegeven zijn gebleven, maar door onze hedendaagsche geschiedschrijvers en oudheidskundigen gretig zijn benuttigd. Hoe dikwijls echter werd niet beweerd dat dit album op zich zelve het illustratieve gedeelte van het ongedrukt gebleven derde deel van de *Flandria* zou uitmaken! In werkelijkheid bevat het album nog niet het derde gedeelte der teekeningen die de *Gallo-Flandria* moesten versieren, en er moeten dan nog 21 stuks worden afgerekend, die bestemd waren om, met talrijke andere, een vierde deel, de *Paralipomenâ Flandriæ* uit te maken. Twintig jaar lang is de beroemde Vlaamsche historiograaf de hoop blijven koesteren dat de aanvulling op zijn boek toch nog zou het licht zien; toen hij zich in de abdij van Affligem had teruggetrokken, tot aan den vooravond van zijn afsterven (16 Januari 1664) bleef die hoop in hem voortleven. Maar het einde van den auteur deed zijn werk

voor goed schipbreuk lijden : met het afsterven van Sanderus was de voltooiing zijner duurbare *Flandria Illustrata* onherroepelijk ten gronde gegaan. (1)

« Sanderus heeft het vermeld », is de gewone spreekwijze om te kennen te geven dat eenige instelling, een gemeente, een geslacht, een kasteel, een klooster, eene kerk, op hoogen ouderdom bogen kunnen. « Het is bij Sanderus afgebeeld », wordt nog gezegd, wil men een echt bewijs aanbrengen voor het vroeger uitzicht van eenig gebouw in Vlaanderen, de topographische kenmerken van eenige plaats in het begin der 17e eeuw nagaan, de vroegere iconografische gedaante van ons bewaard gebleven oudere monumenten met de huidige vergelijken. Want, al willen wij het groote nut, in litterarisch opzicht, van de *Flandria* niet betwisten, toch kunnen we ons niet ontveinzen dat de zuivere historische waarde van het boek in omgekeerde verhouding is en blijft met zijne iconographische en oudheidkundige waarde. Bij verloop van tijd en bij de uitbreiding der historische kennis, zal die documentaire wanverhouding tusschen den tekst en het beeld in de *Flandria* gaandeweg toenemen ; en het belang dat de prentkunst van het werk aanbiedt zal immer en immer stijgen.

Wij zullen dan ook voornamelijk die prentkunst — teekeningen en gravuren — behandelen, de grafische zijde van Sanderus' beroemd boek. Wij wenschen de geschiedenis van het werk in iconografisch opzicht na te gaan ; die geschiedenis, voor zooveel mogelijk, in haar geheel te doen herleven. Aan de hand van welsprekende en betrouwbare, voor een deel nog onbekende bescheiden (2), zullen wij de genesis van het werk

---

(1) Over Sanderus, deze korte gegevens tot samenvatting zijner biografie :

Hij werd op 15 September 1586 te Antwerpen geboren, studeerde de humaniora bij de Jezuieten te Oudenaarde en te Gent en de wijsbegeerte in het collegie d'Anchin te Dowaai, waar hij in 1609 den graad van « maître-ès-arts » en dezen van baccalaureaat (1615) bekwam. De godgeleerde studiën deed hij te Leuven en keerde dan terug naar Dowaai, om er het diplima van licentiaat te behalen (1619). Hij werd daarop benoemd tot pastoor te Sleidinge ; later tot aalmoezenier van kardinaal Alpho de la Cueva, gouverneur der Nederlanden, die hem in 1625 de derde Veurnsche prebende in de kathedraal te Ieperen bezorgde. Vóór 30 Juni 1639 was hij scholaster, en in 1646 vraagt hij de door het overlijden van Erycianus Puteanus opengevallen betrekking van historiograaf des konings aan ; hij trekt zich terug in de abdij van Affligem in 1661 en sterft aldaar den 16n Januari 1664.

Lieven Sanderus, zijn broeder, trad in de Jezuietenorden in 1607 en was professor te Dowaai en te Brugge. Hij stierf 1643. — Een andere broeder, Ferdinand, was kanonik te Ninove.

(2) Alleen de historische hoofdbronnen worden hier aangehaald ; het overige van de bibliografie zal gaandeweg in het opstel worden te pas gebracht :

a) Henri Hosdey. *Correspondance d'Antoine Sanderus avec Olivier Vredius, 1628-1647. Septante-sept lettres inédites d'Antoine Sanderus, historien, humaniste, chanoine et écolâtre de la cathédrale d'Ypres, analysées et annotées.*

Dit onuitgegeven hds., in 1904 voltooid, werd ons zeer bereidwillig medegedeeld door wijlen den heer H. Hosdey († Febr. 1906), adjunct-conservator aan de

bijwonen ; wij zullen zien hoe moeizaam de reusachtige oogst van ontelbaar materiaal, landkaarten, gezichten, plattegronden, profielen van stad en land, de omtrekken van burgerlijke en kerkelijke architectuur werd bijeengebracht ; hoe dat materiaal werd aangewend, hoevele wisselingen het onderging, hoe het jammerlijk verspreid geraakte of oneerlijk verminkt werd door uitgevers voor wie verbintenissen en contracten als niet bestaande golden ; wij zullen de herhaalde klachten en bezwaren van den historiograaf vernemen over de vertraging en de tekortkomingen welke de uitgave aankleefden ; over de luiheid zijner teekenaars en medewerkers, over de kwade trouw van lieden die zijn werk verminkten ten bate hunner eigen uitgaven en die dat werk — zijne levenstaak — onkenbaar maakten en onvoltooid lieten. In een afzonderlijk hoofdstuk zullen wij nagaan wie Sanderus' medewerkers en teekenaars zijn geweest. Deze zijne helpers, die hunne taak met meer of minder toewijding volbrachten, zijn over het algemeen nauwgezet en verdienstelijk en de meeste zijn tot nog toe te veel in het duister gebleven. In de lijst der voortbrengselen van enkele hunner, zullen wij veel verdienstelijk, soms ook artistiek werk aantreffen. Zonder hunne medewerking zou Sanderus — hij zelf erkent het ergens — niets hebben kunnen uitrichten.

Zullen we, na aldus de geschiedenis van het illustratief gedeelte der *Flandria Illustrata* te hebben nagegaan, een betrouwbaar overzicht verkregen hebben van het geheele werk van onzen schrijver en zullen we

---

Koninkl. Bibl. te Brussel. Zooals de titel aangeeft, bevat het eene grondige ontleding van 77 door Sanderus aan Vredius gerichte brieven. Deze brieven werden in October 1902 door het Beheer der Handschriften van den Leuvenschen boekhandelaar Fonteyn aangekocht. Het oorspronkelijke dossier is genummerd II 3015. Wij hebben er eenige stukken persoonlijk van overgeschreven, maar verwijzen echter telkens ook naar het hds. Hosdey, met het sigle : Hds. H.

b) Onder nr II 3016 is ook ter Koninkl. Bibl. te Brussel een tweede bundel van aan Vredius door verschillenden gerichte brieven bewaard. Een vijftal stukken hebben wij daarvan benuttigd.

c) Louis Galesloot. *La Flandria Illustrata de Sanderus. l'remière édition. Notice historique sur sa publication.* (In *Ann. Soc. Emul. Bruges*, xxiii, 1871, 221-256 ; xxiv, 1872, 169-178 en 297-320 ; XXV, 1873, 339-364). Nogmaals werd het origineele hds. van dit opstel onderzocht en uittreksels ervan genomen. Wij hadden echter in 1905-06 slechts een vluchtig onderzoek kunnen doen en hoopten later onze aanteekeningen nog te vergelijken met het dossier. nr 1185 in het Rijksarchief te Brussel (Groote Raad van Mechelen). Tot ons spijt kon echter het dossier niet worden teruggevonden. Wat wij aan de uitgave van L. Galesloot ontleenden, is aangeduid door : Glst ; wat wij in het Rijksarchief opteekenden, door : R. A.

d) Bon J. de Saint-Genois. *Antoine Sanderus et ses écrits. Une page de l'histoire littéraire de Belgique au XVIIe siècle.* (In *Ann. Soc. beaux-arts et litt. Gand*, viii, 1859-61, 185-296.) Sigle : S. G.

e) De werken van Sanderus, evenals hunne beschrijving in de *Bibliotheca belgica*.(=B B).

f) Ook werd benuttigd het hds. 16824-5 (v. Hulthem, 594) der Koninkl. Bibl. te Brussel, waarin een brief van den advocaat van den Steene, te Gent, en eene aanvulling op Cuerne, aan Sanderus besteld omstr. 1644.

volle recht kunnen laten wedervaren aan den meester en aan allen die hem met hun weten en hun talent hebben ter zijde gestaan ? Wij zullen er dan toch naar gestreefd en onzen goeden wil betoond hebben. En mocht onze poging niet volledig geslaagd zijn, toch zullen we gelukkig zijn eenigermate te hebben bijgedragen om een onzer nationale gedenkstukken beter te doen kennen en waardeeren, dat in den loop der tijden steeds stijgende bewondering heeft gewekt.

I. — SANDERUS' VOORGAAN.

Is het idee in een uitgebreide verzameling van historische commentaria te vereenigen, niet alleen de cartographie maar tevens de stedelijke en landelijke monumentale iconografie van gansch een gewest, is dat idee het eerst bij Sanderus opgekomen ?

De 16e eeuw, het tijdvak van de opkomst en de eerste uitbreiding der geografische studiën (1) vertoont ons enkel in sommige alleenstaande pogingen, eenige verwijderde analogiën met het werk van den Vlaamschen geschiedschrijver. De overigens uitstekende voortbrengselen van Geeraard Mercator (1512-1594) (2), die van Jacobus Bossius Belga (3), uitgegeven te Rome en te Venetië, vallen heel en al buiten onze lijst. De onvergelijkelijke reeks van 200 topografische opnamen in 1565 door den beroemden Jacobus à Deventer voltooid, is het eerste voorbeeld voor de later zoo talrijk geworden stedezichten, die door Sanderus tot het hoogste peil van volmaking zouden gebracht worden.

In 1567 verschijnt te Antwerpen de eerste uitgave van Ludovico Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* ; buiten stadsgezichten en kaarten in houtsnede, bevat de uitgave twee kopersneden, waarvan een het stadhuis van Antwerpen voorstelt (4). Hierin ligt de echte kiem van het bijzonder karakter eigen aan Sanderus' uitgave.

Hunnerzijds laten de Keulsche uitgevers G. Braun en Fr. Hogenberg hunne, 1572-1616, verschenen *Civitates orbis terrarum*, in 6 deelen, door

(1) Voor nadere bijzonderheden, raadplege men WOUWERMANS, *Histoire de l'école cartographique belge et anversoise au XVIe siècle*. Anvers, 1895.

(2) Vervaardigde 1537-40 een opname van Vlaanderen, waarvan nog geene kaart bestond.

(3) In 1555, bijna gelijktijdig met het verschijnen van een der oudste beschrijvingen onzer gewesten door Ph. Calvete de Estrella (*El felicissimo viaie del principe Don Phelippe, hijo d'el Emperador Don Carlos Quinto, desde Espana à sus tierras de la baxa Alemana, con la descripcion de todas los estados de Brabante y Flandes*, Anvers, M. Nucio, 1552, f°), laat Jacobus Bossius te Venetië eene gegraveerde kaart van Vlaanderen verschijnen : *Flandriæ recens exactaq. descriptio, Michaelis. Tramezini formis ex Pontificis Max. ac Veneti Senatus in proximum decennium privilegio. 1555. Jac. Bossius Belga in aes incidebat.* (H. 0, 36, B. 0,50) ; 1558-59 geeft hij dergelijke kaarten uit van Brabant, Gelderland, Friesland, en Holland. In de 19e eeuw werden er facsimile's van gemaakt.

(4) De andere kopersnede is de algemeene kaart der Nederlanden.

den bekenden teekenaar en miniaturist Joris Hoefnagel (1545-1600) illustreeren ; men vindt in het werk meerdere stedezichten, o. a. van 's Hertogenbosch, Leuven, Mechelen, enz. (1). Nog moet worden aangehaald Abraham Ortelius (1527-1598), die verschillende reizen deed met J. Hoefnagel en in enkele uitgaven zijner kartografische verzameling *Theatrum orbis terrarum*, twee zichten folio : *Tempe* en *Daphne*, invoegde.

Ziedaar alle, of nagenoeg alle uitgaven uit de 16e eeuw die een voorsmaak geven van de *Flandria Illustrata*.

In de tweede helft dier eeuw echter schetsten zekere schilders met voorliefde pittoreske gezichten, plaatsen en gebouwen, hetzij op zich zelf staande hetzij met afwisselende stoffeering. Van die richting, welke tot het begin der 17e eeuw aanhield, zijn de Brueghels de voornaamste vertegenwoordigers. De beide Pieter Brueghel's waren in het bijzonder ingenomen met compositïen waarop roerige en vermakelijke volksmassa's zich verdringen op eenige dorpplaats, waarboven de spitse kerktoren of de tinne van eenig kasteel stemmig zich verheft. De graveurs en uitgevers Jan Claesz en Claes Jansz Visscher gaven verschillige verzamelingen van P. Brueghel's landschappen in het licht, o. a. het *Theatrum præcipuarum urbium ducatus Brabantiae, Flandriae et Selandiae* (30 bll.) en de *Regiunculae et villae aliquot ducatus Brabantiae* (Amsterdam, 1612, 26 bll.). Jan Brueghel, « de Fluweele » (1568-1625) zette ook het genre voort. In zijn werk treft men gezichten en buurtjens aan uit Brugge, Aalst, Lokeren, Antwerpen, Brussel, Scheveningen, enz. Tot die school behoorden nog de Savery's, Mathijs Bril, C. N. a Wieringa, J. Van de Velde, en vele anderen : hun werk werd vooral bekend door de prenten van de beide Visscher's. Eene bijzondere melding komt nog toe aan Jan van Goyen (1596-1656). Reeds omstreeks 1615 bereisde hij eene eerste maal Vlaanderen en Zee-Vlaanderen en bracht er talrijke, thans verspreide schetsen van mede. De verzameling Warneck te Parijs en het Prentenkabinet te Dresden bevatten van Jan van Goyen kijkjes op Vlaamsche steden en dorpen, a. d. z. Belle, Leffrinkoucke, Bergen-St-Winox, enz. Weer was het Claes Jansz Visscher, te Amsterdam, die eene suite van 12 dergelijke teekeningen van Van Goyen uitgaf, met de gestereotypeerden titel : *Regiuncula amoenissima* (2).

De vele verzamelingen die onder die benaming in het licht werden

---

(1) Iedere kaart vertoont nog een specimen van de kleeding der inwoners van de in vogelvlucht afgebeelde plaatsen. J. Janssonius, in zijne *Urbium totius Germaniæ Superiores illustriorum clariorumque tabulæ antiquæ et novæ*.., Amstelodami, 1657, heeft heel wat ontleend aan de uitgave van Braun en Hogenberg.

(2) Claes Jans. Visscher is insgelijks bekend om zijne met kieschen smaak gedane landkaarten. Hij had als leerling onder de leiding geweest van Jud. Hondius : enkele jaren lang werkte hij voor Willem Blaeu en omtrent 1620 vestigde hij zich voor eigen rekening. Niet hij alleen graveerde naar Jan van Goyen. Isaac Major en F. Basan sneden naar dezen « A view of Blankenburg castle on the coast of Flanders » en eene « Vue d'un vieux chasteau en Flandre ».

gegeven, bewijzen hoezeer het publiek ermede ingenomen was en de Amsterdamsche en de Haarlemsche uitgevers en prentenverkoopers vonden voor hunnen voorraad « playsante landschappen » steeds een ruim debiet. In het Zuiden, evenals in het Noorden, maakten ze opgang, en Sanderus, wiens gelouterde smaak ons bekend is, heeft ze zeker hoog gewaardeerd (1).

Het « pittoreske » was echter het voornaamste bestanddeel dier landelijke en stedelijke architectuur. En juist dat « pittoreske » moest slechts als bijkomend gelden, waar men bedoelde eerst en vooral het archeologisch karakter van eenig landschap of van eenig monument te doen uitkomen. Wat ginds als bijkomend thema dienst doet, moest hier als hoofdthema op den voorgrond treden. Wat men bedoelde waren meer nuchtere en methodische opvattingen, die, al moesten zij het schilderachtige niet bepaald uitsluiten, toch nimmer de stoffelijke nauwkeurigheid daaraan zouden ten offer brengen. Landmeters en dilettanten-geschiedvorschers zijn gewis best in staat in die richting te werken : wij hebben bijgevolg nog na te gaan of tijdgenooten van Sanderus, tot eene dier categoriën behoorende, iets hebben gepoogd dat in eenen adem met de *Flandria Illustrata* kan genoemd worden.

Onder de dilettanten verdient in het bizonder onze aandacht Philips de Hurges.

Deze archeoloog (2) is vermoedelijk te Atrecht omstr. 1585 geboren ; hij studeerde de rechten te Leuven en was 1609-1622 schepen te Doornik. Na dien tijd verdwijnt hij van het tooneel ; alleen is bekend dat hij in 1643 overleed. In 1610 was hij in het huwelijk getreden met Margareta de Surhon († 1681), dochter van Jacob, die particulier muntmeester was te Bergen (1581-2) en te Doornik (1583-1609) en vermoedelijk een afstammeling van een der twee geografen uit Bergen, Jan en Jacob de Surhon (3). Wellicht bleef dit huwelijk niet vreemd aan de richting van de Hurges' werkzaamheid. De reizen die hij jaarlijks met archeologische doeleinden ondernam, voerden hem in 1601 te Metz en omstreken ;

---

(1) Wij moeten vermelden dat enkele prenten in de *Flandria Illustrata* een uitgesproken landschappelijk karakter vertoonen, b. v. : Loochristi (I, 175), Middelburg (I, 300) en Melle (II, 505).

(2) Z. *Biographie nationale*, IX, 1886-7, en H. Vandenbroeck, *La Magistrature tournaisienne*, in *Mém. Soc. hist. Tournai*, X, 1871, pp. 121 vv. — E. Michelant heeft de *Voyage à Liége et à Maestricht* uitgegeven in 1872 ; en Fr. Hennebert de *Mémoires d'eschevin de Tournai* (1610-11). — Van zijne *Mémoires de juré de Tournai* bestaat nog slechts eene bladzijde en eene teekening ; verloren zijn zijne *Histoire des évêques de Tournai* en het *Abrégé de la géographie de Thévet.*

(3) Cf. A. Pinchart, *Archives des Arts*, I. Nog vermeldt men Vincent de Surhon, waarschijnlijk een broeder van Margaretha. In 1592 werd hij tot laureaat uitgeroepen in de Hoogeschool te Leuven (Collegie van den Valk) ; bij open brieven van 30 Juni 1623 werd hij in den adelstand opgenomen : hij was alsdan raad en advocaat-fiscaal van het baljuwschap Doornik.

daarbij maakte hij o. m. een schets van het kasteel Thicourt ; in 1605-6 vaart hij de Loire af ; hij doorloopt Bourgogne in 1606 en de Belgische provinciën van 1609 tot 1614 ; het jaar daarna bereist hij het land van Luik en dat van Maastricht. Overal waar hij komt, worden door hem talrijke schetsen vervaardigd. Enkele zijner gezichten van Doornik zijn ook bewaard gebleven (1). De schetsen van Philips de Hurges hebben geringe kunstwaarde ; toch zijn ze gansch niet zonder belang. Hadden ze door eene kundige hand hertoetst kunnen worden, dan waren ze gewis een uitgave zijner reisherinneringen en andere gedenkschriften zeer ten goede gekomen. Maar de Doorniksche oudheidskundige heeft er nimmer aan gedacht zijne topografische opnamen door de graveernaald te doen reproduceeren ; alleen het handschrift van zijn « *Voyage à Liége et à Maestricht* » (Nationale te Parijs, 9025) werd gedrukt in 1872.

Ofschoon zijne natuurlijke neigingen en zijne voorbereidende studie hem wel in staat hadden gesteld een werk te leveren dat het werk van Sanderus eenigzins hadde nabij gekomen, — Sanderus kan hij gekend hebben, daar hij ook met Grammaye in betrekking was, — toch ondernam de Hurges nimmer dergelijken arbeid. Vermoedelijk was het hem genoeg enkele grafische bescheiden van verschillende door hem bezochte streken te verzamelen ; wat hij naliet was dilettanten-werk, niet het werk van een met grondig doorzicht en systematisch arbeidenden geschiedschrijver.

Zekere Martin le Bourgeois, van Atrecht, heeft met zijn naam onderteekend eene kaart van Fransch-Vlaanderen, die men doorgaans ingevoegd vindt bij J. Buzelinus' *Gallo-Flandria* (1625). De kaart heeft voor titel : *Gallo-Flandriae seu Castellaniarum Insulensis, Duacefis et Orchiacensis noua et accurata delineatio. Auctore et sculptore Mart. le Bourgeois Atrebatensi* ; zij is heel en al omringd van obovale medaillons, die kleine gezichten vertoonen van *Douay, l'Isle, Orchies, La Bassée, Armentières, Lannoy, Comines*, en van onder in den hoek rechts een kijkje op het Jezuiten-Collegie te Rijsel : *Insulentes soci^tis Iesv Collegium Senatus Insvlensis opvs.* Van die schikking der gezichten in den vorm van omlijsting, heeft Martin le Bourgeois enkel een alleenstaande fragment geleverd ; weldra zal zij op breede schaal worden toegepast in het werk van Antonius Sanderus.

Laten wij thans enkel typische voortbrengselen van landmeters van naderbij bezichtigen.

Bij het bekende werk van den Gentschen landmeter Jacob Horenbault (2) hoeven we niet lang stil te staan. Beschouwen we liever het werk van de beroemde graveurs en landmeters van Berckenrode, die

(1) Zij werden in 1898 te Doornik tentoongesteld, als toebehoorende aan graaf du Mortier. (Cf. *Ann. Soc. hist. Tournai*, III, 267.)

(2) Cf. Victor van der Haeghen, *Grand plan de Gand dressé en 1619 par le géomètre Jacques Horenbault*. Gand, Heins, 1900.

destijds in Holland eene voorname plaats innamen. Floris Balthazar van Berckenrode, de vader (1563-1616), is vooral bekend om zijne groote krijgskaarten ; hij vervaardigde, o. m., in 1603-4 kaarten van het beleg van Oostende en van Sluis. Zijne drie zonen, Cornelis (1608-1635), Frans (gest. ná 1640) en Balthazar (1591-1644), oefenden het dubbel bedrijf huns vaders uit. Balthazar Florisz., de meest bekende zijner naamgenooten, zegt zelf te zijn « lantmeter en plaetsnyder » ; hij werkte voor rekening van Hendrik Hondius en stond dezen ter zijde nl. bij het vervaardigen der cartografische teekeningen voor het *Atlas* van 1629 en van het *Theatrum* van M. Z. Boxhorn (1632) ; hij is ook de ontwerper en de plaatsnijder van den *Zeeslag van Duinkerken* (18 Februari 1639) (1). Op de auctie van Math. Brouerius van Niedek, te Amsterdam, in 1743, kwamen onder den hamer meerdere teekeningen van Balthazar Florisz van Berckenrode, voorstellende gezichten op Hollandsche steden en kasteelen, van 1622 tot 1629 opgenomen (2). Die bijzonderheden hebben eenig belang : zij doen ons kennis maken met een der eerste beoefenaars eener richting die later onder Sanderus' aansporing meer stelselmatig en in den uitgebreidsten zin zal worden toegepast. Het waren evenwel slechts uitzonderingen in zijn werk, en het voornemen om derwijze de archeologische geschiedenis van gansch eene streek voor te stellen heeft hij nimmer praktisch, doelmatig en algemeen kunnen verwezenlijken, indien zelfs dat voornemen ooit bij hem is opgekomen.

Aan het *Theatrum* van Marcus Zuerius a Boxhorn, waaraan B. F. van Berckenrode medewerkte, moeten echter nog eenige woorden gewijd. De titel is : *Marci Zuerii Boxhornii Theatrum sive Hollandiae comitatus et urbium nova descriptio. Qua omnium civitatum praecipuorumque locorum iconesque .....exhibentur. Amstelodami, sumptibus Henrici Hondii ;* in fine, het drukkersadres : *Lugduni Batavorum ex officina Wilhelmi Christiani* CIↃ IↃ CXXXII. Volgens baron J. de Saint-Genois zou dat werk de aanleiding geweest zijn tot Sanderus' onderneming (3). Maar Sanderus' verklaring is niet zoo precies ; hij bepaalt er zich bij te zeggen dat, waar hij besloot tot het samenstellen der *Flandria*, hij toegaf aan de tot hem gerichte aanvragen « a viris gravibus et eruditis quorum auctoritati judicioque refragari nolebam » (4) — waaronder vermoedelijk zijn neef Jan d'Hondt en de uitgever Hendrik Hondius.

---

(1) Z. F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen 1863-83*, nr 1797. Nog wordt aan Balthazar Florisz toegeschreven een plattegrond van het beleg van Aire (Arien) (1641). Dezelfde als die in Blaeu's *Novum ac magnum Theatrum* voorkomt ?

(2) Z. A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstlerlexicon*, I., S. 50-1 en 90-1.

(3) S. G., pp. 200-1.

(4) Ziehier de heele passage zooals zij voorkomt in het Epistel aan den lezer, vooraan in deel I der *Flandria :*

Cum ecce a viris gravibus et eruditis (quorum auctoritati judicioque refragari nolebam) monitus fui, crebraque adhortatione persuasus aliquid ut de nobilissima Belgii provincia, patriaque meo, de celeberrimo, inquam, Flandriae comitatu eniterer,

Overigens zou Sanderus er slechts kunnen bij verliezen hebben, zoo hij zich de illustratie van Boxhorn's *Theatrum* ten voorbeeld hadde gesteld. De 5 daarin voorkomende kaarten (3 met de onderteekening van Balthazar Florisz. van Berckenrode) hebben als afmetingen slechts 0.16 × 0.32 ; hunne documentaire waarde staat ver beneden die der groote platen in folio regale van de *Flandria Illustrata*. Dan wanneer de bijzondere gezichten van gebouwen, op groote schaal geteekend, in menigte voorkomen in Sanderus' werk, treft men slechts op eene der platen van het *Threatrum*, eene rudimentaire poging in dat genre aan, een prentje van het *Schager Sladt*, dat als onderdeel aan de plaat van Schagen is toegevoegd. (p. 368)

Het blijkt dus dat Sanderus, waar hij gezichten van steden en voornaame gebouwen in gansch Vlaanderen liet opnemen, een nieuwigheid heeft ingevoerd. Mogelijk is dat vroeger werk van sommige geografen, schilders, liefhebbers en vaklieden, Sanderus den te volgen weg heeft aangewezen; maar vast staat dat de uitstekende historiograaf het eerst dien weg ingeslagen en een nieuw genre ingevoerd heeft ; dat hij aan de topografische afbeelding haren objectieven, volledigen en definitieven vorm heeft bezorgd.

Zoo waar is die beweering, dat zoodra hij den eersten stoot gegeven had, sommige uitgevers, voornamelijk in Holland, zich verhaastten zijn werk te copieeren. Zegt het niet genoeg dat de broeders Jan en Cornelis Blaeu hem een aantal platen onveranderd voor hun eigen uitgaven ontleenden ? Hun *Novum ac magnum Theatrum* van 1649, b. v., is veel en rechtstreeks verschuldigd aan de *Flandria Illustrata*.

Sanderus heeft in ruime mate zijne belofte vervuld, waaraan herinnerd wordt in de aanbevelingsbrieven van Philips IV van 23 Augustus 1635 (1), nl. te geven : « images et pourtraitz de nos villes principales.... avecq les maisons célèbres et cloistres plus renommez ». Over de *Flandria Illustrata* werd een fraai en waar woord geschreven (2), dat geen ander werk meer verdient :

« Maintenant que le temps a fait son œuvre, que la Révolution bien

---

non typos solum ab Henrico Hondio (cujus pater Iudocus Hondius in Flandriā natus de re cosmographica bene meritus in Bataviam per bellorum motus secesserat) pro eximio ejusdem, in Flandros, ac liberales disciplinas adfectu, sed tabulas etiam geographicas et icones alias offerri, quibus non ab usu solum varioque fructu, sed ab oblectamentis etiam, quae praeberet et elegantia opus nostrum commendaretur. »

(1) Afgedrukt in Ant. Sanderi, *Ἀπολογιδιον* van 1651 en in S.G , pp. 206-7.

In een door Sanderus in 1636 gezonden rekwest aan de stad zijner voorkeur spreekt hij van zijne toekomstige uitgave « waervan yder groote stadt is ghegraveert in plate van de grootte van een groot f° regael, andere cleynder steden in cleynder plaet, huyssen van playsantien, casteelen, vlecken, yder naer syn verheisch. » (V. van der Haeghen, *Le grand plan de Gand*, 1905.)

(2) Mis de Godefroy Ménilglaise, *Lettre de Sanderus à la Chambre des comptes à Lille* (1606), in *Archives historiques* van Bon de Reiffenberg, 3e série, VI, p. 163; overgedrukt in *Messager des sciences historiques*, 1858, XXVI, pp. 114-7.

autrement dévastatrice que le temps, a fait disparaître tant d'édifices témoignant de la foi, du goût et de la richesse de nos ancêtres, nous pouvons encore, en feuilletant les magnifiques planches de la *Flandria Illustrata*, contempler les églises à l'ombre desquelles ils priaient, les châteaux, splendeur et protection de leurs grasses campagnes, les villes, foyer de leur puissante industrie, les places publiques, théâtre de leur orageuse liberté, les beffrois, qui tant de fois tintèrent pour la protection des franchises et la défense de la cité. Celui même qui n'a point l'attrait ou le loisir des lectures érudites saisit dans ces gravures si nombreuses, si exactes et d'un mérite d'exécution incontestable, la physionomie de la Flandre au XVIIe siècle, et est transporté au milieu d'elle par les yeux en même temps que par la pensée. »

II. — De voorbereiding van het eerste deel der Flandria *(Flandria Quadrimembris)*

Naar twee door Sanderus op 17 Maart en omstr. 15 Juni 1642 geschreven brieven, moet het jaar 1632 aanzien worden als datgene waarin de eerste besprekingen plaats vonden tusschen den geschiedschrijver en den uitgever en plaatsnijder Hendrik Hondius (1), alsmede Sanderus' neef Jan d'Hondt (2), te Gent. Een dezer brieven is gericht tot don Francisco de Mello, gouverneur-generaal der armeën ; de andere tot het magistraat der stad Oudenaarde ; beider inhoud is overeenstemmend ; beiden wijzen zij op « den ongheloovelicken arbeyt ende costen byden suppliant ghesupporteert den termyn van neghen soo thien jaeren » (3). In 1632 was het bovenaangehaald werk van M. Z. Boxhorn verschenen.

Zoodra de stilzwijgende overeenkomst van 1632 gesloten was, zette

---

(1) Hendrik Hondius was de zoon van den bekenden cosmograaf en plaatsnijder Judocus Hondius, uit Wakken, in Vlaanderen. Hij was graveur, evenals zijn vader, en zette diens werk voort. Vele belangrijke werken werden door hem uitgegeven. Hij trad in het huwelijk met Johanna Verspreet en bewoonde Amsterdam. Men verwart hem dikwijls met den graveur Hondius, zoon van Willem en geboortig van Duffel. Van Hendrik Hondius zal in dit opstel herhaaldelijk spraak zijn.

(2) Jan d'Hondt was een neef van den voornoemden Hendrik Hondius ; deze droeg hem op de *Comitatus Flandriae nova tabula*, verschenen in *le Nouveau Théâtre du Monde*, II, 1641, en naderhand door Th. Danckerts gecopieerd. Hij trad in het huwelijk met Isabella van den Steene en was als medicus te Gent gevestigd. Aan Sanderus heeft hij gewichtige diensten bewezen bij de uitgave der *Flandria Illustrata*. Sanderus, in een schrijven aan Pieter Roose, voorzitter van den privaten raad, bij de vernieuwing van het Gentsche magistraat tot aanbeveling van d'Hondt geschreven, noemt hem : « Magnum amicum meum et qui me in meis chorographicis Flandriae studiis non parum hactenus juvit ». (A. Schayes, in *Bull. Bibliophile Belge*, I, 1844, p. 287.)

(3) *Messager des sciences histor.*, 1838, p. 150. — *Audenaerdsche Mengelingen*, IV, 1850, blz. 226-7. — Fr. de Potter, *Oprakelingen*, in *Verslagen der kon. Vl. Academie*. — S. G., 220-1.

vermoedelijk Sanderus zich aan 't werk (1). Het werd echter Juli 1634, vooraleer een wederzijdsch contract bij onderhandsche akte aangegaan werd tusschen den geschiedschrijver en den uitgever, betreffende de voorbereiding, de prentkunst en het drukken van het ontworpen werk. De twee contractanten hadden hunne wederzijdsche verplichtingen breedvoerig besproken, want, reeds op 26 Februari 1634, schreef Sanderus : « Agit et mecum Henricus Hondius Amstelodamensis de urbibis praecipuis Flandriae describendis » (2). Op 3 April d. a. v. was men reeds zooverre gevorderd dat onze kanonik bij Vredius (3) aanvraagt hem nauwkeurige inlichtingen te verschaffen over verschillende gebouwen te Brugge (4). Ziehier wat in het contract van Juli 1634 gezegd is omtrent de illustratie der *Flandria :*

« Daerenboven belove ick (Sanderus) oock aen den selven sieur Hondius sonder synen cost te besorgen de delineantien van de steden ende casselrien voornoemt, uytgenomen stadt Rhyssel, Douay ende het

(1) Paquot (*Hist. litt.*, III, p. 423. f°-uitgave) zegt dat Sanderus reeds in 1627 het voornemen had opgevat uit te geven : *Schediasmata de Lovanio, Bruxellâ, Antverpiâ et Mechliniâ*, alsook *Bruxella sive chorographica descriptio urbis agrique Bruxellensis*. Den 28ⁿ April 1628 verzocht Sanderus Vredius om mededeeling der *Opuscula* van J. de Damhouder, betreffende Brugge. Hij bedoelde vermoedelijk de *Pupillorum Patrocinium* (Antv. 1564), waarin een plan van Brugge voorkomt. Wij weten niet of de kanonik voor de *Flandria* vragenlijsten rondzond, zooals hij voor de *Chorographia sacra Brabantiae* gedaan had. Cf. S. G., 209-211.

(2) Hds. H. 26 Febr. 1634.

(3) Olivier Vredius, alias de Wree, van Brugge (1596-1652) was met Sanderus in drukke betrekkingen. Evenals deze had hij gestudeerd aan de bloeiende Universiteit te Dowaai, waar hij den graad van licenciaat in de rechten had bekomen. Hij begon zijne werkzaamheid als zegelbeschrijver en historiograaf omstr. 1625. — Z. *Biographie nationale*, III, v° De Wree. — Bᵒⁿ Jean de Béthune, *Documents concernant Olivier de Wree*, in *Ann. Soc. Emulation*, 1891-3, pp. 69-109. — Idem, *Vredius*, in *Rev. belge de numismatique*, LIV, 1898, pp. 175-202. — Louis Gilliodts-van Severen, *Documents judiciaires concernant Olivier de Vree*, in *Ann. Soc. Emulation* L II, 1903, pp. 87-113.

Op blz. 3 (noot 1) haalden wij de in hds. gebleven studie aan, die H. Hosdey aan de briefwisseling tusschen Vredius en Sanderus heeft gewijd. Die verzameling brieven is geciteerd als : II 3015 ; zij bevat daarenboven verschillende tusschen Vredius en Livinus Sanderus, broeder van den kanonik, gewisselde brieven. Het hds. II 3016, insgelijks in de Koninkl. Biblioth. te Brussel, kan men insgelijks met vrucht raadplegen ter bestuudeering van Vredius' leven en schriften. Wij halen eruit een schrijven aan van Jan Huberti (den schilder?) d. d. 10 April 1638, waarbij deze hem zijn zoon « ne se pravo consortio exponet » ten warmste aanbeveelt, alsook twee andere, ongedateerde, ongelukkiglijk, waaruit blijkt dat Vredius geene moeite spaarde om voor zich zelven bekwame graveurs op te sporen. De eene is van Samuel Lommelin, van Antwerpen (Cf. Liggeren II) : « indien UE. belyeft te hebben mynen sone, sal UE. dyen wel senden voor eenigen tyt, maer en soude hem niet myn laeten als VII. sc. schell. sdaechs » ; de andere werd geschreven door Martinus Baes, plaatsnijder te Dowaai : « pour graver vos armouries et seaux », verzoekt hij hem de teekeningen te zenden, want hij zou liever te Dowaai dan te Brugge het werk verrichten.

(4) Hds. H., 3 April 1634.

bisdom van Ghendt ende andere plaetsen in het selve landt gelegen. Item, van Oostende, Sluys, Ardenburch, Isendyck, Middelburch, Capryck, Eecloo, Assenede, Bouchoute, Oostburch, 't Sas van Gendt, Philippine met de omliggende forten ende redouten, behalve oock de particuliere cloosters, sarcken, castelen in het voornoemde landt van Waes ende het Oudenbursche gelegen, welverstaende soo den voornoemden Hondius die begeert int werck te brengen » (1).

De « delineantien » zouden dus voor het meerendeel door Sanderus verstrekt worden, ter uitzondering van degene voor Rijsel, Dowaai, het bisdom Gent en andere daarin gelegen plaatsen, alsmede voor enkele plaatsen van het Land van Waas en van het Oudburgsche.

En nu arbeidt Sanderus zonder opzien ; hij stapelt documenten op documenten, stelt meerdere landmeters-teekenaars aan het werk en, reeds op 19 Augustus 1635, bevindt hij dat hij ruim 4000 frank had uitgegeven « in descriptiones topographicas Flandriæ totius quas amplissimas paro » (2). Omstreeks denzelfden tijd begint hij de lange reeks zijner smeekschriften om toelagen uit te zenden. Steunend op de hem door Philips IV verleende aanbeveling (3), gaat Sanderus, die door enkelen wel ten onrechte wordt voorgesteld als een inhalig mensch, aankloppen bij de voornaamste steden die in het eerste deel der *Flandria* zouden beschreven worden. Omstreeks den 20ⁿ December 1635 poogt hij te verkrijgen dat de teekenaar die te Brugge zou komen werken, gedeeltelijk op stads kosten zou worden betaald (4). Zeer waarschijnlijk echter kwam er nul op het rekwest. Eerst in September 1636 is Vredius zoo gelukkig hem te kunnen melden dat het Brugsche magistraat, op zijne aanvrage, eene beduidende toelage heeft bewilligd voor de beschrijving der stad. Sanderus dankt zijn vriend met warmte en biedt aan eene bijzondere beschrijving te maken van diens eigendom « Het Hoymakers Casteel » (5); toch, zoo volgt er, zijn mijne geldmiddelen

(1) Glst, XXIII, pp. 226-7.

(2) Hds. H., 19 Augustus 1635.

(3) Het document is van 23 Augustus 1635. Ziehier een uittreksel :

« Ce est il que desirans que ledict desseing soit facilité autant qu'il se peut, nous aurons pour agreable que partout où il se présentera luy soit donnée toute l'addresse faveur et eclaircissement qui pourra servir à la perfection des dictes œuvres, n'estant toutefois nostre intention ou volonté qu'en vertu de ceste, aucunes villes ou places soyent en ce que dessus constraintes à supporter quelques fraiz, autrement que de leur bon gré ou courtoisie.... » (Afgedrukt in *Sanderi Apologidion*, en in J. de Saint Genois, pp. 206-7 ; cf. BB. S. 286.)

(4) Hds. H., 20 December 1635.

(5) Aan dit voornemen werd geen gevolg gegeven ; op blz. 273 der *Flandria* schijnt plaats opengelaten te zijn voor het kijkje op het « Hoymakers- » of « Hoedemakerscasteel ». In zijn schrijven van 12 Mei 1637 (Hds. H.) drukt Sanderus nogmaals het verlangen uit teekeningen te laten maken van Vredius' stadswoning en kasteel. Van dit laatste wordt in de *Flandria* gezegd : « Habuere suum quoque Brugis praetorium olim comites sive Duces Cliviae, aquis undique ac fossa profunda cinctum, amoenoque loco situm, quod vulgari nomine post appellatum fuit « het Hoedemaekers

nog ontoereikend; ik wenschte wel te Brugge een geldschieter te vinden, « statimque exacte, eleganter, et meis omnia expensis delineari curabo quæ in amplissima illa urbe delineatione digna sunt, sculpique et edi sine sumptu ulteriore curabo, oblaturus tum exemplaria elegantissime impressa et compacta » (1). Weldra wordt hem insgelijks door de stad Gent eene toelage verleend, op voorwaarde echter dat het werk eerst zou voltooid zijn (2).

Die later, op nog onbepaalde tijden gestelde vereffeningen, waren eene nieuwe bron van moeilijkheden. Inmiddels moest de schrijver zware lasten blijven dragen en dag aan dag zijn medewerkers betalen. Om nog slechts een voorbeeld aan te halen, de in 1636 door de stad Brugge bewilligde toelage werd slechts op mandaat uitbetaald den 29n Juli 1641 (3).

Het was Sanderus' streven gewetensvol en artistiek werk te leveren (4). Zeer dikwijls vergezelde hij zijne teekenaars en leidde hij hunnen arbeid. In een schrijven aan Vredius (11 September 1636) laat hij weten dat hij met dit doel weldra zal te Brugge zijn : « Etiam ad

---

casteel », quodque titulo emptionis nunc possidetur ab Oliverio Vredio senatorii ordinis, viro litteris ac virtute claro ». Z. ook Gilliodts-van Severen, *op. laud.* p. 103. — De woning van Vredius werd beschreven door den biograaf P. van Maele : « .... den heer Olivarius Vredius den welcken oock gewoont heeft in dat aensienlick huys der Adornes, staende nevens de kercke ende het godtshuys van Jerusalem ende het is aldaer dat Vredius syne onverghelyckelicke wercken selfs onder de perse ghebracht heeft, doende die in syn eyghen huys drucken, waer van noch tot bewys teeckenen syn eenighe ijsere crammen ende dierghelycke, de welcke men noch can sien ter plaetse daer de druckerie ghestaen heeft. (P. van Maele, *Gheleerde mannen en constenaeren van Brugghe.* Hds. ter Bibliotheek Goethals-Vercruysse te Kortrijk, 328.)

(1) Hds. H., 11 Sept. 1636.

(2) Hds. H., 18 Sept. 1636. Cf. Fr. De Potter, *Oprakelingen*, in *op. laud.*

(3) « Aen heer Anthone Sanders priester ende canonynck van de cathedrale kercke tot Ypre, over soo vele hem toegheleyt ter causen van tmaeken van een bouck inhoudende de generale beschryvinghe vanden Lande van Vlaenderen, by appostille *up requeste in daten iin Septembre XVIcXXXVI* ende ordonnancie van den XXIXn July XVIcXLI beede onderteekent P. Spronchолf, de somme van sessenvichtich ponden grooten. » (Rekening van Brugge over 1640-1, fo 100, vriendelijk meegedeeld door den heer archivaris Gilliodts.)

Op denzelfden datum wordt aan Sanderus door het kapittel van S. Donatianus te Brugge een hulpgeld toegelegd van 10 ponden voor het eerste deel; op 30 October 1644 een van 8 ponden voor het tweede deel. (De Schrevel, in *Ann. Soc. Emul. Bruges*, XLIX, 1899, p. 278.)

(4) Hij zegt in een schrijven van 30 Januari 1636 aan den abt Maes, van de abdij van Park bij Leuven : « Si Amplitudinae vestrae per opportunitatem placuerit nobis procurare delincationem aliquam a peritā manu totius cœnobii vestri in plano, ut ainnut, cum vicinis sylvis et aliis amœnitatibus, curabo eam gratis et sine sumptu Amplitudinis vestrae cum aliis principalibus Brabantiae cœnobiis in aes incidi et postquam jam Flandriam Deo adspirante brevi edidero, cum topographicā Brabantiae descriptione evulgari. (Raeymakers, in *Messager*, 1858, XXVI, p. 196.)

Sanderus verkreeg in 1649 eene door Alex. Courtmans, monik van Park, vervaardigde teekening; hij liet ze snijden door Luc. Vorsterman jr. (Idem, p. 198-9.)

delineatorem in opere constituendum et caetera ordinanda uno atque altero die Brugas excursurus sum (1). Twee dagen na den 18n September kwam de kanonik te Brugge, vergezeld van « Martin tabellarius » (reizende bode), en hij ontmoette er zijn teekenaar (2). Deze bezocht ook Brugge's omstreken, Damme en Blankenberghe (3).

De teekeningen betreffende Brugge, die volgens de schikking van het 1e deel, op die van Gent en omstreken moesten volgen, waren dus reeds ver gevorderd. Weldra zou nu de verschijning van het deel niet lang meer uitblijven, en op 18 September 1636 kan Sanderus aan Vredius schrijven dat het deel omstreeks Paaschen 1637 (4) zou in het licht komen. De « censura sive approbatio ecclesiastica » van de *Flandria Illustrata* is dan ook van 22 Januari 1637. Maar in werkelijkheid verscheen dat eerste deel slechts in het midden van 1641. Wij willen even nagaan welke de oorzaken van die langdurige vertraging waren.

Een der voornaamste oorzaken was gewis de trage werkzaamheid van de door Sanderus aangenomen landmeters-teekenaars. Arrasus, die te Brugge en in de omstreken aan den arbeid was, stelde keer op keer het geduld van den kanonik op eene harde proef. Zet hem toch tot spoed aan, schrijft hij aan Vredius (5) ; alleen de teekeningen uit Brugge ontbreken nog (6). Nieuwe aansporingen worden telkens met korte tusschenpoozen door bemiddeling van Vredius gedaan : Wat voert Arrasus uit ? Hij geeft geen levensteeken meer ! (7) De andere teekenaars toonden dezelfde nalatigheid ; de meeste stelden daarbij overdreven eischen : « et morosi sunt passim et cari geometrae et pictores, sine quorum tamen operaria manu nihil possum » (8).

Nu hadden misschien de artisten geen ongelijk zich niet te overwerken in Sanderus' dienst, die zijnerzijds niet meer spoed met de vergelding maakte. Maar waarlijk, het was niet des goeden kanonik's schuld : het stond met zijne geldmiddelen treurig geschapen ; aanmoediging was zeldzaam ; ondersteuning van de betere standen ontbrak geheel. In een zijner brieven aan Vredius, hangt hij het tafereel op van de gierigheid van den Vlaamschen adel, « qui non contenti quod gratis imprimantur eorum elogia et imagines domorum sculpantur, vellent etiam a me delineationum sumptus fieri, quas totà tamen Flandrià 12000 florenorum (9) non paraverim » (10). In een ander schrijven drukt hij er

(1) Hds. H., 11 Sept. 1636.
(2) Hds. H., 18 Sept. 1636.
(3) Hds. H., 18 Sept. en 20 Nov. 1636.
(4) Hds. H., 18 Sept. 1636.
(5) Hds. H., 11 Dec. 1636.
(6) Hds. H., 1 Jan. 1637.
(7) Hds. H., 11 Febr. 7 en 12 Mei 1637.
(8) Hds. H., 7 Mei 1637.
(9) Ongeveer 26,400 frank.
(10) Hds. H., 12 Mei 1637.

zijne verontwaardiging over uit dat hij verplicht is sommige teekeningen ten onrechte te betalen, daar enkele edellieden aan hunne belofte waren te kort gebleven (1). Den 6n Januari 1647, dus na het verschijnen der beide eerste deelen, zijn zijne schulden gestegen tot 20,000 gulden (2) en bitter en vlijmend heet het : « Doleo Brugenses, qui maxime alioquin liberales et generosi affectique in bonas artes præ ceteris Flandriæ oppidis esse solebant, ades parum aut nihil in nostra studia munificos fuisse » (3). Zeven jaar reeds was het geleden dat hij, om ongenadige schuldeischers te kunnen betalen, een gedeelte zijner bibliotheek en zijne schilderijenverzameling had moeten verkoopen (4). En steeds dringender werdt de nood : ook wat hem aan boeken was overgebleven moet van de hand gedaan ; den 15n October 1637 schrijft hij aan Vredius dat hij hem den catalogus zijner boeken zenden zal ; hij wenscht daarop 200 gulden hijpotheek te bekomen ten einde de *Flandria* te kunnen voortzetten !

Eene verdere oorzaak der vertraging is te zoeken in de materieele moeielijkheden die de documenteering en de redactie aankleefden ; in werkelijkheid waren deze meer ingewikkeld dan Sanderus het zich had voorgesteld. Ondanks de verkleefde hulp en medewerking van Vredius, van zijn broeder Livinus en van den gentschen medicus Jan d'Hondt, den neef van den uitgever, bleef de onderneming met ontelbare bezwaren gepaard gaan.

De uitgave te doen verschijnen met Paaschen 1637, zooals Sanderus een oogenblik gehoopt had, was dus niet doenbaar. Den 15n October 1637 moest nog de laatste hand gelegd aan de beschrijving van Ghistel, waaraan nog aanteekeningen moesten toegevoegd worden door den pastoor der parochie of door Sanderus' Brugschen vriend (5). Den 4n December van het zelfde jaar (6) waren nog de zichten uit Ostende en

---

(1) Hds. H., 6 April 1639.

(2) Ongeveer 44.000 frank.

(3) Hds. H., 6 Januari 1647.

(4) Rond 5 Juli 1629 had Sanderus zijne kostbare op 1500 gulden geschatte bibliotheek te Brussel gelaten. Hij verzocht Vredius toezicht te houden op de ontscheping te Brugge. De boeken bereikten hunne bestemming kort vóor 16 Augustus 1629 en de verkooping had plaats op den Burg te Brugge in Juni 1630. Sanderus had er zijne verzameling schilderijen aan toegevoegd, die hij vroeger van den aartspriester van Gent had gekocht, voor den gemiddelden prijs van 4 gulden het stuk, ter uitzondering van de *Sybillen*, « quae a satis eleganti manu » en die hij 8 ponden groot betaald had. Groote waarde, zegt Sanderus, hadden de schilderijen niet. De opbrengst der verkooping liet hem toe, omstr. 22 Aug. 1630, eenige zaken gaan te regelen te Brugge, te Brussel, te Mechelen en te Antwerpen. (Cf. Hds. H., 5 Juli en 16 Aug. 1629, 28 Mei en 22 Aug. 1630.)

De *Bibliotheca sacro-profana* van Sanderus vermeldt, als zijnde uitgegeven, *Bibliotheca Antonii Sanderi ad annum 1630*. Wellicht is dat de veiling-catalogus ?

(5) Hds. H., 15 Oct. 1637.

(6) Hds. H., 4 Dec. 1637.

Nieuwpoort niet opgenomen. Naar zijne gewoonte moest Sanderus die steden nog bezoeken in begeleiding van den teekenaar. Eerst in het begin van Januari 1638 laat Jan d'Hondt aan Vredius weten dat de teekening van de stad Gent weldra zal gesneden zijn (1); en den 23ª December 1638 schrijft Livinus Sanderus, insgelijks aan Vredius, dat de kopersnede van het klooster te Sint-Andries bij Brugge (I, 291) nog enkele verbeteringen moet ondergaan te Amsterdam (2). Overigens in 1640-1 zit de uitgever meermaals zonder kopij en zonder de teekeningen die nog moesten gegraveerd worden voor deel I ; hij heeft nog de portretten niet (vermoedelijk die van de Bisschoppen van Ieperen), noch verschillende beschrijvingen voor den tekst (3) ; hij wacht op sommige kaarten en hij smeekt Jan d'Hondt voort te maken (4) ; want, zal het zoo verder gaan, dan zal het werk nog in Mei 1641 niet klaar komen (5). Den 22ⁿ Maart 1641 was nog de inleiding niet aan Hondius gezonden (6).

Zoo Sanderus te kort bleef in het tijdig leveren der bescheiden, ook de uitgever Hondius heeft schuld aan de vertraging die de uitgave onderging. Hij schijnt aan Sanderus veel moeite en zorg te hebben berokkend met veelvuldig teekeningen en kaarten terug te zenden die hij

---

(1) De brief is bewaard in de Koninkl. Biblioth. Brussel, Hds. II, 3016, nr 87. Hij luidt :

« Ornatissime eruditissimeque Domine, Quam desideras urbis Gandensis imaginem que missa mihi erat a cognato meo Hondio ut corrigeretur, remisi correctam Amstellodamum, brevi in lucem eam videbimus et mittam unum exemplar Dominationi Tue. Dummodo possit expectare bacchanalia alias scribam cognato meo ut mihi mittat prototypum quo non amplius eget. Mihi quod hodie tuo desiderio non possem satisacere penitet, nam optarem habere occasionem tue dominationi rem gratam prestandi. ut sum

« Ornatissime domine, Dominationi tue obsequientissimus, « J. d'Hondt. » Gan- « davi, XVIII kal. janrij MDCXXVIII.

Hieruit blijkt nog eens dat in het algemeen de tekst lang vóór de platen gedrukt was ; dat bewijst dan ook de wijze waarop de boeken samengevoegd zijn. Natuurlijk moesten de kopersneden niet gelijktijdig met den tekst worden gedrukt. Zeggen wij nog dat de naamlijst van het Gentsche magistraat eerst slechts liep tot 1635 ; het vervolg, tot 1640, werd afzonderlijk gedrukt en op zijn plaats ingeplakt bij p. 95 der *Flandria*.

(2) Dit schrijven, nr 91 van de in de voorgaande noot geciteerde verzameling, is insgelijks onuitgegeven :

« Clarissime domine, Mitto dominationi vestre iconem cenobii sancti Andree et rogo ut eam recipiam. quamprimum dominationi vestre usui fuerit. Mittenda enim est Amsterodamum ut in particulis quibusdam emendetur. Vale, clarissime domine ac celestium bonorum affluentiam precor.

« Clarissime dominationi vestre servus in Christo

« Levinus Sanderus. »

« E collegio Brugensi Societatis Jesu, die 23 decembris 1638. »

(3) Glst. XXIII. p. 229, 15 Maart 1640.

(4) Glst. XXIII, p. 235, 11 Juni 1640.

(5) Glst. XXIII, p. 245, 4 Maart 1641.

(6) Glst. XXIII, p. 246, 22 Maart 1641.

als onvolledig aanzag, met bescheiden te laten verloren gaan of vrijwillig te verzuimen er gebruik van te maken, met zich aan te matigen den tekst te revideeren, waaruit hij willekeurig alles verwijderde wat in zijne oogen « paperije » was : « De meerendeels van de figueren van heeren-huysen en andere hebbe niet half materie genouch ende miraculen en papen hebbent overvloedich » (1). « Ick vreese seer dat het boeck om de beschryvinghe sal ghelaeckt worden, synde maer paperye ende monnickerye de meestendeel » (2). Galesloot heeft heele brieven van dien aard medegedeeld (3), vol kwetsende gezegden die al te veel « antipapism » verraden. Er kwam wrijving aan beide zijden, en het zal wel niet zonder eenig leedvermaak zijn dat Sanderus in een schrijven van 6 April 1639 kon mededeelen dat Moretus en anderen te Antwerpen zich voor het drukken en het graveeren van het werk hebben aangeboden ; bestond nu het contract van 1634 niet, hoe veel gemakkelijker ware het niet voor hem in het land te laten drukken (4).

Eindelijk, op 30 Januari 1641, bespreekt men het graveeren van het frontispies en daaromtrent doet Hondius eene aanmerking die het past hier op te nemen (5), — en vier maanden later, begin Mei 1641, worden drie op sneê vergulde exemplaren van het zoolang verbeide boek door Hondius opgezonden « voor den pape ». (6)

In het hoofdstuk der *Paralipomena* zullen wij al de teekeningen opgeven die door den uitgever, uit nalatigheid of kwaden wil, niet in het eerste deel werden opgenomen. Laten wij al dadelijk vaststellen dat, ondanks de onderrichtingen van Sanderus, een dertigtal gravuren, niet werden verbeterd. Die onderrichtingen zijn vervat in eene lijst door Sanderus

---

(1) GLST. XXIII, p. 230, 15 Maart 1640.

(2) GLST. XXIII, p. 232, 16 April 1640.

(3) GLST. XXIII, pp. 229 vv.

(4) Biblioth. Gent, Hds. G. 14246, afgedrukt in F. van der Haeghen, *Le grand plan de Gand par Sanderus et Hondius, 1636-1641. (Publ. VI de la Comm. locale des monum. de la ville de Gand.* Gand, Heins, 1905.)

De tekst der *Flandria* werd te Leiden gedrukt, ten minste zoolang de uitgave in de handen van Hondius bleef. (Cf. GLST. XXIII, p. 231.) In een schrijven van 23 Augustus 1640, zegt de uitgever dat de drukker en de werklieden tot tweemaal toe van Leiden naar Amsterdam zijn gekomen, maar dat zij onverrichter zake moesten wederkeeren. (GLST. XXIII, p. 237.) Die drukker was vermoedelijk Willem Christiaens. (Cf. Boxhorn's *Theatrum*).

(5) 1641, 30 Januari (brief van Hondius aan zijnen neef te Gent). « .... Vorders den pape stelt den tytel om te snyden binnen in de ledige plaetse van den koperen tytel, aldus : Theatrum urbium Flandriae Anth. Sand. etc. My dunckt dat die al te slecht is, en de ledige plaets. My dunckt beter soude passen dat men stelde : Descriptio celeberrimi toto orbe Flandriae descriptio..... » (R. A. — GLST. XXIII, pp. 241-2.)

(6) GLST., XXIII, pp. 247-8, 29 April 1641.

zelven omstreeks Maart of April 1640 opgemaakt (1) ; wij schrijven uit die lijst over al wat betrekking heeft op deel I ; iedere aangegeven verbetering laten wij volgen van eene verwijzing naar de blz. waarop de gravuur voorkomt, en we merken met een sterretje de weinige aanmerkingen waaraan het Hondius behaagde zich te gedragen (2).

Errores in imaginibus emendandi. Angaende de beelden overghesonden alhier moet ghebetert worden (3).

1. Eecke Castellum Audenburgensis, voecht bij Castellaniæ. — 172.
3. Den torre van Rousselaere breeder. — 400.
4. Het beelt vanden biscop Chamberlain ghebetert inden neuse die soo dicke niet en moet syn. — 365.
5. Het ansicht vanden biscop Jansenius wat breeder uutghetrocken. — 366.
6. Waer staet in de titels vande beelden het woordeken *vulgo*, moet de o hebben een apostrophe ende staen *vulgó*.
7. De crune van Vischerius biscop van Ipre moet zoo verre niet uut commen vooren. — 364.
8. De rechte ooghe van den biscop Damantius ist niet wel ghelyck de slincke. — 159.
9. In het beelt van Philippus Quartus coninck van Spaegnen, de croone moet verbetert zijn. — 75.
10. In het beeld van den cardinael Ferdinandus stelt *dux invictissimus*. — 20.

*11. Nota dat op de torren van alle cloosters ende kercken, in wat beelden dat het zyn, moeten cruyskens staen.

*12. De stadt van Ghendt nootzakelick moet verbetert zyn,in vele manieren.— 82.

13. In de caerte van het Auwerbursche staet de leeu van Vlaenderen contrarie. — 166.

*15. De stede van Ostende dient gheprent te worden soo sy nu is. — 300.

16. Ecclesia collegiata divi Pharasildis stelt divæ Pharahildis. — 100.

*17. In de frontispice vanden eersten tomus moet de wapen van Ipre staen daer staet de wapen van het Vrye ende de wapen van Ipre verbetert.

---

(1) Die dateering is als volgt gewettigd : Verscheidene portretten van Iepersche bisschoppen komen op die lijst niet voor ; en zooals wij gezien hebben waren het vermoedelijk die portretten welke Hondius opeischte nog op 15 Maart 1640.

(2) Een laatste detail heeft betrekking op de plaat van p. 73 : de portretten ten halven lijve van de hertogen Albrecht en Isabella. « De plaete », schrijft Jan d'Hondt aan de gebr. Blaeu den 25ª Aug. 1641, « die Ul. schrijft van Albertus en Isabella door Rubens gheteeckent sal die wel passen op de plaetse van den eersten tomus ? » (R. A. (Cf. F. van der Haeghen, *op. laud*).

De datum is later dan de verschijning van het deel. Wellicht was er spraak van een bijzonder exemplaar bestemd voor eene onbekend gebleven doorluchtige persoonlijkheid. Wij wagen het vermoeden dat de gebr. Blaeu, die de uitgave hadden overgenomen, het oog hadden op de prachtige folio-gravuren, in 1615 gesneden door den beroemden Jan Harmensz Muller te Amsterdam (1571-1628). Cf. Rooses, *L'œuvre de Rubens*, nrs 875 en 967. Feitelijk waren de gravuren veel grooter van afmetingen dan het formaat van het boek.

(3) R. A.

18. De wapen van het bisdom van Ipre is ghesonden ghelyck de wapen van Ghendt inde caerte van het bisdom van Ipre ende afteeckenynghe van het bisdom van Ghendt.
19. Domus septiturris generosi iuri moet zijn generosi viri. — 271.
*20. Strazeele etc. moet zijn parochia. — 295.
21. Tillemiani pretorii moet wesen Tillegemiani. — 290.
*22. Nobill, moet wesen nobili. Hecce suum in pago Loppemensi moet wezen Hocce suum. — 314
*23. Preterium reverendissimi etc. moet zijn pretorium. Ackerghem moet uutghedaen wezen. — 129.
24. Statua et columna Caroli Quinti in foro veneris sit crasior et visibilior. — 127.
25. Arca Cantabrorum moet wezen Area Cantabrorum. — 274.
29. Den torre van Rousselaere moet wat dicker wezen. — 400.
30. Tituli in imaginibus nusquam omittantur, sed imprimantur sicuti missi sunt.
31. Castellum de Oydonck etc. moet zijn in Castellania Audenburgensi. — 177.
32. Pretorium D. Casparis de Trompe etc. moet zijn des Trompes. — 389.
*33. Pretorium de Dudzeele moet zijn ende niet pretorium. — 307.
36. Ecclesia divo Joanni Baptista sacra stelt daer by nunc cathedralis S. Bavonis. — 123.
37. Domus Toparchi de Watervliet olim Marti etc. stelt Marci. — 273.
38. Bouckel stelt domini de Boucle in Everghem. — 173. Nota dat Philippus 3ius noynt is gheweest Grave van Vlaenderen. — 74.

Kortrijk G. CAULLET

(*Wordt voortgezet*)

PLANTIN'S LETTERCORPS « GLOSE DE MESSEL »

In het leerzame opstel, dat de Heer J. W. Enschedé in dit Tijdschrift eenige maanden geleden schreef over « Vlaamsche drukkerswoorden in 1567 » (1), komt de naam voor van een lettercorps, dat in genoemd jaar door Plantin gebruikt of minstens gekend werd, doch welks benaming « glose de messel » oftewel « glose van t' missael » tot heden toe in de geschiedenis der drukkers-techniek niet van elders bekend was. Langs twee verschillende wegen heeft de Heer Enschedé eene nadere bepaling van dat lettercorps gezocht, en langs beide is hij gekomen tot dit resultaat : 1° *Glose de messel* duidt een lettercorps aan, dat gelijk staat met onze hedendaagsche *groot-paragon*. 2° De kleinste der drie lettersoorten, welke in een *Missale Traiectense* (H. Peeters van Middelburg, Antwerpen 1540) worden aangetroffen, komt eveneens overeen met onze *groot-paragon* (2). Waaruit dus volgt, dat de genoemde kleinste lettersoort de door Plantin bedoelde *glose de messel* is.

Geheel en al leek zijnde op het gebied der lettergieterij- en drukkerij-techniek, heb ik natuurlijk niet anders te doen dan de door den bekwamen schrijver met deugdelijke bewijzen gestaafde redeneering te aanvaarden. De term *glose de messel* heeft echter behalve een typografischen kant nog een liturgischen kant, in zoover namelijk het MISSAAL ermede gemoeid is. Ik meen mij derhalve te mogen verstouten, óók een woordje in deze kwestie mee te spreken door de vraag te stellen : Welke kan de oorsprong zijn van de benaming *glose de messel?*

Dat er werkelijk een reëel verband moet bestaan tusschen een gedrukt Missaal en den naam van het bedoelde lettercorps, en dat dus de term « messel » bijvoorbeeld geen corruptie is van een of ander woord, dat met het Missaal eigenlijk niets te maken zou hebben, wordt ons uitdrukkelijk door Plantin zelf aangegeven waar hij zegt : « ... nae » de gedructe missalen, noemtmen d'een letter t' groot oft clein canon » van t' missael, de glose van t' missael : d'ander... (enz.) » (3). De *glose van t'missael* of *glose de messel* wordt dus zoo genoemd « NAE DE GEDRUCTE MISSALEN ».

Daar tegenover staat evenwel, dat er in de Missalen — en niet alleen in de gedrukte, maar ook in de geschrevene — nooit ofte nimmer glossen (4) voorkomen of voorgekomen zijn.

---

(1) *Tijdschrift voor B- en Bw.*, V (1907), blz. 176-215.

(2) *Tijdschrift*, t. a. p., blz. 200-202.

(3) *T. a. p.*, blz. 178. — De Fransche tekst luidt : « ... de l'impression de messels, on a nommé les vnes lettres de messel, canō, & petit canō de messel, glose de messel... (etc.) ».

(4) Volgens algemeen gebruik schrijft men *glossa*, wat ook etymologisch juist is. Daarentegen schreef men in de Middeleeuwen altijd *glosa*.

« Glose » immers beteekent in het middeleeuwsch spraakgebruik altijd en overal : *verklarende aanteekening*, zoowel van den zin als van de woorden van een of ander geschrift. Ten bewijze beroep ik mij op den alleszins bevoegden uitgever en commentator van *Das Doctrinale des Alexander de Villa-Dei*, Dr. Dietrich Reichling, die zegt : « Der Unter-» schied zwischen *glosa*... und *commentum* ist nach den damaligen [middel-» eeuwsche] Lexicographen folgender : *Commentum* expositio est, ver-» borum iuncturam non considerans, sed tantum sensum. *Glosa* est » expositio literae et ipsius sententiae, quae non solum sententiam, sed » etiam verba attendit » (1).

Daar er nu, zooals gezegd, in het Missaal geen glossen te vinden zijn, is het dus duidelijk, dat de benaming *glose de messel* noodzakelijk in een oneigenlijken zin moet verstaan worden ; dat dus de *glose de messel* slechts analogice een glosse kan worden genoemd. En daar wij ons op middeleeuwsch liturgisch terrein bevinden, ligt het evenzeer voor de hand, dat wij den oorsprong van onze *glose* moeten zoeken in verband met andere glossen, die eventueel in de middeleeuwsche theologische geschriften worden gevonden.

En inderdaad ontmoeten wij in de middeleeuwsche theologie twee soorten van glossen, nl. de Bijbelglosse en de Canonistische glosse. Beide hadden door de geheele latere Middeleeuwen heen als 't ware een klassiek gezag, en werden dan ook door de respectieve vakmannen altijd geciteerd als de « Glossa », zonder meer, d.w.z. zonder den naam van den auteur, die de glossen vervaardigd had. Reeds vanaf de vroegste eeuwen had men de handschriften van den Bijbel voorzien van korte woordverklaringen, welke men gemakshalve in den rand van het handschrift plaatste. In de eerste helft der 9e eeuw vervaardigde echter de Benedictijnermonnik Walafried Strabo († 849) een doorloopende glosse op alle Bijbelboeken, en deze werd vanaf de 11e-12e eeuw algemeen aangehaald als *Glossa ordinaria*. Bijna 3 eeuwen na Strabo vervaardigde bisschop Anselmus van Laon († 1117) een andere Bijbelglosse, die zich over het algemeen slechts bepaalde tot de korte verklaring van woorden, en die ter onderscheiding van Strabo's Glossa ordinaria, niet in den rand der Bijbelhandschriften, doch tusschen de regels van den Bijbeltekst werd geplaatst, en daarom *Glossa interlinearis* werd genoemd.

Op dezelfde wijze bekwamen de verschillende gedeelten van het *Corpus iuris canonici*, uitgenomen alleen de Paleae van het Decretum en de Extravaganten, hun glossen, welker definitieve redactie voornamelijk te danken is aan de juristen der Universiteit te Bologna, Johan Zemeke Theutonicus, † omstr. 1246 ; Bartholomaeus van Brescia, † 1258 ; Joh.

(1) In K. Kehrbach's *Monumenta Germaniae paedagogica*, Bd. XII (Berlin 1893), S. LXII, Anm. 4.

Andreae, † 1340, enz. (1). De Canonistische glossen werden evenwel uitsluitend in den rand der handschriften geschreven, niet tusschen den tekst van het *Corpus iuris* in.

Met deze twee soorten van glossen moet nu mijns inziens de benaming *glose de messel* in verband staan. Dit verband kan echter geen formeel-theologisch verband zijn, daar de Bijbelglosse — deze alleen zou hier in aanmerking kunnen komen — geen plaats kan vinden in het Missaal; het Missaal bevat immers wèl gedeelten van den Bijbel*tekst*, maar geen Bijbel*verklaring* in welken zin ook. Evenzoo kan bedoeld verband geen — om het zoo te noemen — technisch-theologisch verband zijn, daar zooals ik reeds gezegd heb, in het Missaal nooit verklarende aanteekeningen zijn opgenomen, ook niet op die stukken welke niet aan den Bijbel zijn ontleend. Bij de verklaring van *glose de messel* moeten wij dus het denkbeeld van « verklarende aanteekening » geheel en al loslaten.

Maar wèl kan er, geloof ik, verband worden gezocht uit palaeografisch en typographisch oogpunt (2). Plantin zelf wijst ons hier den weg. Bij de opsomming der lettercorpsen, die in een gedrukt Missaal worden gebruikt, noemt hij op het rijtje af deze drie : *Groote-kanon*, *Kleine-kanon* en *Glose van t' missael*, met welke laatste benaming hij ongetwijfeld hèt kleinste lettercorps aanduidt, dat in een Missaal gebruikt werd. En werkelijk vinden wij nu in de middeleeuwsche gedrukte Missalen (3) drie lettergrootten systematisch en constant aangewend.

De grootste vindt men altijd gebruikt bij het zetten van den zgn. Canon, d. i. het voornaamste gedeelte van de Mis, met de H. Consecratie als middelpunt. De Canon moet dáárom steeds in groote letter worden gedrukt, omdat de priester het Missaal gedurende den Canon niet onmiddellijk vóór zich kan hebben, daar kelk, hostie en pateen in het midden van het altaar liggen en de priester daarvóór moet blijven staan. Het Missaal wordt daarom in schuine richting links van den priester geplaatst ; zóó kan hij dus op eenigen afstand den Canon bidden, en tegelijkertijd met kelk, hostie en pateen de noodige handelingen verrichten (4).

(1) Over de Bijbelglossen zie Wetzer und Welte's *Kirchenlexikon*, 2e Aufl., Bd. V (Freiburg 1888), Sp. 707-716, i.v. Glossen. De nieuwste gegevens vindt men bij H. Denifle, *Luther und Luthertum*, Bd. I, Abteilung 2, Quellenbelege (Mainz 1905) in het Register s. vv. Glossa, Glossa interlinearis, Glossa ordinaria. — Over de Canonistische glossen zie *Kirchenlexikon*, a. a. O., Sp. 716-717.

(2) Ik spreek hier van « palaeografisch en typografisch oogpunt », ofschoon wij voor ons doel alleen iets met de typografie te maken hebben. Wat ik echter straks ga zeggen over de middeleeuwsche typografische dispositie van geglosseerde werken, geldt evenzeer van de handschriften der latere middeleeuwen. Het is overigens genoegzaam bekend, dat de eerste drukkers zoo getrouw mogelijk de techniek der handschriften nabootsten.

(3) En ook in de geschrevene ; zie de vorige noot.

(4) Ook wordt de Canon met de daaraan voorafgaande Praefationes steeds in het midden van het Missaal geplaatst, opdat de bladen goed zouden blijven openlig-

De middelste lettergrootte, welke *kleine-kanon* heet, werd eveneens in den Canon van de Mis aangewend, doch alleen bij die enkele gedeelten, welke in een zgn. gezongen Mis door den priester zelf werden gezongen, te weten het *Pater noster* en het *Pax Domini*. Deze twee gedeelten gaan om die reden steeds vergezeld van muziekbalken met noten, en met het oog daarop werd voor de letter van den tekst een kleiner lettercorps genomen. Met diezelfde lettergrootte werden tevens alle overige gedeelten van het Missaal gedrukt, behalve die teksten voor welke de derde lettergrootte werd gebruikt, gelijk nu aanstonds volgt.

Het kleinste der drie in een Missaal gebruikelijke lettercorpsen, dus de *glose de messel*, wordt nooit in den Canon aangewend, doch alleen bij die gedeelten van elk Mis-formulier — een Missaal bevat voor bijna elken dag van het jaar een verschillend Mis-formulier — welke door den Priester nooit worden gezongen of in den officieelen leestoon gereciteerd, ook al doet hij een zgn. gezongen Mis. Het zijn de *Introïtus*, het *Offertorium*, de *Communio*, drie deelen die in elke Mis altijd voorkomen ; en verder het *Graduale* met *Alleluia* en *Vers*, en de *Tractus*, welke gedeelten in verschillende tijden van het Kerkelijk Jaar aan verandering onderhevig zijn (1). De reden waarom deze gedeelten met de kleinste der drie lettergrootten werden gedrukt — en in handschriften ook klein werden geschreven — schijnt daarin gelegen te zijn, dat zij, zooals reeds aangegeven is, nooit door den priester met luider stemme behoefden te worden gezongen of gelezen. Het was dus nergens voor noodig om ze grooter te drukken of te schrijven ; en daarenboven,

gen. En om het omslaan der bladen voor den priester te vergemakkelijken, is aan ieder blad een zgn. klavier bevestigd. Daar tevens de Canon een gedeelte is, dat in iedere Mis geheel moet worden gebeden, werd hij in zeer vele oude Missalen op perkament gedrukt, ten einde slijtage zooveel mogelijk te voorkomen.

(1) Op dit alles vindt men echter in elk Mis-formulier twee uitzonderingen, nl. het begin van den *Introïtus* (d. w. z. de antifoon, niet het psalmvers) en de zgn. *Secreta*, die, ofschoon zij nooit luidop worden gezongen of voorgelezen, toch steeds met *kleine-kanon* werden gedrukt. Beide uitzonderingen schijnen mij evenwel zeer redelijk toe. Ieder Mis-formulier begint met den Introïtus. Zette men nu het begin van den Introïtus uit de *glose de messel*, dan zou men aan de duidelijkheid schade doen. Reeds nu kost het soms moeite om aanstonds het begin van een Mis-formulier te vinden, daar alles vlak achter elkaar is gedrukt. Ook kan hierbij het feit, dat ieder Mis-formulier naar traditioneele wijze met een Initiaal begint, van invloed zijn geweest. Daar toch de Initiaal altijd wat zwaarder is, werd bij het gebruik van een grooter type, het typografisch evenwicht beter behouden. Voor de uitzondering welke de *Secreta* maakt mag men als gereedelijke verklaring aannemen, dat zij dáárom uit *kleine-kanon* werd gezet, omdat zij onverbiddelijk samenhangt met en zich wijzigt volgens de zgn. *Collecta* (*Oratio*) in het begin der Mis, en de *Complenda* (*Postcommunio*) op het einde der Mis, welke beide met luider stemme worden gebeden of gezongen. — Een derde uitzondering maakt de *Sequentia* of *Prosa*, die evenwel slechts in enkele Misformulieren gebeden wordt. Deze derde uitzondering komt echter niet constant voor. In de eene Missaal vindt men ze uit *kleine-kanon*, in de andere uit *glose de messel* gezet.

I.

Dimissa patena & discooperto calice: dividat hostiam in tres partes: quarū vna sit multo maior alijs dicens,

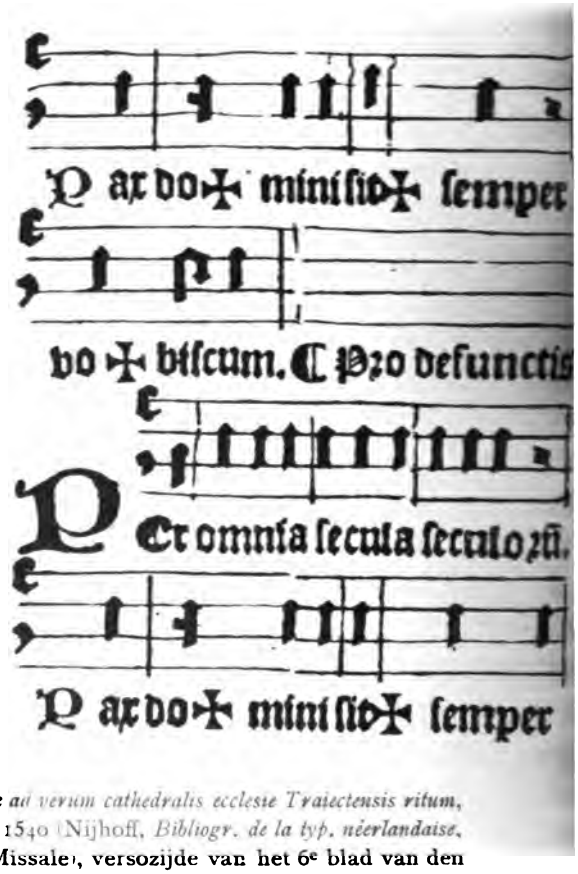

Facsimile I is genomen uit het *Missale ad verum cathedralis ecclesie Traiectensis ritum*, Antverpiae, Henr. Petri Middelburgensis, 1540 (Nijhoff, *Bibliogr. de la typ. néerlandaise*, Feuilles provisoires, VIII, n. 1219, i. v. Missale), versozijde van het 6e blad van den Canon (niet-genummerd) (1). Zooals blijkt is de tekst in kolom 1 gezet uit *groote-kanon*, terwijl die van kolom 2 uit *kleine-kanon* is gezet (Vgl. boven, blz. 3-4).

(1) In sommige exemplaren van dit Missaal, welke ik hier en daar ontmoet heb, was het 1e blad van den Canon, waarop zich eene fraaie houtsnede bevindt, uitgesneden. Den gefacsimileerden tekst moet men daar natuurlijk op het 5e blad zoeken.

II.

Supplices te rogamꝰ oꝑs deus vt quos donis celestibꝰ faciasti: intercedẽte btõ Laurẽtio martyre tuo/ per petua protectione custodias. Per dñm nostrum. Tyburtii martyris. Introitus

Justus vt palma florebit / sicut cedrus libani multiplicabitur planta tus in domo domini in atriis domus dei nostri. Ps. Bonũ est confiteri dño : et psallere nomini tuo altissime. Gloria patri. Collecta. Beati tyburcij nos dñe foueant cõtinuata presidia quia nõ desinis propitius intueri quos talibus auxilijs cõcesseris adiuuari. Per. Epla. Justus si morte. In cõi fo. iiij. Gr. Justus nõ conturbabitur: quia dñs firmat manũ eius. ℣. Tota die miseretur et cõmodat: et semẽ eius in benedictione erit. Alla. ℣.

Justi epulentur et exultent in conspectu dei: et delectentur in leticia. Ps. Exurgat deus et dissipentur inimici eius : et fugiant qui oderunt eum a facie eius. Gloria. Collta. Da nobis qs ops deꝰ : vt bti ipoliti martyris tui et socio rũ eius venerãda solẽnitas : et deuotionẽ nobis augeat et salutem. Per Epla. Rememorami. In cõi fo. vij. Gr. Justorũ anie in manu dei sunt: et non tanget illos tormentũ malicie. ℣. Visi sunt oculis insipientiũ mori: illi autẽ sunt in pace. Alla. ℣. Justi epulentur et exultent in cõspectu dei: et delectentur in leticia. Sequentia.

Martyrij ipoliti patroni/ festa colamꝰ. A quo laurẽtius btus custodie mãcipatus fuit strictus est vinculis. Qui cuiusdã captiuati gemitu lumine priuati

Facsimile II is overgenomen uit het reeds genoemde *Missale Traiectense*, Commune Sanctorum, fol. xlvj (2e reeks van cijfers), verso, onderste gedeelte. De grootere letter die men daar aantreft, is de *kleine-kanon*, en is dus, zooals blijkt, gelijk aan de letter van Facsimile I, kol. 2. De kleinere letter is de in dit opstel besproken *glose de messel*. Daaruit zijn gezet in kolom 1 het Psalmvers *Bonum est confiteri*, en het Graduale *Justus non conturbabitur*, en in kolom 2 eveneens het Psalmvers *Exurgat deus* en het Graduale *Justorum animae* met de Verzen *Visi sunt* en *Justi epulentur*.

met een kleinere letter won men plaats, perkament of papier, en ook moeite uit (1).

Dit systematisch gebruik nu van een kleinere letter in het Missaal schijnt de aanleiding te hebben gegeven tot het onstaan van de typografische benaming : *glose de messel, glose van t' missael.*

Immers, wanneer wij de (palaeografische en) typografische eigenaardigheid van de (geschreven en) gedrukte Bijbel- en Canonistische glossen nagaan, dan blijkt het, dat deze twee klassieke glossen door de geheele Middeleeuwen heen met een kleinere letter werden weergegeven dan de tekst waartoe zij behooren. Wie een geglosseerden Bijbel of een dito *Corpus iuris* uit de Middeleeuwen wil inzien kan er zich van overtuigen. Bij een Bijbel staat met groote letter de eigenlijke Bijbeltekst in het midden van de bladzijde. Tusschen de regels van den Bijbeltekst in staat — zooals haar naam dat ook zegt — de *Glossa interlinearis*, terwijl de buitenranden bezet zijn met de *Glossa ordinaria*, beide echter in kleinere letter dan de tekst van den Bijbel. Evenzoo in het *Corpus iuris*. De tekst van het Kerkelijk Wetboek staat in groote letter in het midden : de *Glossa* staat daaromheen geplaatst in kleine letter (2).

Het eigenaardige kenmerk van de glossen was dus, uit typografisch oogpunt beschouwd, dit, dat zij steeds in kleinere letter werden geschreven en gezet. Wanneer dus de benaming *glose de messel*, die alleen haar ontstaan dankt aan de typografen, moet worden verklaard, dan mag het, gegeven eenmaal de resultaten die wij aan den Heer Enschedé danken, voor waarschijnlijk worden gehouden, dat de typografen, die reeds twee aan het Missaal ontleende benamingen van lettercorpsen in hun woordenboek hadden opgenomen (nl. *Groote-kanon* en *Kleine-kanon*), bij het kiezen van eene benaming van het derde en kleinste lettercorps, dat zij in een Missaal gebruikten, dien naam eveneens aan het Missaal verbonden. En daar het typografische kenmerk van de glossen steeds was, dat zij met kleinere letter werden gedrukt, pasten de typografen dit woord toe op de kleinere letter van het Missaal, en kwamen aldus tot de benaming *glose de messel, glose van t' missael.*

Doch men lette er op, dat ik daarjuist gezegd heb : « ...dan mag het... voor *waarschijnlijk* worden gehouden ».

Wie er dus wat anders op weet mag het gerust zeggen.

Woerden, November 1907 P. FR. BONAVENTURA KRUITWAGEN.
O. F. M.

---

(1) Om een en ander te verduidelijken, was de Redactie van dit Tijdschrift zoo welwillend, aan dit artikel twee facsimiles toe te voegen.

(2) Zoowel de Bijbelglosse als de Canonistische wordt echter steeds met het zelfde letter*beeld* gezet als de respectieve tekst ; tusschen tekst en glosse bestaat dus alleen verschil van letter*corps*. Bij het Hebreeuwsch, waar tekst en glosse verschillende schriftsoorten vereischen, is dat natuurlijk wat anders. Zie Enschedé, *Tijdschrift*, t. a. p., blz. 202-3.

ZESTIENDEEUWSCHE PAMFLETSCHRIJVERS.

« *Het Nederlandsch proza in de zestiendeeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten, met eene bloemlezing* (1566-1600)... *Door* PAUL FRÉDÉRICQ. Brussel, Hayez. 1907. »

De boekjes waarmee het hier genoemde werk ons nader in kennis wil brengen, zijn volstrekt niet geheel onbekend. De zestiendeeuwsche pamfletten vormen eene aanzienlijke boekerij van zeer bijzonderen aard, afstootend of aantrekkend, al naar de stemming van wie er mede in aanraking komt. Wel zal een onderzoeker nu niet licht meer van een verdwenen boekje uit dien tijd brutaalweg verzekeren dat daar niet veel aan verloren is, zooals ik dit onlangs in een bekend biografisch woordenboek vond; maar zich ernstig in de pamflettenmassa inwerken, zoo dat men er in thuis raakt, is toch niet ieders werk. Daar liggen nog schatten voor den geschiedvorscher, den taalkundige en den minnaar der letteren, die de meesten ongebruikt laten, omdat ze tegen de studie van die groote menigte kleine boekjes opzien. En toch, hoe oneindig beter kan men er nu den weg in vinden dan een halve eeuw geleden. Toen Rogge de geschiedenis van Coolhaes wilde bestudeeren moest hij beginnen de bronnenverzameling zelf uiteen te halen, te ordenen en te catalogiseeren. Jaren waren daarmede gemoeid; door de taak te aanvaarden bakende hij zich meteen zijn levenstaak af. Als dadelijke vrucht van zijn arbeid kwam tegelijk met de studie over Coolhaes zijne *Bibliotheek der remonstrantsche geschriften* tot stand, en als verdere vruchten heeft hij die reeks van uitgaven en studies geleverd, waarvan wij alleen zijn *Wtenbogaert* behoeven te noemen om levendig herinnerd te worden aan dien ver boven het gemiddelde staanden onderzoekers-aanleg, en die ijzeren volharding.

Zulk een arbeid wordt nu van den onderzoeker niet meer gevergd, een aantal zorgvuldig bewerkte catalogussen maakt het mogelijk in te zien wat men noodig heeft, zonder door te worstelen wat ten slotte niet dient, een doorwerken van den geheelen pamflettenschat is in den regel niet meer noodig.

Toch wel voor Paul Frédéricq, want hij stelde zich een geheel nieuwe taak. Het waren niet de stukken over een bepaald onderwerp die hem trokken, ook niet de boekjes van enkele bepaalde schrijvers. Hij wilde eens nagaan wat juist die kleine, veelal anonieme pamfletten vooral in hun proza, voor de Nederlandsche letterkunde beteekenen. En zoo brengt hij ons een bescheiden boekje, een bloemlezing van een kleine honderd prozastukken en eenige liedjes en gedichten, een en ander voorafgegaan door een korte inleiding. Wie aan snuffelen in oude boekjes gewoon is, behoeft deze inleiding niet eerst te lezen, om te begrijpen welk een omvattende studie heeft moeten voorafgaan om de bloemlezing bijeen te brengen, en voelt eene uiting van eerbied en bewondering op de lippen komen voor den verrichten arbeid. En is hiermede nu een resultaat bereikt, evenredig aan de gedane moeite? Zal het inzicht en de ontwikkeling

onzer letterkunde er belangrijk door gewijzigd en verrijkt worden? Wie gelooven, haasten niet. Zoo iets gebeurt niet door een tooverslag. Zooals het doel in het « woord vooraf » wordt omschreven, is het zeker bereikt, de « bouwstoffen » zijn aangewezen « voor het schrijven van een nog ontbrekend en zeer belangrijk hoofdstuk uit de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de 16e eeuw », en opwekking voor anderen, om op den aangewezen weg voort te gaan zal zeker van dit boek uitgaan. En wij kunnen verder gaan, het boekje kan ook nieuwe opwekking brengen voor degenen, voor wie het eigenlijk niet bestemd is. Voor geschiedvorschers en voor bibliografen was zooiets niet noodig, immers de catalogussen van Tiele en Rogge, van Van der Wulp, Petit en Knuttel zijn voor hen betere en volledigere wegwijzers dan zulk een bloemlezing zou kunnen zijn. En toch, de betrekkelijk korte inleiding brengt al dadelijk zoo vele vragen op den voorgrond, die hier niet zijn opgelost, en waarvan de oplossing hier ook niet kon verwacht worden, dat iemand die reeds eenigszins bekend is met den pamflettenschat, er bij de lezing als van zelf toe komt op het een of ander iets nader in te gaan.

Ik heb hierbij vooral het oog op het weinige dat gezegd wordt over de schrijvers der pamfletten. Uit den aard der zaak zijn de voornaamsten van hen hier wat ter zijde gelaten; bepaaldelijk lag het niet in de bedoeling, aan Marnix, die in de Nederlandsche letterkunde altijd reeds meegeteld wordt, hier een plaats te geven. En toch kon de schrijver het niet laten, met hem te beginnen (p. XI), ook verder verscheidene pagina's aan hem te wijden (p. XXXV), en ook in de bloemlezing een veertigtal bladzijden aan hem te geven (p. 241). Daarnaast bevreemdt het wel eenigzins, dat Dirck Volkertszoon Coornhert nauwelijks genoemd wordt (p. XLI), en dat ook bij de beide kleine fragmentjes uit de *Justificatie des Magistraets tot Leyden* zijn naam of ontbreekt (p. 115) of aan eene drukfout lijdt (p. 116). Het lot van Coornhert wordt gedeeld door zijn geestverwant Caspar Coolhaes, die wezenlijk onder de pamfletschrijvers uit het behandelde tijdvak zijne plaats verdient, maar hier niet genoemd wordt; ook van hem is een stukje in de bloemlezing te vinden (p. 213), maar we krijgen het als een werk van C. C. V. M. I. D. H. G. Het lijkt wel of Paul Frédéricq nu even vreemd tegenover deze letters stond als Rogge, toen hij voor een halve eeuw het eerst de werken van Coolhaes bijeenzocht. Een van die pamfletten, uit onze remonstrantsche collectie ligt hier voor mij, waarin Rogge destijds deze initialen het eerst vond, en ze trachtte te verklaren, zoo goed — zoo kwaad het ging. «Caspar Coolhaes, venerandus minister in de Heilige Godgeleerdheid» maakte hij er van. Eerst later vond hij de juiste beteekenis : « Caspar Coolhaes, van menschen in den Heere gebannen ». Door gissing laat zich zulk een verklaring dan ook zeker niet vinden!

Onder de schrijvers die Paul Frédéricq wel noemt op p. XL en XLI zijn er een drietal, waarbij ik hier eenigzins langer wensch stil te staan, omdat ik er iets meer over heb mee te deelen. Dat niet de zucht om het frissche boek te bevitten mij hierbij drijft, maar veeleer de wensch om voort te bouwen op hetgeen hier ter sprake gebracht is, zal hoop ik, aan alle lezers duidelijk zijn.

1. Junius Brutus.

« Een broeder van den bekenden Dirck Volckertsz. Coornhert, met name Frans, maakt zich bekend als den vertaler van een pamflet van 1589 en

daarenboven als den schrijver van een ander belangrijk en uitgebreid vertoog van 1586 over het recht van opstand tegen eenen slechten vorst, dat hij opdroeg aan den magistraat zijner geboortestad Amsterdam als zijnde eene verkorte vertaling of samenvatting uit het Latijn van een werk, dat door eenen raadselachtigen Junius Brutus Schelta zou zijn geschreven. »

Zoo schrijft Paul Frédéricq (p. XLI); blijkbaar heeft hij niet verder naar het Latijnsche origineel gezocht, het schijnt zelfs wel dat hij aan het bestaan ervan twijfelt. Hierin staat hij trouwens niet alleen. Moes beschrijft het bedoelde pamflet in «de Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de 16e eeuw» (dl. II, p. 43-44), en zegt er van :

« In de opdracht zegt Frans Coornhert,... dat dit boekje een uittreksel is uit een uitvoerige Latijnsche verhandeling van Junius Brutus Schelta, en dat hij later een volledige vertaling hoopt in het licht te zullen zenden. Noch van de oorspronkelijke Latijnsche uitgave, noch van die volledige vertaling heb ik een exemplaar kunnen vinden, en ik vermoed dat de laatste nimmer verschenen is. Zelfs acht ik het niet onwaarschijnlijk dat er ook wat dat oorspronkelijke Latijnsche boek betreft, een mystificatie in het spel is, en dat die Junius Brutus Schelta een door Frans Coornhert verzonnen auteur is geweest. »

Hier gaat de twijfelzucht te ver. Het oorspronkelijke Latijnsche boekje is niet slechts bekend, maar over de vraag wie de schrijver is bestaat een zeer uitgebreide litteratuur. Hierover vindt men alles bijeen in den catalogus der collectie Meulman, onder nº 386 : eene korte titelbeschrijving met eene lange en toch uiterst beknopte aanteekening, een van die bescheiden meesterstukjes van Van der Wulp.

« 386. Vindiciae contra tyrannos : sive, de Principis in Populum, Populique in Principem, legitima potestate, Stephano Iunio Bruto Celta Auctore. Edimburgi (Basileæ), Anno 1579. In-8º (XIV), 236 en (IV) blz.

Het voorberigt van den uitgever, die zich onder het pseudoniem Cono Superantius Vasco verbergt, is gedagt. Kal. Jan. 1577. Soloduro. Vergel. De Navorscher, XI, 111. In 1586 gaf Frans Coornhert eene verkorte vertaling in het licht, vermeld in B. v. P., nº 302. Zie over dit beroemde tractaat Gijsb. Voetius in de nameloos uitgegeven Disquisitio de auctore Vindiciar. contra tyrannos, Amstelod. 1661, in-12mo ; Bayle, Dict. vol. IV, en Joly, Remarques sur le Dict. de Bayle (aangeh. door Barbier, Dict. des ouvr. anon. et pseudon. 2e édit. T. III, p. 655). Alsmede Niceron, Mem. III. 295 sv. Het werd later weder afgedrukt in het werk getit. Nic. Machiavelli Princeps, etc. Lugd. Bat. 1648. 12º. In 1581 verscheen eene Fransche vertaling in-8º, onder den titel : De la puissance légitime du prince sur le peuple, et du peuple sur le prince, trad. du latin, par Fr. Estienne (Barbier, 2e éd. T. III, p. 103, nº 15086). Door de meeste geleerden wordt het aan den beroemden Hub. Languet toegekend ; enkelen hebben Mornay du Plessis voor den schrijver gehouden. »

Men behoeft, om zich van de vraag, wie de schrijver is, op de hoogte te stellen, niet al de genoemde werken te raadplegen, maar kan zich bijna beperken tot Bayle, die daarover achter zijn woordenboek eene uitvoerige verhandeling van 9 folio bladzijden plaatste. Hij bespreekt al wat er vóór hem over geschreven is, en de lateren hebben weer niet veel anders gedaan dan zijne slotsom overnemen, zoodat deze nu vrij wel algemeen als vaststaande geldt. Maar ik

herinner mij, van een onlangs overleden liefhebber van paradoxen, J. E. van Someren Brand, eens den regel gehoord te hebben : « Niets staat losser dan wat de wetenschap heeft vastgesteld », en heb mij dus verplicht gerekend te onderzoeken, waarom Bayle met zoo groote zekerheid zegt, dat Hubert Languet onder den naam Junius Brutus schuilt, en mijn eindindruk is dat werkelijk de paradox hier misschien de waarheid treft.

De meest verschillende personen zijn als schrijver van het boekje aangewezen, de aanhangers van de legitimiteit zochten den schuldige bij de tegenpartij, de jezuieten schreven het werk reeds in 1611 toe aan Beza, en nog in 1660 werd het in een herdruk vrijuit op zijn naam gesteld ; daarentegen meende koning Jacobus van Engeland dat het door een papist moest geschreven zijn om er de schuld van te kunnen werpen op de hervormden, en nog in veel latere jaren wees men in Engeland den jezuiet Persons als den schrijver aan.

Ernstiger candidaten waren Fr. Hotman, en vooral Mornay du Plessis. Aan hem werd het boek toegeschreven door d'Aubigné (1616), en deze verzekerde zelfs dat hij het van hem zelven vernomen had : « que ce Gentilhomme luy a avoué qu'il en estoit l'auteur ». Grotius verzekerde nog vele jaren later (1643) dat Mornay de schrijver was.

Waarom heeft dan Bayle ten slotte met zoo groote stelligheid voor Hubert Languet partij gekozen ? Hiervoor heeft hij twee getuigenissen. Het oudste is van den reeds aangehaalden d'Aubigné, die in zijn tweede uitgaaf (1626) op de eene plaats even als vroeger Mornay als den schrijver aanduidt, maar op twee andere plaatsen meedeelt dat deze wel het werk in het licht had gegeven, maar dat het geschreven was door Languet. Bayle voegt nog eenige bijzonderheden hieraan toe, waaruit blijkt dat d'Aubigné van den tijd van uitgaaf van het boek volstrekt niet op de hoogte was.

Van beslissende kracht schijnt hem dan ook eerst het tweede getuigenis, van Théodore Tronchin, Professeur en Théologie, die in een lijkrede op Simon Goulart te Genève in 1628 het volgende staaltje van de ontzettende geleerdheid en belezenheid van den overledene ten beste gaf. Koning Henri III verlangde vurig, te weten wie de schrijver van het vermaarde boekje was, en wist maar één middel om er achter te komen, hij liet het namelijk vragen aan Simon Goulart. Deze mocht niet vertellen wat hij wist, hij had echter zelf het oorspronkelijke handschrift van den auteur gezien, en wist dat het geschreven was door Hubert Languet, en na diens dood uitgegeven door du Plessis Mornai, die het liet drukken bij Thomas Guarin.

Met dit anecdotische getuigenis uit de derde hand moeten we het dus ten slotte stellen ! Het komt mij haast onbegrijpelijk voor dat men dit sedert dien tijd maar blindelings geloofd heeft. Men zou bijna veronderstellen dat niemand de zware verhandeling van Bayle heeft doorgelezen, en dat men tevreden is geweest met het lezen van de eerste alinea, waar men de woorden vindt die de slotsom weergeven : « personne ne devrait ignorer que Hubert Languet et Junius Brutus sont la même chose. » Wie niet verder lazen kregen ook geen kennis van het zeer ernstige bezwaar, dat Bayle zelf meedeelt. Languet is gestorven den 1n October 1581, en dus zou het boek eerst na dien tijd kunnen verschenen zijn. Dus zouden niet alleen de namen van schrijver en inleider en drukker, en de plaats van uitgaaf verborgen gehouden zijn, maar zou ook het jaar van de uitgaaf (1579) vervalscht moeten zijn. Ook weet Bayle nog te vertellen dat du Plessis na den dood van Languet en vóór het verschijnen van het

boek in 't geheel niet in Zwitserland is geweest, waar toch de uitgaaf zou hebben plaats gehad en waar later het handschrift nog was.

Niet genoeg aandacht is bij dit alles gewijd aan de vraag, of het wel het doel van den schrijver was, zijn naam zoo zorgvuldig geheim te houden? Is Bayle's punt van uitgang, « iedereen is het er over eens dat de schrijver niet Etienne Junius Brutus heette », wel geheel juist? Neen, hij haalt ook menschen aan die dit niet voor uitgemaakt houden, de een vond het betoog nog noodig dat volgens Dionysius Halicarnassensis geene nakomelingen van Lucius Junius Brutus waren overgebleven, een ander vond het dwaas om te zoeken wie er onder dien naam schuilde, omdat Junius werkelijk een bestaande naam was, en bekende geleerden dien droegen. Weer anderen vonden het verkeerd dat de schrijver zich niet Lucius Junius Brutus genoemd had, maar Stephanus Junius Brutus, maar daartegen werd in het midden gebracht dat de moordenaar van Domitianus den naam Stephanus droeg, en weer een ander meende dat men niet aan dezen tyrannendooder, maar aan den Heiligen martelaar Stephanus te denken had! Men moet werkelijk bij dit alles Bayle gelijk geven, wanneer hij zegt : « Les savans sont d'étranges gens, ils courent après les choses éloignées et qui les fuient, et laissent ce qu'ils ont sous la main. » Hij dacht er niet aan dat dit wellicht ook ten volle op zijn inzicht in deze vraag van toepassing was. Hij zelf vond dat Junius Brutus het volle recht had zich den voornaam Stephanus te geven.

Dit laatste komt mij nu voor, zijn groote fout te wezen. Of de schrijver het recht had zich te noemen zooals hij wilde, doet niets ter zake, maar de vraag *waarom* hij zich Stephanus noemde, is hier juist op hare plaats. Junius Brutus Celta beteekent : « de Gallische tyrannendooder », en een willekeurige voornaam past daarbij volstrekt niet. En nu ligt het toch het naast voor de hand aan te nemen dat we niet met een schuilnaam, maar met een bijnaam te doen hebben, dat we moeten verstaan : « Stephanus, de Gallische tyrannendooder », en dan kan het ook nauwelijks twijfelachtig zijn welke Stephanus dit geweest is. Waarom zou niet dezelfde geleerde uitgever François Estienne die in 1581 het boekje in het Fransch in het licht gaf, twee jaren eerder het Latijnsche werkje gepubliceerd hebben, dat dan door hem reeds vroeger moet geschreven zijn, getuige de bijgevoegde voorrede van 1577, geschreven door een vriend die zich Cono Superantius Vasco noemt, en gedateerd van Solothurn (Soloduro). Wie deze vriend is, zou wellicht voor een Franschman of Zwitser die in de geleerdengeschiedenis van de 16e eeuw te huis is, ook nog wel te ontdekken zijn.

2. Ellert de Veer.

« In 1598 wordt het beroemd werk van den Schot George Buchanan over het recht der volken tegenover hunne slechte vorsten uit het Latijn vertaald door Ellert de Veer, ridder, secretaris en daarna pensionaris van Amsterdam, gezant der opkomende Republiek naar Engeland en Duitschland, lid van den Hoogen Raad, enz. Die vertrouweling van Oldenbarnevelt en eigen broeder van den Nova-Zemblavaarder is wel de doorluchtigste, met Marnix, onder de ons bekende pamfletschrijvers van den tijd. »

Deze schets, waarschijnlijk aan v. d. Aa ontleend, komt overeen met wat sedert Wagenaar officieel als historie geldt, en er ligt dus allerminst eenige

aanmerking tegen Paul Frédéricq opgesloten in de meedeeling dat zij geheel onjuist is. Wagenaar heeft Dr. Albert de Veer die de genoemde waardigheden bekleed heeft, en ongeveer van 1564 tot 1620 leefde, verward met zijn vader, den schrijver Ellert de Veer die in 1599 overleden is. Hoe hij er toe kwam is moeilijk te zeggen, hij haalt (folio-uitg. III p. 206) Pontanus aan, die in 1611, dus bij het leven van den Pensionaris, schreef: Excessit quoque annis superioribus Eilhardus Verius...» (p. 245), en terwijl Pontanus dezen overleden Eilhardus als schrijver van het vervolg op de Hollandsche chroniek vermeldt, schrijft Wagenaar dit werk juist aan den Pensionaris toe!

Ik heb hier voor mij eenige aanteekeningen door Mr. de Roever, den vroegeren Amsterdamschen archivaris, aan huwelijks- en doopregisters en aan oude notarieele stukken ontleend, die ons in staat stellen de voornaamste feiten uit het leven van Ellert de Veer te overzien, Dr. J. C. Breen deelde mij ook nog een paar feiten mede. Ook van een zevental uitgaven van Ellert heb ik de opgaven. Een en ander laat ik hier in tijdorde volgen.

Ellert de Veer is zeker niet lang na 1540 geboren, en is voor of in 1563 getrouwd met Cornelia Gerrits; hun oudste zoon was blijkens zijn huwelijksinteekening in 1591 27 jaar oud.

Van 1585 dateert het oudste werk van zijn hand dat wij kennen. Het is door v. d. Wulp (Meulman nº 637) aldus beschreven:

» De Schrickelijcken gruwelijcken Blixem des bans door den Paus van Romen teghen den doorluchtichsten Coninck van Nauerre ende den Prince van Conde met alle haer aenhangen wt-gestort (*in d.* 3 *Sept.* 1585). *Z. pl. n. v. dr. en j.* » — « *De* 2 *laatste blz. bevatten een vers met het opschrift:*

Wt een *Eel hert die veer*droot Spaus listen dit sancg
De Nachtegael, luystert en merct wel na haer clancg.

Hieruit blijkt, dat Ellert de Veer *deze slotverzen heeft gedicht.* »

In het volgende jaar begint zijne werkzaamheid als Notaris; de Roever vond in het notarieele archief zijn protocol, met dit opschrift:

« Het eerste protocol van Ellert de Veer, openbaer Notarius door creatie van Robbert Dudley guevernuer van Haer M. v. Engelant enz. en syn Raden neffens hem, door admissie van den Hove van Hollant ende nominatie van der stede van Amstelredam, beginnende 23 Junii 1586 ». Het protocol loopt van 1588 tot 1599, en bevat zeer weinig acten.

In 1587 verscheen weer een boek, door hem verduitscht. Het wordt vermeld door v. d. Wulp (l. c.) en door v. d. Aa, de titel luidt:

« Rich. Dinothus, Een Spieghel der ghedenckwaerdigher Oorlochscher Gheschiedenissen. Hiervan is een *Eel hert de Veer*duytscher gheweest. Alcmaer 1587. »

In 1590 en 1591 verschenen de beide deelen van zijn groote historiewerk, uitgegeven als vervolg op de « Chronycke van Hollant, Zeeland, ende van Vrieslant », en de gebeurtenissen van 1517-1591 behelzende.

Kort daarop, 8 Juni 1591, trouwde de oudste zoon:

« Albert de Veer, Dr. in de rechten, Pension. der stad Amsterdam XXVIJ j. geass. Ellert de Veer zijn vader.

Simontje Jans dr. (Schaeck) XXIIIJ j., Zeedijk. geass. Anne Jacobs, moeder. »

In 1594 verscheen weer een zeer omvangrijk werk van Ellerts hand, eene vertaling van Erasmus' paraphrasis op het Nieuwe Testament, een foliant van

omstr. 260 bladen, « wt den Latijnschen taele overgheset in Nederduytsch, door Ellert de Veer, Notaris tot Amstelredam. » En van dit boek was hij niet slechts de vertaler, maar tegelijk uitgever en drukker : « t' Amstelredam, Ghedruckt by Ellert de Veer, op de Nieuwe brugghe opt Paelhuys, Anno MD.XCIII. Met Privilegie voor ses Jaren. » En het bleef niet bij die eene uitgaaf, Knuttel vermeldt (onder nº 920) een pamflet van hetzelfde jaar, een bericht over het beleg en de overgaaf van Groningen, « eerst ghedruckt tot Amsterdam, bij Ellert de Veer ».

In 1595 werd de folio-chroniek met het vervolg herdrukt, en in 1597 verscheen daarop nog een appendix, waarvan niet uitdrukkelijk vermeld wordt, wie het bewerkte, maar dat wellicht ook van de Veer is, en in datzelfde jaar werd het vervolg van de Veer in octavo uitgegeven, waaruit we zeker mogen besluiten dat er een sterke vraag naar het werk was.

Intusschen bekleedde de oudste zoon sedert 1588 de bediening van secretaris van Amsterdam, waarbij hij reeds een soort van adjunct-pensionarisschap schijnt uitgeoefend te hebben. Reeds in 1590 heet hij in den rapiamus van Thesaurieren « medepensionaris », later weer « secretaris en pensionaris ». Ook in de huwelijksinteekening wordt hij pensionaris genoemd, zoo ook in 1598 in het verslag van een verhoor bij Wagenaar (I p. 411). Eerst in 1601, na den dood van Nicasius de Sille, werd hij feitelijk pensionaris, wat hij tot 1611 bleef.

De tweede zoon Gerrit de Veer, maakte naam door zijne deelneming aan den ontdekkingstocht van Barendsz. en Heemskerck en de overwintering op Nova Zembla, en vooral door het schrijven en uitgeven van het journaal van dien merkwaardigen tocht, het eerst verschenen in 1598.

In 1598 kwam Ellerts laatste bekende uitgaaf in het licht, namelijk de « tsamenspreeckinghe vant recht der Coninghen », door Paul Frédéricq vermeld ; het boekje is beschreven door v. d. Wulp in den catalogus Meulman onder nº 877.

Van datzelfde jaar dateert eene aanteekening van de Roever uit het protocol van den Notaris J. Gysberti (bl. 145) waarin als kinderen van « Ellert de Veer, notaris » en Cornelia Gerrits vermeld worden : Albert de Veer, Pensionaris, Gerrit de Veer, Jannetje overl. 27 Jan. 1598, en Mientje Ellerts.

In 1599 overleed Ellert, en terwijl hij boven de aarde stond op 2 Sept. werd zijne nalatenschap ten overstaan van den Notaris Gysberti gerepudieerd door zijn kinderen Dr. Albert en Mientje. Den vijfden September werd hij in de Nieuwe kerk begraven, « komende van die Nieuwe brug »

In 1602 stierf Cornelia Gerrits, « wed. van boekverkooper de Veer ». Den 16n September terwijl zij boven de aarde stond, werd haar nalatenschap met de voet gestooten door hare dochter Mientje.

Deze Mientje Ellerts de Veer trouwde in 1603 met Joachim Jacobsz. Wachter, op huwelijksche voorwaarden. Zij was gerechtigd in een deel van een huis « de Serpent » in de Warmoesstraat en behield dat recht. Getuige bij het huwelijk was Jacobus Arminius, V. D. M., de ondertrouw had plaats op 23 Mei, haar broeder gaf consent. De bruidegom was kruydenier op de N. Z. Achterburgwal, de bruid woonde over 't Spinhuis.

Wij zullen blijkens deze reeks annotaties aan Ellert de Veer de ambten en bedieningen van zijn zoon moeten ontnemen, en hem in plaats de beroepen van notaris en boekverkooper moeten toeschrijven. En ook in die beroepen ligt zijn

hoofdwerk niet, hij was klaarblijkelijk een slecht zakenman, maar mag daarentegen wel als geschiedschrijver, als vertaler van belangrijke werken, als pamflettist genoemd worden.

3. Robbert Robbertsz.

« Eenige godgeleerde twistschriften van langeren adem zijn van den gebanvloekten en afgesneden doopsgezinde Robbert Robbertsz, van Ysbrandus Balkius Reynhardus Frisius, « dienaer des Godl. Woorts », en van Jan Verpoorten of Joannes a Porta, in 1578 pastoor van Vrassene in 't land van Waas, zooals hij getuigt in zijne opdracht aan den Hertog van Parma. »

Wat Paul Frédéricq hier van Robbert Robbertsz zegt, is niet onjuist, het bedoelde pamflet 759 van de collectie Meulman kan men werkelijk een godgeleerd twistschrift van langeren adem noemen. Overigens geven de aangehaalde woorden echter volstrekt geen juist beeld van de beteekenis van Robbert Robbertsz. Onder de pamflettenschrijvers verdient hij eene eereplaats, maar om hem juist te waardeeren moet men zich niet beperken tot de Gentsche verzamelingen, en niet tot de 16e eeuw. Zijne vrij talrijke zestiendeeuwsche pamfletten zijn voor een groot deel in de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam te vinden, de zeventiendeeuwsche deels te Gent, deels in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam en in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage. Voor eene uitvoerige studie in « de Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw » aflevering 8-9, blz. 89, bracht ik de reeks zoo volledig mogelijk bijeen. Uit de rijke stof wil ik hier vast iets meedeelen, aan de hand van Paul Frédéricq zelven, die inderdaad veel meer aandacht aan het werk van dezen merkwaardigen schrijver gewijd heeft dan hij zelf weet. Aan het reeds genoemde pamflet Meulman 759, dat den titel draagt « Die verantwoordinghe oft ontschuldinghe van Robbert Robbertsz. » (bij Paul Frédéricq op p. 380 onverstaanbaar door het uitvallen van het hoofdwoord) is het Nawoord ontleend, waarmee de bloemlezing zeer eigenaardig besloten wordt. De schrijver stelt zich zelven daarin voor als een leerling, « een clerxcken » die niet anders dan onvolmaakt werk kan leveren ; de Meester, d. i. de Heilige Geest, kan het dan, zoo noodig, nog verbeteren. Deze beschouwing is kenschetsend voor Robbert Robbertsz. Hij heeft haar gevormd als resultaat van zijn strijd met de onverdraagzame kerk die hem heeft uitgestooten. De doopsgezinde gemeenten matigden zich een ver gaand toezicht uit op handel en wandel, denkwijze en gedachtenuiting van hare leden. Een man met vrijheidszin als Robbert Robbertsz kon zich daarin niet voegen. Ook de censuur op hetgeen men schreef en drukte ontbrak niet in de rij der dwangmaatregelen, en juist een strijd over Robberts boekjes bracht de botsing die tot zijne uitbanning leidde. Van dat oogenblik af drukt hij in zijn strijdschriften steeds boven den titel de woorden : « Onder verbeteringhe », en de gedachte is meer uitgewerkt in het prozanaschrift dat Paul Frédéricq overnam, en ook in het volgende versje dat we in verscheidene zijner boekjes vinden.

Ick ben een klarcxken in Christus schoolen
Ten is gheen wonder, zo leer Jongers doolen
Dus stel ick mijn warck, of ick faalgeerde
Onder verbeetering van wijser Godt geleerde.

Door 't gheloof ick dit warck met yver anvaate.
Om noch beter te leeren stae ick ghelaate.

Maar in de bloemlezing staat nog een veel grooter en belangrijker stuk van Robbert Robbertsz, en wel de « Ratelwachts ende Torenwachters waerschouwinge (p. 363-377, 406-410), waaraan Paul Frédéricq met reden eene groote plaats heeft ingeruimd, in zijn boek, zoowel als in zijne waardeering. Ziehier wat hij er van schrijft (p. xxx, xxxi).

« Vooral bij het weerleggen van vlugschriften uitgaande van de tegenpartij toonden zich de polemisten vindingrijk. Een der treffendste voorbeelden daarvan is een pamflet van 1600 in den vorm van eene samenspraak tusschen de toren- en nachtwakers van Middelburg over het aanmatigend optreden van den dweepzieken predikant Joannes Seu, die de stadsregeering in een openbaar vlugschrift aangespoord had om alle ketterij, vooral die der Doopsgezinden, krachtdadig te keer te gaan. De mannen der nachtelijke politie stelt de schrijver voor als kortende de lange uren van hunnen dienst met een gemoedelijk, doch soms bijtend en aangrijpend praatje over het geschrift van dien « nieuwen stokebrant onder de gereformeerden ». Een onder hen leest bij brokjes het gansche pamflet van den fanatieken dominee voor, en ieder brokje wordt op de schimpscheuten der toehoorders onthaald, die elkander afwisselen om tegen die poging tot invoering eener bedekte protestantsche Inquisitie te waarschuwen. De toren- en nachtwakers waren in de eerste plaats belast met het aankondigen van uitbrekende branden om de burgerij zonder tijdverlies op de been te krijgen ten einde het vuur te helpen blusschen. Daar nu Ds. Seu eene soort van brandstichter op godsdienstig gebied geworden is, heeft de schrijver heel leuk de opschudding beschreven, die zijn optreden onder de Middelburgsche nachtpolitie, volgens hem, teweeg gebracht had. Het is een van de smakelijkste en eigenaardigste pamfletten van den tijd. De stijl er van is niet meesterlijk, maar toch frisch, zwierig, kloek, zuiver van taal. De vorm is een echte letterkundige vondst, die met talent wordt uitgesponnen. De gehouden gesprekken zijn schilderachtig en pakkend, en te gelijk blijven ze gansch in den volkstrant. Het is bijna een klein blijspel, op den Middelburgschen toren in de stille nacht vertoond. »

Dit boekje behoort dus zeker niet tot de « godgeleerde twistschriften van langen adem ». Maar ik ben nog het bewijs schuldig, dat het naamlooze boekje een werk van Robbert Robbertsz. is, en ik wil mij aan deze schuld niet onttrekken. Ik zal mij er ook niet van afmaken door een paar aanhalingen uit veel latere werken waaruit het blijkt, maar wil liever aanwijzen, waar de schrijver zelf in de samenspraak om den hoek komt kijken, namelijk daar waar hij den gereformeerden predikant Pieter de Bisschop in het debat haalt.

Robbert had in het eerste door hem uitgegeven strijdschrift, den « Schoubrief » de hoofden van de doopsgezinden die hem hadden uitgebannen, vinnig aangevallen en aan de kaak gesteld. Voor Pieter de Bisschop die de « wederdoopers » bestreed, waren deze aanvallen uit hun eigen midden uiterst welkom, met welgevallen beriep hij zich er op, en om dit beroep meer kracht te geven, noemde hij den schrijver « een Hooft onder de wederdoopers ». Hiertegen was Robbert opgekomen in zijne « verantwoordinghe » (fol. 38) : « alsoo mach Pieter de Bisschop misschien ook wel meynen, dat ick een Leeraar, Predicant, Bisschop,

oft ouderlinck, ('twelck men hoofden noemt) onder haer gheweest ben, en dat hy my daerom sulcken hoogen name gheeft, al hoe wel ick noyt sulcx gheweest en ben, noch oock noyt eenighe Boecken gheschreven oft wt ghegeven en hebbe, tot voorstant van haer quade opinien, maer wel tot afbreck, dats verde van een hooft te zijn onder den Wederdoopers, so hy haer in zijn kijfboecken noemt.... » Het antwoord bleef niet uit. In een nieuwen druk van de Bisschop's boekje *(Antwoordt-liedt op eens Wederdoopers laster-liedt)*, waarin de schrijver meedeelde dat er nu al meer dan 8000 exemplaren van verspreid waren, werd een appendix opgenomen, vooral tegen Robbert Robbertsz. gericht. De schrijver hield daarin zijne bewering vol, « overmits dat alsulc eenen, niet van den minsten, maer wel van den meesten moet zijn, die also boecken ende liedekens tegen syn eygen volc kan maken.... »

Nu is het duidelijk waarom de Torenwachter in zijn gesprek over den aanslag op de vrijheid door Joannem Seu ondernomen, op eens Pieter de Bisschop er bij sleept, in den volgenden ironischen uitval :

« En ofter eenighe Magistraten ofte yemant anders aen twyfelden, ende niet claer en wisten de ware Religie vande ketteryen ende secten te onderscheyden, die moghen gaen by Joannem Seu, die hem selven uytgeeft voor een dienaer des H. woorts Gods tot Middelburch : of by Pieter de Bisschop tot Rotterdam, die sullen wel seggen wat de ware Religie is, ende wat het voor luyden zijn die alle aen een zeel trecken, om de ware Religie, so sy conden te onderdrucken.

Ratelwacht

Wat is dese Pieter de Bisschop voor een man, ist mede een Prediker oft Predikant onder de ghereformeerden.

Torenwachter

Alsmen op zijn daden wil sien, soo moet hy ten minsten wel een hooft onder haer wesen : want hy heeft meer dan acht duysent boecken tot voorstant van haerluyder Religie ende Leere (nae zijn eyghen woorden luyden) laten drucken,.... »

Robberts verontwaardiging dat men hem tot een sectehoofd maakte, is natuurlijk. Het resultaat van den doorgemaakten strijd was voor hem een geheel ander, hij was strijder geworden voor een neutraal christendom, een algemeene christelijke kerk die allen die beleden in Christus te gelooven, gezamenlijk omvatte. Zoo zegt weder de Ratelwacht iets verder, van denzelfden de Bisschop : « Hy mach wel ghelijck als Joannem Seu ende meer andere valsche Christenen onder den naem van gereformeert schuylen, en dat hy geen warachtich gereformeerde en is : 't is moghelick oock een pertydich Calvinist ofte Catechissemist, die alleen de opinie van Calvinus ofte vande Nederlantsche Catechismus verkiest, ende geen Neutrael Christ, die alleen de partie van de waerheyt verkiest, ghelijck een recht Christen schuldich is te doen. »

Voor deze ware algemeene christelijke kerk heeft Robbert zich als wachter gesteld — zijn torenwachter en ratelwacht zijn dan ook niet de nachtwakers van Middelburg, maar de wakers op de muren van Jeruzalem. Deze wacht, eens betrokken, is jaren lang trouw door hem waargenomen met onvermoeide toewijding, en in steeds afwisselenden vorm. Zijne pamfletten zonder geleerdheid, maar met veel bijbelkennis en een grooten aanleg voor cijfers, zijne levendige

dialogen, met liedekens en rijmen afgewisseld, heeft hij jaar op jaar in het publiek gebracht, en ze vormen met hun wonderlijke eigenaardigheden toch eene verkwikkende lectuur tusschen het dogmatische gekijf van de godgeleerde strijders, die van hun kant op den man die geen latijn kende, laag neerzagen. De wachter is op zijn post gebleven zoo lang hij kon, maar den brand heeft hij niet kunnen keeren, vrede heeft hij niet kunnen brengen, en zijn eigen bestaan heeft hij in den strijd geofferd.

Amsterdam, November 1907 C. P. BURGER JR

BOEKBANDEN

Kunstfærdige gamle Bogbind indtil 1850. Det Danske Kunstindustri-Museums Udstilling 1906. Udgivet at Museet med en Indledning af Emil Hannover. Lehmann & Stages Forlag. Kobenhavn 1907.

In 1906 werd in het Deensch Museum voor Kunstnijverheid, te Kopenhagen, eene tentoonstelling van oude kunst-boekbanden van vóór 1850 gehouden. De Koninklijke Bibliotheken te Kopenhagen en te Stockholm hadden hun steun verleend en zoowel uit openbaar als privaat bezit in Denemarken, Zweden, Noorwegen en andere landen kwamen belangwekkende inzendingen toe. De tentoonstelling had, zoo berichten de uitgevers van het hier besproken boek, veel en rechtmatigen bijval. Zij bevatte talrijke banden die uit de werkplaatsen van beroemde boekbinders en uit de verzamelingen van aanzienlijke boekenliefhebbers gekomen waren en liet toe een voortreffelijk overzicht te nemen van de bindkunst sinds de middeleeuwen.

Nu nog is er aanvraag naar den catalogus, eene korte beschrijving van 470 nrs. bevattend, maar die sinds lang is uitverkocht. Om de herinnering aan deze tentoonstelling te bewaren gaf het Museum met behulp van het Carlsberg-Fonds en de Bernh. Hertz-Stichting een boek uit waarin banden gereproduceerd worden met beschrijvingen en eene inleiding (deze laatste in het Deensch en in het Duitsch) van Emil Hannover, den bestuurder van het Museum.

Meestal de reproductiën zijn naar voortreffelijk bewaarde exemplaren genomen en zeer wel afgedrukt. Van de rijke lithurgische banden uit de vroege middeleeuwen, waarin diptieken gesneden in ivoor verwerkt zijn, of kostbare platen gedreven in goud en zilver en met email en edelgesteenten versierd, bevatte de tentoonstelling geen enkel voorbeeld maar een 13e-eeuwsche emailplaat herkomstig uit Limoges, die weleer als deksel van een boek diende, was er wel en wordt als fig. 1 in *Kunstfærdige gamle Bogbind* afgebeeld. Daarop volgen twintig lederen banden die « den gamle Stil » vertegenwoordigen : achttien met blinddruk, waarvan acht uit de Nederlanden, de andere uit Duitschland en Italië, en twee Duitsche banden met groote platen in gouddruk. Een Perzische band met klap, weelderig met gouden arabesken getooid, maakt op zich zelf de afdeeling « Orienten » uit. « Den nyere Stil » wordt aangekondigd door een paar mooie Aldijnsche uitgeversbanden, door keurig en voornaam Venitiaansch werk ; dan komen vier banden vervaardigd voor Jean Grolier, een voor Thomas Marioli en, in groote verscheidenheid, uitgelezen werken van de Fransche binders uit de 16e-19e eeuwen, sommige herkomstig uit koninklijke bibliotheken. Ook van het beste wat Duitschland en Engeland in bedoelde perioden voortbrachten zijn voorbeelden in Em. Hannover's boek te zien.

Een laatste hoofdstuk bevat een dertigtal Deensche en Noorweegsche banden ; daarover zegt de inleiding, dat het eene verassing was te zien hoe in Denemarken reeds in de 16e eeuw eenige banden vervaardigd werden bij

welke grootere stempels en rollen te pas kwamen met zooveel smaak en zorg als bij de beste uitheemsche werken van dien aard. Het was, volgens den schrijver, reeds bekend dat Fransche en Duitsche boekbinders in Denemarken gearbeid hebben maar minder dat zij zulke rijke en schoone banden hebben voortgegebracht als hier te voorschijn komen. Met trots wijst hij op een register van het ambacht der zadelmakers te Kopenhagen, uit 1567 — in werkelijkheid een vrij gewonen registerband met rollen beprent, zooals wij er in de Nederlanden zeer veel kennen — en op andere werken met een meer nationaal karakter, onder welke banden vervaardigd door Tycho Brahe en voor de gilde der Kopenhaagsche boekbinders (1735-1765), ook banden gemaakt uit geborduurde stoffe, bijzonder aandacht verdienen.

De beschrijvingen onder elke plaat verwijzen naar de nummers die de afgebeelde werken in den catalogus der tentoonstelling hadden. Zij mogen zorgvuldig heeten ; enkel is aan te merken, dat niet de afmetingen van den band alleen, doch ook die van voorname deelen der versiering, als van de paneelen geprent in blinddruk, hadden mogen aangegeven worden ; ook ware het wenschelijk geweest mede te deelen, ten minste voor de oudere banden, of de deksels houten berderen zijn — en zoo mogelijk welke houtsoort gebruikt werd — ofwel geknipt zijn uit karton.

Over de Nederlandsche banden, in het boek gereproduceerd, zal eenige uitweiding hier niet ongepast zijn. Wij kunnen ze trouwens verduidelijken bij middel van vier platen, vriendelijk ter beschikking der redactie gesteld door den heer Emil Hannover en de uitgevers L. Lehmann en Stage.

Nr 3 in *Kunstfærdige gamle Bogbind (Cypriani epistolæ.* s. l. s. a. [Deventer 1477]) is een band van bruin kalfsleder ; elke zijde is een veld door filets verdeeld in ruiten waarin rozetten, draken, adelaars, leeuwen, het lam Gods, enz., geplaatst zijn ; dit veld staat in een raam beprent met rozetten en de namen **Jhesus** en **maria.**

Op nr 4 (een druk van P. Drach te Spier) bestaat een middelveld uit twee rijen afdrukken van een kleinen stempel met een leeuw. Dergelijke schikking was bij Doornijksche binders in gebruik, namelijk bij Janvier(1) en J. Loquet(2).

Nrs 9, 11, 12 en 13 vindt de lezer op de volgende bladzijden overgedrukt, met bijschriften naar degene uit *Kunstfærdige gamle Bogbind.* Bij nr 9 is aan te merken dat de twee paneelen met inschriften gescheiden door een omwonden staf, blijkbaar op een enkele plaat gesneden zijn. Joris van Gavere gebruikte dus samengestelde stempels als degene, waarop ik reeds de aandacht heb gevestigd (3). Nr 10 (Vitruvius, *De Architectura.* 1523) een der enkele onder de

---

(1) *Tijdschrift,* 1906, blz. 166 ; behalve den daar beschreven band van een boek dat in 1577 te Doornijk was en thans bewaard wordt in het Museum Plantin-Moretus, heeft **Jaulet** met zijn naamstempel gemerkt den band van het hs. Li Muisis (kronijk van ca. 1350) in de Stadsbibliotheek te Kortrijk (Medegedeeld door den heer G. Caullet).

A. de la Grange en L. Cloquet (*Etudes sur l'Art à Tournai*) zeggen : « Le cartulaire de l'hôpital St-Jacques est un très fort volume dont la reliure en cuir blanc, fort sobre d'ornements, est marquée à quatre endroits différents d'un poinçon qui nous paraît être la marque du relieur et dans laquelle nous avons cru lire le nom de Favier ». Hier wordt vast onze Janvier bedoeld.

(2) *Tijdschrift* 1907, blz. 124, noot.

(3) *Tijdschrift* 1906, blz. 33.

afgebeelde werken, die niet voortreffelijk bewaard zijn, is insgelijks met een samengesteld paneel beprent.

Van Johannes Tys, die nr 11 bond, krijgen wij een niet bekend paneel te zien ; de naam van dezen boekbinder komt ook voor in het omschrift van een stempel voorstellende de Blijde Boodschap (1).

James Weale (2) zegt dat Jan Tys te Leuven werkzaam was. In eene acte opgesteld den 23n Juni 1516 verschijnt echter voor het Mechelsche magistraat « Jan Thys, de boeckbinder » als voogd van de kinderen van Jan de Bressere (3). Een « Jan de boeckbinder » bond in 1535 vier processionalen voor de St.-Jans-kerk te Mechelen (4).

Van Jan Guilebert « die men heet meese », met wiens naam nr 12 gemerkt is, worden ettelijke werken beschreven en vermeld in *Inventaire archéologique de Gand*, nr 123.

Het eikels-paneel met blind schild, op nr 13, kan, zoowel als de talrijke varianten, behoord hebben tot het gereedschap van Nederlandsche boekbinders (5).

Nr 14, C. Gesnerus, *Moralis interpretatio errorum Ulyxis Homerici*, Tiguri s. a. (1542), is een band van den Gentenaar Victor van Crombrugghe beprent met een paneel voorstellende de Maagd van Gent, zooals er eene gereproduceerd is in Ferd. Van der Haeghen's *Bibliographie Gantoise*, t. VI, tegenover het titelblad. De naam van den binder was echter aan den samensteller van *Kunstfærdige gamle Bogbind* niet bekend.

Om de zeldzaamheid van boekbuidels wordt hier ook de reproductie nr 121 overgedrukt. Deze band is Deensch werk maar dergelijke boekbeschutting werd ook in Dultschland en in de Nederlanden gebruikt. In Jean Loubier's *Der Bucheinband in alter und neuer Zeit*, S. 73-76, worden voorbeelden gegeven, naar een werk in het Germaansch Museum te Neurenberg en naar zestiendeeuwsche schilderijen. De buidels waren van leder of kostbare stoffe en hingen van den lessenaar af wanneer in het boek werd gelezen.

P. V.

---

(1) Zie de teekening in *Inventaire archéologique de Gand*, nr 313, waar twee banden met het Boodschap-paneel. bewaard in de bibliotheek der Hoogeschool te Gent, beschreven worden. Weale (*Bookbindings and rubbings of bindings in the national art Library, Catalogue*, nr 410) kent er ander en ik zag er een in de Bibliotheek der Hoogeschool te Leuven : *Titelmanni Elucidatio in omnes epistolas apostolicas*, Antw., Mich. Hillen, 1528. Op het eerste schutblad van dit exemplaar werd geschreven : *Sum Johannis Robbyns decani Mechliniën.* Jan Robyns werd in 1501 deken van het kapittel van St-Rombouts-kerk te Mechelen en overleed den 21n December 1532 ; bij testament van den 30n Juni 1532 liet hij al zijne boeken na aan het College van Atrecht te Leuven, van welke instelling hij samen met Adriaan van Utrecht de statuten had opgesteld.

(2) T. a. p., *Introduction*, p. lxiv.

(3) Stadsarchief te Mechelen, *Goedenisboeken*, nr 38, f. 56.

(4) *Boekbinders te Mechelen in de 14e, 15e en 16e eeuw*, in *Bulletin du Cercle archéologique de Malines*, 1905, p.

(5) Zie *Tijdschrift* 1906, p. 124. In de bibliotheek der Leuvensche Hoogeschool trof ik denzelfden grooten stempel aan op banden bevattend Bazelsche en Roomsche drukken van 1511-1534.

9. MUSÆUS, *Opusculum de Herone & Leandro.* Venetiis, Aldus. 1517. (Koninkl. Biblioth., Kopenhagen).

Bruin kalfsleder (16 × 10). Op de voorzijde twee paneelen met omschriften: **deus det. ‖ nobis. suā. pacē. et. ‖ post. mortā. ‖ vitā. eternā. amē. ‖** en: **ob laudem ‖ xpi. librum. hunc ‖ recte. ligaui ‖ foris de gauere ‖**

Op de achterzijde staat tweemaal een paneel met inschrift: **ora pro nobis sancta dei genetrix.** Tusschen de paneelen met inchriften is op beide zijden een derde paneel geprent met Maria op den draak (lees: de H. Margaretha opstijgend uit den draak) en twee chimeeren. De bindsels zijn verdwenen. Geciseleerde sneden.

11. *Codex hebraicus* (Koninkl. Bibliotheek, Kopenhagen).

Bruin kalfsleder (21 × 15), op elke zijde viermaal met een en hetzelfde paneel beprent; omschrift: **Ligat9. per. man9 || Johannis tys. qui petit a malis || erui. et. semper || protegi. per manus. domini.** || Tusschen deze platen, kruisgewijs, rolornamenten. (Naar de reproductie te oordeelen schijnen die wijngaardtakken veeleer met strookvormige stempels, ongeveer 2 1/2 centimeter lang, ingeprent te zijn). Twee paar snoeren.

12. PHILON. *Opera*, Basileæ, 1538 (Koninkl. Biblioth., Kopenhagen)

Bruin schaapsleder (21×15) tweemaal op elke zijde beprent met hetzelfde paneel; tusschen de beide afdrukken staat een fries met vier chimeeren in cirkels. Het grootere paneel is gemerkt *Johannes Guilebert*. De snoeren zijn verdwenen.

13. PHIL. BEROALDUS, *Commentarii Questionuem Tusculanarum.* Paris, 1519.
(Koninkl. Biblioth., Kopenhagen)

Bruin kalfsleder (21 × 15). Een enkel paneel: een raam met draken tusschen rozentakken en takken met eikels, en daarin een veld belegd met eikeldragende bogen en sterren. Rug en hoeken zijn vernieuwd.

121. KANUTI EPISCOPI VIBURGENSIS, *Expositiones circa leges Julia*. Ribe, 1504

Boek-buidel. Band in bruin kalfsleder (19×13 1/2) beprent met rollen. (Dubbelraam, het buitenste met voorstellingen uit het leven Christi, het binnenste ornamentaal) en stempels in goud en zilver (De middenvelden met Adam en Eva en met het Christuskind als wereldbeheerscher). Boven het middenvlak op de voorzijde de naamletters I. P.; onderaan het jaartal 1579. Op den rug zijn drie dubbele ribben te ontwaren onder het overtreksel. Deze band is veranderd in een boek-buidel, geschikt om aan de hand of aan den gordel te dragen, met een schaapslederen-parkamenten overtreksel, dat aan de onderzijde van het boek verlengd is en in een knoop samengebonden. Het overtreksel is onder de metalen hoeken vastgehecht; de sloten zijn er doorheen gesteken. Om te weten wat de buidel inhoudt heeft men langs beide zijden eene opening in den zak gemaakt. Deensch werk.

DEN SPIGEL DER IONCHEYT

Van den heer J. Wils, den ijverigen en steeds dienstvaardigen toegevoegd-bibliothecaris der Leuvensche Universiteitsbibliotheek, ontvangen wij de volgende regelen, waarin eene goede tijding besloten is :

« In de aflevering verschenen in December 1907 van het *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* wijdt de heer Dela Montagne eene studie aan den schrijver van *Den Spigel der Joncheyt*. Daarin wordt gezegd dat het exemplaar der uitgave van 1600, bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Leuven, zou verloren geraakt zijn. Het is ons een waar genoegen den lezers van het geeerd *Tijdschrift* mede te deelen dat dit exemplaar hoegenaamd niet verloren is en het nog immer in de Bibliotheek aanwezig is.

Maar alvorens in nadere bijzonderheden te treden omtrent de omstandigheden die oorzaak waren dat het boekje den heer Dela Montagne niet werd ter hand gesteld, is het ons een aangenamen plicht te bekennen dat hij geen moeite gespaard heeft om het te raadplegen. Ja, tot tweemaal deed hij de reis naar Leuven.

Ziehier nu aan welke reden de vergissing waarschijnlijk toe te schrijven is.

Bekend is dat de beschrijvingskaart van een boek, waar de naam van den schrijver niet vermeld is, naar het eerste naamwoord van den titel opgemaakt wordt.

Welnu het naamwoord *Spigel* wordt op verschillende wijze gedrukt; zoo vindt men : *Spigel*, *Spighel*, *Spiegel*, *Spieghel*. De uitgave van 1621 heeft ten titel *Den* Spieghel *der Ionckheyt...*, deze van 16co integendeel is betiteld *Den* Spigel *der Ioncheyt...*, alhoewel men op folio 3 recto leest : *Hier begint den* Spiegel *der Ioncheyt* en het woord *Spigel* in den doorloopenden titel, 't is te zeggen aan het hoofd van elke bladzijde, nog op de tweederlei wijze voorkomt : *Spieghel* en *Spighel*.

Ons dunkens zijn deze verschillende schrijfwijzen de groote oorzaak dat het exemplaar niet gevonden werd.

Zooals de heer Dela Montagne mededeelt, bezit de Universiteitsbibliotheek de twee uitgaven hierboven vermeld. Zijn de opzoekingen nu gedaan geweest aan het naamwoord *Spieghel*, dan is het gansch natuurlijk dat men slechts de uitgave van 1621 gevonden heeft, daar de beschrijvingskaart van de uitgave van 1600 opgemaakt is naar het woord *Spigel*. Had men in de tegenovergestelde richting gewerkt, dan ware het de uitgave van 1621 welke in het vergeethoek zou gebleven zijn. Maar nu alles terecht is mag men met rede het bekende spreekwoord hier toepassen : « Einde goed, alles goed ».

Laat ons nu eene kleine drukfeil verbeteren, geslopen in de beschrijving der uitgave van 1600, zooals die door den heer Dela Montagne gegeven is en vervolgens een woordje zeggen over de twee uitgaven.

Een juist afschrift van den titel schijnt ons de gemakkelijkste wijze tot verbetering :

Den | Spigel der Ioncheyt | Waer in dat alle Ionghers ſien ſullen hoe ſy | hen behooren te houden int gaen / ſtaen / ſpreken / | eten / drincken / ende tot elcken haer dragen : | Met meer andere ſchoone leeringhen / | alle Ionghers goet ende bequaem. | Nu Rethorijckelijcken ghemaeckt bij H. A. | (Vignet voorstellende L. Porquin, omringd van zijn gezin) | T'Hantvverpen, | By Hieronymus Verdussen / op onſer | Lieuer Voruwen *(sic)* Kerckhof / inde X. Gheboden. 1600. | Met Gratie ende Priuilegie. |

De approbatie gedrukt op de keerzijde van den titel is gedagteekend 19 April 1575 en niet 1578 zooals de beschrijving, ten gevolge eener drukfeil, aanwijst. Maar van welke stad deze dagteekening uitgegaan is, is niet aangeduid en niets bewijst dat zij te 's Hertogenbosch gegeven is. De onderteekening : *Ita sentio ego Giſbertus Coeuerincx Arcidiaconus Buscoducenſ. a R. P. ad visitationem librorum deputatus* is niet voldoende om zonder nader onderzoek aan te nemen dat ze uitgaat van 's Hertogenbosch.

De berijmde aanspraak « Den Autheur tot alle Ionghers » eindigt, zooals de benuttigde kaart het constateert, met het devies *Pas a pas*.

Het bestaan dezer uitgave kan dus wel bijdragen om den schrijver van *Den Spigel der Ioncheyt* op het spoor te komen.

Zijn in de twee uitgaven welke wij onder de oogen hebben dezelfde gedachten behouden, de woorden, de volzinnen zelfs, zijn merkelijk veranderd.

Het zou ons te ver leiden hier regel voor regel neer te schrijven waar de tekst eenige verandering ondergaan heeft, nogthans om den lezer een gedacht dezer omwerking te geven, denken wij dat het noodig is er een klein voorbeeld van aan te halen getrokken uit de berijmde aanspraak.

Uitgaaf van 1600 :	Uitgaaf van 1621 :
Den Autheur tot alle Ionghers.	Den Autheur tot alle Ionghers.
Spieghelt v hier in ghy ionghe ſinnen,	Spieghelt v hier ghy ionghe ſinnen /
Als in eenen ſpieghele tot uvver baten,	Als in eenen ſpieghel / tot uwer baeten :
Al vvat v mistaen mocht ſuldyer in vinnen,	Een goet onderwijs ſuldy hier ghewinnen /
Wat v nootelijck is te doen en te laten :	Van het ghene dat v nootlijckx is te doen oft te laeten /
Hoe ghy v houden ſult, in huys en opder ſtraten,	Hoe ghy v houden ſult / in huys en op der ſtraeten /
Met meer leeringhe ſeer goet om vveten,	Met meer leeringhen ſeer noodich om weten /
(Leſende ſuldy tverſtant daer afvaten)	(Leſende ſuldy het verſtant daer af vaeten)
Voorts hoe ghy v houden ſult aen een tafel gheſeten	Voort hoe ghy v houden ſult aen een tafel gheseten /
De ſpijſe te ontginnen, nae myn vermeten,	Ende ſpijſe ontghinnen / naer mijn vermeten /
Suldy hier in vinden, dus ſonder inuye.	Suldy hier in vinden dus wilt daer op achten /
Leſet altemet alſt paſt by tye.	Leſet altemet / en houdet in v ghedachten.

Zooals men ziet bieden deze twee uitgaven ook wel belang aan voor de geschiedenis der spelling. Het is nu juist ons doel niet in bijzonderheden te treden, wij willen slechts er de aandacht van deskundigen op vestigen.

Leuven Jos. Wils. »

De heer Wils stelde onmiddellijk het teruggevonden exemplaar te mijner beschikking, zoo dat ik in staat ben de echtheid der vroeger medegedeelde gegevens te toetsen.

Het voorwoord « Den Autheur tot alle Ionghers », — de heer Wils constateerde het reeds — is werkelijk geteekend met het devies *Pas a pas*, en, wat misschien aanmerking verdient, is dat ze, evenals in de *Nieuwe*

Amoureuse Refereynen en Brieuen (1) geplaatst is, niet, zooals doorgaans het geval is, rechts, maar vlak onder den tekst, midden den regel.

De conclusie zooals de Gentsche kaart toeliet ze te trekken en die door de aanteekening uit Plantin's winkelboek bevestigd werd, blijft dus geldig, en gewettigd de toekenning van het auteurschap van den *Spigel* aan Henrick Aerts, van Boxtel.

Antwerpen V. A. DELA MONTAGNE

(1) Bij een nader inzien der *Refereynen* bleek mij dat een enkel stukje in het boek (blz. 52) geteekend is met de spreuk in 't Nederlandsch vertaald : *Voet voor Voet,* die allicht voor latere identificeering in eenige verzameling kan dienstig zijn.

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Antwerpen. - Uit het verslag over het bestuur en den zakentoestand der stad, dienstjaar 1906 :

Koninklijke Academie van Schoone Kunsten.

Boekerij. Verzamelingen. — Gevolg gevende aan het ontwerp verleden jaar uiteengezet, heeft men den dienst der boekerij gansch verbeterd en er den ontledenden inventaris op losse bulletijns doen van opmaken. Dit werk is bijna voltooid. Men hoopt met October de boekerij voor het kunstminnend publiek te kunnen openen. Nu reeds mogen de vreemdelingen, na de behoorlijke toelating gevraagd te hebben, er komen werken, en met voldoening werd vastgesteld dat eenige leerlingen de prijzenswaardige gewoonte aangenomen hebben er, bijna dagelijks, de tijdschriften, oorkonden en werken die hun in hunne kunststudiën van nut kunnen zijn, te komen raadplegen.

Gedurende het verloopen schooljaar zijn de verzamelingen verrijkt geworden met allerlei nieuwe werken door het Staatsbestuur geschonken. Ook werden in openbare veilingen of in den boekhandel vele werken en platen aangekocht om de nog te talrijke leemten der boekwerken aan te vullen.

Museum Plantin-Moretus.

In den loop van het jaar 1906 zijn de boeken en andere drukwerken, aangeworven in de veiling Gustave van Havre, in de bibliotheek van het museum geplaatst. Gedeeltelijk met deze nieuwe aanwinsten en grootendeels met stukken ontleend aan oude verzamelingen, zijn in den loop van dit jaar nieuwe zalen gestoffeerd, die dan voor het publiek geopend werden. Deze zalen bevatten :

1° de tentoonstelling der Antwerpsche drukkerij; 2° de tentoonstelling van de geschiedenis der drukkerij buiten Antwerpen; 3° gezichten van Oud-Antwerpen; 4° de teekeningen der Antwerpsche meesters.

Uit het begiftigingfonds van de stedelijke bibliotheek en van het museum Plantin-Moretus zijn voor dit laatste aangekocht :

1° Eene verzameling gekleurde modellen voor gedrukte katoenstoffen uit de 18e eeuw; 2° eene verzameling teekeningen door Willem Linnig Junior en koperen platen door Willem Linnig Senior.

Stadsboekerij.

In het jaar 1906 werd de leeszaal bezocht door 14554 personen, waarvan 13356 aldaar inzage namen van 15096 werken in 36094 deelen; aan de 1198 andere werden 1375 werken in 2235 deelen uitgeleend. Te zamen 16461 werken in 38329 deelen. Van 948 personen die de bijzondere toelating om boeken te ontleenen bezitten, hebben voor de 1198 hoogervermelde uitleeningen, 186 hiervan gebruik gemaakt.

De gelezene werken laten zich als volgt verdeelen :

A. Letterkundige geschiedenis, levensbeschrijvingen, verhandelingen van academiën en geleerde genootschappen	2158
B. Boekenkunde, tijdschriften, dagbladen	3170
C. Taalkunde en fraaie letteren.	2456
D. Wijsbegeerte	785
E. Rechtsgeleerdheid	1110
F. Godgeleerdheid	795
G. Wiskunde en natuurlijke geschiedenis	1005
H. Kunst en ambachten.	1245
J. Geneeskunde	1156
K. Geschiedenis, aardrijkskunde, geslachtkunde.	2581
	16461

Geschenken.

De boekerij ontving geschenken van het Belgisch Staatsbestuur, den Provincieraad en het Gemeentebestuur van Antwerpen, de opstelraden van « Le Sténo », « Les Duployens belges », het « Benoit-Fonds », van heeren Nic. J. Cupérus (uit de nalatenschap van wijlen Jos. Isenbaert), Frits Hanno, D. Verswijvel en Edm. Geudens, van Antwerpen.

Volksbibliotheken.

In de 4e en 5e wijken bestaan, met de geldelijke ondersteuning van het Gemeentebestuur, volksbibliotheken.

De volksbibliotheek der 4e wijk was toegankelijk voor het publiek van 5 Oc tober 1906 tot 21 April 1907, 's Zondags van 12 tot 1 uur 's middags, den Donderdagavond van 8 tot 9 ure. Zij bevat 1700 Nederlandsche et Fransche werken. Gedurende bovenaangehaalde tijdstip van zes maanden werd zij door 152 lezers en lezeressen bezocht, die gezamenlijk 3271 boekdeelen ontleenden.

De volksbibliotheek der 5e wijk is toegankelijk elken Zondag, van 9 1/2 tot 12 ure 's middags. Zij bevat 1147 werken in 1714 deelen. Gedurende het jaar 1906 waren 904 lezers ingeschreven die :4,205 boekdeelen ontleenden.

***

Groningen. — De collectie brochuren, verzameld door wijlen prof. dr J. Reitsma, van 1885 tot zijn overlijden in 1902 hoogleeraar van wege de Nederlandsche hervormde kerk aan de universiteit te Groningen, is thans door zijne weduwe aan de Groningsche universiteits-bibliotheek ten geschenke gegeven. Deze uitgebreide verzameling is door wijlen den hoogleeraar gedurende tal van jaren met groote toewijding en zorg bijeengebracht, zoodat een groot deel der in de 19de eeuw in Nederland verschenen brochuren er in te vinden zijn.

Bijzonder rijk en volledig is uit den aard der zaak de theologische afdeeling. Aan de schenkster is door heeren curatoren hun bijzondere dank betuigd.

***

Luik. — *Universiteitsbibliotheek.* — Gedurende het schooljaar 1906-1907 groeide de verzameling met 6883 nummers aan, namelijk 4069 boekdeelen, 276 brochuren en 2538 dissertaties.

Enkele letterkundige en wetenschappelijke vereenigingen evenals enkele geleerden hebben, als naar gewoonte, hunne uitgaven toegezonden. De dissertaties werden door ruiling verkregen en de brochuren ten geschenke ontvangen. De meeste der overige werken werden op aanbeveling der Faculteiten aangekocht. Daartoe beschikte men, als vroeger, over de jaarlijksche toelage van den Staat, 23245 frank. Deze toelage ware bij lang niet voldoende om in alle dringende behoeften te voorzien, zoo niet meer en meer leergangen jaarlijks afzonderlijke toelagen bekwamen om eigen, speciale bibliotheekjes in te richten.

De leeszaal werd door 23535 personen bezocht, welke 32722 boekdeelen ter lezing kregen. Beide cijfers, vergeleken bij die van verleden jaar, wijzen op vermindering. Dit is grootendeels, zoo niet uitsluitend, te wijten aan de inrichting der talrijke afzonderlijke boekerijtjes, waarvan wij zoo even gewaagden.

De zaal der periodieken, integendeel, telde meer bezoekers dan het vorige jaar, namelijk 4396, dus gemiddeld 28 per dag.

Hoeveel boekdeelen ter leen aan huis gegeven werden, is ditmaal niet vermeld.

Vóór ongeveer zes en dertig jaar had de Luiksche bibliophile en archeoloog Ulysse Capitaine zijne rijke verzamelingen aan zijne vaderstad vermaakt en deze had ze op hare beurt aan de universiteitsbibliotheek ter bewaring en in bruikleen afgestaan. Verleden zomer heeft zij eene eigen stadsbibliotheek ingericht en het fonds Ulysse Capitaine teruggeëischt om het er naartoe over te brengen. Dit is stellig een gevoelig verlies voor de boekerij der Hoogeschool, daar gemeld fonds bijzonder rijk is aan documenten belangrijk voor de plaatselijke geschiedenis en locale aangelegenheden.

Anderzijds is men eindelijk ertoe kunnen overgaan het kostbaar legaat van wijlen Baron Adrien Wittert (1903) ter beschikking van het publiek te stellen. In eene afzonderlijke, ruime, sierlijk ingerichte zaal, naar den begiftiger *Salle Adrien Wittert* genaamd, zijn thans vergaderd de talrijke schatten, welke deze edelmoedige oudheidkundige aan de boekerij der Hoogeschool bij uitersten wil schonk : handschriften, wiegedrukken, zeldzame boeken en platen, tapijten, behangsels, schilderijen en kunstvoorwerpen van allerlei aard. Dit vergoedt in zekeren zin en zekere mate het verlies van het fonds Capitaine.

Naar het *Rapport sur la situation de l'Université pendant l'année 1906-1907.*

F. V. V.

JAARGANG VI NUMMER 2 MAART-APRIL 1908

TIJDSCHRIFT
VOOR
BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE
VAN

EMM. DE BOM, C. P. BURGER Jr., J. W. ENSCHEDE,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst.

INSCHRIJVINGSPRIJS :

BELGIË	Per jaar fr.	**15.—**
NEDERLAND	» fl.	**7.50**
DUITSCHLAND	» M.	**12.50**
ENGELAND.	» Sh.	**12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, Verdussenstraat, 30, ANTWERPEN.

JAARGANG VI, NUMMER 2 **MAART-APRIL 1908**

INHOUD

G. CAULLET. De gegraveerde, onuitgegeven en verloren geraakte teekeningen voor Sanderus' « Flandria illustrata ». *Met een plaat. (Vervolg)* . . . . . Blz. 53

JUL. GRIETENS. Een « Antigone » van Cornelis van Ghistele. *Met een facsimile* . . . . . » 69

DR. ALFONS WILLEMS. Lodewijk Elsevier's geboortejaar . » 72

MAURITS SABBE. Het leven ende den cours der studenten . » 75

VARIA :

C. P. BURGER JR. en P. V. Een merkwaardige civilité-druk van Ameet Tavernier. *Met een facsimile* . . . . . » 84

P. V. Uitgaven van Cornelis van den Kerckhove . . . . . » 91

DR. R. VERDEYEN. De eerste druk van Johannes Froben (1491). *Met twee facsimile's* . . . . . » 92

C. P. BURGER JR. Toch iets nieuws over het Oera Lindabok » 94

KRONIEK :

Mengelingen . . . . . » 96

DE GEGRAVEERDE, ONUITGEGEVEN EN VERLOREN GERAAKTE TEEKENINGEN VOOR SANDERUS' « FLANDRIA ILLUSTRATA ».

(Vervolg)

III. — De « Flandria » tot aan de verschijning van het tweede deel.

(Flandria subalterna).

Vooraleer nog het eerste deel der *Flandria* het licht had gezien, was het werk in handen van nieuwe uitgevers gekomen, de broeders Jan en Cornelis Blaeu (1). Het is van luttel belang na te gaan om welke motieven Hendrik Hondius zijne rechten aan anderen overdeed, zeven jaar na het verlijden van zijn contract met Sanderus. De voornaamste reden was vermoedelijk dat hij voor de *Flandria* een niet zeer ruim debiet voorzag en hij hoopte grootere winst te doen met de uitgave over te laten. De afstand geschiedde tegen betaling van 11.000 gulden.

Echter bij de overlating zijner rechten, bleven op Hondius gewichtige verbintenissen rusten ten aanzien van de gebr. Blaeu. Ook bleef hij nog lang in briefwisseling met zijne vroegere mandanten, zoo dat men soms zou geneigd zijn te denken, dat hij nog steeds de werkelijke uitgever was. De akte van afstand werd op 16 Februari 1641 geteekend ; hier volgen hare voornaamste bepalingen ; zij betreffen den afstand van «... al het geene dat tegenwoordich soo van boecken als plaeten is gedruckt, neffens alle plaeten die tot het boeck behoren en die alreede by hem zyn gemaeckt, en voorder niet. Oock belooft Hen. Hondius dat hij de tegheninghe van het eerste en tweede vol. van Flandria, als mede wat tot desen 16 feb. 1641 toe in 't derde vol. magh wesen gedaen op syne kosten sal verschaffen... Mede sal Henr. Hondius aen D. Joh. en Cornelius Blauw leveren alle plaete, soo steden als caerten die in de *Hollandia Boxhornij* zyn gedruckt, neffens noch 24 of 25 platen, soo steden als belegeringhe in reael formaet, die by hem zijn doen snyden » (2).

(1) Die leden van het geslacht Blaeu waren alsdan boekverkoopers en uitgevers en te Amsterdam gevestigd. Hunne cartografische uitgaven zijn algemeen bekend. Jan († 1673) en Cornelis († 1650) waren zonen van Willem (1571-1638), een discipel van Ortelius. (Cf. Baudet, *Leven en werken van Willem Jansz Blaeu*, Utrecht, 1871-2). Jan Blaeu voerde met de weduwe van Jan d'Hondt, aangaande de *Flandria Illustrata*, een langdurig en kostbaar proces (Glst.)

(2) R. A. — Glst, xxiv. pp. 170-1.

Die voorwaarden zijn duidelijk ; zij brengen de overgave mede van heel den stock van het materiaal der *Flandria*, druk, teekeningen en plaatwerk ; daarbij, iets wat echter met het werk van Sanderus niets te maken heeft, den afstand van de kleine kopersneden uit het *Theatrum* van M. Z. Boxhornius en van enkele stedezichten en krijgsplans. Al de reeds door Sanderus geleverde teekeningen, met inbegrip van die voor het derde deel, werden dus het eigendom van Jan en Cornelis Blaeu ; de nog niet ingebrachte teekeningen moesten door Hondius geleverd worden ter voltooiïng van het eerste deel en voor gansch het tweede deel, dat thans aan de beurt kwam.

De documenteering aan afbeeldingen voor de *Flandria* was niet gelijktijdig voor de drie deelen ondernomen ; toch was ze van den beginne af bedoeld geweest in de verwachting dat de verschillende deelen malkaar zonder te groote tusschenruimte zouden opvolgen. Wat aangaat het deel der *Flandria subalterna* bevinden wij dat op 7 Mei 1637 Sanderus nog de — jammerlijk verijdelde — hoop koesterde al de teekeningen binnen vier maanden bijeen te hebben (1). In December d. a. v., werkte de vlijtigste zijner hier en ginder verspreide landmeters-teekenaars aan panoramische zichten van Nieuwpoort, voor dat deel bestemd (2). Alleen geldelijke middelen ontbraken den schrijver om in 1639 zijn « delineatorem Antverpiensem » aan den arbeid te zetten (3). In 1640, vernemen wij door een schrijven van Hondius, was er met den druk van het tweede deel begonnen, maar moest die worden onderbroken : « Wij en kunnen geen facit maken doordien de kopye niet connen gants becommen. (4) » Een gedeelte van het handschrift was dus reeds opgezonden ; een vervolg daarop volgde kort vóor 27 September (5).

Maar de bij den tekst te voegen teekeningen waren nog verre van gereed. Hondius vraagt aan zijn neef, 29 April 1641, hoeverre ze gevorderd zijn (6). In het nauw gebracht door zijne overeenkomst met de gebroeders Blaeu, dringt hij keer op keer aan. De overnemers zelven schrijven onophoudend om teekeningen ; o. m. aan Jan d'Hondt den 23n Mei 1641 : « Cassel is onder handen... Wij wenschen wel de resterende figuren van het tweede stuck hadden » (7).

Een schrijven van Hondius aan zijn neef, 25 Juni 1641, is dringender :

---

(1) Hds. H., 7 mei 1637.

(2) Zie verder, onder du Plouich.

(3) Biblioth. Gent, G. 14246.

(4) Glst. xxiii, p. 235, 11 Juni 1640. — Op 23 Aug. d. a. v. (Glst, xxiii, p. 237) heeft Hondius nog het heele msc. niet ontvangen.

(5) R. A. — Glst, xxiii, pp. 253-5. — Ook is de kopij voor Grevelingen opgezonden, dat voorkomt aan het einde van het tweede deel.

(6) Glst. xxiii, pp. 247-8.

(7) Glst. xxiv, p. 177. — Cassel is afgebeeld p. 450-1 van het tweede deel. Op 31 Juli 1641 verzendt Hondius « 6 caerten van de stadt Cassel met ciraden, voor den autheur ; om de cassen, bepacken, convoy, etc. betaelt gul. 18-16. » (Glst. xxv, p. 340).

«... Ick verliese gants de patientie. Ick heb UE. geschreven wanneer niet terstonts konde becomen alle de resterende figuren van ii tomo, dat dan dadelycken mocht hebben een register van alle dieder in moeten komen ; maer dat niet soo bij der gis.... als den pape laetstmaels sondt van I tomo, veel vergetende ;.... » Hondius eischt « alle de teeckeningen van ii tomo cito citissime.... Hadden wij geweten offer eenige inde stadt Cortrycke sullen komen, soo hadden een weynich connen voortgaen, want de teeckeninge van stadt Cortrycke nasiende, vinde daerin eenige uytstekende ghebouwen, doch 3 principale als de kercke van S. Martin, 't collegie der Jesuyten,de Canonisie van Ons lieve Vrouwe. Of 't casteel, item tstadthuys, Proosdy van S. Amandi, Recollecten, de Halle weert syn, wete niet » (1).

Hoe stond het in werkelijkheid geschapen met de illustratie van het werk ten tijde der overlating, in Februari 1641 ?

De lijst der door Sanderus verlangde verbeteringen, waarvan wij hierboven reeds gebruik maakten, geeft daaromtrent eenige opheldering. Zij wijst in het geheel 7 reeds gegraveerde teekeningen aan (2).

« 2. De meulens staende op de vesten van Cortrycke moeten breeder zijn ofte achterghelaeten. — 406.

*« 14. Inde caerte van Territorium Bergense in stede van Hosce primi sui ausus, stelt Hosce primos ingenii sui ausus. Inde stede van Colonne, stelt Colme. — 560.

« 26. Castellum de Marckegkem, etc. Gillis du Faing etc., moet wezen Ægidii du Faing, baronis de Jamoigne, toparchae du Faing. — 437.

« 27. Castellum de Pontraue etc. baro de Samoigne, moet wezen baronis de Jamoigne. — 545.

« 28. Petichem moet wezen Petighem. — 591.

« 34. In Sotteghem ponantur insignia comitis Egmondani. — 509.

*« 35. Meulebeke in dictione Alostana moet zijn Merlebeke in ditione etc. — 513.

De brief van 25 Juni 1641, waaruit wij de voornaamste passages hierboven mededeelen, spreekt van een « register... niet soo by der gis », door Sanderus op te maken, en opgevende al de teekeningen die voor het tweede deel nog moesten geleverd en gesneden worden. Sanderus verhaastte zich te doen aanmerken dat vrij talrijke voor dat deel reeds overgezonden teekeningen nog niet gegraveerd waren : het is de lijst der *Missa pro 2° (et tertio tomo) et non sculpta* ; zij bevat 22 stuks waarvan dit het geval is (3).

---

(1) R. A. 25 Juni, — Gebrekkig afschrift bij GLST. XXIII, pp. 236-7 ; het stuk heeft het jaartal verloren ; wij meenen dat het 1641 veeleer dan 1640 zijn moet.

(2) Nogmaals merken wij met een sterretje de platen die door Hondius geheel of gedeeltelijk verbeterd werden ; de cijfers verwijzen naar de pagina's der *Flandria*.

(3) Walle (kasteel bij Nieukerke) — *464 ; Aalst (St. Maartens kerk) — 496 ; Looberge — 615 ; Wevelgem (abdij) — *445 ; Westoutre — 460 ; Poelvoorde — 433 ; Dadizeele — 444 ; Leeuwergem, *Auctarium* II, 20 ; Moerseke — 603 ; Sint-Nicolaas — 541 ; Wakken — *430 ; Harelbeke — 418 ; Hondschoote — *574 ; Ninove (stad en

Eene andere lijst, met den titel : *Nondum missa sed suo tempore mittenda et sculpenda pro secundo tomo*, bevat de opgave van een vijftigtal teekeningen, waarvan de helft slechts gegraveerd voorkomen in het tweede deel. Wij zullen van dit document dus liever gebruik maken in het hoofdstuk betreffende de *Paralipomena* en wij bepalen er ons bij de teekeningen hier op te geven die gedrukt werden (1).

Een laatste lijst, *Mittenda pro 2 (et 3) tomo*, vermeldt 4 teekeningen die nog moeten geleverd worden voor het tweede deel (2).

Er bleef dus nog veel te doen voor de illustratie der *Flandria Subalterna*, zooals die tot ons is gekomen. De doorloopende vertraging die de uitgave ondervond was inderdaad van aard om ieders geduld uit te putten. In een brief van Hondius aan den jezuiet Livinus Sanderus (27 Sept. 1641) is dan ook meer dan ontstemming duidelijk merkbaar : «... Dit ontbreeckt aen ons werck, een meerdere en breeder beschrijvinge van de meestendeel van de steden, plaetsen, heerenhuysen, etc. der welcker, 't is schande, vele maer een blooten tytel hebben, sonder te seggen waer van daen comen, wie toebehooren, geslachte oft iets memorabels daer van te spreecken... En wanneer de beschrijvinge daer toe niet citissime wordt gesonden, soo moeten de figueren uyt gelaeten worden (het Sas van Gent, Philippijne, Ter Neuze, Doel en Liefkenshoeck). » (3)

Sanderus en zijne medewerkers konden hunnen uitgevers niet genoeg stof aanbrengen. Nu was niet zoo zeer meer de geldnood als de overvloed aan arbeid die vertraging veroorzaakte. Van lieverlede begonnen de geldmiddelen toe te vloeien, dank vooral aan de verspreiding der opdracht-exemplaren van deel I (4). Nog bezorgt hem eenig

---

abdij) — * 529 en * 534 ; Sint-Ricquiers — 490 ; Nieuwkerke — 560 ; Hazebroek — * 463 ; Geeraardsbergen — 518 ; Sint-Winoksbergen (abdij) — * 568 ; Veurne — * 478 ; Steenvoorde, *Auctarium* — II, 10.

Bij de met een sterretje gemerkte plaatsen, volgt in Sanderus handschrift : « mittetur melior delineatio » ; ook zijn deze plaatsen weder opgenomen in de volgende lijst. (R. A.)

(1) Ronse — 536 ; Schoorisse — 527 ; Boelare — 525 ; Ninove — * 529 ; Gavere — 510 ; Eename — 514 ; Aalst — 498 ; Lede — 512 ; Melle — 505 ; Dendermonde — 594 ; multa in Wasia ; Oudenaarde (stad, Pamele en stadhuis) — 578, 583 en 580 ; Vichte — 590 ; Cassel — 450 ; Hazebroek — * 463 ; Walle — * 464 ; Wervik — 648 ; Waasten — 624 ; Moescroen — 447 ; Heule — 443 ; Coygem — 449 ; Poeke — 435 ; Wielsbeke — 436 ; Wakken — * 430 ; Lauwe — 447 ; Isegem — 442 ; Lendelede — 446 ; Meulebeke — 428 ; Hulste — 446 ; Herseeuw — 448 ; Swevegem — 422 ; Wevelgem (abdij) — * 445 ; Brobborg — 610 ; Drinkham — 615 ; Grevelingen — 650 ; Duinkerken — 630 ; Roesbrugge — 492 ; Veurne — * 478 ; Wakken * ; Hazebroek *. (R. A.)

(2) Socterstede — 629 ; Vleteren — 465 ; Merville — 467 ; Wingene — 432. (R. A.)

(3) R. A. cf. GLST. XXIII, pp. 253-5. — Het plan van den Doel werd weggelaten.

(4) Het zal wel overbodig zijn al die toelagen te vermelden. Men zie daarover : *Audenaerdsche Mengelingen*, van Ronsse en Ketele, IV, 1850, blz. 227 vv. ; de Potter, *Oprakelingen*, in *op. laud.* ; *Messager*, 1838, p. 150. — Ziehier nog een uittreksel uit de stadsrekening van Kortrijk, 1641-2 (f° 82) : « Aen myn heere den canoninck Sanders

geld het debiet van afzonderlijke afdrukken der platen (1). Maar de steeds inhalige Hondius doet hem op dit stuk concurentie ; hij ook biedt gravuren ten geschenke aan en zegt cynisch genoeg waarom : « opdat de pape niet de voortocht en become en 't vet van de ketel ». (2). Den 17n Maart 1642 is de kanonik erin gelukt, door voorspraak van den militairen gouverneur, don Francisco de Mello, eene vrij hooge toelage te bekomen (3). Hij vloeit over van dankbaarheid en besluit het tweede deel aan zijn weldoener op te dragen en met dezes beeltenis te versieren. « De dedicatie om te drucken aan don Francisco de Mello sal ghesonden worden aen UE. binnen 12 daghen, ondertusschen can syn beeld ghesneden worden, hij sittende op een peert met dese inscriptie.... » (4) « Ick hope dat het frontispicium van den tweeden tomus wel is ghesneden, ende de dedicatie ghedruckt an don Francisco de Mello ». (5)

Het drukken der « dedicatie » zou ten onrechte kunnen doen vermoeden dat het deel grootendeels geprint was. Steeds waren het de teekeningen en de plaatsneden die de zaak op de lange baan hielden. Rond den 22n October 1642, een nieuwe tegenslag : de afbeeldingen van Eename en Winnezeele zijn in het ongereede geraakt. « Ick weet wel »,

---

tot Ypre ghepresenteert zestich guldens over de presentatie by hem aen schepenen ghedaen van het eerste bouck ende voluyme van het landt ende graefschip van Vlaenderen by hem ghemaeckt ende ghecomponeert, volghende d'ordonnantie vanden XXIIen february 1642, onderteeckent Moerman ende quitancie.... Ic XX lib. par. »

(1) « 24 caertjes van het bisdom Yperen à 3 st. . . . . gul. 3-12
« 11 caertjes vant bisdom Gendt à 3 st. . . . . gul. 1-12
(Cf. GLST., XXV, p. 340.)

« Voorts my te willen senden een beeldt van de stadt van Dendermonde ende een caerte van de casselrie van Belle ende Cortrycke, ende een beeldeken oft twee van het clooster van S. Nicolaes tot Veurne. » (R. A. — GLST., XXIV, p. 303.)

(2) GLST., XXIII, pp. 247-8. — 29 April 1641.

(3) Cf. blz. 12, noot 3 en Jules Finot, *Subventions accordées aux littérateurs, savants et artistes par les gouverneurs des Pays-Bas au XVIIe siècle. (Ann. Comité flamand de France*, XIX, 1891, pp. 171 vv.; overdruk, p. 23-30). Z. ook *Messager des Sciences hist.*, XVI, 1848, p. 125. Een eigenhandig kwijtschrift van Sanderus, gedateerd 31 Dec. 1642, berust in het archief van het Noorderdepartement te Rijsel, B 3034.

(4) R. A., 6 Sept. 1642 ; cf. GLST., XXIV, pp. 313-4, waar hij nadere inlichtingen geeft over die beeltenis : « D'Hondt, zegt hij luidens een schrijven van 4 Maart 1643, expédie aux Blaeu le portrait bien réussi du gouverneur général et ajoute qu'on peut en vendre séparément en quantité illimitée, à 6 sous l'exemplaire. Il parle aussi de refaire ce portrait en y ajoutant certains détails et revient sur ce sujet dans une lettre du 14 avril suivant. Il paraît que le portrait fut effectivement refait, puisque D'Hondt écrit le 26 juillet (1643) : » Ic sende ul. hier neffens de plaete van het portrait van don Francisco de Mello ; zoo ul. goet dunckt, cont die ghebruycken in den 2en tomus... » Hier is zonder twijfel spraak van de koperplaat door P. Bailliu gesneden, daar integendeel de brief van 4 Maart 1643 op de teekening slaat, waarnaar een eenvoudig ovaalportret te Amsterdam vervaardigd werd. Z. volgende noot en op het einde van dit kapittel, de opsomming der afwijkingen in sommige exemplaren van de *Flandria*.

(5) R. A., 20 Febr. 1643 ; cf. GLST., XXIV, p. 303. Z. verder ook onder Hieronymo Nipho.

schrijft Sanderus aan Jan d'Hondt, « dat Winezeele ende Eename ghesonden is, sed culpa vestra sit aut potius tui cognati negligentia ut multa mea etiam scripta pereant, quae mihi maximis laboribus et pecuniis etiam constiterunt. Patientia. Vedastus non delineabit Winezeele et Eename iterum, nisi habeat sex florenos pro unāquāque imagine, ende ick en weet niet of hy noch heeft de crayons. Wie sal die betalen ? Ick niet. Obruor sumptibus, praesertim nunc pro delineationibus Gallo-Flandriae. Ende de vermaledyde fransche oorloghen houden my t' onder, daer ick andersins myne sculden soude connen betalen ende als een prince leven. Patientia. » (1).

Omstreeks 20 Februari 1643, wordt er gehandeld over de platen van het *Auctarium ad tomum secundum*, dat met het *Auctarium ad tomum primum* het tweede deel zou sluiten (2). Sanderus die met de « vermaledyde fransche oorloghen » in het nauw zat, wenscht ten zeerste dat het deel verschene, vooraleer de politieke toestand nog kwame te verergeren. « Wilde wel oock alomme in de subalterne steden van Vlaenderen exemplaria presenteren, eer wij van onze vyanden principalick hier in het west quartier overompelt zijn ende gheruineert ». (3)

Toch werd het einde Juni 1644 eer de *Flandria Subalterna* kon verschijnen. (4)

De *Flandria Illustrata*, zooals zij tot ons gekomen is, was voltooid.

Het is wel van eenig belang er op te wijzen dat sommige exemplaren der twee verschenen deelen onderling eenig onderscheid vertoonen, wat de platen aangaat.

De Stadsbibliotheek te Kortrijk bezit van de *Flandria* twee exemplaren waarin verschil merkbaar is. Het eene is van de gewone uitgave, het andere (Fonds Goethals-Vercruysse) is het vroeger exemplaar van den Raad van Vlaanderen, welks stempel het draagt ; evenals het exem-

(1) R. A., 22 Oct. 1642. Cf. Glst., xxiv, p. 303. — De teekeningen van Eename en Winnezeele werden teruggevonden of hermaakt ; zij komen gegraveerd voor op blz. 461 en 514.

(2) « Ick hope dat.... oock andere particuliere plaetsen in het auctarium (zijn ghedruckt), die ick an ulieden hebbe ghecommandeert. » (R. A. — Glst. xxiv, p. 303 ; 20 Febr. 1643).

(3) R. A. — Glst., XXIV, p. 303, 20 Febr. 1643. In hetzelfde schrijven van Sanderus aan Hondius wordt gesproken van eene bijkomende geïllustreerde notitie over het kasteel van Overhamme. Het *auctarium* was toen reeds gedrukt en er werd een nieuw blad, genummerd 37 en 38, ingevoegd.

(4) Z. in het volgende hoofdstuk den brief van 21 Sept. 1644. Sanderus verloor geen tijd om exemplaren alom aan te bieden. Zoo te Kortrijk :

« Ghepresenteert an heer Sanderus, canoninck van Ipre, over de presentatie van eenen bouck ghededicеert aen het magistraet van alhier, de somme van een hondert ponden parisis, volghende d'ordonnantie vanden XXIIIIen April 1645 onderteeckent Goetghebuer ende quitancie..... 1c lib. par. (Rekening 1644-5, folo 77, vo).

plaar van graaf de Limburg-Stirum is het een van de weinige prachtdrukken, die, meenen wij, werden aangeboden aan hooggeplaatste personaadjen en aan openbare besturen.

Het verschil wat de platen aangaat is als volgt :

1. In de prachtuitgave, blz. 170 en 273 van deel I, zijn twee gravuren ingevoegd die men niet aantreft in de gewone uitgave : het *Cast.* (ellum) *D. Caroli Rijm..... Toparchae in Bellem*, en het *Domus Toparchi de Watervliet olim Marti Laurini.* Anderzijds bevat het ex. Goethals-Vercruysse niet de twee fraaie gezichten uit Duinkerken (II, blz. 632-3).

2. De drie gravuren van blz. 294 en 295 zijn in eene andere volgorde geplaatst ; in de gewone exemplaren is die orde : *Noortvelde, Strazeele* en *Bloemendale* ; in de andere : *Strazeele, Bloemendale* en *Noortvelde.*

3. In de liminaria van deel II is eene beeltenis van don Francisco de Mello door eene andere vervangen. In de gewone uitgave is het portret gevat in een eenvoudig cartouche ; de gravuur is ongeteekend. In de prachtuitgave is het vrij artistieker behandeld ; de gouverneur-generaal van de armeën der Nederlanden (1) is afgebeeld tot aan de knie, hij houdt den bevelhebbersstaf in de hand ; hij staat bij een venster dat uitzicht geeft op eene belegerde stad ; het portret is geplaatst in een sierlijk cartouche dat van boven het wapenschild van den markies draagt ; het herinnert als compositie aan het portret van Sanderus, waarover wij het verder zullen hebben. De gravuur is gemerkt : *Bailliu sculpsit et excudit.* Die plaatsnijder-uitgever is Pieter Bailliu, senior, van Antwerpen (1613—✠ na 1660). Het opschrift is hetzelfde voor de beide varianten (2).

4. Aan enkele platen is verbeterd en bijgevoegd, zoo dat nieuwe staten ontstonden. Maar het zijn andere verbeteringen dan de door Sanderus verlangde. Wij hebben aangeteekend : *a)* op de plaat van Meenen (blz. 438-9) is de signatuur « *Louys de Dafacquer fecit* » (ex. Goethals), verbeterd in « *Louys de Berjacques fecit* », (gewoon ex.) ; *b)* het zicht van Herseeuw, blz. 448, had oorspronkelijk slechts een enkel wapen, met ertegenover den titel : « *Harseavx* » ; de tweede staat vertoont daarbij nog twee andere wapens ; boven het eene staat : « *Mars. E. Lare* » en het woord « *Harseavx* » is lager geplaatst ; *c)* op de plaat van Nieuwkerken, blz. 560, zijn twee rechthoekige ruimten uitgespaard, bestemd om opschriften te ontvangen ; in het ex. Goethals zijn die opschriften niet ingevuld ; in het gewoon ex. heeft men in de ruimte rechts de opdracht gegraveerd : « Prudentia et AEquitate clarissimo Senatvi de Nievkercke DD. Vedast du Plouich » ; *d)* op de « *Nova Et Exacta Tabvla Geographica Salæ Et Castellaniæ Iprensis* (I, 386-7), werd het oorspronkelijk

(1) Don Francisco de Mello, markies de la Torre, de Laguno, enz., was eerst gouverneur der armeën in de Nederlanden, en werd gouverneur-generaal den 6n December 1641. Hij werd naar Spanje terug geroepen in 1644 en stierf te Madrid in 1651.

(2) Z. verder onder Hieronimo Nipho en supra bl. 57, noot 4 en 5.

adres : *Joannes et Cornelius Blaeu*, vervangen door dat van *Henricus Hondius excudebat ; e*) zoo ook op de plaat *Iprensis Episcopatus* (I, 358-9). (1)

Uit dit alles blijkt dat de ex. Goethals-Vercruysse, de Limburg-Stirum en de daarmêe gelijkstaande, de eerste staten der gravuren bevatten. Dat wordt ons trouwens bevestigd door het feit dat de druk der gravuren in die exemplaren veel scherper is ; ook nog hierdoor dat de verschillende aangegeven wijzigingen behouden bleven op de afdrukken der platen die werden opgenomen in Blaeu's 1649 verschenen *Novum ac magnum Theatrum.* (Meenen en Nieuwkerke).

IV. De Paralipomena Flandriae

Het feit dat zoovele teekeningen en handschriftelijke bescheiden in de uitgave waren ondergebleven, had reeds de toevoeging noodig gemaakt, aan het einde van het tweede deel der *Flandria*, van een dubbel supplement met den titel *Auctarium*. Maar het was den schrijver om meer te doen; hij wilde in de talrijke verminkingen die het werk ondergaan had zooveel mogelijk voorzien, ten einde de twee eerste deelen te kunnen vertoonen zooals hij die met zooveel toewijding had voorbereid. En zoo moest een gansch deel toevoegsels worden uitgegeven ter aanvulling der beschrijvingen en teekeningen van Vlaamsch Vlaanderen en Zee-Vlaanderen. In zijn brieven heet dat deel *Paralipomena Flandriae ofte quartus tomus extra tomum gallicanum*. Het inzicht van den schrijver was dit nieuwe deel te doen verschijnen na het derde deel : de *Flandria Gallicana*. Wij zullen het echter te dezer plaatste behandelen en later terugkomen op de teekeningen voor het derde deel.

Het zal bij den met het werk minder vertrouwden lezer nauwelijks opkomen dat aan de zoo overvloedig geïllustreerde verschenen deelen der *Flandria*, toch nog prenten ontbraken. Wellicht zou hij het toch ver-

---

(1) Sommige platen vertoonen minder verschil : zoo vindt men op de eene het oorspronkelijk adres der uitgevers dat dan op een andere bedekt is met een strookje papier waarop een ander uitgeversadres voorkomt. Dat is het geval met :

1) I, pp. 18-19, *Flandria et Zelandia comitatus ;* het oorspronkelijke adres: *Apud Guiljelmus Blaeuw*, is overplakt met een strookje, waarop : *Apud Henricum Hondium ;*

2) I, pp. 154-5, *Episcopatus Gandavensis. Iohannes et Cornelius Blaeu excudebant.* Daarvoor komt dikwijls in de plaats, op een strookje : *Henricus Hondius Excudebat.* De uitgeversnamen in de opdracht der plaat zijn dan op dezelfde wijze veranderd. Men denke eraan dat luidens het contract van 1634, H. Hondius gehouden was he « Bisdom van Gent » te leveren.

3) I, pp. 166-7, *Veteris Burgi.... nov. tab.* De signatuur van *Johannes Blaeu* onder de opdracht is overdekt met den naam van *Henricus Hondius.*

4) I, pp. 386-7, *Nova Et Exacta Tabvla Geographica Salae Et Castellaniae Iprensis.* Eerst met het adres : *Johannes et Cornelius Blaeu*, waarvoor in de plaats kwam : *Henricus Hondius excudebat.* Wij hebben aangehaald dat er ook staten bestaan waarop dit laatste adres in het koper werd gesneden.

5) De *Iprensis Episcopatus* (I, pp. 358-9) heeft dezelfde varianten.

moed hebben, indien de verwijzing op blz. 429 van het tweede deel hem opgevallen was, « Vide figuram paginà versà » (beschrijving van het dorp Pitthem) en hij dan bevonden had dat die verwijzing geene reden van bestaan heeft, want een zicht op Pitthem zou men vergeefs zoeken heel het werk door (1).

Alleen Sanderus en zijne voornaamste medewerkers konden weten hoevele grafischen leemten er waren in de twee eerste deelen.

Even na het verschijnen van het tweede deel schrijft Jan d'Hondt aan de uitgevers Blaeu : « Ic hoore alle dach clachten van eenighe heeren van wie in 2ⁿ tomus is uutghelaeten hun huus ende nochtans de teeckeninghen overghesonden hebbe. » (2) Ook Sanderus, waar hij den gebr. Blaeu laat op het hart drukken de niet verschenen teekeningen zorgvuldig te bewaren, geeft zijn ernstig misnoegen te kennen : « ...Voorts dat hy (Blaeu) oock wel neerstelick wille bewaeren alle de teeckeninghen, die menichvuldich zyn, die hy ofte Hondius niet en heeft geprent in myne boucken met groot prejuditie van myne ende syne eere, ende myne ende syne schade. Duerdien dat het selve in vele plaetsen soo ick ghevoele, namentlyck te Cortrycke, teghen myne schenen rolt, zullen moeten nootsakelick in een auctuarium ofte quartus tomus extra tomum gallicanum ghebrocht. » (3)

Het was maar al te waar. Vooral de verschijning van het tweede deel, waarin zoovele afbeeldingen en beschrijvingen waren weggelaten, werd heel niet vriendelijk onthaald. Enkele heeren en andere belanghebben gaven luide uiting aan hun misnoegen.

Wij vinden daarvan een aardig getuigenis in een schrift van den heer van Cuerne bij Kortrijk. In het tweede deel is slechts eene zeer korte beschrijving gewijd aan die parochie « situs in loco amœno » ; eene afbeelding ervan is niet gegeven, al hebben we zekerheid dat Sanderus eene teekening had laten opnemen en in plaat brengen van het aldaar gelegen kasteel Nieuwenhuyse. Het daareven aangehaald gedenkschrift schijnt uitgegaan te zijn van Rogier de Zelandre, heer van Cuerne, en heeft voor titel : *Mémoire pour Monsieur le chanoine Sanderus à cette fin qu'il luy playe faire imprimer cette description de Cuerne en l'addition de son 3ᵉ tome, se rapportant à la page 424 du tome second, là où il est encore fait mention dudit village de Cuerne chastellenie de Courtrai.* (4)

---

(1) Het is de eenige niet gewettigde verwijzing in de *Flandria Illustrata.*

(2) R. A., 21 Sept. 1644.

(3) R. A., 4 Maart 1645.

(4) Wij schrijven alleen het slot over : « En l'an 1644 y a esté érigée une franche gulde d'arquebusiers ayant pour patron St-André... .. Ladicte seigneurie et village de Cuerne at été possédée dez l'an 1564 à tiltre d'engagement par la noble famille des Tolnaires et dernièrement par noble homme Jean de Tolnaire, escuyer, seigneur de Cuerne, Scherpenberghe etª jusques à l'an 1642, auquel Sa Majesté a vendue absolument ledit village et seigneurie à Roger Robert de Zelandre, escuyer, seigneur de Cuerne, Merry, Ackere, etª par ses lettres patentes depeschiez à Bruxelles le 2ᵉ de may dudit an, pour en jouir à tousjours hereditairement, avec ses héritiers, descendans

De bewaard gebleven archivalia werpen anders weinig licht op het deel der *Paralipomena*. Uit eene mededeeling van Sanderus aan Vredius, 15 September 1644, nopens het drukken van het derde deel, mag men verstaan dat de schrijver eerst eraan dacht de *Paralipomena* achteraan dit deel te voegen. (1). Het zooeven aangehaald schrijven van de Zelandre bevestigt het ook. Doch schijnt Sanderus later besloten te hebben het afzonderlijk te laten verschijnen.

Immers, weten we ook dat er in 1651 lasterlijke beschuldigingen tegen Sanderus verspreid werden, die de aanleiding waren tot het verschijnen van het *Απολογιδιον*. In dit werkje geeft hij een overzicht van al den tegenslag hem en zijn werk overkomen, van al de hinderpalen welke zijn onderneming had ontmoet : « Materiam ego quarti voluminis, quae Paralipomena Flandriae nuncupavi (quibus et Terouanensia quaedam et Bertininia immixta sunt) apud me paravi, quae vulgari quidem possent si cum Tornaco et Tornacesio Gallicana illa Flandria cum imaginibus prodiisset. Sed id hactenus.... consequi non potui. » (2)

In de laatste dagen van 1663, ruim dertig jaar nadat hij zijne eerste pogingen had in het werk gesteld, heeft Sanderus, die zijn einde voelde naderen, nog den moed te schrijven aan zijn vriend de Visch (3) : « Paralipomena Flandriae edentur aut per me aut per executores testamenti mei. » (4) De eerste alternatief werd door zijn overlijden verijdeld ; de andere werd vergeten en vond nergens weêrklank. (5)

Laten we eene poging wagen om het iconografisch uitzicht van het deel der *Paralipomena Flandriae* voor te stellen. Al de daarvoor bestemde teekeningen zijn thans verdwenen, ter uitzondering van 21.

Van de andere leeft nog slechts de herinnering voort.

---

ou ayans cause comme il faict paisiblement cejourd'huy, — avec dame Antoinette d'Entières, sa compaigne, dame de Cuerne, et[a], ayans pour héritier, entre autres filles, Robert-François de Zelandre, que Dieu veuille conserver. (*Bibliotheca Hulthemiana*, Gent, 1837, VI, n[r] 594. = Koninkl. Biblioth. Brussel, Hds. 16825.)

(1) « Tertium volumen jam quoque imprimitur cum locuplete etiam auctario eorum quae in prioribus tomis omissa ». (Koninkl. Biblioth. Brussel, II, 3015, 15 Sept. 1644.)

(2) *Antonii Sanderi Απολογιδιον seu epistola circularis de inchoata a se magnamque partem confecta Brabantiae ac Flandriae duarum maxime in Belgio eminentium provinciarum, cum Mechlinia ejusque ditionis Chorographia. Ad Illustrissimos earumdem Provinciarum Ordines, Praesules, Proceres, Viros Nobiles & Honoratos.* Coloniae Agrippinae. M. DC. LI. (Cf. BB. S. 206, en S. G., pp. 203-9.)

(3) Carolus de Visch was prior in de abdij ter Duinen. In de bibliotheek van het groot seminarie te Brugge berust een exemplaar der *Flandria*, met aanteekeningen van dien geleerde ; een exemplaar van *Sanderi Bibliotheca manuscripta* insgelijks door hem geannoteerd is aanwezig in de bibliotheek der abdij van Maredsous. (Medegedeeld door den heer Kanonik Callewaert, voorzitter van het groot Seminarie te Brugge.)

(4) F. van de Putte, in *Ann. Soc. Emul.*, I, 1839, p. 82.

(5) Met den druk der *Paralipomena* werd omstr. September 1644 een begin gemaakt ; er schijnen enkele vellen te hebben bestaan, indien men den in noot 1 afgeschreven volzin zoo mag interpreteren.

A. *Paralipomena* van deel I. — In de lijst der *Missa Amstelodanum et non sculpta* (1) zijn opgegeven : de « regina » d. w. z. de gade van Philips IV ; de « sepultura Caroli Audacis », waarvan alleen het liggende figuur werd gegraveerd (I, blz. 256-7) ; de « S. Petri ecclesia Ipris ». In het contract van 1634, met Hendrik Hondius aangegaan, had Sanderus toegezegd de teekeningen voor Caprijke en Eecloo te zullen leveren ; zij ontbreken echter in het eerste deel.

Wij weten niet om welke reden geen gevolg werd gegeven aan het voornemen om het aan Olivier Vredius toebehoorend « Hoedemaekers Casteel » in deel I aftebeelden. (2)

De kaart van het land van Gent, met dertien kasteelen in omlijsting, zooals ze door Hondius in 1641 gegraveerd werd, moest waarschijnlijk ook voorkomen in de *Paralipomena*. (3)

Een enkele van de teekeningen die in het eerste deel werden weggelaten en in de *Paralipomena* moesten verschijnen, is bewaard gebleven. Het is de « Carthusia Brugensis », n^{r} 76 van de kostbare verzameling 16823 ter Koninkl. Biblioth. te Brussel. (4)

B. *Paralipomena* van deel II. — Hier is het aantal grooter. Wij rangschikken ze in de orde der bescheiden waaruit ze ons bekend werden :

---

(1) R. A. — Die lijst werd vermoedelijk omstr. 1640 opgemaakt ; wellicht is het de door Hondius bedoelde, wanneer hij schreef (25 Juni 1641, cf. bl. 55, noot 1) dat hij een nauwkeurig register verlangde van de in deel II op te nemen teekeningen en niet eene « op de gis... *als de pape laatstmaels sond....* en van I tomo, veel vergetende. »

(2) Z. bl. 14, noot 5.

(3) Z. verder, onder ARRASUS, de noot over de uitgaven aangaande de topographie van Gent door V. Van der Haegen.

(4) Ter Koninkl. biblioth. berust (n^{r} 7205) een hds. met den titel : *Corrigenda et addenda ad Flandriam Illustratam Sanderi ubi de Brugensi episcopatu agitur.* Wij zien geen verband tusschen dit hds. en de *Paralipomena*. Het is trouwens van het begin der 18^{e} eeuw, en de schrijver zou D. Rommel kunnen zijn, want die aanteekeningen behooren bij eene verzameling varia (hds. 7203-7212) waaronder een geschrift dat ten titel heeft : *Origo Franconatus Brugensis descripta per D. Rommel.* Het hds. bevat enkele pen- en gewasschen teekeningen, te weten :

p. 47. « Dit is een epitaphium van Margarete van Vlaenderen (✠ 1194). Sy is begraeven tot Brugghe inde choor van Sent Donaes Kercke nevens den grooten autaer ».

p. 49. « Dit is de tombe van Louis de Nevers, graeve van Vlaenderen, dewelcke staet tot Brugghe, int midden van de choor van de cathedrale Kercke van St Donaes. »

p. 52. « Dit is de tombe van Louis de Bourbon, chevalier de l'Ordre de la Toison d'or, staet in de cathedrale Kercke van Sint Donaes in de choor. »

p. 53. Grafstede van den heer de la Torre, kanonik van Onze-Lieve-Vrouw, stichter van een collegie te Dowaai.

p. 55. Grafstede van Lod. van Brugge, heer van Gruuthuse.

p. 57. Grafschrift van bisschop « Servatius ». (« Staet in myn manuscript », zegt de schrijver).

p. 57. Grafschrift van de Witte, bisschop van Cuba (Predikheerenkerk).

p. 61. « Ecclesia collegiata B. Maria Virginis Brugis. »

a) Contract van 1634 : Assenede, Bouchoute, Oostburch.

b) Missa pro 2° (et tertio) tomo et non sculpta : Triest in Vurst.

c) « *Nondum missa sed suo tempore mittenda et sculpenda pro secundo tomo :* Imago Judoci Hondii, cum elogio inserenda descriptioni municipii de Wacquen. Procuret eam filius ejus prout honori paterno studet. » (1)

« In het lant van Aelst : Arx Rotnacensis, Maesdam.

» Ditio Teneramunda ; multa in Wasia ; cenobium de Peteghem.

» In castellania Corturiacensi : Zulte (waarvan wij de teekening — de aanleiding tot deze studie — mochten terugvinden, aan het slot van dit hoofdstuk beschreven) ; Clairmont (2), Oyghem, Nieuwenhove in Oostroosebeke, Leystraete in Gueleghem, Pitthem (3), Dottignies, Paeschendaele, Guizet in Belleghem, Tempelmars (4), Nieuwenhuyse (5).

» In castellania Bergensi : Ricourt in Westcapelle, Hoymil, den Darinck in Wilre (Wylder), Myle (Millam), Piermont in Coudekerke, Segerscappel.

» In castellania Furnensi : Beveren, Stavele, Eversam, Wulverghem, Alverghem, Polinchove, Steenkercke, Vlamertinghe, Crombeke, Oostvleteren, abbatia vetus Dunensis nisi sit sculpta ex imagine quondam missa. (6)

d) Mittenda pro 2 (et 3) tomo : Terdeghem, Malstaple (7), Strazeele, de hoc dubito (8). Item alie civitates et castellanie pro 2 (et 3) tomo. »

e) De afbeeldingen in de verzameling teekeningen n^{r} 16823 ter Koninkl. Biblioth. te Brussel, die uitvoerig beschreven wordt in het volgende hoofdstuk. Bevat 20 stuks voor de *Paralipomena Flandriæ subalternæ*. Wij behouden hun volgnummer en geven getrouw de spelling der titels weêr :

28. « Castrum de Hingen. »

54. « Het huys van jonker Francis de Grietere, woonende tot Geertsberghen in Iddeghem. »

---

(1) De bekende cosmograaf en plaatsnijder Judocus Hondius werd 1563 te Wakken geboren en overleed te Amsterdam (?), 10 Februari 1611. Hij graveerde op ééne plaat zijn portret en dat van G. Mercator. Hendrik Hondius, zijn zoon. sneed de beeltenis des vaders voor dezes levensbeschrijving in *Atlas Universel* (1633). Een wereldbol insgelijks gesneden door den zoon in 1630, heeft aan de hoeken vier medaillons, waarvan een Judocus voorstelt ; die plaat verscheen nl. in de door H. Hondius, 1641, uitgegeven *Nouveau théâtre du monde* (T. I, f° A v°.) De *Flandria Illustrata* bevat (II, p. 429) een groot en fraai zicht op Wakken, zonder naam van graveur, toch wel van H. Hondius ; ontbreken echter het *Elogium* en het portret. In een paar regels werd aan den vader des uitgevers herinnerd : « Patria Judoci Hondii celeberrimi Ptolomeis aliarum aetatum in Batavia comparandi et apud Europeos omnes cosmographi. »

(2) Bij Belleghem ? Robert d'Esclaibes was heer van Clairmont, Inchies, Avesnes, Coyghem, enz.

(3) Niet opgenomen in de *Flandria*, ondanks de vermelding (II, p. 429) : « Vide figuram paginà versà ». Z. hooger.

(4) Bij Lendelede. Cf. *Fl. Ill.*, II, p. 445.

(5) Te Cuerne. Cf. supra en infra, onder : de Bersacques.

(6) Z. onder letter *e*, n^{r} 73.

(7) Z. *Fl. Ill.*, II. pp. 437 en 441.

(8) Een « Strazeele » komt voor in deel I, p. 295.

63. « Prætorium nobilis ac generosi domini de Romkenkurg. »
64. « 't Huys te Brienen in Alteren, »
65. « 't Huys Vattenberg in Seghem. »
66, « Prætorium de Hulst gentis nobilissimae vander Graft. »
67. « Prætorium Schellebelle. » (1)
68. « Prætorium Moeseca. » (2)
69. « Wiese in 't land van Aalst. »
70. « Carthusia in 't land van Aelst, vulgo' Maertens-Bossche. »
71. « 't Huys van den advoᵗ vander Burght op Quaadregt in 't land van Aalst ».
72. « Sandbergen in 't land van Aalst. »
73. « Curia monasterii Dunensis vulgo dicta ten Boomgaerde in suburbano Furnensi ». (Zeer fraai zicht, gansch verschillend van datgene gevonden wordt bij de beschrijving van het Brugsche klooster (I, pp. 246-247). De bekende schuur komt er op voor, van voren gezien. (Zie blz. 64, noot 6.)
74. « Prætorium D. Joh. de Schinkele toparchæ de Walcour in territ. Furnensi. »
75. « Abdye van Suijvekerke by Dermonde. » (3 zichten).
77. « Monasterium Intertorrentinum vulgo Bekay in pago Schellebelle. »
78. « Abbatia B. Mariae de Rosis » (Aalst).
81. « Castellum Moncle (*sic*) apud Affligemum. »
82. « Het casteel van Meygem in Braband. »
83. « 't Klooster der Minimen tot Geertsbergen. »

f). Volgens *Απολογιδιον* van 1651, moest het deel der *Paralipomena Flandriae* (« quibus et Terouanensia quaedam et Bertiniana immixta sunt ») zichten bevatten van de abdij van S. Bertinus, te S. Omaars (3) en van Terenburg (Terouane), stad en cathedraal). (4)

---

(1) Z. in de *Fl. Ill.* (II, p. 602), de overeenstemmende tekst. Een naamgenoot van den uitgever en graveur der *Flandria*, Hendrik Hondius, zoon van Willem graveerde, 1648, een ander met drinkenke boeren gestoffeerd zicht op Schellebelle. De cat. der auctie Ch. van Hulthem, Gent, 1846, vermeldt nog « une vue de Schellebelle village en Flandre d'après Rombout van der Hoeye, Heinrich Hondius sc. »

(2) Niet het « Prætorium.... Caroli vander Borch in pago de Moerseka », afgebeeld p. 603 der *Flandria*.

(3) In deel II, bl. 472 van de *Flandria* is afgebeeld de abdij van Clairmarais, 2 uur van S. Omaars. De iconografie van Morinië werd behandeld door graaf de Loisne (*Catalogue raisonné des cartes et plans de l'ancienne province d'Artois*, Paris, 1905, uittreksel uit het *Bulletin géogr. hist. Ministère de l'Instruction publique*, nr 1, 1905), en aangevuld in *Bull. de la Soc. des Antiquaires de la Morinie*, LIV, 1906, pp. 587-91.

Stippen wij hier nog aan dat Blaeu in zijn *Novum ac magnum Theatrum* (1649) een zicht van S. Omaars heeft afgedrukt, dat hem wellicht door Sanderus was bezorgd.

(4) De bekende bisschoppelijke stad Terenburg in 1553 door Karel den Vijfde verwoest (DeLetI MorInI). Omstr. 1560 kon Jacobus van Deventer nog het plan harer vestingen opnemen. Uit de correspondentie Sanderus-Vredius (Hds. H.) weten wij dat op 30 Juni 1639 Sanderus en zijne vrienden met ongeduld de afbeeldingen van de gevallen stad te gemoet zagen, die hun door den Brugschen geleerde waren toegezegd. In *De Morinis et Morinorum rebus*, Doornik, 1639, van Malbrancq, komen eene kaart van Morinië en een zicht op Terenburg voor, door Petrus Warin, van Aire, (Arien) gegra-

Het zicht op Flobecq (Flobeke), dat niet in deel II was opgenomen, zou misschien hebben plaats kunnen vinden in de *Paralipomena*. (1) Hetzelfde geldt voor den Doel (cf. bl. 56, noot 3).

Het *Novum ac magnum Theatrum* van Blaeu (1649) bevat een plan der nieuwe citadel van Kortrijk, dat ongetwijfeld eerst bestemd was geweest voor het supplement op de *Flandria Illustrata*. Het heeft als titel : *Nova arx Cortracensis 1647 a Gallis extructa expugnata ab Hispanis.*

Nog moeten we vermelden dat op 22 Maart 1657 het Iepersch magistraat eene som van 30 gulden verleent ter bestrijding van de uitgave voor het graveeren der sluizen van Boesinghe. (2) Nog een grafisch document, vermoedelijk, voor de *Paralipomena*.

De teekening naar het kasteel van Zulte, die hier gereproduceerd is, en die wij vermeld hebben gezien in de *Nondum missa sed suo tempore mittenda...*, werd ontdekt in een album varia in de Stadsboekerij te Kortrijk (fonds Goethals-Vercruysse). Zij is op perkament, welks afmetingen : h. 0,151, b. 0,226, nagenoeg dezelfde zijn als de meeste gravuren in de *Flandria Illustrata*. Zij is in sepia met de pen uitgevoerd en de behandelingswijze is gansch dezelfde als die van andere voortbrengselen van Vaast du Plouich, die ze onderteekend heeft. Boven staat de aanwijzing : *Castellum de Zulte in castellania Corturiacensi ;* in een hoek boven, de wapens van graaf van Huyst, heer van Zulte ; in den hoek beneden, de opdracht : *Illmo domino dño Comiti de Huyst DD. Vedastus du Plouich ;* — in de verte boven den kerktoren de vermelding *Zulte*, als gewoonlijk, cursief. Op het onderste gedeelte van een muur ziet men de aanvangletters van den naam des landmeters du Plouich, alsook die van den monogrammist I D (zie verder). Op de ommezijde van het stuk zijn

---

veerd. Ook Blaeu's *Novum Theatrum* (1649) bevat een zicht op Terenburg : *Teroanae Morinorum metropolis olim diruta a Carolo V Anno 1553.* Had hij dit zicht van Sanderus ?

Zeer waarschijnlijk. — Dank aan twee afbeeldingen der stad, uit de 16e eeuw, die werden teruggevonden, de eene te Londen, de andere in het archief van het departement Pas-de-Calais, en aan een te Hampton-Court bewaard zicht op de cathedraal, heeft de heer Enlart eene archeologische beschrijving van het beroemde gebouw kunnen bijeenbrengen (Cf. C. Enlart, *Nos cathédrales disparues,* in *Académie d'Arras, Congrès des Sociétés savantes, 1904.* Arras, 1905, pp. 301 vv.)

(1) « In de stede van Flobeke, men sal apte moghen in syn plaetse stellen een beeldeken vande stadt Lessen (het casteel hebben wy, te weten van Lessenbos, met dese inscriptie.....) Zout dan moeten de selve stadt in quarto, soo ick meyne dat de plaetse van Flobeke vacant is, doen by iemandt delineeren. Van hier te senden Vedastus soude te veel costen » (R. A. — Cf. Glst., xxiv, p. 300, 22 October 1642, brief aan medicus d'Hondt.)

(2) F. V(an de Putte), *Histoire de Boesinghe et de sa seigneurie,* in *Ann. Soc. Emul.,* 2e série, IV, 1846, p. 27. Sanderus was nauw verwant met Georges Mazin, heer van Torreelen, die in 1630 één tweede huwelijk had aangegaan met Maria-Johanna des Trompes, dochter van Adolf, heer van Boesinghe. 8 Juli 1643 schrijft Sanderus aan Vredius dat hij over Kortrijk naar Gent gereisd is in het rijtuig van den heer van Boesinghe. (Hds. H., 14 Mei 1628 en 8 Juli 1643).

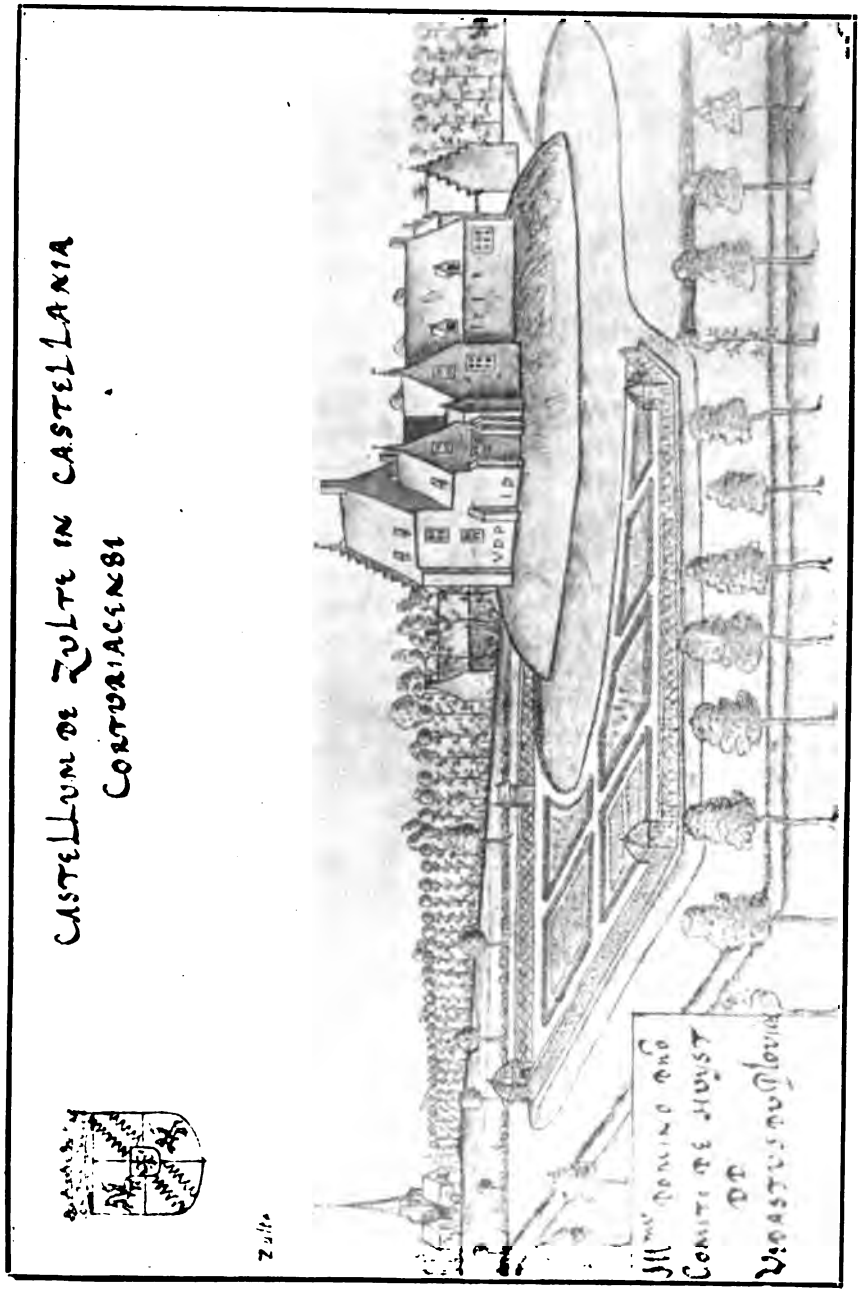
CASTELLUM DE TULTE IN CASTELLANIA
CORTUARIACENSI

twee opschriften : *'t Casteel van Zulte* (gewoon schrift van du Plouich ?) en het getal 2252 ; Goethals-Vercruysse heeft er bij gevoegd : *Vlaanderen, 441*, verwijzing naar het werk van Sanderus. Een detail dat op de reproduceering onduidelijk wierd, is de rookwolk die uit de schouw van het kasteel ten hemel opstijgt. Verder geven wij daarvan de gewoonlijke interpretatie.

Zeer waarschijnlijk is de teekening een van de talrijke dubbels, die op de kosten der kasteelheeren werden vervaardigd en hun aangeboden hetzij als origineele kopij hetzij als gegraveerden staat. Zij zal wel ontstaan zijn in denzelfden tijd als het zicht op Peteghem (II, p. 425), dat insgelijks van de hand van du Plouich is en waarop men in de verte den toren van Zulte ontwaart.

De heer van de bezitting Zulte, welker « plantaria exquisitissima » door Sanderus worden geroemd, was destijds Ferdinand Basta, uit Morea, grave van Moescroen, Huyst en van het Heilig Rijk (tot die waardigheid verheven op 4 Sept. 1605 ; de wapens op de teekening zijn dezelfde als bij Rietstap), baron van Treppe, Heule, Moorseele en Gracht, heer van Zulte, Nazareth, Wervik, Luigne, Aalbeke, Ledeghem, Gulleghem, Bisseghem, enz. Hij huwde, op 19 Juli 1618, Francisca van der Gucht, dochter van Walter, heer van Maelstede ; hij overleed den 20n September 1652 en werd te Zulte begraven, in de grafstede die reeds het stoffelijk overblijfsel van zijne gade († 1650) bevatte (1).

Den 26n April 1680 verkocht Nicolaas Basta de heerlijkheid Zulte, die dan in 1715 overging van Robert-Frans de Beer, baron van Meulebeke, op Karel-Jozef Limnander. Het kasteel, waarvan de afbeelding ons door de teekening van du Plouich bewaard gebleven is, werd gesloopt in 1748 (2).

Kortrijk G. CAULLET

(*Wordt voortgezet*)

(1) Cf. A. M. Coulon, *Histoire de Mouscron*, passim. Z. ook Fr. de Potter en Broeckaert, *Geschiedenis der Gemeenten van Oost-Vlaanderen*, XII.

(2) Het huidig kasteel, laatst het eigendom van wijlen heer Ch. van Malcote de Kessel, werd in 1748 gebouwd, op een twintigtal meters afstand van de plaats waar het vroeger gestaan had. Een grondplan, uit het jaar 1782, gemaakt door Jan-Baptist van Huffel, landmeter van de Kasselrij van Kortrijk, naar een in 1657 door Albert de Bersacques vervaardigd « landboeck », geeft nog de plaats aan waar het oud kasteel was opgericht. (*Archief der Gemeente Zulte.*) Nog heden loopt een onderaardsche gang langsheen een gedeelte van de vijvers. — (Mondelijke mededeeling van wijlen weledelen heer Ch. van Malcote).

EEN « ANTIGONE » VAN CORNELIS VAN GHISTELE

Een hoopje oude boeken, afkomstig van eene te Meerhout gevestigde familie, kwam eenigen tijd geleden in mijn bezit. Ik vond er een ontredderd bandje in, dat vijf werken, het laatste onvolledig, bevat :

1. J. VAN VONDEL. *Het Pascha ofte de verlossinge Israels wt Egypten.* Tot Schiedam, by Adriaen Cornelison boeckdrucker. 1612 ;

2. *Horatius Satyrae oft Sermones Rhetorijckelicken overgheset door Cornelis van Ghistele.* Tot Leyden, By Christoffel Guyot. Voor Jan Janz. Orlers. 1599 ;

3. Cornelis van Ghistele's vertaling van *Antigone*, waarover ik een woord meer verlang te zeggen ;

4. *Vier nieuwe Tafel-Speelen, die noyt in druck en zijn gheweest. Het eerste, van Wel vernoeght in Trou, ende Houwelijcx berou. Het tweede, Van Pover ende van Armoede, die malcanderen Trouwen met een bomeloose Mande. Het derde, Van Ceres, Neptunus ende Aeolus. Het vierde van Thijs ende Beelitgen, een Boer ende een Boerinne. Ghedruckt int Jaer ons Heeren 1608 ;*

5. *De Fonteyne des levens.* Delft, Aelbert Hendricksz. 1582.

In de reeks vertalingen van Cornelis van Ghistele (1) is tot hiertoe *Antigone* niet bekend. De titel luidt :

Een Tragedie/ || ghenaemt Antigone/ beſcreuen || eerſt in Griecxſche/ door den gheleerden Poeet || Sophocles/ eñ daer na int Latine ouer gheſet/ || eñ nv in onſer Duytſcher talen Rhetorike- || lijck ghetranſlateert/ door Cornelis || van Ghiſtele/ vol ſchoonder ſen- || tencien/ eñ goede leerin- || ghen. || [*Houtsnede*] || ¶ Gheprent Thantwerpen op dye Lombaerde || veſte/ teghen die Gulden hant ouer. Bi || my Symon Cock. || Int iaer ons Heeren. M.CCCCC. eñ. LVJ. || ¶ Met Coninclijcke Preuilegie van. iij. iaren. ||

36 ongen. bll. 8° gemerkt Aij-Fiij [-4]. goth. letter.

F. 1ᵛ : ¶ By den Coninck. || [O]Pte requeſte ghepreſenteert... — F. 2 : ¶ Dye tranſlatuer tot den || Leſer. || — F. 3ᵛ : ¶ Het begrijp van deſer Tra- || goedien. || — F. 4ᵛ *regel 15 :* ¶ De personagien van deſen || Tragoedien. || — F. 5 : Antigone een ionghe maecht. || [O] Ald' lieffte ſuſtere/... — F. 36 *onderaan :* ¶ Gheprent Thantwerpen op dye Lombaer || de veſte/ teghen die Gulden hant ouer. || Bi my Symon Cock. || Int iaer ons Heeren. M.CCCCC. eñ. LVI. ||

Dit werk verscheen in 't zelfde jaar als zijn Latijnsch boekje *Ad Philippum divi Caroli filium carme gratulatorium*, bij Plantin gedrukt, en het jaar na zijn vertaling van Terentius' Comedien, die gedrukt werden bij Symon Cock, even als de *Antigone*.

Het privilege van Symon Cock, nadat het boek « gheapprobeert » en « ghevisiteert » was door M. Jan Goossens, « prochiaen van sinte

(1) Zie *Bibliotheca Belgica*.

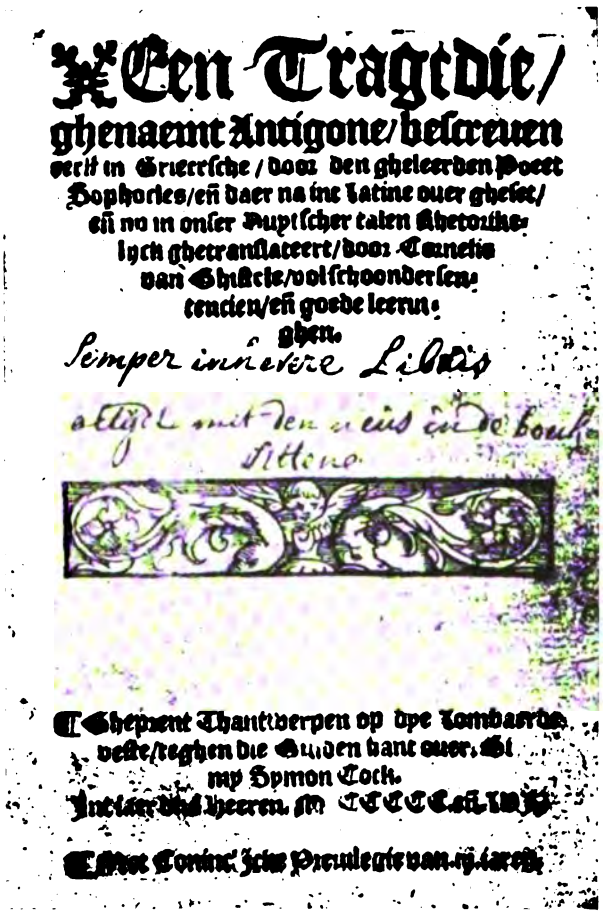
Een Tragedie/
ghenaemt Antigone/ beſcreuen
eerſt in Grieckſche/ door den gheleerden Poeet
Sophocles/ eñ daer na int Latine ouer ghe-
ſet/ eñ nu in onſer Duytſcher talen Rhetorijc-
lyck ghetranſlateert/ door Cornelis
van Ghiſtele/ vol ſchoonder ſen-
tencien/ eñ goede leeren
ghen.
Semper in reverentia Libertatis
altijt met den reuerentie in de bouck
Athene.
Ghedruckt Thantwerpen op dye Lombaerde-
veſte/ teghen die Gulden hant ouer. bi
my Symon Cock.
Met Conincx ſins Priuilegie van .xij. iaren.

Jacobs kercke binnen Antwerpen », werd gegeven te Brussel, den 19n Mei 1556, en onderteekend door P. de Lens.

Een voorwoord van den « translateur » geeft eenige belangrijke beschouwingen over comedie en tragedie ; 't is het juist begrip uit dien tijd over blij- en treurspel :

Want v eerſame Leſere in dit voorleden iaer Terencius Comediē in onſer duytſcher talen gheiont zijn te leſen/ waer inne ghi merckē eñ aenſchouwē moecht/ ghelijc in eenen ſpieghel/ het leuen eñ die manierē van ionghers eñ ouders/ aengaende den ghemeynen persoonen. So wort u nu ooc geoffereert in onſer ghemeynder ſpraken te leſen/ den ſtijl eñ die manierē van der Tragedien/ waer inne ghy ſiē eñ beuroeden moecht/ het leuen/ regement/ eñ ſtrafheyt van groote perſonagien/ als van Keyſers/ Coninghen/ Princen/ eñ Heeren/ ons leerende hoemen een gemeynte regeren/ ende in vrede houdē ſal/ eñ die verāderinge haers rijcx/ door quade ordinancien/ ſtatuyten/ eñ rechten/ ſo dat die fortuyne ooc ſo wel met groote heerē/ als met ghemeyne perſoonē/ wond'lic draeyēde ende veranderende is/ alſoot noch daghelijcx in diuerſche landen ghebuerende is.

De didactische geest van dien rederijker, strevend om de oudheid bij zijn medeburgers bekend te maken, tracht hier tevens om reden van stichting, de « exempelen » van Sophocles in belang te doen stijgen, bij de nog altijd moralizeerende zestiende-eeuwers. Lijk blijkt uit zijne andere werken tevens, is hij geen zuivere Renaissance-man, die rechtstreeks ijvert voor waardeering van oude schoonheid, maar hij beschouwt tevens en meest nog de oudheid als bron voor leering en zedenkunde,

juist lijk zijn tijdgenooten, doch minder als zijn voorgangers uit de middeleeuwen.

In « het begrijp van deser Tragoedien » wordt de welbekende ſabel van Sophocles uiteengezet : Antigone wordt van haar oom Creon, koning van Thebe, ten dood veroordeeld, omdat ze, tegen zijn verbod, het lijk van haar verslagen broeder Polinices begraven heeft.

Hoewel we over de opvoering van onze stukken uit de 16e en 17e eeuw nog weinig weten, werd toch blijkbaar de « Antigone » niet vertaald om gespeeld te worden, maar eer om ze te doen lezen van de rederijkers, die geen Latijn kenden. Van Ghistele heeft niet vertaald naar het Grieksch : dat zegt klaar de titel zelve : « eerſt in Griecxſche, door den gheleerden Poeet Sophocles, eñ daer na int Latine ouer gheſet, eñ nu in onſer Duytſcher talen Rhetorikelijck ghetranſlateert ». Daarbij was Grieksch toen over 't algemeen vrij onbekend. Nu welke Latijnsche vertaling van de « Antigone » Cornelis van Ghistele heeft gebruikt, is tot hiertoe nog niet gebleken.

Als staaltje van van Ghistele's vertaling, volgen hier eenige verzen uit de plaats, waar Antigone, veroordeeld om in een put te sterven, zich beklaagt over haar lot, en hare daad verrechtvaardigt :

ANTIGONE :

« O deerlijc graf : ia voor een bruyt
Een droeue ſlaepstede : en onder deerde
Een eewighe woonſtede : aldus ick aenueerde
Den ganck tot alle mijn voorſaten
Die proſerpina wel weert om haten
Nu al tſamen onder haer bedwanc hout :
Daer ic de leste af bē die desen droeuē gāc stout
Ooc moet wandelen voor mijn iaren
Maer ick hope dat mijn coemſte ſoud' beſwarē
Minen vadere/ en mijnder moedere
Aenghenaem ſal weſen/ en u ooc broedere
Want ic den dooden met minen handen
Hebbe gheſuyuert/ en ter minſter ſchanden
Hem eerlijc begrauen/ na de maniere :
En daerom o Polinices door deſen beſtiere
Om dat ic ws lichaēs ſcande hebbe willē keerē
Daer om moet ick deſen loon met groot v'ſeerē
Ghenieten/ tot minen crancken ghewinne
Nochtans een yeghelijc die redene met ſinne
Ghebruyckende is/ ſullen wel verhalen
Dat ick een eerlijc werck ſonder falen
Aen u beweſen hebbe/ als een beminde »....

Leuven JUL. GRIETENS

LODEWIJK ELSEVIER'S GEBOORTEJAAR

Toen ik jaren geleden mijn werk over de *Elseviers* uitgaf, was mij het geboortejaar van Lodewijk Elsevier volstrekt onbekend; diensvolgens moest ik er mij wel mede behelpen, den datum bij benadering te bepalen. Ziehier wat ik dienaangaande schreef (bl. CXXVII): « En l'absence de tout témoignage direct, nous serions réduits à ignorer jusqu'aux moindres circonstances qui ont précédé son arrivée (de Louis Elsevier) à Leyde, si nous ne possédions une source d'informations, succincte à la vérité, mais d'une authenticité indiscutable. Nous voulons parler des *actes* qui font connaître *le lieu de naissance* de ses enfants et *l'époque où ils ont contracté mariage*. Ces documents, assez nombreux pour ne laisser place à aucune lacune importante, et assez significatifs pour ne point prêter à des interprétations divergentes, peuvent suppléer au silence des biographes. En les éclairant l'un par l'autre, en les mettant en rapport avec les données fournies par l'histoire politique et religieuse, il est possible de reconstituer dans ses lignes générales cette partie de la carrière du fondateur de la dynastie elzevirienne. Louis Elzevier naquit probablement vers 1540... » Immers, zoo redeneerde ik, zijn oudste zoon, Matthijs, trouwde in Januari 1591, (bl. CXLVIII). « Indien wij aannemen dat dit met zijn vijf en twintigste jaar gebeurde, zoo zou hij in 1565 geboren zijn ». Het huwelijk van zijn vader met Mayken Duverdijn, zou dan van ± 1564 dagteekenen. Hetgeen ons doet onderstellen dat Lodewijk te Leuven in ± 1540 geboren werd, zoo men hem met zijn vier en twintigste jaar laat trouwen.

Eene oorkonde, welke mij door den dienstvaardigen Leidschen archivaris, wijlen Rammelman Elsevier, werd medegedeeld, stelt mij heden in staat iets anders dan bloote gissingen ten beste te geven. Ziehier *in extenso* het bedoelde stuk. Het komt voor in het *Getuichnis Bouck* L., fol. 86, van het Leidsche Stadsarchief:

Compareerden voor den onderscreven Schepenen Honesto Loopes (1), out omtrent LXX jaren (70), Jan de Ridder, gesworen meter in de Loyhalle deser stede, out omtrent LXI (61) jaren, Jasper Nollens, zyde-laecken coper, out omtrent LXIII (64) jaren, ende Loys Elsevier, bouckvercoper ende Pedel van de Universiteyt deser stede, out omtrent LXV (65) jaren, alle wonende binnen deser stede, Ende hebben ter requisitie ende instantie van Joncheere Jacob Duym,

(1) Van beroep *hosebreider*; hij was de schoonvader van Matthijs Elsevier, zoon van Lodewijk; zijne dochter Barbara huwde met Matthijs den 9den Januari 1591 (cf. *Les Elsevier*, bl. CXLVIII).

eertyts geweest zijnde Capiteyn, althans syne residentie houdende op thuys te Meusebrouck, gelegen in de Heerlicheyt van Eecken in Brabant, (alvooren deur de bode mitte roede alhier rechtelick verdaecht sijnde omme der waerheyt getuychnisse te geven), dienvolgens getuycht ende verclaert warachtich te wesen : Te weten de voors. Honesto Lopes ende Jasper Nollens, by solemnelen eede hunbeyden wettelick gestaeft en afgenomen, ende de voorss. de Ridder ende ELSEVIER bij den eedt die zijluyden int stuck van haer voorss. ampt respectivelick hebben gedaen, dat zij aen de voorss. Requirant zeer goede kennisse sijn hebbende, ende over lange jaeren herwaerts gehadt hebben, te weten de voorss. Honesto Lopes omtrent deXL jaren, Jan de Ridder omtrent XXVI jaren, Jasper Nollens omtrent XXVIII jaren ende Loys Elsevier omtrent XXV jaren ; Ende mitsdien int zeecker wel weeten dat de voorss. Requirant en zijne huysvrouwe al voor den jare XV^{c} LXXXViij (1588) tot den jare XVI^{c} acht (1608), ten welcke tijde den trefves (1) tusschen syne Hoocheyden d'Eertshertoge van Oostenrijck ende de Ed. Heeren Staten deser geuneerde Nederlanden besloten ende aengegaen was, geduyrich alhier binnen deser stede gewoont en domicilie gehouden hebben, gevende zy deposanten voor redenen van wetenschap dat zy met den voorss. Requirant en syne huysvrouw geduyrende den voorss. tijt dat deselve alhier binnen deser stede gewoont hebben, verkeert en ommegegaen hebben — wijders niets verclaerende. Soo waerlic most hun Comparanten Godt Almachtich helpen. Actum desen den iiij^{de} Januari XVI^{c} twaelf.

W. C. TYBAULT. JACOB PAEDTS. (2)

Indien Lodewijk Elsevier in Januari 1612 verklaart omtrent 65 jaar oud te zijn, dan werd hij waarschijnlijk in de eerste maanden van 1547 (misschien ook in de laatste van 1546) geboren — en niet in ± 1540, zoo als ik vroeger giste.

Zoo zijn huwelijk wel van 1565 dagteekent, trouwde hij op ongeveer zijn achttiende jaar.

Het is bekend dat de twee oudste zonen, Matthijs en Lodewijk, te Antwerpen het licht zagen. De derde, Gillis, werd te Wezel geboren, waar de vader na de gebeurtenissen van het jaar 1567 was gaan vluchten. Wat den laatstgenoemden Gillis betreft, achtte ik (bl. CLIII) « dat hij tusschen 1567 en 1574 moest zijn geboren ».

Het Leidsche Stadsarchief stelt ons alweer in staat den datum nauwkeuriger te bepalen. In eene oorkonde (ingelascht in het *Getuichnisbouck* N, fol. 283) van 10 Aug. 1622 verklaart Gillis dat hij « omtrent 52 jaeren out is ». Hij zou dus ± 1570 te Wezel geboren zijn.

Dit zou als *uiterst* termijn voor de geboorte van Lodewijk junior geven ± 1569, voor Matthijs ± 1568, en voor het huwelijk met Mayken Duverdijn 1567.

(1) Het twaalfjarig bestand.

(2) Waarschijnlijk de broeder of de zoon van Jan Paedts, boekdrukker der Leidsche Universiteit van 1602 tot 1620.

Daar het echter onaannemelijk blijkt, gezien de politieke omstandigheden, dat Lodewijk Elsevier zich nog in 1568 en 1569 te Antwerpen bevond, zoo zullen wij als uiterst termijn voor Lodewijk junior wel moeten aannemen ± 1567, voor Matthijs ± 1566, en voor het huwelijk ± 1565.

Deze cijfers, welke mij nu de waarschijnlijkste lijken, komen overigens, op eene eenheid na, overeen met die welke ik vroeger in mijne *Elzeviers* heb opgegeven.

Brussel, Januari 1908. Dr. ALFONS WILLEMS.

HET LEVEN ENDE DEN COURS DER STUDENTEN

Het leven ende den cours der studenten van als sy eerst beginnen te leeren den A. B. C. tot als sy scheyden uit de philosophie. Zoo luidt de titel van een klein dichtwerk, *seer aerdig en vermaekelyk om lesen,* uitgegeven, zonder jaartal doch naar alle waarschijnlijkheid op het einde der 17e eeuw, te Brugge, bij Andries Wydts, in de Breydelstraat in het Roode Kruis.

Toen wij vóor eenige jaren reeds dit boekje op de Gentsche universiteitsbibliotheek ter lezing kregen, boeide het ons zoozeer, dat wij het geraadzaam achtten het in ruimer kring bekend te maken, en nu wij het herlezen hebben boezemde het ons nog altijd even veel belangstelling in.

Dat werkje is een niet gering te schatten bijdrage tot de betere kennis van het zeventiende-eeuwsche schoolwezen in Vlaanderen. Zoeken wij ter vergelijking naar meer bekende soortgelijke geschriften, dan denken wij in de eerste plaats aan Dirck Adr. Valcoogh's *Regel der Duytsche schoolmeesters* (1591), aan Thomas Platter's autobiographie en aan enkele hoofdstukken uit Erasmus' Samenspraken. Wat deze werken ons geven voor de Hollandsche, Duitsche en algemeene schoolgeschiedenis, geeft ons *Het Leven ende den Cours* voor de Vlaamsche, en dat ons werkje even vertrouwbaar is als de zooeven vermelde zullen wij in den loop van dit stukje aantoonen door zooveel mogelijk gelijkluidende bevestigingen van tijdgenooten naast deze van onzen auteur te plaatsen. Ons gedicht heeft overigens niet alleen waarde als bijdrage tot de geschiedenis der paedagogiek of tot de cultuurgeschiedenis in 't algemeen, maar door zijn vloeienden verhaaltrant en zijn humor, die, al weze hij dan ook vaak van het soort galgenhumor, toch over het algemeen wel pittig is, verdient het in zekere maat ook als letterkundig voortbrengsel beschouwd te worden.

Wie de schrijver van het werkje is ? Die vraag durven wij niet beantwoorden. Wij laten enkel volgen wat wij in verband daarmee aantroffen.

Voor eenige maanden zond onze vriend Prof. L. Scharpé uit Leuven ons een oud familiehandschrift, afkomstig uit de nalatenschap van Guido Gezelle. Het eerste gedicht, dat in dit manuscript voorkomt is *Het Leven ende den Cours.* Deze tekst komt goed overeen met dien, welke door Wydts gedrukt werd, nochtans bestaat er verschil tusschen de twee lezingen wat de keus van enkele schilderende adjectieven betreft, ook bevat de gedrukte tekst enkele keeren eenige verzen meer dan de geschrevene, en het is opvallend, dat de afwijkingen van Wydts' uitgaaf steeds te verkiezen zijn boven den handschriftelijken tekst. Men krijgt

den indruk, dat Wydts' boekje de verbeterde uitgaaf is van het handschrift. Is ons manuscript van Wydts' uitgaaf afgeschreven, zoo kunnen wij ons moeilijk de varianten verklaren, die, wij herhalen het, geen verbeteringen zijn.

Het geschreven gedicht geeft den naam van den auteur ook niet op, maar in ons familiemanuscript komen nog eenige andere gedichten voor, waaronder twee, waarbij een schrijversnaam opgegeven wordt. In het eerste dezer gedichten *Het disput ofte keus tot koninck datter eertyds gheweest is onder de litmaeten der menschen*, enz., een grove, onwelriekende klucht, wordt als auteur, Jan van Keghel, opgegeven Wij meenen echter dat deze naam maar een verzinsel is, wellicht alleen om wille van het rijm gebruikt,— een grappigheid in den toon van 't heele gedicht. Men hoeft maar de strophe te lezen, waarin die naam voorkomt, om onze verdachtmaking te begrijpen :

« Onderteekent *Jan van Keghel*
Gy cont soecken naer den seghel
Als het is tot uwe baet
Die achter op 't hemde staet. »

Voor het tweede gedicht, dat geen titel draagt, maar aanvangt met het vers *Ick quamp lest thuys ten twaelf uren...*, een geschiedenis van dronken wijven, wordt met meer beslistheid de naam van den schrijver opgegeven. Onder aan het stuk lezen wij : « Auteur et Fecit Joannes van Lepel, 18 mars 1689 ». Daarbij staat nog het volgende rijmpje :

« In mynen tydt wiert ick ghenaemt
Joannes van Lepel.
Ick leefde by de clock maer ick stierf
van de clepel.
Al heeft de clock een schoneren clanck
Ghelt in de beurs heeft Bovensanck. »

Het trof ons, dat het laatste gedicht denzelfden vers- en strophenbouw vertoont als *Het Leven ende den Cours*. Verder is het soort humor, dat wij in *Ick quamp lest thuys* aantroffen, werkelijk zeer verwant met den aard van geestigheid, waarmee ons het leven der studenten verteld wordt. Daar nu de held van *Het Leven ende den Cours* ook Joannes, Hanske heet, vroegen wij ons af of het niet Joannes van Lepel was, die daar eigen levenservaringen berijmd had. Misschien was dan het handschrift uit Gezelle's nalatenschap den oorspronkelijken tekst, naderhand door zijn auteur verbeterd om hem bij Wydts in druk te geven. Zijn de gronden om zoo iets te onderstellen echter stevig genoeg ? Over een schrijver, die den naam van Joannes van Lepel zou gedragen hebben, vonden wij geen de minste inlichting.

De voorzichtigheid gebiedt ons voorloopig het vaderschap van *Het Leven ende den Cours* nog niet aan J. van Lepel toe te kennen, alhoewel daartoe toch zekere waarschijnlijke gronden bestaan.

Laten wij liever onzen onbekenden schrijver volgen in zijn wederwaardigheden op de lagere, middelbare en hoogere scholen, welke hij ons in een prologus en tien hoofdstukken vertelt.

De mensch is een ongelukkig schepsel, klaagt hij in zijn inleiding, nauwelijks is hij geboren of daar komen al zijn miseries aan, en naarmate hij ouder wordt komen er maar altijd meer en meer. Het schoolgaan is een der ergste plagen, die den jongen mensch komen kwellen.

't Kind dat eertyds plaecht te denken
Maer op eten en op drinken
Moet door Vaders last voortaen
Naer de Waelsche schole gaen.

Die « Waelsche schole », welke in het handschrift « Vlaemsche schole » heet, en waar men Joannes, den held van het werk heen stuurt, is een pensionaat.

Bij het vertrek van den jongen grijpt tusschen hem en zijn moeder de onvermijdelijke afscheidscene plaats, die ons hier met een onbetwistbare naïeve lieflijkheid geschilderd wordt.

Als nu Hanske soud vertrecken,
Moeder valt hem aen het lecken,
En sy kryten bey te gaer,
Doch sy maekt het pacxken klaer.
Men belooft hem applen, peiren,
Koecken, taerten om te smeiren,
Soo gaet Hanske uyt'er sted',
Draeghende syn speelgoed med',
Santjens, toppen, knickers, keuten,
En syn vliender waterspeuten,
Nevens syn papieren draeck,
Daer in is al syn vermaek. (1)

Hanske is nu leerkind in de « Waelsche schole », waar hij het a b c leert, het lezen en het schrijven. In den beginne was hij er nogal tevreden, maar al heel spoedig gevoelt hij zich daar ellendig. Hij vond er « vaders kanne » niet ; noch « wafelpot » noch « taertepanne » kwamen daar te voorschijn. Integendeel !

... Den buyck en doet niet seer
Van te veel daer in te steken,
Noch men zal geen dermen breken,
Noch de maeg wordt niet belast
Van het gonne dat men brast.

(1) Al de verzen, die wij aanhalen zijn ontleend aan de uitgaaf van Wydts, niet aan het handschrift. Hoezeer de gedrukte verzen te verkiezen zijn boven dé geschrevene bewijzen b. v. de vier laatst geciteerde, waarvoor wij in het handschrift de volgende minder pittige vinden :

Jae tot marbels ende bollen
Om te schieten en te rollen,
Nevens sijn papieren draeck... enz.

Hanske krijgt er veel « gezoden erwten », « rapen », « koolen » en « pompoen », alsook

Soppen, die verkroppen,
Want sy syn van koole toppen,
Noch sy slachten Argus niet,
Mits de soppe niet en siet.

In zijn *Fastes et Antiquités de Paris* (1605) maakt ons Jacques du Breul ook met dergelijk mager diëet bekend voor de leerlingen van het college te Montaigu. De gewone leerlingen kregen er noch wijn noch vleesch, alleen groenten en een halven haring.

Hanskens « meester » verdedigde zijn voedingstelsel met redenen, die een vegetaristisch hart in vreugde moeten brengen.

Veele t' eten maekt quae bloet :
Noch men kan soo wel niet leeren,
Noch soo licht niet gaen en keeren,
Als den buyck gespannen staet.

Deze mooie beschouwingen konden maar niet beletten, dat Hanskens maag voortdurend « graege » was, en hij bitter klaagde :

'k Waere liever capucyn
Als noch langer uyt te syn.

De « meesteresse » was een « kwade tooveresse ». Hanske is vooral op haar gebeten omdat ze zoo ruw te werk gaat wanneer ze de hoofden van hare jonge kostgangers « luyst ».

Uit de *Goede manierlycke zeden*, in 1587 uitgegeven te Antwerpen bij Jan Van Waesberghe, in de Camerstrate, in het Schilt van Vlaanderen, weten wij reeds hoe noodig het bleek het hoofd der jongens « voor neten ende luysen te bewaren » ; Valcoogh gevoelde er ook behoefte aan de jongens te verbieden elkander « te bewerpen met vloo en luys » ; Hanskens « meesteresse » blijkt dus in haar tijd nog steeds dien goeden strijd tegen het ongediert te hebben moeten voeren. Zij deed het met... den kam in de hand. Ze kamde tot het bloedde, vertelt Hanske, en ze trok « gelyck een saeger ». Weerstand bieden hielp niet, want ze was er gauw met haar vuisten bij. Intusschen schold ze hare slachtoffers voor « fielten » en « quanten », bij wie ze de luizen moest gaan « soecken, tot in de ployen van hun broecken ». Ze kwam zelfs met bedreigingen af als deze :

'k Sal 't hun ouders laeten weten,
Dat sy schier zyn opge-eten
Van het oncruyt 't gon' sy voen.

De « meester » was de waardige wederhelft der « meesteresse ». Hij kon roepen gelijk een « wachter », of

gelyck een mager swyn,
Dat terstond gekeelt moet syn.

Deed Hanske vorderingen, dan kreeg hij van huis allerlei geschenken als handschoenen « van kattevel », een moffel « van 't vel van een hond, die men in 't water vond », een paar « crawatten », een « nieuwen hoed », enz., maar Hanske had liever « duyme-cruyt » gekregen. Er werd er hem wel beloofd, maar er kwam niets anders af dan een brief van « metje moeye » vol aansporingen om toch nooit het pad der deugd en der godsvrucht te verlaten.

Gelukkiglijk voor Hanske nam die droeve kostschooltijd een einde. Ziehier hoe ons boekje de thuiskomst van het « leerkind » beschrijft. De scherpe waarnemingsgave, waarvan dit tafereeltje blijk geeft, zal wel niemand ontsnappen.

Als men 't Huys komt loopt myn Broeder
Oft naar Vader of naer Moeder,
Vader 'k weet een nieuwe maer,
Hanske, vader, die is daer. (1)
Heel het Huys schijnt in verheugen,
's Avonts heeft men heele teugen,
Hanske, segt d'een, is gevet,
Ja, segt d'ander, g'lyck myn zet :
Hy is mager, wat voor reden,
'k Soud myn kind daer ook besteden :
'k Weet wel hoe dat Hanske was,
Beter was hij hier te pas.
Moeder siet in 't hayr de neten
't Hemde van de vloon bescheten,
't Hayr gekreuckelt als een pyl,
Recht gelyck een deure styl :
Broeck en kaussen vol van gaeten,
Die een bedelaer sou laeten,
't Hoeyken met een koord, oft bandt,
't Aengesigt geheel verbrant,
Moeder valt aan 't cruycen maeken,
Daer kan sy niet uytgeraeken,
Lieven Heer, hoe kan het zyn !
Sekers, Hanske, 't doet my pyn.
Dan begint men t' ondersoecken,
Oft gy lesen kont in boecken,
Oft gy grof schryft, oft fyn,
Oft u letters leesbaar zyn :
Oft gy fix zyt in het spellen,
Woorden in 't geschrift kont stellen,
En wort alles wel gedaen,
Gy moogt naer de study gaen,
Men laet u een Boeksack maecken
Om soo een student te raecken,
En men coopt al wat betaemt,
Aen die wordt student genaemt.

(1) Deze vier verzen, díe wel een lieven trek bevatten, ontbreken b. v. ook in het hs.

Het tweede hoofdstuk toont ons Hanske « gaende naer de humaniora ofte de Latynsche schole, ende eerst commende naer de Figure ». Uit tal van bijzonderheden blijkt dat deze school een jezuïetencollege was.

Hanske werd aan den superior voorgesteld, die hem dadelijk zijn « charissime » noemde, « erger, als ik lach er mee » merkt de jongen op, die 't woord niet verstond. Hanskens vader wist denkelijk, dat om zijn zoon werkelijk tot « charus » van den « meester » te maken, hij

Hem eerst (moest) salueren
Met een stoopken dry, vier wyn

Hij liet dan eenige « fluyten schincken ». De meester liet ze zich, na het prevelen van een « pater », goed smaken — en Hanskens vader mocht ze goed betalen.

Het ging Hanske in den beginne tamelijk goed. In de Figure of laagste klas leerde men hem enkel latijnsche woorden, zooals man, kerk, straat, enz. Wat later begon men met de verbuigingen, als

Qui, quae, quod,
Stultus is te seggen sot.

Ons werkje neemt hier om zoo te zeggen het heele leerprogramma der Figure in oogenschouw. De heele grammatica trekt voorbij en de schrijver toont er al heel weinig eerbied voor te hebben en weet er soms mee te spotten zoo wat in den geest van Van Lennep's vermakelijke Latijnsche Spraakkunst.

Dativus komt van geven,
Accusativus heeft quaed bedreven,
Vocativus, die wel hoort,
Ablativus, raeckt licht voort.

Den Pluralis is soo veel
Als twee kannen aen een keel.

Het Grieksch jaagde Hansken den schrik op het lijf. « Dit ontstelt de hersenpan, zegt hij, en nochtans daer komt niet van ». Het Grieksch « met veel accenten » verstaat hij niet beter « als een appel-wijf op straet ».

De leertijd in de Figure eindigde nadat men de « Dialogue » van Van Torre « ontbonden » had, deelt het boekje ons mee. Hier worden bedoeld de *Dialogi familiares litterarum tironibus in pietate, scholae, ludorum exercitationibus utiles et necessarii* van den Pater Jezuït Antoon Van Torre, geboren te Aalst in 1615 en gestorven te Kortrijk in 1679. Dit schoolboek verscheen in 1657 te Antwerpen en beleefde naderhand veel uitgaven.

's Morgens moesten de scholieren om zeven uren naar school. « Primus pulsus luyt ten seven », een kwart later klept men ten tweeden male en degenen, die om half acht komen worden voor « tardipes » en

wat dies meer gescholden. Er viel niet aan te denken den meester met een leugentje om bestwil te paaien, want vermoedt hij iets dergelijks :

Aenstonts wordt den ers ontlapt —
Men sent naer den portier
Om een bercken lauwerier
En hij schort syn slippen oppe
En hy grypt u by den croppe
Aen een trapken by den stoel
En dan slaet hy op den doel.

Het « bercken lauwerier » behoorde tot de gewone strafmiddelen. Zoo vernemen wij dat de prefekt elke week een onderzoek instelde over het gedrag en de vorderingen der leerlingen.

Cupit valdè, sedulè,
Ut scribantur schedulae,
Si quis juverit natatum
Scandalum quod grave datum.

Wie dergelijk schandaal verwekt heeft, « die zijn natte billen toogt, zooals Hanske zegt, wordt met de roeden afgedroogt ».

Dat de tuchtiging van den leerling door den portier wordt uitgevoerd, en dat wekelijks door den prefekt een onderzoek naar den vooruitgang der leerlingen gedaan wordt bewijst dat wij ons in een school der societeit Jesu bevinden, waar zulks de regel was.

Hanske komt nu in de Grammatica, waar men « leert schrijven en gebonden redens drijven ». Als een belangrijke ommekeer in de gewoonten der leerlingen vermeldt Hanske, dat zij thans de kinderspelen, als de « bolle-nottie », de hoepels en de toppen vaarwel zeggen, om zich aan hoogere spelen te wijden als kaatsen, doelschieten, enz.

Met een woord men speelt het spel
Quod grammaticis staet wel.

Met de jaren steeg het gehalte der beoefende spelen voortdurend. Zoo vernemen wij verder, dat het kaart- en het tycktackberdspel de specialiteit van de leerlingen van Poesis waren.

De leerlingen der Grammatica moesten ook op beurt de mis dienen, iets waaraan ze nogal prijs hechtten, want degene, die zulks het best deed was « des meesters beste vriend ». Hier weet Hanske mee te deelen, dat sommige leerlingen-koorknapen tweemaal wijn schonken, eens vóor en eens na het « nutten van ons Heer ». Het tweede teugje lieten ze staan tot na de mis, en

... Als de mis nu is gelesen
Trachten sy by een te wesen,
't Potteken dat moet er aen,
't Moet al in de keele gaen.

Maer 't en kan niet lange deuren,
Want sy sullen 't eens beseuren,
Als den meester dit bediet
Boven van den orgel siet,
Dan wort dit om te beklaegen,
Als men hun sal ondervraegen,
Dan verkeert den soeten wyn
In een bitter seur asyn.

Een andere reden tot straffen was ook het beruchte « signum ».

Signum quoque generale
Is de plaeg van al te male.
Is er maar een enckel woort
In het Vlaemsch van iemand ghoort,
Ecce tibi trado signum
Et si dicas, est indignum,
Daer en valt geen seggen aen
Gy moet op het briefken staen.

Dit verbod om de moedertaal te spreken was na de Renaissance nagenoeg in alle scholen in zwang gekomen.

Het voornaamste doel van het onderwijs was destijds, zooals Murmelius schreef, de wellevendheid en het spreken van het Latijn. Zelfs Cats deelde nog in zijn *Houwelyck* (1625) deze zienswijze en verdedigde het « Signum ». Hij schrijft namelijk : « Soo sal de Roomsche spraeck de eerste tale » van het kind zijn,

En als het groeter wort en rijper in verstand,
Soo leert het tyts genoeg de tale van het land.

Maakte een leerling der Grammatica wat te veel fouten in zijn thema, dan werd zijn meesterstuk hem op de borst gespeld en zond men hem naar een lagere klas.

Verspilde men zijn tijd niet dan mocht men op 't eind van 't jaar naar de Syntaxis, waar men o. a. de brieven van Cicero, werken van Curtius, Vergilius en Ovidius bestudeerde.

Hier valt Hansken uit tegen den meester omdat hij « lieve kinderen » uitkoos onder de scholieren en ze op allerlei manieren begunstigde. Hoor maar hoe verbitterd het klinkt :

Daer waren vele Esels
Die door voorspraek van de quesels
Kregen eene paene sael
Om een enckel gastemael.

Die « esels » waren steeds de eersten van de klas ; de meester noemde ze « charissimus » en « solertissimus », hun thema heette altijd uitstekend,

En 't geleeck soo veel Perfectum
Als een Boeren Huys detectum,
En het was soo peur Latyn
Als een kat een everswyn.

Hanske geeft de reden op dier voorliefde van den leeraar :

Weet die draeght en altyt geeft
Dat hy d'eerste plaetse heeft.

De ouders der « esels » namen den « magistellus » bij zijn zwak :

De Bouteillekens die vlogen
Om te hebben wat mededogen.

Nu kwam onze held in de Poesis, waar hij leerde waar Pegasus woonde en wie Apollo, Neptunus, Mars enz. waren. Daar is 't,

... Dat men al (syn) sinnen
Dicht en rymerie doet spinnen.

Diepen eerbied voor hexameters, pentameters en dies meer heeft Hanske ook al niet.

Perichius, anepest
Swyne voeten zyn noch best.

Nu treedt Hans de Rhetorica binnen. Men is er alle roeden ontgroeid, de scholieren zijn daar niet meer te « temmen ». « Metten vasten » beginnen zij de studie van de dialektiek. De termen en categoriën, de theorema's, de argumentatio, de syllogismen, enz. « zijn quaed'beesten voor studenten, »

Want men vat hun alsoo wel
Als de keyen by hun vel.

Liever gewaagt Hans er niet langer over.

Caetera die moet ick laeten
Want sy kunnen weynig baeten
Ten sy in de fieltery
Daer men leert dat vyf is dry.

Met Bamis worden de besten der klas vergaderd,

En men exerceert hun wel
Om te spelen het Bamisspel.

Hier wilden de goede leerlingen wraak nemen over de onrechtvaardigheid van den meester, die de « esels » altijd zoo bevoordeeligd had. Zij besloten te weigeren een rol in het spel te aanvaarden, maar ongelukkiglijk brachten de mouwvagers het uit en dan ging het er op los tegen de onwilligen van « turbatores, inurbanos, impostores, ingratos » en dergelijke liefelijkheden meer.

In de laatste hoofdstukken van zijn werkje maakt de schrijver ons bekend met het doen en laten der studenten aan de hoogeschool en wel bepaald aan de hoogeschool van Douay. Deze universiteit werd gesticht op bevel van Philips II, om evenals de talrijke nieuwe bisdommen, die onder zijne regeering ingericht werden, tegen de rassche vorderingen van het protestantisme in te werken. Deze alma mater was goed befaamd op het gebied van god- en rechtsgeleerdheid. Vele Vlamingen gingen daar studeeren. Tot op het einde der 18e eeuw waren de studenten er zeer talrijk en tamelijk woelig ; niet alleen tegen de stadsmagistraten maar zelfs tegen den koning dorsten zij optreden.

Hansken zou dus

... Gaen leeren naar Douay
Clappen gelyk een Papegay.

Onder weg ontmoette hij studenten, die, na de vacantie, weer ter Academie trokken. Hij stond « verstelt » toen hij hoorde

Hoe men daer moet konnen schinken,
Quarte spelen, smooren, drincken,
Hoe men heele nachten loopt,
Ende Spaensche Maesels koopt.
Hoe men raekt aen hondert duysent
Wel getemde platte luysen,
Aen crauwage, vortigheyd
Met veel ander vuyligheyd.
Hoe men woont gelyck de cramers
Wel met dertig op twee camers.

Deze kenschetsing van het studentenleven te Douay vertoont veel gelijkenis met de beschrijving van het Duitsche studentenleven door Th. Platter in zijne hooger aangehaalde autobiografie.

Allerlei kwade gebruiken waren onder de Academische jeugd te Douay in zwang. Zoo was het o. a. zeer onvoorzichtig studiemakkers op zijn kamer te ontvangen. Altijd waren zij er op uit om iets te ontdekken, dat maar eenige waarde had, en het dan tot hun eigendom te maken. Zoo werd Hansken o. m. een hesp gestolen, die hij van huis meegekregen had. De oneerlijke snaken verontschuldigden zich met de pralerige spreuk : « Omne bone est commune ». De overige studenten gaven « summam laudem » aan degenen, die er behendig in slaagden hun makkers te bestelen.

Hanske weidt ook tamelijk breedvoering uit over de tijden van geldnood.

Als de pest is in de beuse
Sit men met een lange neuse...
Men is seker sonder gecken
Niet gesint tot gerrebecken,
In een quaet climaet gestelt,
Want men geeft niet zonder gelt.

Het borgen, « cletsen en kerven », leverde in dergelijk geval niet lang een uitkomst op ; Jan Crediet was voor de studenten heel spoedig begraven. Hansken wist maar een tijdverdrijf voor de tijden van geldgebrek :

Wandelt dan wat in de Kercken,
Overleest de blauwe sercken
(Studiosi wat een cruys !)
Tot de munte comt van huys.

Enkele studenten trachten met het kaartspel eenig geld te winnen, « wat min is als te stelen ! » Anderen gaan « repeteren » « om wat te prospereren ». De meesten verpandden of verkochten al wat maar eenige waarde had.

De dictaten somtyds vast
Syn voor dry vier stoop belast :
Heeft men noch wat oude boecken
Men moet somtyds die uytsoecken,
Die vercoopt men tot geryf
Ergens aen een boterwyf.
Heelt men vyf of ses crawaeten,
Men maeckt van die viere plaeten,
Met een woort, 't wordt al vercocht
't Gonne men van Huys meebrocht.

Sommige studenten woonden met twee of drie samen om besparingen te doen. Doch zonder ophouden werden deze bezocht door collega's die hun nood kwamen klagen :

Nil in nostra est crumena —
Ja het is een groot verdriet,
Moeder die en sent my niet :
Ick en kan also niet leven.
'k Heb wel twintig mael geschreven
En den Bode en comt niet voort.

De ontroerde studenten namen dan de ongelukkige collega's als commensalen op.

Allerlei werd aan moeder wijsgemaakt om munt los te krijgen.

Mense vero praecedenti
Sond my moeder quid argenti,
Want ick schreef 't was om een boeck
En om 't lappen van myn broeck,
Om myn schoenen te vermaecken,
En om menig ander saecken,
Als om 't wasschen van Lynwaet,
Van een Hemd' of een crawaet,
Al de rest die is versopen,
Sachtjens door de keel gelopen.
Als ick thuis kom uyt de pyn
Dan sal 't al gestolen zyn.

Hoe het er verder onder de Douaysche studenten toeging zagen wij reeds hooger. Hanske komt er nu met eigen ervaring op terug.

Voorders sit men g'heele daegen
In de Herberg met gelaegen,
Daer men schinckt en drinckt en bolt,
Dat men van de bancken rolt :
Kyven, vechten, slaen en smyten,
Duysent sottigheyt verwyten,
Vloecken, sweeren, tieren, slaen,
Dat de hayren rechte staen.

En verder in 't eerlijkheidtartende Latijn :

Ad lupanar fit incestus,
Leno semper in defessus,
Meretrix en sulck gespuys
Droegen al het geldt naar huys.

De twee laatste hoofdstukken van het boekje zijn gewijd aan de bespreking der leergangen op de hoogeschool. Daar waren slechts twee faculteiten : de schola academica, waar de wijsbegeerte, en de physica, waar de natuurkunde gedoceerd werd.

Hanske stelt een zijner professors voor :

Dan sit eenen in een setel
Met een hooft gelyck een ketel,
't Schynt dat al de wetenschap
Is verborgen in syn cap.

De professor handelt over Aristoteles, Plato, Epicurus, Cato, enz. wier leerstellingen Hanske de volgende overwegingen in de pen geven :

't Is zeer duyster om te vatten,
Dat de muysen vangen catten,
Want men heeft sooveel bediet
Als die door een plancke siet.

Ziehier wat Hanske vertelt over de twisten tusschen de aanhangers van verschillende philosophische scholen, die te Douay weerklank vonden :

De een behelpt sig met Thomisten,
De ander met de Schotisten,
De eene peripateticus,
De ander is een Stoïcus :
En die vallen op een kyven
Even als twee boter-wyven,
De eene die klopt en roept en slaet
Juist gelyck een quad soldaet.
Hy soud' d'ooren wel verdooven,
Hier is die het houdt voor Loven,

De ander segt niet voor Douay,
't Gaet er seker noch soo fraey :
En als 't al wort ondervonden,
't Zyn al praetjens sonder gronden,
Speculata anders niet,
Sottigheyd is groot verdriet.

Over al de zaken, die hen onderwezen worden, weidt Hansken uit en lascht er soms zijn sceptisch oordeel tusschen. Uren lang wordt geredetwist over de bepaling van den klank, maar Hansken vindt het veel rasser :

Sonus is soo ick het vat
Iet dat komt uit 't ondergat.

De physica boezemt Hansken al niet meer ontzag in dan de wijsbegeerte. Daar zijn 't verhandelingen over den smaak, het gevoel, het gebaar, de sympatia, de praedestinatie, den slaap, den Antichrist, enz. Over ebbe en vloed zegt Hansken :

Fluxus et Refluxus maris
Hoort eens vrienden of het waar is,
Dat een mensch kan dat verstaan
Hoe de zee gaet af en aen.

Elders zegt hij over het ledige, het vacuum :

Als den pot is uytgedroncken
Ende 't nat in de keel geschonken,
't Vacum en is voort Bloet
In de kanne dan niet goed.

Over de physica in 't algemeen luidt het :

Wie soud' al die dit en datten
Wel ter degen konnen vatten —
Want voorwaer van al den bras
Komt er weynig van te pas.

Het Leven ende den Cours eindigt met een epilogus, die een vluchtig overzicht op de behandelde stof geeft, en de toegevendheid van den goedjonstigen lezer inroept :

'k Bid neemt myn werck in danck
Tot myn eer maer niet tot schand.

Wij persoonlijk hebben dit prettige boekje werkelijk « in dank » aangenomen en meenen door dit vluchtig overzicht aangetoond te hebben, dat het wel in ruimeren kring belangstelling verdient.

Mechelen MAURITS SABBE.

VARIA

EEN MERKWAARDIGE CIVILITÉ-DRUK VAN AMEET TAVERNIER

Een paar maanden geleden ontving ik van de Firma Loescher & Co (W. Regenberg, Propr.) Corso Umberto I, 307, Rome, een prijscatalogus (catal. 79, livres rares et curieux), waarin mijne aandacht getrokken werd door een aardig titelhoutsneedje met Nederlandsch en Fransch bijschrift, het Nederlandsche in een fraaie civilité-letter in tweeerlei grootte. Het boekje was geprijsd voor slechts 30 francs, en dat terwijl de antiquaar nog door eene noot op het uiterst merkwaardige drukje de aandacht vestigde. Ik bestelde het onmiddellijk, maar het was reeds verkocht.

Eerst nu ik het interessante opstel van den heer Willems lees (1), zie ik dat het boekje als historisch getuigenis misschien nog van veel grooter belang is, dan ik kon weten, en dus komt het mij gewenscht voor, de afbeelding en beschrijving van de firma Loescher en Co aan de lezers van het Tijdschrift mee te deelen.

Die HISTORIE vanden ouden Tobias... L'histoire de l'ancien Tobie, et de son fils le jeune Tobie, plaine de beaux enseignemens, contenant comme un père doit instruire son fils, et comme un enfant craignant Dieu sera obéissant à son père. Item l'histoire de la grande hardiesse de la noble vefue (!) Judith. Et ce qu'il aduint de l'honneste dame Susanna, avec la sentence du jouuenceau et prophète Daniel. (*A la fin :*) Anvers, Tavernier. 1557. *Av. 3 gravures s. b.*, in-4. cart. 30,—

Pièce très intéressante. La traduction, imprimée avec types très curieux. est importante aussi pour l'histoire de la langue bas-allemande.

(1) Zie dit *Tijdschrift*, jrg. 1907, blz. 241.

Is het jaartal, dat door de firma tweemaal gegeven wordt juist, dan hebben we hier een uitgaaf van Tavernier van 1557, waarin reeds de beide civilité-typen gebruikt worden, terwijl Willems de groote letter eerst in 1559, de kleine eerst in 1560 kent. De kans dat Tavernier's vinding afhankelijk is van die van Granjon wordt dan ook al zeer gering. Maar de vraag is natuurlijk, of de dateering juist is?

Amsterdam, December 1907 C. P. BURGER JR.

De twijfel van den heer Burger over de juistheid der dateering van dezen Tavernier-druk is alleszins gegrond gebleken.

De firma Loescher — die zoo vriendelijk was den cliché der bovenstaande reproductie aan het *Tijdschrift* te leenen — berichtte dat zij het boekje verkocht had aan het antiquariaat J. Halle, Otto-Str., 3 a, te Munchen en dit laatste biedt het te koop en zond het ons over. Zoo kunnen wij er hier een volledige beschrijving van geven :

Die hiſtorie vanden ouden || Tobias ende van zijnen ſone den jonghen Tobias/ vol || ſchoonder leeringhen. Inhoudende hoe een vader zijnen zone || onderwijſen zal/ ende hoe een Godt vreeſende kint zijnen || vader onderdanich zijn zal. Item die hiſtorie van die groo- || te cloecheyt der edelder weduwen Iudith. Ende die ghe- || ſchiedeniſſe vander eerbaerder vrouwen Suſanna/ met || dat vonniſſe vanden jongelink ende Prophete Daniel. || Van nieus overſien ende ghecorrigeert. || L'hiſtoire de l'an- || cien Tobie, & de ſon filz le jeune Tobie, plaine de || beaux enſeignemens, contenant comme vn pere doit inſtruire || son filz, & comme vn enfant craignant Dieu ſera obeiſſant || à ſon pere. Item l'hiſtoire de la grande hardieſſe de la || noble veſue Iudith. Et ce qu'il aduint de l'hon- || neſte dame Suſanna, auec la ſentence du || jouuenceau & Prophete Daniel. || Reueu & corrigé de nouueau. || [*Fleuron*] || Gheprint Tantwerpen in onſe lieue Vrouwe ſtrate by || Ameet Tauernier letterſteker/ ende men vintſe || oock te coope by Hans de Laet op de Lombaerde ve- || ſte in den Saeyer.

42 ongen. bl. 4° gemerkt A-K, de twee laatste niet gemerkt.

F. 1 *verso :* Dit Boeck gheintituleert Tobias/ Iudith/ ende || Suſanna/ is gheuiſiteert ende gheapprobeert || by M. Petrum Curtium. Ende is byder || Keyſ. Maieſteyt toeghelaten te mogen druc- || ken ende vercoopen/ ſonder daeromme teghen || zijne Maieſteyt te miſdoene. Ghedaen te || Brueſſel den 13. Nouemb. Anno 1546. || Onderteekent Boudewijns. || — F. 2 [*zie reproductie*] — F. 16 *verso, regel 9, 1e kolom :* L'histoire de la noble || veſue Iudith || Chapitre premier. || *2e kolom :* Die Hiſtorie van die edel || weduwe Iudith. || Dat jerste Capittel. || [*Houtsn. : Judith geeft Holofernes' hoofd aan hare dienstmaagd*] — F. 36, *regel 16, 1e kolom :* Die Historie van Su- || ſanna. || *2e kolom :* L'Hiſtoire de Su- || ſanna. || [*Houtsn. : de ouderlingen door Daniel gericht.*] — F. 41 *verso, regel 16 :* A Anvers || De L'imprimerie Ame Tavernier. || L'an M. D. LVII. || [*Fleuron*] || — F. 42, *blank.* — F. 42 *verso, in het midden van het blad, een schrijfkrul in houtsnede.*

De eerste regel van den titel is uit canon gothiek gezet, de zeven volgende regels uit de grootere civilité van Tavernier ; de kleinere is gebruikt voor « Van nieus oversien... » en voor het dubbel adres onderaan het titelblad. De Fransche titel staat in romein, de eerste regel in kapitalen. In het boek is romein ook gebruikt voor den Franschen tekst en Tavernier-civilité voor den Vlaamschen,

de grootere voor titels, de kleinere voor den tekst. Op elk verso staat een kolom Fransch en een kolom Vlaamsch, op elk recto een Vlaamsch en een Fransch, zoodat de Fransche tekst tegen de buitenranden komt.

Ondanks het jaartal 1557 bij het einde van het boekje is de druk van 1567; in het jaartal moet een X vergeten zijn : veel beter dan door het colophon wordt immers de druk gedateerd door het adres van Hans de Laet. Eerst woonde hij « op de Lombaerde veste teghen over den Yshont » (1545-1549); dan verhuisde hij naar de Cammerstrate en woonde er achtereenvolgens *inden Salm* (1550-1557), *inde Muelen* (1557-1558), *inde Rape* (1558-1566) en eindelijk, tot zijnen dood (Augustus 1567), woonde hij op de Lombaerdevest *inden Saeyer* (of : *inden Ackerman,* want hij gebruikte onverschillig de beide benamingen).

De eerste civilité-druk is de *Tobias* van Tavernier dus niet; maar wel is hij een merkwaardige uitgave van een aardig volksboek en alleszins het voorbeeld van de latere uitgaven « Tobias schrift ». Die uitgave was ons enkel bekend uit een brief van den Leuvenschen drukker Jan Maes, die in 1569 aan Christoffel Plantin o. m. bestelt « 12 Oude Tobias bij Ameet gedruckt, niet van die uwen » (1).

« Niet van die uwen » doelde op de Vlaamsche uitgave van Plantin's *De historie vanden ouden Tobias*, in 1568 verschenen en waarvan, zoomin als van de Fransche uitgave uit hetzelfde jaar, eenig exemplaar bekend is. In de *Annales plantiniennes*, p. 86, wordt de Fransche uitgave enkel vermeld naar Lelong, p. 333, als « Histoire de Tobie, Judith, Suzanne etc. Anvers, Plantin 1568, 1 vol. in-4° » zonder meer; van de Vlaamsche is in de *Annales* geen spraak.

Het bestaan der beide teksten van den Plantijnschen *Tobias* is ons bekend uit Plantin's prijslijst (2) en van elk der beide boeken is het titelblad bewaard in het album van titels en houtsneden samengesteld door Jan Moretus (3). Behalve de eerste regel en het adres, uit romein gezet, staan de titels van den Vlaamschen en den Franschen *Tobias* in de fraaie « bastarde » die in Plantijnsche letterproeven voorkomt en, hoewel geen « civilité », toch een schriftletter is; zoo is ook de tekst gezet, te oordeelen naar het verso der Fransche uitgave, waarop reeds de geschiedenis begint.

De titels van de *Tobias*-uitgaven van Tavernier luiden niet geheel hetzelfde als bij Plantin; deze laatste had trouwens het boek vermeerderd met « De Historie van de schoone coninghinne Esther ».

P. V.

(1) *Tijdschrift*, 1907, blz. 257, noot 1.

(2) *Tijdschrift*, 1907, t. a. p.

(3) Over dit album, zie MAX ROOSES, *Christophe Plantin*, 4°, p. 241.

UITGAVEN VAN CORNELIS VAN DEN KERCKHOVE.

In den vorigen jaargang van dit *Tijdschrift*, blz. 81-82, werden eenige aanteekeningen betreffende den haast onbekenden Antwerpschen drukker Cornelis Van den Kerckhove medegedeeld : de Raad van Brabant verleende hem aanstelling tot boekverkooper den 16n September 1546 ; hij was een klant van Plantin in 1557-'59 en drukte, samen met Peeter Van Keerberghe, twee *Opene Brieven* in 1560.

De heer J. Velle, te Antwerpen, bezit een andere uitgave waarop Cornelis Van den Kerckhove's adres voorkomt :

⁂ Ordonnantien, || ende ſtatuten van die Banckerotiers/ Ende vā meer || andere policyen ende ſtatuten/ ſeer nut ende || profijtelijck voor den ghemeynen man. || [*Keizerlijk wapen*].

6 Bll. 4° gemerkt Aij-B [B2], Goth. letter, 38-39 regels. F. 1 *verso :* ⁂ Ordonnantie, || vanden Iare ons Heeren M. || CCCCC. ende. XI. || [K]Aerle byder Gracie Gods/... || F. 6 *verso*, *regel* 22 : ... Ghegheuen in onſer ſtad van Brueſſel den .iiij. dach || van October. Int iaer ons Heeren. M. D. ende XL. || van onsen Keyſerryke dat .xxi. Ende van || onſen Ryke van Caſtilien ende || anderen dat .xxv. || Onder ſtond gheſchreuen. By den Keyſer in || ſinen Rade/ ende gheteekent. Verreyken. || Men vinſſe te coop Thantwerpen int portael van || onſer vrouwen kerck/ aen die noordt zijde. || by Cornelis vanden kerchof. ||

Als, wat toch vermoedelijk is, deze ordonnantie in 1540 gedrukt werd, was Cornelis Van den Kerckhove dus reeds boekverkooper zes jaar vóór hij, gedwongen door de keizerlijke ordonnantie van 1546 op het drukkersbedrijf en den boekhandel, regelmatig octrooi vroeg. Minstens negentien jaar lang is zijn adres hetzelfde gebleven ; bij Plantin heette het nog : « à la porte de l'église Nostre-Dame » en verre uit de buurt van het noorder portaal is de drukker-boekhandelaar zeker nooit geweest want Peeter Van Keerberghe woonde altijd rond de kerk. (1)

In hooger bedoeld opstel zegde ik : « Na 1560 werkte Peeter Van Keerberghe alleen en wordt van Cornelis Van den Kerckhove geen spoor meer gevonden. »

De eerste bevestiging alleen was juist ; en zij wordt gestaafd door wat de tweede terecht wijst. In *Bibliotheca Belgica*, P 105, wordt eene *Nieuwe prognosticatie ende wonderlijche calculatie vanden toecomenden Jaren, seer wonderlijck ende vremt om lesen, Ghecalculeert bij M. Lieripe alias Gheldeloos, op de Mericaet van Dlant van Proesmol buyten Antwerpen, daer ghelt te verteren is alsment brengt, coopt wonderlijcke grillen om cleyn ghelt* beschreven, die werd « Ghedruct Tantwerpen by Cornelis vanden Kerckhove. Anno. M. D. LXJ. » Het is een 4° van 4 bladen, een schotschrift tegen de « Astrologhenaers » ; een exemplaar is in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. (2)

(1) In F. Donnet, *Les abords de l'Eglise Notre-Dame à Anvers*, 1907, wordt geen melding gemaakt van een boekwinkel in het noorder portaal, in de 16e eeuw.

(2) Op dit exemplaar werd ook de aandacht getrokken in *Revue des Bibliothèques et Archives*, 1907. Het werd ingelijks beschreven in Zech, *Les Almanachs belges*, p. 56.

De opstellers der *Bibliotheca Belgica* merkten reeds aan : « Nous rencontrons sur le titre de cette pièce, pour la première fois, le nom de Corn. vanden Kerckhove comme imprimeur à Anvers. N'est-ce pas un nom supposé ? On ne le trouve sur aucune des listes des imprimeurs de cette ville ».

P. V.

DE EERSTE DRUK VAN JOHANNES FROBEN (1491).

Onlangs ontdekte ik door een gelukkig toeval in de boekerij van een mijner vrienden een exemplaar van het eerste bekende drukwerk van Joh. Froben. Bij ons onderzoek naar de geschiedenis en de waarde van dit werk, is ons nogmaals gebleken hoe gebrekkig over 't algemeen onze Belgische boekerijen, de beste zelfs niet uitgezonderd, ingericht zijn. Nergens wist men mij bescheid te geven. Zoo bezit Brussel een wel bewaard exemplaar, dat heel netjes ingebonden is en in een even net doosje zit, doch niemand vermoedde er dat het volledig was ! Om aan andere belanghebbenden dezelfde moeilijke opzoekingen te besparen, willen wij hier de door ons ingewonnen inlichtingen mededeelen.

Johannes Froben (1), geboren te Hammelburg in 1460 en gestorven te Basel in 1527, was ongetwijfeld een der beste drukkers van zijnen tijd. En zoo Basel in de twintig eerste jaren der zestiende eeuw zulke schitterende plaats inneemt in de geschiedenis van den Duitschen boekhandel, dan is dit zeker hoofdzakelijk aan Froben te danken. In hem waren vereenigd practische zin, rustelooze werkkracht en tevens een fijn gevoel voor het schoone der boekdrukkunst, wat hem de hoogschatting en de medewerking verwierf van de grootste geleerden en kunstenaars van dien tijd. Zijne fijngevoeligheid straalt bij het eerste zicht door, want zoo waarlijk de voor ons liggende bijbel het eerste boek is, dat van zijne pers kwam, dan mag het beschouwd worden als een in alle opzichten volmaakt en merkwaardig werk. Tot in de minste bijzonderheden is alles even goed verzorgd en afgewerkt ; de letter, ofschoon zeer klein, is duidelijk en sierlijk en het lezen van den tamelijk ineengedrongen tekst vermoeit hoegenaamd niet. Als wij nagaan hoeveel moeite, inspanning en beleid er voor een modernen drukker noodig zijn om op onze dagen degelijk werk te leveren, dan kijken wij met verbazing op deze typographisch vlekkelooze en prachtige uitgave.

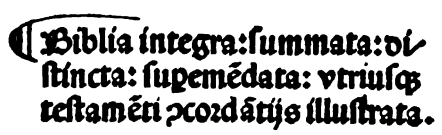

Deze eerste druk van Froben draagt als titel op *fol 1 a :*

BIBLIA INTEGRA : SUMMATA : DI ‖ STINCTA : SUPEREMENDATA : UTRIUSQUE ‖ TESTAMENTUM CUNCORDANTIJS ILLUSTRATA.

Fol 1 b : Ad divinarum litterarum verarumque divitiarum amatores exhortatio.

Fol 2 a : In summarium Biblie ad lectorem Tetrastichon.

In ordinem librorum distichon ad eundem.

(1) Zie de *Basler Büchermarken bis zum Anfang des 17ⁿ Jahrhunderts*, Hsg. von P. Heitz, 1895, pag. xx.

Librorum ordo.

Finis. (2 slotverzen).

Fol 2b tot *4b* behelzen de volledige en verklarende inhoudsopgave der boeken van het O. en N. T., verdeeld in: *Libri legales, historiales, sapientales* en *prophetales.*

Tusschen den inhoud en den tekst is een wit blad geschoven, waarop een

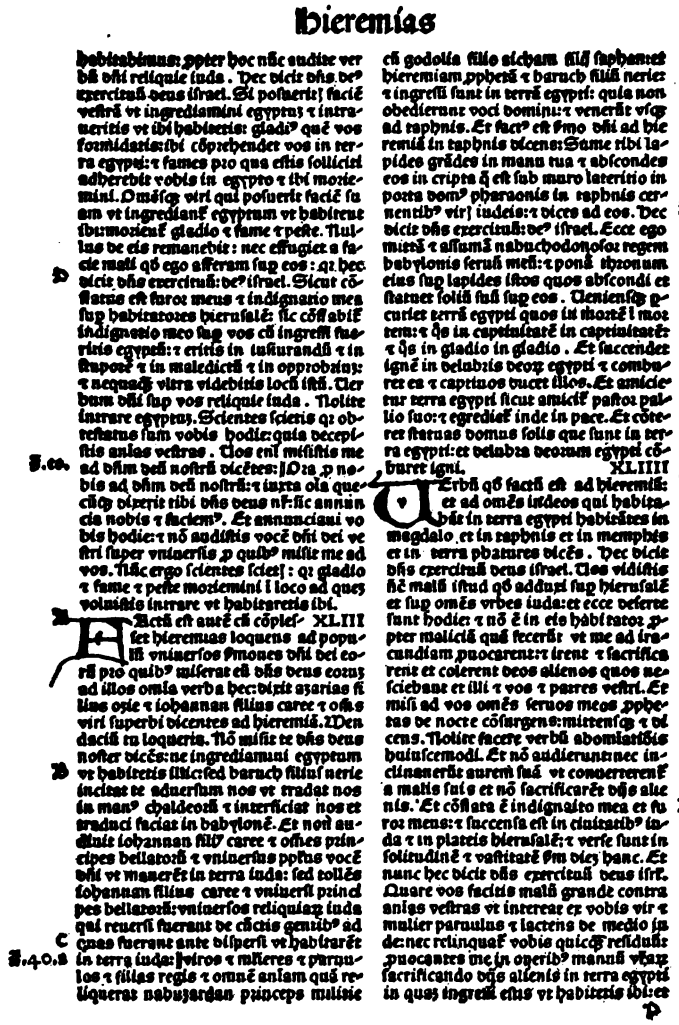

Hieremias

habitabimus: ꝓpter hoc nũc audite verbũ dñi reliquie iuda. Hec dicit dñs deꝰ exercituũ deus israel. Si ponendo ponẽtis faciẽ vestrã vt ingrediamini egyptũ & intraueritis vt ibi habitetis: gladiꝰ quẽ vos formidatis: ibi cõprehendet vos in terra egypti: & fames ꝓ qua estis sollicitꝰ adherebit vobis in egypto & ibi moriemini. Omẽs ergo viri qui posuerit faciẽ suam vt ingrediant egyptum vt habitent ibi: morientur gladio & fame & peste. Nullus de eis remanebit: nec effugiet a facie mali quẽ ego adferam sup eos: qꝛ hec dicit dñs exercituũ deꝰ israel. Sicut cõflatus est furor meus & indignatio mea sup habitatores hierusalẽ: sic cõflabit indignatio mea sup vos cũ ingressi fueritis egyptũ: & eritis in iusiurandũ & in stuporẽ & in maledictũ & in opprobrium: & nequaq̃ vltra videbitis locũ istũ. Uerbum dñi sup vos reliquie iuda. Nolite intrare egyptum. Scientes scitote qꝛ obtestatus sum vobis hodie: quia decepistis animas vestras. Uos enim misistis me ad dñm deũ nostrũ dicẽtes: ꝟO:ra ꝓ nobis ad dñm deũ nostrũ: & iuxta oĩa quecũq̃ dixerit tibi dñs deus nr: sic annũcia nobis & faciemꝰ. Et annunciaui vobis hodie: & nõ audistis vocẽ dñi dei vestri super vniuersis ꝓ quibꝰ misit me ad vos. Nũc ergo scientes sciatis: qꝛ gladio & fame & peste morieminí i loco ad quẽ voluistis intrare vt habitetis ibi.

Factũ est autẽ cũ cõpleret XLIII
set hieremias loquens ad populũ vniuersos ꝟmones dñi deꝰ eorũ ꝓ quibꝰ miserat eũ dñs deus eorũ ad illos oĩa verba hec: dixit azarias filius osie & iohannan filius caree & oĩs viri superbi dicentes ad hieremiã. ꝟDen dacitꝛ tu loqueris. Nõ misit te dñs deus noster dicẽs: ne ingrediamini egyptum vt habitetis illic: sed baruch filius neric incitat te aduersum nos vt tradat nos in manꝰ chaldeoꝝ & interficiat nos et trasduci faciat in babylonẽ. Et non audiuit iohannan filiꝰ caree & omnes principes bellatorũ & vniuersus ꝓpꝰ vocẽ dñi vt maneret in terra iuda: sed tollẽs iohannan filius caree & vniuersi principes bellatorũ: vniuersos reliquias iuda qui reuersi fuerant de cunctis gentibꝰ ad quas fuerant ante dispersi vt habitarẽt in terra iuda: ꝟviros & mulieres & paruulos & filias regis & omnẽ animã quã reliquerat nabuzardan princeps militie cũ godolia filio achã filij saphan: et hieremiam ꝓphetã & baruch filiũ neriꝛ & ingressi sunt in terrã egypti: quia non obedierunt voci domini: & venerũt vsq; ad taphnis. Et factꝰ est ꝓmo dñi ad hieremiã in taphnis dicens: Sume tibi lapides grãdes in manu tua & abscondes eos in cripta q̃ est sub muro lateritio in porta domꝰ pharaonis in taphnis cernentibꝰ virꝭ iudeis: & dices ad eos. Hec dicit dñs exercituũ: deꝰ israel. Ecce ego mittã & assumã nabuchodonosor regem babylonis seruũ meũ: & ponã thronum eius sup lapides istos quos abscondi et stabit solium suũ sup eos. Uenientq̃ percutiet terrã egypti quos in mortẽ in mortem: & qui in captiuitatẽ in captiuitatẽ: & qui in gladio in gladio. Et succendet ignẽ in delubris deoꝝ egypti & combret ea & captiuos ducet illos. Et amicietur terra egypti sicut amicit pastor pallio suo: & egrediet inde in pace. Et conteret statuas domus solis que sunt in terra egypti: et delubra deorum egypti cõburet igni. XLIIII

Uerbũ qđ factũ est ad hieremiã: et ad omẽs iudeos qui habitabãt in terra egypti habitãtes in magdalo et in taphnis et in memphis et in terra phathures dicẽs. Hec dicit dñs exercituũ deus israel. Uos vidistis malũ istud qđ adduxi sup hierusalẽ et sup omẽs vrbes iuda: et ecce deserte sunt hodie & nõ est in eis habitator ꝓpter malicias quas fecerũt vt me ad iracundiam ꝓuocarent: & irent & sacrificarent et colerent deos alienos quos nesciebant et illi & vos & patres vestri. Et misi ad vos omẽs seruos meos ꝓphetas de nocte cõsurgens: mittens & dicens. Nolite facere verbũ abominationis huiusmodi. Et nõ audierunt nec inclinauerũt aurem suã vt conuerterent a malis suis et nõ sacrificarẽt dñs alienis. Et cõflata est indignatio mea et furor mens: & succensa est in ciuitatibꝰ iuda & in plateis hierusalẽ: & verse sunt in solitudinẽ & vastitatẽ ſm diẽs hanc. Et nunc hec dicit dñs exercituũ deus israel. Quare vos facitis malũ grande contra animas vestras vt intereat ex vobis vir & mulier parvulus & lactens de medio iuda: nec relinquat vobis quicq̃ residui: ꝓuocantes me in operibꝰ manuũ vestrarũ sacrificando dñs alienis in terra egypti in quã ingressi estis vt habitetis ibi: et

vroegere bezitter eigenaardige beschouwingen over de predestinatie heeft neergeschreven; op elke bladzijde ontmoeten wij trouwens aanteekeningen en verwijzingen, onderstreepte gedeelten, die van grondige studie getuigen.

De eigenlijke tekst vangt aan op *fol. 6a* met twee prologen; de eerste, de *Prologus in Bibliam* is een brief van den H. Hieronymus aan het klooster Paulinus over al de boeken der H. Schrift; de tweede, de *Prologus in Pentateu-*

cum is de inleiding op dit boek van denzelfden Heilige. Dan worden gedrukt en telkens ingeleid door een verklarend voorwoord (gewl. een brief van den H. Hieronymus) de talrijke boeken van het Oude Testament, waaronder ook al de canonieke schriften en de 2 laatste apokriefe boeken van Ezra. Terloops zij hier opgemerkt dat in de inleiding de *Wijsheid van Salomo* toegeschreven wordt aan den Jood Philo.

Het Nieuwe Testament begint op *fol. 364a* met eenen brief van den H. Hieronymus aan den Paus Damasus en bevat de gewone boeken. Het eindigt op *fol. 454d* met de volgende woorden :

EXPLICITA EST BIBLIA PRAESENS BASILEE SUMMA LUCUBRATIONE : PER JOHANNEM FROBEN DE HAMMELBURCK. ANNO NONAGESIMO PRIMO SUPRA MILLESIMUM QUATERQUE CENTESIMUM DIE VERO VICESIMASEPTIMA JUNIJ.

Fol. 455a tot *fol. 471 d : Interpretationes Nominum Hebraicorum*, eene verklaring van al de Hebreeuwsche woorden die in de H. Schrift voorkomen en ten slotte krijgen wij nog op *fol. 472a* een bondig, maar klaar en volledig overzicht van de bijbelvertalingen, de : *Translatores Biblie*, de Zeventigen, Aquila, Theodotion, Symachus, Vulgata, Origenes ; en op *fol. 472c, d* eene korte verhandeling over de uitlegging van Bijbelsche teksten : *Modi intelligendi sacram scripturam.*

De tekst is gedrukt op 2 kolommen per bladzijde en op 56 regels, gesigneerd a_i - x_{iiij} (Oude Test.), van i_i - ii_{iiij} (N. Test.), en van *A-E*$_{iiij}$. Elke blz. is 16.7 cm. lang op 11 breed en afgeschreven op 12.4 en 7.6.

Voor zoover wij persoonlijk hebben kunnen opsporen, bestaan van dit merkwaardige werk nog de volgende exemplaren :

1) 2 ex. in de Bibl. te *Brussel*, gecatalogeerd onder nº 2056 en 2270 der *Incunæbelen*, en waarvan het tweede alléen volledig is.

2) 2 ex. in de Bibl. der Hoogeschool te *Basel*, waarvan slechts 1 volledig.

3) Op blz. 29 van den catalogus *Biblia* van het *British Museum*, wordt een bijbel vermeld, die toegeschreven wordt aan Nicolaus Kesler, Basel 1495. Naar de aldaar opgegeven beschrijving te oordeelen is dit een onvolledig ex. van een der herdrukken (bij Joh. Froben) der Biblia summata (zie Hain 3118). Eene nadere vergelijking alleen zou ons kunnen aantoonen of wij hier werkelijk te doen hebben met eene uitgave van een anderen drukker, wat we sterk betwijfelen.

Oostende Dr R. VERDEYEN

TOCH IETS NIEUWS OVER HET OERA LINDABOK

Mijne gevolgtrekkingen uit het door Bezemer over de makers van het Oera Lindabok meegedeelde (1) blijken ten deele juist geweest te zijn. De heer Joh. Winkler schreef mij hierover een uitvoerigen brief, hij was in der daad de schrijver van de meedeelingen bij Bezemer, en hij is ook overtuigd dat Verwijs van de mystificatie op de hoogte was. Toch schrijft hij mij : « Verwijs had zeker-

(1) Zie het *Tijdschrift*, 1907, blz. 275.

lijk niet de hoedanigheden door u opgesomd, vooral niet de dichterlijke gaaf. Maar die gave had samensteller nº 2 (Verwijs was nº 3) juist in sterke mate. » Zoo zijn we dus niet heel veel verder gekomen, daar de hoofdvraag nu is geworden, wie die samensteller nº 2 was. In afwachting van eene latere beantwoording van deze vraag, mogen we den man m. i. om zijne kunde en zijn dichterlijke gaaf zeer hoog stellen, al is dan ook een braaf en knap man als de heer Ottema een slachtoffer van zijn bedrog geworden. Maar dat zoo iemand maar alles voor goede munt zou opnemen, kon toch ook geen mensch voorzien !

Twee dingen moet ik, na mijne briefwisseling met den heer Winkler, geheel ter zijde zetten. Vooreerst de meening dat alleen de verdachte rol van Verwijs hem tot zijne overtuiging omtrent de wijze van ontstaan van het handschrift gebracht zou hebben. Hij schrijft mij zoo stellig dat hij geheel op de hoogte is van de opstellers, van hunne beweegredenen en van den verderen gang der zaak, dat er m. i. werkelijk moeielijk aan te twijfelen is. Maar ook van de gedachte dat hij ons, belangstellenden, nu reeds nader zou willen inlichten moeten we afzien; dit moet tot na zijn dood wachten, en daar ik den nog kloeken 67-jarige een lang leven in gezondheid toewensch, verlang ik er volstrekt niet naar, den lezers van dit Tijdschrift spoedig meer te kunnen meedeelen. De heer Winkler heeft echter gezorgd dat wat hij nu weet, niet verlóren zal gaan. Hij heeft een uitvoerig verhaal opgesteld en dit met al de bijbehoorende stukken aan het Friesch Genootschap te Leeuwarden toevertrouwd, om tot na zijn dood verzegeld te blijven.

Een ding zou ik daar bij wenschen, namelijk dat ook het oorspronkelijke handschrift weer voor den dag mag komen en als merkwaardigheid ook in eene blijvende verzameling — waarom niet in de boekerij van dat genootschap? — een plaats mag vinden.

Januari 1908 C. P. Burger Jr.

KRONIEK

MENGELINGEN

Prijscatalogi. — *Documente frühen deutschen Lebens. Erste Reihe. Das deutsche Lied, geistlich und weltlich bis zum 18ten Jahrhundert. Katalog III von Martin Breslauer in Berlin.* 1908, 8°.

Nederlandsche boekhandelaren hebben in de laatste jaren op het gebied der bibliografie niet te miskennen diensten bewezen door het uitgeven van zorgvuldig bewerkte prijs- en veilingscatalogi waarin merkwaardige boeken in alle takken van literatuur in kunst gewetensvol en grondig werden behandeld. Het zou niet moeilijk zijn hier een tiental namen op te noemen van hen, die aan dien tijdroovenden arbeid hunne beste krachten wijden en die er te waardeeren resultaten mede bereiken. In België, waar vroeger aan dat belangrijk bestanddeel onzer boekenkennis, waardoor op menige nog duistere plaats onzer literaire geschiedenis licht werd aangebracht, waardoor menig verscholen of onbekend gebleven boekske weêr te voorschijn kwam, vlijtig werd gewerkt door mannen van kennis en smaak, Heuschling, Em. Olivier, Arnold, te Brussel; P. Kockx, te Antwerpen; Vyt, te Gent, heeft alleen de zoon en opvolger van laatstgenoemde de goede traditie bewaard en voortgezet.

Maar hoe verdienstelijk de arbeid zij dien onze boekenhandelaars op dat gebied geleverd hebben en nog leveren, er kan toch nog naar meer volledigheid worden gestreefd. Dat bewijst een catalogus als dien welken wij hier wenschen te bespreken, en waarvan mag gezegd worden dat hij, in het opzicht van nauwgezette zorg, van wetenschappelijke, doorgaans beknopte, maar, waar noodig, uitvoerige beschrijving, van rijkelijk aangebrachte illustratie, ook in het buitenland, met name in Duitschland, waar aan bibliografie met voorliefde wordt gedaan, misschien geevenaard, zeker niet zal overtroffen worden.

Van de verzameling welke de firma Breslauer in dezen catalogus aanbiedt, maakte de kern uit de bibliotheek van den voor een zevental jaren overleden Dr Karl Biltz, voornamelijk bekend door zijne studiën over de Hervorming, de bijbeloverzetting en de hymnologie. Wij ontvangen hier een overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van het Duitsch geestelijk en wereldlijk lied, een overzicht dat in ongev. 550 nummers het voornaamste opgeeft dat van de 16e tot de 18e eeuw op dat gebied het licht zag.

« Vom Liedersingen und Psalmieren » is de titel der eerste hoofdafdeeling. Hier is bijeengebracht wat men zou kunnen heeten de polemische geschiedenis van het Duitsche lied in de 15e en de 16e eeuw: de wereldlijke en kerkelijke verordeningen tot wering van wereldsche of al te wereldsche liederen; de geschriften voor en tegen de invoering van het lied en van het zingen in de volkstaal tijdens de kerkelijke diensten; den strijd over het Salva Regina, de Lobwassersche Psalmen, enz.

In de inleiding worden, over het invoeren van het zingen in de volkstaal bij kerkelijke plechtigheden, uit een paar ordonnantiën passages medegedeeld, die daaromtrent aardige bizonderheden doen kennen. In de « Kirchenordnung » van 1547 van den « Pfalzgrafen bei Rhein, Ottheinrich, Hertzog in Nieder und Oberbayern », heet het nog vrij weifelend: « Es sol der Introitus, das Kyrieleyson,... durch den Chor oder... durch den Priester gesungen werden. Kan er aber das volck ein guten Teutschen geistlichen gesang

leren, das sol er auch thun. » Maar in de ordonnantie van 1554 zegt dezelfde, klaar en beslist : « Denn freilich niemands Christlichs verstands, daran zweyfelt das Psalmen und Geystliche lieder in der Kirchen zu gebrauchen und zu singen seyen... Hierauf wolln und ordnen wir, das die Kirche gesang bey vns Teutschen, inn den Kirchen unsers Fürstenthumbs teutsch gesungen werden. »

In de tweede hoofdafdeeling : « Das deutsche Lied geistlich und weltlich bis zum 18. Jahrhundert » treedt vooral Luther op den voorgrond, met niet min dan zeventig geschriften, afzonderlijke uitgaven, verzamelingen, psalmberijmingen, enz.

Ook is in deze afdeeling het wereldlijk lied door tal van uitgaven vertegenwoordigd, waaronder vooral moeten aangehaald worden de vele volksliederen op een enkel blad gedrukt, die uiteraard zoo zeldzaam geworden zijn. Want zooals terecht in de inleiding is aangemerkt, twee omstandigheden hebben er schuld aan dat van heel de liederen-literatuur betrekkelijk zoo weinig tot ons gekomen is. Ten eerste, van de boekjes werd druk gebruik gemaakt; zij gingen letterlijk van hand tot hand; het zijn volksboekjes en geschriften die slechts voor een dag bestemd waren, zij werden niet, als de wetenschappelijke literatuur, in de bibliotheken verzameld en zorgvuldig bewaard, of dan toch maar bij uitzondering. Anderzijds tellen in vele gevallen de werkjes slechts enkele bladen, of zijn zij ook op een enkel blad gedrukt, — en die omstandigheid is nog eene betere verklaring ervan dat ze zoo zelden bewaard bleven.

Onderafdeelingen zijn gevormd door de merkwaardige, uit 7 stuks bestaande collectie « *Liederbücher der Bohmischen Brüder und der Herrnhuter* » (1560-1741), door de « *Liederbücher der Wiedertaüfer* (11), waaronder twee uitgaven van het *Offer des Heeren*, 1578 en 1599.

Onder de tallooze psalmberijmingen, vinden wij ook de tweede uitgave van Marnix' « *Boeck der Psalmen* » (Middelburg, 1591), waarvoor de vrij hooge prijs van 98 mark wordt bedongen. Trouwens, en wij kunnen niet anders dan er ons gevleid om gevoelen, schijnen Nederlandsche uitgaven in het buitenland steeds beduidend hooger gekwoteerd te zijn dan ten onzent. Zoo vinden we nog in den catalogus (N° 280) : « *Minne Kunst, Minnebaet. Minne-dichten. Mengel-dichten*, (door J. Van Heemskerk). Amst., Hessel Gerritsz., 1627 », dat aangeboden wordt voor 180 Mk. Van de beide exempl. van het *Offer des Heeren* is de prijs niet afzonderlijk opgegeven ; zij behooren tot eene collectie van 11 stuks, die te zamen voor 3200 mk. verkrijgbaar is.

Een laatste hoofdafdeeling is gewijd aan den theologischen strijd die in het begin der 16e eeuw tusschen Murner en Stiefel en gedeeltelijk ook door beider volgelingen in liederen werd uitgevochten; zij bevat niet minder dan 84 nummers.

Zooals hooger gezegd is, zijn de meeste titels vergezeld van belangrijke aanteekeningen en verwijzingen naar de betreffende literatuur. De illustratie is overvloedig en goed verzorgd : reeds op zich zelve maakt ze van dezen catalogus een kostbaar document, dat dikwijls zal nageslagen en aangehaald worden.

Wat deze boekenlijst vooral bruikbaar maakt, is de toevoeging van een viertal registers die de opzoekingen tot een minimum herleiden en aan allen die van de geschiedenis van het lied hun werk maken, wezenlijk dienst zullen bewijzen. Het zijn : een Register der aanvangsregelen van de in de aangeboden boekjes verspreide liederen ; een Register der Melodiën ; een Naam- en zakenregister, waarin ook de drukkers hunne plaats hebben; en een Lijst der gebruikte bibliografische referentie-werken en der verkortingen.

Aan de firma Breslauer mag voor dezen haren arbeid een woord van hulde niet worden onthouden.

***

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (19 nov. 1907, Tweede blad B.), geeft de heer A. W. van Geer, te Groningen, de volgende beschouwingen over Openbare Leeszalen :

« In het verslag van de Commissïe van Rapporteurs omtrent de door den minister van binnenlandsche zaken ingediende begrooting voor het jaar 1908 lezen wij onder

de 5de afdeeling. art. 203b : « De voorgestelde subsidiën ten behoeve van de openbare leeszalen te Arnhem, Dordrecht, 's-Gravenhage, Groningen en Utrecht ontmoetten bij vele leden krachtige bestrijding. »

» Deze onverwachte bestrijding heeft menigen voorstander van de openbare leeszalen teleurgesteld. Zij meenden dat het getuigde van verstandig inzicht, dat de minister van B. Z. een post van *f* 5159 voor steun van genoemde inrichtingen op de begrooting van 1908 had gebracht. Zeer zeker is het de plicht der leden van de Tweede Kamer en in de eerste plaats van de Commissie van Rapporteurs met arendsoogen na te gaan, of er soms onnoodige, neen minder noodige, uitgaven worden voorgesteld, met de wetenschap voor oogen, dat nieuwe posten op de begrooting steeds de neiging vertoonen om te groeien, niet af te nemen. Doch dan mogen ook allereerst de bewijsgronden der bestrijders worden gewogen, alvorens de Tweede Kamer overgaat tot het afvoeren van den voorgestelden post van rijkssteun voor een zaak, die mij van het hoogste gewicht wil toeschijnen.

» Twee hoofdbezwaren worden door de bestrijders aangevoerd : 1° « de sedert jaren bestaande leeszalen van Patrimonium en van den Roomsch-Katholieken Volksbond, welke algemeen voldoen, hebben genoegzaam bewezen dat het particulier initiatief hier geen steun van overheidswege behoeft. » Doch dit zijn geheel andere soorten van inrichtingen. Sedert de oprichting van de openbare leeszalen en bibliotheken hebben de besturen dezer inrichtingen met den meesten nadruk gewaarschuwd tegen de dooreenmenging van twee geheel verschillende inrichtingen : de volksleeszalen en de openbare leeszalen. Hun doel was voor *de geheele burgerij* van een plaats de gelegenheid tot ontwikkeling voor *alle* burgers open te stellen. Dit is zoo waar, dat een deel der boekwerken in vreemde talen is geschreven en zoo voor het eigenlijke volk niet bereikbaar is. Wel wordt er voor het volk, daar het ontwikkeling het meest van noode heeft en verreweg het talrijkst deel van de natie vormt, goed gezorgd en een groot deel van de beste en geschiktste volkslectuur met zorg uitgekozen, maar de leeszaal en bibliotheek moet het geestelijk midden van de stad vormen, dus voor alle ontwikkelden en minder ontwikkelden, voor jong en oud, voor man en vrouw de gelegenheid bieden tot geestelijke beschaving. De volksleeszalen mogen nog zoo goed aan haar gesteld doel beantwoorden, openbare leeszalen zijn zij niet en kunnen zij ook niet zijn. Evenals de leesbibliotheken en leeszalen van het Nut hebben zij een ander doel en bereiken zij een betrekkelijk klein deel van het volk. Zonder de minste geringschatting zij het gezegd, de besturen der openbare leeszalen achtten dien weg niet geschikt om het beoogde doel te bereiken. Het gaat dus niet aan dat vele leden der Kamer bij hun bestrijding de beide soorten van inrichtingen niet onderscheiden.

» 2°. : « Maar bovendien, en dit was het voornaamste bezwaar, tevergeefs had men zich afgevraagd, welk rijksbelang hierbij zou zijn betrokken ». Hier komen wij op het hoofdpunt : het doel dezer openbare leeszalen. Immers wanneer kan aangetoond worden, dat openbare leeszalen dringend noodig zijn voor de belangen van onze natie, dan zou het van het rijk toch niet zoo verkeerd gezien zijn, om, waar de financieele kracht der gemeenten blijkt te kort te schieten en sommige, om welke reden dan ook, niet meer kunnen doen dan zij reeds gedaan hebben, de hand te bieden, daar, waar het geldt een waarachtig volksbelang ?

» Geldt het hier een volksbelang ?

» Prof. Schmoller heeft gezegd : « Der letzte Grund aller socialen Gefahr liegt nicht in der Dissonanz der Besitz-, sondern der Bildungsgegensätzen ». Dit moge ietwat aphoristisch zijn geuit, het valt moeilijk tegen te spreken, dat een groote waarheid in deze woorden ligt besloten. In groot verschil van ontwikkeling, wij zien het in Rusland, ligt gevaar. Vandaar de pogingen van de meest vooruitstrevende natiën om de ontwikkeling gelijkmatiger over het geheele volk te verbreiden. Behalve het onderwijs nu is een van de meest doeltreffende middelen de openbare leeszaal. Deze vormt een noodzakelijk complement van de school. Hoeveel van het op de school zelfs goed geleerde

vervliegt, doordat het niet wordt onderhouden. Amerika heeft dit zoo goed ingezien, dat het sedert 1879 nauwe aansluiting heeft gezocht tusschen de school en de openbare bibliotheek door middel van den onderwijzer. Het zou te ver voeren dit punt nader uit te werken. Den belangstellende verwijs ik naar het grondige boek van dr. Ernst Schultze en naar het voortreffelijke werk van dr. H. E. Greve (« Openbare Leesmusea en Volksbibliotheken »). En ook de middenen hoogere standen dienen in hun woonplaats de gelegenheid te hebben om zich verder te ontwikkelen. Want in onzen tijd is de klacht niet gewettigd, dat er te veel gelezen wordt, wel dat er gelezen wordt, wat het lezen niet waard of nog erger dan niet waard is.

» Er is meer. Ieder volk heeft een geestelijk kapitaal, bijeengebracht door zijne grootste geesten, de heroën der menschheid. Ontzaggelijk is de invloed door dezen op de denkwijze, de zedelijkheid, den schoonheidszin en den godsdienst uitgeoefend. Hun werken, hun denken te brengen bij de natie, hun geest te laten doorwerken, is dat niet een plicht en voorrecht voor ieder, die daartoe in staat is, naar zijn bescheiden deel, mede te werken? Is hierbij, wanneer de gemeente het niet meer af kan, geen rijksbelang betrokken? In die ontwikkeling ligt dan toch een goed deel van de geestelijke weerkracht van een volk. En ik ben bevreesd, dat wij veel hebben verzuimd en veel hebben in te halen. Wanneer wij zien dat Amerika en Engeland sedert het midden der 19e eeuw bezig zijn alle krachten in die richting in te spannen, waar Duitschland, door de concurrentie op handels- en industrie-gebied gedreven, in de oprichting en het steunen van bibliotheken en leeszalen ook een middel is gaan zien tot het ontwikkelen van zijn welvaart, waar de meeste landen van Europa op dit punt in actie komen (ook in Azië, Japan heeft acht openbare bibliotheken), dan stel ik daartegenover, dat in Dordt onder de aegide van den toenmaligen burgemeester, M. Zimmerman, in 1899, zegge 1899, de eerste openbare leeszaal werd geopend. Sedert zijn er eenige bijgekomen. Veel offers hebben particulieren zich voor de goede zaak getroost, ook sommige gemeenten zijn goed uit den hoek gekomen; maar, wanneer de geldmiddelen niet ruimer toevloeien, kunnen die inrichtingen niet die hoogte bereiken, die noodig is voor haar doel, laat staan, dat zij het platteland langzamerhand van goede lectuur kunnen voorzien. En toch wachten zoo velen. In Dordt en Groningen bezoeken jaarlijks ieder der leeszalen 70,000 menschen. En hoevele boekwerken worden er niet uitgeleend? De bibliotheken van de Kamer van Koophandel en van het Natuurkundig Genootschap staan er in bruikleen. Pornographie en de zoogenaamde Schund- en Hintertreppelectuur worden streng geweerd. Tegen partijdigheid in het aanschaffen van boekwerken waarborgt de samenstelling van de verschillende besturen, Buys' « Grondwet » ligt er vreedzaam naast Groen's « Ongeloof en Revolutie », de « Standaard » is er veilig tusschen de « Tijd » en het « Volk ». Van partijdigheid heb ik nooit gehoord en ik geloof, oordeelende uit ervaring, dat daarvoor ook geen gevaar bestaat. Het kan zijn, dat sommige bestrijders niet nauwkeurig op de hoogte zijn van de inrichting- en werkkring der bestaande openbare leeszalen en bibliotheken. Ik ben niet zonder goede verwachting, dat na een langer bezoek aan een dier inrichtingen, menige bestrijder zijn oppositie zal laten varen ».

***

Er bestaat een « British Society of Fransiscan studies ». In haar laatste algemeene vergadering heeft deze vereeniging besloten, bij genoegzame deelneming (want, zal het plan uitgevoerd worden, dan is vermeerdering van het ledental dringend noodig), te laten drukken (alleen voor de leden) origineele documenten en stukken, betrekking hebbende op het godsdienstige leven der middeleeuwen, inzonderheid op het werk der Franciscaner Broeders. Bijzondere aandacht zal gewijd worden aan den populairen kant van het godsdienstig leven, aan zaken met betrekking tot prediking, pelgrimstochten, volkshagiologie, mysterie-spelen, enz.

Het eerste boek dat het Genootschap

wenscht uit te geven is een « Liber Exemplorum », te Durham bewaard, in de 13de eeuw samengesteld door een Engelsch Franciscaner, die Roger Bacon te Parijs kende en langen tijd van zijn leven in Ierland doorbracht. De tekst is nu bijna persklaar.

Verder denkt de vereeniging over de uitgave van een ander « Liber Exemplorum », een onbekend leven van Broeder John of Wales, met een bloemlezing uit zijn geschriften; een « Leven van St. Robert of Knaresburgh », Roger Bacon's « Compendium Studii Theologiæ ».

(N. R. Ct.)

Door Sotheby, te Londen, werd in November ll. de Shakespeare-verzameling van Lord Howe onder den hamer gebracht. Ze vertegenwoordigt het werk van dezen dichter met niet minder dan 28 oorspronkelijke drukken in 4° van zijn tooneelstukken, of wel 35 met die van de hem toegeschreven « plays », vervolgens de vier folio-uitgaven, onder welke de eerste (1623), sedert 1750 in 't bezit van de familie Howe. Tot de kwarto's behoort de « Hamlet » van 1604, een der drie overgebleven exemplaren, en de « Richard III » van 1597, het tweede bekende exemplaar.

BP241.T

JAARGANG VI NUMMER 3 MEI-JUNI 1908

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, C. P. BURGER Jr., J. W. ENSCHEDE,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel ui van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst.

INSCHRIJVINGSPRIJS :

BELGIË	Per jaar	fr. 15.—
NEDERLAND	»	fl. 7.50
DUITSCHLAND	»	M. 12.50
ENGELAND.	»	Sh. 12.6

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, Verdussenstraat, 30, ANTWERPEN.

JAARGANG VI, NUMMER 3 MEI-JUNI 1908

INHOUD

G. CAULLET. De gegraveerde, onuitgegeven en verloren geraakte teekeningen voor Sanderus' « Flandria illustrata ». *Met een plaat. (2e vervolg)* . . . . . Blz. 101

C. P. BURGER JR. Oude Hollandsche zeevaart-uitgaven. *Met twee platen* . . . . . » 119

DR. K. LOEFFLER. Schrift- en boekwezen bij de Broeders des gemeenen Levens . . . . . » 138

DE GEGRAVEERDE, ONUITGEGEVEN EN VERLOREN GERAAKTE TEEKENINGEN VOOR SANDERUS' « FLANDRIA ILLUSTRATA ».

(2e *vervolg*)

V. — De teekeningen voor de « Flandria Gallicana »

Het derde deel der *Flandria Illustrata* moest naar het getuigenis van Sanderus zelven, het overige van het werk, in belang en schoonheid, verre overtreffen. Herhaaldelijk roemt hij dat gedeelte van zijne groote uitgave, gewijd aan eene streek, zoo rijk aan pittoreske landschappen en vermaarde gebouwen, en die zijne beste medewerkers in alle richtingen hadden doorkruist.

Volgens het door Sanderus reeds op 18 Sept. 1636 (1) voor goed vastgestelde ontwerp, moest het 3de deel de beschrijvingen bevatten van het Doorniksche en van Waalsch of Gallicaansch Vlaanderen, d. w. z. de kasselrijen van Rijsel, Dowaai en Orchies. Op het tegenover de titelplaat van het 1ste deel gedrukte *Argumentum operis* (« Benevole Lector, En tribus tomis Flandriæ Quadrimembris, Subalternæ, Gallicanæ..... ») en op den titel op die plaat (« Flandriæ Illustrata seu descriptio comitatus istius..... iii tomis absoluta ») werd reeds het derde deel bepaaldelijk aangekondigd.

Reeds in 1636 (2) ook zag Sanderus naar een geldschieter uit voor zijne *Gallo-Flandria*. Tijdens den winter van 1637-8 deed hij een ontdekkingstochtje in de streck (3). In 1639, zooals reeds gezegd, is het alleen geldgebrek dat hem belet in zijn dienst te nemen den « delineatorem Antwerpiensem pro omnibus reliquiis semel et simul in totâ Flandriâ Gallicanâ et Teutonicâ delineandis » (4). Met verbazing vernemen we dat het manuscript van het 3de deel op 30 Januari 1641 (5) reeds aan Hendrik Hondius was opgezonden; de uitgever bij het doorloopen van het handschrift uit deze bevreemdende aanmerking : « Ick sie hoe dat den pape doorgaens door Buzelinum volgt » (6).

---

(1) Hds. H., 18 Sept. 1636.
(2) Ibidem.
(3) Hds. H., 15 Oct. 1637.
(4) Biblioth. Gent, G. 14246, 6 April 1639.
(5) Glst, XXIII, p. 240, 30 Januari 1641.
(6) J. Buzelinus, *Gallo-Flandria sacra et profana,* Duaci, 1625.

Gewis schuilt een goed deel overdrijving in de kritiek van een ontevreden uitgever op een werk dat hij weldra zou van de hand doen. In zijn *Απολογιδιον* zegt Sanderus dat hij Buzelinus' werk merkelijk heeft aangevuld. Met dit doel had hij talrijke reizen ondernomen om materiaal te verzamelen (1) ; benevens zijne rijke bibliographie, vooraan deel I gedrukt, verzocht hij menigeen om inlichtingen : Nicolaas du Bois, abt van St. Amands, die hem de notitie over de proosdij van Kortrijk reeds had bezorgd, stond hem trouw ter zijde voor zijne beschrijving van het vermaard sticht en van dezes huizen te Valencijn en te Doornik (2) ; dom Gilles du Quesne, prior van St. Martinus te Doornik, verschafte hem insgelijks ongedrukt gebleven gegevens betreffende Doornik (3). Een oogslag op den rijken inhoud van het handschrift van *Tornacum Illustratum* is genoeg om de uiting van Hondius te ontzenuwen. Overigens de Amsterdammer heeft zelf zijn vermetel oordeel wederlegd : « ..... derhalven in gevalle ons niet met den eersten de schriften van den 3 tomo weder gesonden, soo sullen die hier sien te excerperen uyt Buzelini Gallo-Flandria, welcke daer meer in heeft gheloove als behoeve en wel is gheschreven en bondich..... » (4). Zoo Sanderus zich er bij bepaald had Buzelinus na te schrijven, dan hadde Hondius niet moeten voornemen, bij ontstentenis van Sanderus' handschrift, het trouwens zeer gewaardeerd werk van den geleerden jezuiet te bezigen. Wel integendeel bewijst de terugzending van het handschrift aan den auteur, dat deze van plan was het te herzien en het nog met nieuwe gegevens te verrijken.

Wat de teekeningen betreft, een goed deel ging van Hondius op de gebr. Blaeu over, bij de overlating van 16 Februari 1641. Dank aan de lijst der *Missa Amstelodamum et non sculpta* weten wij dat de beeltenissen der bisschoppen van Doornik tijdig genoeg aan Hondius gezonden waren om te worden gegraveerd. Den 29^{n} April 1641 schrijft de uitgever aan zijn Gentschen neef dat, naar hij hoopt, aan de overige teekeningen wordt gewerkt voor het 3de deel, dat staat uitgegeven te worden (5). « Obruor sumptibus, » roept de kanonik uit in 1642, « praesertim nunc pro delineationibus Gallo-Flandriæ » (6). Maar al zijn er zware offers vereischt, hij laat den moed niet zinken : « Ick gae spoedich voort in rebus Tornacensibus pro tertio tomo, maer wilde wel hebben de deli-

(1) Alleen reeds wat Doornik betreft, weten wij dat Sanderus er tweemaal tamelijk lang verbleef. (Hds. H , 1 Oct. 1642 en 22 Jan. 1643).

(2) Jules Desilve, *Nicolas du Bois, soixante-seizième abbé de St. Amand,* Valenciennes. 1899, p. 171. — Cf. A. De Poorter, *La prévôté Saint-Amand-lez-Courtrai*, Courtrai, 1906, pp. 1 en 10.

(3) A. C. Dumortier, in *Nouvelles archives historiques* van Bon de Reiffenberg, V., 1830, p. 272.

(4) R. A. — Cf. GLST., XXIII, pp. 253-5, 27 Sept. 1641.

(5) GLST., XXIII, pp. 247-8, 29 April 1641.

(6) R. A. — GLST., XXIV, p. 300, 22 Oct. 1642.

neatie van de cathedrale kercke aen ul. ghesonden over langen tyt, om die meerder te doen teeckenen. Ick hebbe vele andere teeckeninghen ende delineatien voor den derden tomus (boven de ghone ick van over veel tyts hebbe an ul. ghesonden) zal die met oportuniteyt zenden naer Amsterdam met de scripta van Doornyck, maer meyne dat daer mede noch gheen haeste en is..... Ick bidde volghende ul. belofte de scripta van den derden tomus soo in het werck te legghen dat mynen text niet ghemindert en wort..... De scripta aengaende het clooster van S. Amand ben ul. grootelicx oock recommanderende dat sy heel ende wel moghen ghedruyckt worden, want het een van de schoonste cloosters van Europa is, hebbe daer van een teeckeninghe seer constich (1). » In 1643, brengt Sanderus nogmaals een deel zijner bibliotheek ten offer (2), want hij gaat heel en al op in de uitgave die zooveel schoons belooft ; « ..... sendt alhier », schrijft hij aan Blaeu, « ..... oock de scripta van abdye van Ste Amand, die ick met den eersten zal veranderen, ende met commoditeyt weder overscicken. De scripta van Doornyck zyn verbetert, voorts besorghe daghelicx de teeckeninghen, oock met mynen grooten cost (3). Den derden tomus welcke ick wel wilde met den aldereersten vervoordert wiere, zal een zeer eerlyck werck zyn, soo van Ul. weghe, naer myn hope, oock alle goede devoiren ghedaen worden, eerst in eenen correcten druck, goede letter ende papier, ten tweede in de copere plaeten wel te snyden, oock hier ende daer verbeteren de teeckeninghen » (4).

Ook de volgende bijzonderheden werpen licht op den voortgang van het werk : « ..... noctes et dies etiam promoveo Tornacensia et delineationes tertii tomi, in quibus plurimas reverâ sentio difficultates propter bella et sumptus, quia boni delineatores plurimum petunt, mali vero mihi non placent » (5).

« Ick hebbe ghereedt veel teeckenynghen van den 3^en^ tomus, maer alzoo nochier verandert moet worden, sal noch wel dry weken an loopen alheer Ul. senden can » (6).

« ..... De teeckeninghe van St. Amand, die zeer fray is, hebbe te mynen huuse met meer andere. Ende hebbe last ghegheven an Vedastus

---

(1) R. A. Cf. GLST., XXIV, p. 303, 30 Febr. 1643, Sanderus aan Hondius.

(2) HDS. H., 30 Juli 1643.

(3) Van de zichten van Doornik kunnen we er één slechts aan een bepaalden auteur toekennen : dat van het refugium der abdij van S. Amands, geteekend door du Plouich. (Cf. infra). De dilettant Philip de Hurges was in 1643 gestorven. Destijds werkte te Doornik een Inderwregden, die wel dergelijke zichten teekende. Van hem is een zicht van een groote markt te Doornik, met de St.-Quintinus kerk. Het origineel, onderteekend en gedateerd 10 April 1647, wordt in het archief dier kerk bewaard ; een kopij is in de Stadsbibliotheek. Bozière heeft het gedeeltelijk overgenomen in zijn *Histoire de Tournai*, pp. 184-5.

(4) R. A. — Cf. GLST., XXV, p. 356, 4 Jan. 1644.

(5) R. A. — Cf. GLST., XXIV, p. 306, 22 Mei 1644.

(6) R. A., 12 Nov. 1644, (Jan d'Hondt aan de Blaeu's).

noch eenighe plaetsen omtrent Bassé te teeckenen, daer Mr Pieter niet en soude willen gaen » (1).

In het bijzonder verdient aangehaald te worden de volgende passage van een schrijven van 10 Maart 1645, Sanderus aan Jan d'Hondt : « Scripsit dominus Blaeu quod in tertio tomo pergat imprimere ad servandum (?) hic bibliopolam » (2). Het manuscript, dat aan Hondius werd toegezonden vóór 29 April 1641 en later gedeeltelijk terug gestuurd naar den schrijver, was dus reeds in druk vóór 1645. Zelfs kan men denken dat met dien druk reeds op 15 September 1644 begonnen was, korten tijd dus na het verschijnen van het 2^e^ deel. Sanderus schrijft inderdaad aan Vredius : « Tertium volumen jam quoque imprimitur cum locuplete etiam auctario eorum quæ in prioribus tomis omissa » (3). Van de enkele vellen van het 3de deel die van de pers schijnen gekomen, is evenwel niets bewaard gebleven : het vermoeden ligt voor de hand dat zij het begin bevatten van het handschrift van *Tornacum illustratum*. Blaeu heeft het alleszins zeker gekend, vermits de in zijn *Novum ac magnum Theatrum* opgenomen notitie over Doornik er blijkbaar een uittreksel van is (4).

Begin 1645 waren de teekeningen voor het meerendeel opgenomen. Want al werkte op 10 Maart 1645 de landmeter du Plouich nog « juxta Basseam et in illo tractu Gallo-Flandriæ » (5), toch kan Sanderus reeds verklaren dat « la troisiesme partie sortira aussy bientôt » (6).

---

(1) R. A., 4 Maart 1645 (Sanderus aan Jan d'Hondt).

(2) R. A., 10 Maart 1645.

(3) Koninkl. Biblioth., Brussel, II, 3015, 15 September 1644. Cf. Hds. H. Cf. bl. 62, noot. 1.

(4) A. C. Dumortier, in *Nouvelles archives historiques* van Bon de Reiffenberg, V, 1830, p. 272.

Het handschrift van *Tornacum Illustratum* wordt te recht aanzien als bestemd om als tekst te dienen voor dit deel der *Gallo-Flandria*. Het werd teruggevonden 1829 in de hoofdkerk te Doornik en wordt thans bewaard ter stedelijke bibliotheek aldaar (n^r^ 181). De bibliothecaris Deflinne-Mabille maakte er in 1840 een afschrift van voor de Koninkl. Biblioth. te Brussel (ms. 18284). Cf. Armand d'Herbomez, in *Bull. Soc. Hist. Tournai*, XXIV, 1890-2, p. 258, en E. Le Glay, in *Bull. comm. hist. dép. Nord*, I, 1843, p. 231. — Jules de Saint-Genois, pp. 285-90, geeft een overzicht van *Tornacum*, volgens den tekts van het hds.

(5) Z. verder onder : du Plouich.

(6) Op 4 Mei 1645 verleent het Staatsbestuur aan Sanderus een hulpgeld van 480 pond, ter bestrijding der kosten van het 3de deel der *Flandria* en van de *Chorographia Sacra Brabantiæ*. Cf. Finot, *Subventions*, pp. 27-8.

« ..... la troisième (partie) sortira aussy bientost, il a commencé et pour une grande partie advancé une semblable de nostre pays et duché de Brabant,.... Il luy est nécessaire auparavant avoir les délinéations et crayons desdites places et comme aussy audict suppliant il n'est pas possible de se pourveoir d'icelles délinéations sans se transporter auxdites places avecq linéateurs et peintres, non seullement suffisans, mais aussi excellens en leur profession et, à raison de cecy, non seullement souffrir des travaux, mais aussy des frais incroyables pour les défroyer et salarier selon la raison..... »

Eens houdt de kanonik, op een zijner reis- en studietochtjes, te Kortrijk stil ; hij brengt « synen derden bouck ende schriptie » mede, en hij verzuimt de gelegenheid niet dien aan het college der kastelrij te vertoonen. Als belooning wordt hem, 15 Mei 1645, op mandaat, eene recognitie van 120 ponden parisis toegelegd :

« An heer ende meester Antonius Sanderus, canonyck ende scholaster van S^e^ Maartinskercke binnen Ipre, over een gratuiteyt by desen collegie an hem ghedaen in bekentenisse van synen derden bouck ende schriptie van desen lande by hem an desen collegie gheexhibeert, by ordonnancie van den XVe mey 1645 met quictantie..... I^c^ XX ll. gr. » (1).

Welsprekend is dit « item » uit eene rekening. Sanderus op reis met zijn « zeer eerlyck werck », de *Gallo-Flandria*, waarvan althans het handschriftelijk materiaal bijeen en drukvaardig is ! De laatste vermelding rakende de voorbereiding en de wording der teekeningen, is uit 1647 : in dat jaar ontvangt Vedastus du Plouich nogmaals betaling voor het teekenen van de te Doornik en Valencyn gelegen refugiën der abdij van St. Amands (2). Inmiddels waren reeds platen gesneden voor het 3de deel.

Met den vier jaar later uitgegeven *Απολογιδιον* maakten wij reeds kennis. Bij de toezending van een exemplaar, aan een hooggeplaatst ambtenaar vermoedelijk, voegt Sanderus deze uitlegging : « Caussas declarat ob quas hactenus Flandria Gallicana, Tornacum item ac Tornacensium a me chorographicà descriptione illustrata in publicam lucem emissa non sint. Cur etiam Bruxella ac Mechlinia magnam partem similique modo a me conscripta ulterius promoveri non possint » (3). Onder de motieven die aldus zijn geliefd werk tegenhoudt, haalt *Απολογιδιον* aan de geldverlegenheid waarin hij verkeerde en de zeer ten onpas uitgebroken oorlogen, ook het gebrek aan aanmoediging en, bij de uitgevers, te weinig onbaatzuchtigheid (4). Mag men veronderstellen dat de druk van het 3de deel der *Flandria*, waaraan 1644-5 voor een klein deel gewerkt werd, hernomen zou worden omstr. 1663, en dat de plaatsnijders, nadat de zichten van Armentiers, Rijsel, Dowaai en Doornik vaardig lagen (5), nu aan de nog overblijvende teekeningen zouden beginnen ? Dit zou men althans kunnen denken afgaande op Sanderus' mededeeling aan de Visch (1663) aangaande de *Paralipomena* (6) ; dat hij

(1) Rekening der kasselrij van Kortrijk, beginnende 8 Juni 1644, in het Archief der stad Harelbeke (kapittel van « Andere betalynghe van diversche zaecken. »)

(2) Z. verder, onder : du Plouich.

(3) S. G., pp. 207-8, waar het facsimile van dit schrijven gegeven wordt.

(4) Cf. S. G., pp. 203-9. In 1652, één jaar na *Απολογιδιον*, verscheen A. Catulle's *Tornacum*. Sanderus' exempl. dat eenige eigenhandige verbeteringen draagt, wordt bewaard in de verzameling van den heer Hendrik Vercruysse te Kortrijk.

(5) Wij zullen aanstonds zien dat die gravuren deel uitmaken van het album 16823 te Brussel.

(6) « Paralipomena Flandriae edentur aut per me aut per executores testamenti mei ». (Z. blz. 62, noot 4).

niet gewaagt van de uitgave van de *Gallo-Flandria*, schijnt aan te duiden dat Sanderus destijds eene bevredigende oplossing voorzag. Maar zijn overlijden zou voor immer al het schoone komen verijdelen wat voor dit deel, eenigermate de bekroning der *Flandria Illustrata*, was gepland.

Het schijnt wel dat de *Flandria gallicana* zou moeten aanvangen hebben met de beschrijving van Doornik en het Doorniksche. Het ware niet moeielijk geweest met behulp van *Antoni Sanderi presbyteri rerum Tornacensium libri* VI (1) de volgorde op te geven van de teekeningen die in dat gedeelte van het werk hadden moeten voorkomen. Om echter de tot nog toe gevolgde methode getrouw te blijven en om de oorspronkelijke documenten, waarop de reconstitutie gegrond is, recht te laten wedervaren, geven wij hier de naamlijsten der stuks, zonder verder onderscheid te maken tusschen het Doorniksche en de kasselrijen van Rijsel, Dowaai en Orchies.

Sommige teekeningen in de Brusselsche verzameling 16823 komen meermaals voor in de lijsten van het dossier in het Brusselsch Rijksarchief; zij zijn steeds met (*) gemerkt.

a) In de *Missa Amstelodamum et non sculpta*, komen voor :

« Episcopi octo Tornacenses. »

b) In de *Missa pro* (2° et) *tertio tomo et non sculpta*, vinden we :

« Collegium Soc. Jesu Insulis, Cuinchies (*), Hem, Collegium S. Amandi » Duaci, S. Martini Tornacensis (*), Wambrechies, Abbatia Pratensis » Duaci, domus de Fresnoy (*), cœnobium Cruciferorum (Tornaci) (*). »

c) De *Nondum missa sed suo tempore mittenda pro 3° tomo*, moeten in hun geheel worden afgeschreven :

« Cominium (*), Heuchin in Vrelingien, Deulemont, Carondelet, Marquetta » cenobium, domus alta juxta Quesnoy, domus juxta Marquettam, Laudum, » Bassea, carthusia domini Vasseur, Lompret, arx de Villers domini de Lam« bersart, Turcoing (*), Lannoy (*), Bondues, Hanapes (*).

« Mons pietatis Insulis, curia principis ibidem, camera rationum, præto» rium urbis, ecclesia sancti Mauritii ».

« Tornacum (*), Tornacensium (*), episcopatus vetus et novus Tornacensis (*), » ecclesia beate Marie Virginis, novitiatus Jesuitarum, belfortum (*), halla in » foro (*), refugium S. Amandi (*).

» Cenobium S. Amandi (*), item oppidum cum dominio (*), Hovardrie, » Potes, Warlaing, Mortaigne (*), Chasteau Labye, Rongy, Lesdaing, Boin» gnies, Cavraines, Ropy, Nomaing, Gruzon, Haubourdin, Cisoing abbatia, » Robaix (*), Herlies, Houplines, Fourmentreaux à Marque, Rosne domini de » Fletrues, Pont à Marque, Busbeque, (zie verder de teekening). »

« Duaci (*) preter ea que sunt bourgois (?) in magna imagine urbis » Duacensis, refugium Marcianense, refugium S. Vedasti, refugium Aquicincti» num, cenobium Marcianense cum opido, Orchiacum. »

(1) Ook genaamd « Tornacum illustratum ». (Z. blz., 104, noot 4).

« Tabula Gallo-Flandrie (*), Castrum de Rieulay, Pecquencourt, castrum » de Lalaing cum arce pretoris, Hennin Lietard, Belforier, Landas, Bercum, » Espieres, Estaimbourg (*), Bachy, Flines abbatia (*), Pont à Rasse, Croix (*), » Pecques (*), Templeuve (*), Warcoing (*), Esquelmes (*), Tifry, carthusia apud » Tornacum, Antoing, Wagnoville et cui Forest juxta Duacum, castrum de » Antoing principis de Ligne. »

d) *Ad limitem Flandricum* (1) :

« Cænobium S. Vedasti, Viconia (*), Aquiscinctum, Hasnon (*), Cam- » brona, Letrum ? (La Thure ?). » De beschrijving der vermaarde stichten van Anchin, Vicogne en Hasnon maakten den « liber sextus rerum » Tornacensium », of « Appendicula ad res Tornacenses » (2) uit.

e) *Mittenda pro (2 et) 3 tomo :*

» Esplechin, Everardi de Bologne (= kasteel van Flines) (*), Lomme (*), » Arkingien, Quesnoy, Dominicani Duacenses. Item alie civitates et » castellanie pro (2 et) 3 tomo. » (3)

f) Eene lijst der afmetingen welke de plaatsneden hebben zouden (4) behoort ook tot het dossier door L. Galesloot aan het licht gebracht. Zij is zeer klein met groene inkt geschreven. Voor ons is ze van belang, daar ze op objectieve wijze aantoont hoe Sanderus de uitgave der Gallo-Flandria wilde ingericht hebben. In de lijst vinden we natuurlijk, benevens nieuwe localiteiten, ook reeds in andere lijsten vermelde plaatsen ; wij stellen die tusschen haakjes en merken ook verder met (*) de zichten waarvan de teekeningen in de Brusselsche verzameling 16823 voorkomen.

De formaten zijn *folio regale*, *medium folio regale* en *quarto*. « (Gallo- » Flandria, fol. regale) (*), ecclesia Secliniensis 4°, ecclesia Sancti Amati » (Duaci) 4°, ecclesia Sancti Petri (Duaci) 4°, (cœnobium Marchianense » medium, fol. reg.), (prioratus Fiviensis 4°), (monasterium Sisonii » medium fol. reg.), monasterium Falepin 4° (*), (abbatia Pratensis 4°),

---

(1) Zoo is de titel van eene lijst van 20 stuks, die een vervolg is op de *Nondum missa pro 3° tomo*. Zij bevat de voornaamste Belgische abdijen op de Vlaamsche grenzen gelegen, die de schrijver voornemens was bij de *Flandria Illustrata* te voegen. Sanderus wees hun eene plaats aan in ieder der drie deelen. Eene kantteekening met rood potlood zegt : « poterunt omitti ». « *Clarus Mariscus* » werd in het 2e deel opgenomen (p. 472). « S. Bertini », zooals reeds gezegd, hadde moeten plaats vinden in de *Paralipomena*. Eene reeks van 12 andere onderwerpen behoorden eigenlijk tot Brabant : « Forestum, Afflegemium, Rubea et Viridis Vallis, cenobium S. Bernardi, Grimberga, Heverlea, Parcum, S. Gertrudis, Tongerloa, Magna Bigardia et Camera ». Ter uitzondering van de twee laatste komen zij gegraveerd voor in de *Chorographica Sacra Brabantie*.

(2) S. G., pp. 289-90.

(3) Op de keerzijde deze lijst is deze aanteekening van Sanderus' hand : « Pro domino Henrico Hondio Amstelodami. »

(4) Daar de platen in kopersnede afzonderlijk moeten gedrukt worden, kon met het drukken van den tekst onbepaaldelijk worden voortgegaan, mits de plaatsen open te laten waar de gravuren moesten komen te staan. Hiervan werd ruimschoots gebruik gemaakt bij het drukken van de deelen der *Flandria Illustrata*. Om die reden werden gewis de formaten-lijsten opgemaakt.

» (abbatia Marquette 4°), (abbatia Flines 4°), (curia principis (Rijsel) 4°),
» sepulcrum Malleani 4° (1), (cœnobium prœdicatorum Duaci 4°),
» Augustiniani Insulenses 4° (*), (collegium Jesuitarum Insulis 4°), colle-
» gium Jesuitarum Duaci 4°, castellum Insulense vetns 4°, domus
» senatoria Insulensis 4°, Insula in fol. regali (*), ecclesiæ SS. (Mauritii),
» Stephani, Salvatoris et Catharinæ, in-4°, (camera rationum 4°), Comi-
» nium in fol. reg. cum arce (*), Halewin et (Busbeke), in-4° tsamen,
» (Bondus in-4°), (Wambrecies 4°), (Quesnoy 4°), (Deullemont 4°), (Tor-
» quonium 4°), (Templeuve-Dossemair 4°) (*), (Croix 4°) (*), (Robais 4°) (*),
» (Esplechin 4°), Cherens (Chereng) et (Gruson), simulin-4°), (Frenoy, 4°), *
» (Nomain et Ropie 4°), (Annapes 4°)(*), Anstain et Peronne 4°, Seclin 4°,
» (Laudense monasterium (Loos) 4°), Pont a Winden 4°, Wansin
» (Wazemnes) 4°), (Harquinghem 4°), Armentiers fol. reg. *, (Bassee, in
» medio fol.), (Houplines 4°), Marquelies 4°, Copigny et Rosimbos 4°,
» (Lhomme 4°), (Carthusia Boutillerye 4°), (2) (Lannoy in medio fol.) *,
» Ribaucourt 4°, (Herlies 4°). « (Duacum in-fol.)(*), collegium publicum et
» gymnasium regium 4°, collegium Aquiciniense et collegium Marcia-
» nense simul in-fol., collegium Si Vedasti, collegium Si Gregorii simul 4°,
» semenarium episcopale, Moullarianum simul in-4°, seminarium Hennin
» et Lamote simul 4°, Mariale, anglicum, hibernium et scoticum semina-
» rium simul 4°, domus senatoria 4°, Wastines 4°, (Bovignies 4°), Mon-
» tignies 4°, Lescluse 4°, (Orchies et Bachies castellen in med. fol. reg.),
» Estrees 4°, (Pont Arrasse 4°).

g) Aan het « cœnobium S. Amandi », vermeld in de *Nondum missa* (*c*), moest vermoedelijk worden toegevoegd het refugium van Valencijn, door du Plouich op last van den abt Nic. du Bois geteekend (3). Van de omstreken van La Bassée werden 1645 nog zichten gereed gemaakt voor de *Gallo-Flandria*. (4)

h) Hier wenschen wij de beschrijving in te lasschen van het kostbare album in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, waarvan wij herhaaldelijk gewaagden (5).

---

(1) Van dit bekende in 1455 door Jac. de Gérines uitgevoerde werk, wordt alleen de herinnering bewaard door eene teekening van Ant. de Succa, wien bij open brieven van 25 Dec. 1600 door de aartshertogen Albert en Isabella opgedragen werd de gedenkteekenen der kunst in de Nederlanden op te nemen. Het grafmonument van Lodewijk van Male is ook gereproduceerd in *Monuments de la monarchie française*, door Mabillon en Montfaucon (III, pl. XXIX) en in *Antiquités nationales*, door Millin (V, pl. 4-7).

(2) De « Carthusia Boutillerie » (bij Rijsel) werd opgericht door Jan le Vasseur. Wij vonden het stuk dan ook reeds vermeld als « Carthusia domini Vasseur. » Het is een ander dan de « Carthusia montis Sancti Andreæ in agro tornacensi ». Cf. S G., p. 289.

(3) en (4) Z. infra, onder du Plouich.

(5) Zie over dien foliant, bevattende 85 teekeningen :

Charles van Hulthem, Historische nota geplaatst vooraan in den foliant. Zij werd overgedrukt in de *Bibliotheca Hultheniana*, Gand, Poelman, 1837, VI, n° 593, in *Messager des sciences historiques*, 1855, pp. 98-100 en in S. G., pp. 258-61.

A. Voisin in *Messager des sciences historiques*, II, 1834, pp. 53-63.

L. Cellier, *Rapport sur le 3e volume de la Flandria Illustrata de Sanderus, manuscrit*

De verzameling behoort tot het van Hulthemfonds-, nr 593. Deze geleerde spreekt ervan in de volgende bewoordingen : « On devoit croire que lors de l'incendie de l'imprimerie de Blaeu, qui eut lieu en 1672, ces précieux dessins y avaient été la proie des flammes. C'est l'idée que je m'en étois formée et je fus très surpris, lorsque me trouvant à La Haye, à la session des Etats-Généraux au mois de mars 1822, en visitant la bibliothèque de feu M. Jean Meerman j'eus le plaisir d'y voir un grand volume in-folio atlantico, très bien relié, contenant ces dessins....., volume que je me suis empressé d'acheter en juin 1824, lors de la vente de cette bibliothèque.....

« ..... Le présent volume est d'autant plus précieux, que déjà plus de deux tiers des Abbayes, couvens, châteaux et autres monumens publics ont été démolis, dont la représentation, les figures et les plans n'existent que dans cet ouvrage.

» Gand, le 12 mars 1827. Ch. VAN HULTHEM. »

Van Hulthem hechtte dus terecht een groot belang aan het boek. Naar A. Voisin vertelt, wilde hij van zijn aankoop geen oogenblik scheiden. « Il le fit voyager à ses côtés en diligence. Le grand bibliophile Meerman, zegt hij verder, avait fait jadis l'acquisition de ce volume à la vente des livres de Jean Bisschop, qui eut lieu à Rotterdam les 5 et 6 juin 1777, pour la somme de 137 florins » (1). van Hulthem betaalde het de geringe som van 27 gulden (2).

Het album bevat, buiten de teekening van den voortitel en die van Sanderus' portret, 83 zichten in vaste en zekere trekken geteekend en met gouache en waterverf opgehaald. Gemiddeld zijn ze 0.40 c. hoog en 0.50 c. of 0.25 c. breed, al naarmate de teekening het gansche vel plano of alleen eene blz. inneemt ; eenige zichten beslaan meer dan een dubbel blad. Iedere teekening heeft een onderschrift, van de hand van Sanderus naar men vermoedt. (3)

Wij kunnen het gevoelen niet deelen van hen die meenen dat men hier te doen heeft met eene verzameling *oorspronkelijke* teekeningen. Daarvoor is hunne factuur en hunne uitvoering te weinig afgewisseld. Eene uitzondering is te maken voor het portret van Sanderus dat als kunstwaarde veel hooger staat dan het meerendeel der teekeningen ; er ook voor sommige details in het zicht van S. Amands (4). Toch heeft de heele verzameling ontegenzeggelijk archeologische waarde en sommige stukken, a. d. z. de abdijen van Vicogne, Hasnon en S. Amands verdienen alleszins belangstelling.

---

inédit de la Bibliothèque royale de Bruxelles. (Revue agricole, industrielle et littéraire de Valenciennes, VIII, 1857, pp. 252-91.

A. C. Dumortier in *Nouvelles archives historiques* van Bon de Reiffenberg, V, 1830, pp. 268-73.

Armand d'Herbomez. *Sources de l'histoire du Tournaisis. (Les manuscrits de la Bibliothèque royale de Bruxelles* in *Bull. Soc. hist. Tournai*, XXIV, 1890-2, pp. 253-5).

(1) Van Hulthem verwijst naar zijn exempl. van den catalogus der veiling, no 98.

(2) A. Voisin, op. cit., p. 63

(3) Uit een schrijven van 1 Januari 1637 blijkt dat Sanderus er op stond zelf de onderschriften op de teekeningen te plaatsen. Cf. Hds H.

(4) Wij bedoelen de factuur van de twee reeksen oude munten ter wederzijden van de teekening ; overigens zijn die op twee afzonderlijke papierstrookjes geteekend en op de teekening geplakt.

Trouwens is in de gansche verzameling het papier van hetzelfde maaksel ; ieder blad heeft steeds hetzelfde watermerk : eene leliebloem en het monogram van Jezus' naam. En nu wil het treffen dat juist het papier slechts verschillend is voor de vier gravuren der zichten van Rijsel, Dowaai, Doornik en Armentiers, die alle vier te Amsterdam gemaakt werden.

Wij meenen dus zekerheid te hebben dat het Brusselsche album het werk is van een denzelfden teekenaar, die voor opdracht had de origineelen van der Plouich, van Arrasus, e. a., welke eerste zooveel meer karakter vertoonen (1), tot meerder gemak der Amsterdamsche graveurs te vergrooten. Dit ook misschien om nieuwe verliezen te voorkomen. 't Is die teekenaar dus welke zekere zichten bestemd om in kl.-4° gegraveerd te worden, voorzag van een eindelooze lucht, die soms de twee derden van eene heele blz. inneemt. Nog zij aangestipt dat in het zicht van Mortagne, de gebouwen omgekeerd zijn (2) ; reeds uit dit enkel voorbeeld van eene teekening in spiegelbeeld blijkt genoegzaam dat we hier te doen hebben met een voorbereidend werk ten dienste der plaatsnijders. Ten slotte, uit enkele reeds aangehaalde passages van Sanderus' brieven, blijkt dat de grafische bescheiden door de landmeters en teekenaars geleverd, vergroot werden geteekend vooraleer te worden gegraveerd (3). Ch. van Hulthem beweert, maar zonder eenig bewijs aan te brengen, dat deze teekeningen naar Amsterdam werden opgezonden in 1646.

Wij gaan thans over tot de opsomming der stukken die in het deel der *Gallo-Flandria* moesten opgenomen worden. De stuks 28, 54, 63-78, 81-83 werden reeds opgesomd in de *Paralipomena* aan deel I en II. Vier bladen komen er gegraveerd voor, n^rs^ 3, 5, 12 en 14, zijnde Rijsel, Armentiers, Doornik en Dowaai ; waarschijnlijk wijl ze op H. Hondius' kosten reeds gemaakt wierden. Men zie het kontrakt van Juli 1634 en de afstandsakte van 16 Februari 1641 (4).

I. Titel in vorm van portiek, zooals de titel van het 2^e^ deel (1644) ; rondom zijn gegroepeerd de wapenschilden der voornaamste steden van Waalsch- en Fransch-Vlaanderen ; in het midden de titel : *Icones / Urbium Villarum, / castellorum et cœnobiorum / Gallo-Flandriae / Quae Tertia Pars est / Flandriae / Illustratae Antoni Sanderi. /*

II. Portret van Sanderus in een medaillon, sierlijk en kunstig van uitvoering. Die teekening is op ander papier dan de overige teekeningen ; op het blad werd naderhand het portret in gouache van den schrijver geplakt. Onderschrift : « Antonius Sanderus / Ecclesiae Iprensis / canonicus / scolasticus ». (5)

(1) N° 10 der verzameling, het refugium der abdij van S. Amands, te Doornik, was oorspronkelijk het werk van du Plouich ; in die verzameling nu staat dit zicht volmaakt gelijk, in opzicht van factuur, met de overige teekeningen.

(2) Cf. Cellier, op. cit , p. 258.

(3) Z. de verwijzingen, blz. 103, noot 1, en noot 6.

(4) Geen enkel dezer vier steden komt voor in Sanderus' lijsten ; behalve Rijsel, zijn zij evenwel vermeld in de formaten-lijst. cf. bl. 103.

(5) Dit portret is gereproduceerd in het werk van de Saint-Genois; cf. ook den tekst, pp. 293-4. Een ander portret van Sanderus, in limine van het 1e deel der *Chorographia sacra Brabantiae* (1659), door Luc. Vorsterman jun. — Zie verder, onder Nipho.

1. « Gallo Flandria, in qua Castellaniae / Lilana, Duacena & Orchiesia, cum dependentibus, necnon Tornacum & Tornacesium. » /

   Deze kaart is dezelfde als die van Martin Doué, uitgegeven door Willem Blaeu († 18 Oct. 1638). Eene kopij dus, in welker onderschrift de woorden « Auctore Martino Doué Gallo-Flandro » weggelaten zijn. (1)
2. « Tornaci Nerviorum Episcopatus perantiquus totaque Tornacesii ditio. » Z. verder onder Nicasius Fabius.
3. *Accurata descriptio famosae urbis ac arcis novae Insularum Gallice Lille et Ryssel Belgice. Auctore F. de Witt Amstelodami. Cum Privilegio Potent. D. D. Ordinum Belgii Fœderati.* Dit zicht op Rijsel werd gegraveerd door F. de Witt, van Amsterdam (2) ; het is met zorg gekleurd, evenals de nrs 5, 12 en 14. (3)
4. « Cœnobium Insulense ordinis PP. Eremitarum S. Augustini. »
5. « *Armentières. — Vedaſtus du Plouich fecit.* Gegraveerd en gekleurd. Deze plaat werd afgedrukt in *Novum ac magnum Theatrum* van J. Blaeu (1649). (4)
6. « Specula Tornacensis — Prœtorium & curia Tornacensis. »
7. « Mons pietatis Tornaci. »
8. « Halla nova Tornacensis. »
9. « Cœnobium Sti Martini Tornacense. »
10. « Refugium S. Amandi in urbe Tornacensi. » (5)
11. « Cœnobium FF. Cruciferorum Tornaci. »
12. « *Munitissimæ Urbis ac arcis Tornacensis..... descriptio ichnographica* (sic) *per F. de Witt Amstelodami cum privilegio.* Gegraveerd en gekleurd.
13. « Mons pietatis Duaci. »
14. « *Dvacvm vulgo Douay* ; gegraveerd en gekleurd ; zonder onderteekening. Luidens de lijst der *Nondum missa* moest Dowaai omlijst worden door de kopersneden van verschillende andere zichten.
15. « Turconium vulgo Turcoing populosum in Insulensi castellaniá oppidum sub toparchià illustrissimi ducis de Havrech, e gente Croya. »

---

(1) Deze kopij bleef onbekend aan L. Quarré-Reybourbon, schrijver eener monographie : *Martin Doué, peintre, graveur héraldiste et généalogiste lillois.* (*Bull. Soc. d'études prov. de Cambrai*, 1905-6, afl. 9-12 en 1-2). De kaart, die noodzakelijk moet uitgevoerd zijn vóór 1638, vermits de maker en de uitgever in dat jaar sterven, werd herdrukt in verschillende uitgaven van de Blaeu's. De gemelde schrijver citeert er drie ; hij zelf reproduceert ze.

(2) Frederik de Witt, graveur en uitgever, gevestigd te Amsterdam. Mogelijk dat hij daar een tijd werkte voor H. Hondius ofwel voor de Blaeu's, zooals het vogelzicht op Doornik en op Rijsel schijnt aan te duiden. Hij richtte in 1648 eene werkplaats op voor eigen rekening. Hij graveerde ook nr 12, een plan van Doornik en misschien no 5 en 14. Zijn zoon was met hem werkzaam in 1698, stierf echter in 1701. De zaken werden voortgezet door Covens en Mortier ; in 1700 werd een catalogus opgemaakt van de Witt's stock.

(3) De uitgevers Blaeu hadden eene afzonderlijke werkplaats voor verluchters of « afzetters ». Het exempl. van de *Flandria*, in het fonds van Hulthem (koninkl. Biblioth. Brussel), is gansch gekleurd. Ook de Universiteits-biblioth te Gent bezit een dergelijk exempl. evenals de heer Bieswal, te Belle.

(4) Volgens F. van Ortroy, *Biogr. nat.*, 1903, XVII, kol. 820, komt zij reeds voor in zijn *Theatrum urbium Belgicæ Regiæ* (1644).

(5) Z. infra, onder du Plouich.

16. « Cominium Flandriae oppidum amœnissimum. »
17. « Castrum Cominiense. »
18. « Oppidum Lannoy. »
19. « Castrum de Lannoy cum oppido adjacente. »
20. « Municipium et baronatus de Mortaigne cum adjacente castello. »
21. « Prœtorium D. Baronis de Cuinchies in suburbano Duacensi. »
22. « Prœtorium D. Everardi de Boulongne, toparchae de Flines in castellania Insulensi. »
23. « Prœtorium de Seoyr in paroechia de Froyenne. »
24. « Castrum de Templeuve lez Dossemer gentis nobiliss. de Gantois, in Castellania Insulensi. »
25. « Prœtorium toparchæ de Wasnes, ex ill^ma^ gente Lanoyà, in parœchia de Toes-Flers. »
26. « Prioratus de Five juxta Insulas. »
27. « Prœtorium illustrissimi Domini Michaelis de Robles, comitis de Anappes, baronis de Billy &, in castellania Insulensi. »
29. « Prœtorium de Merlain, viri nobilis Joannis Francisci d'Oultreman, equitis, toparchae de Chastelet, et Joannae de Fourmanoir, conjugum, in parœcià de Jolain. »
30. « Castrum de Warcoing. »
31. « Castrum de Marquillies. »
32. « Het casteel van Croes. Castrum comitatus de Croix. Ill^mi^ D. Marchionis de Lisbourg, e gente Noyellà. »
33. « Arx de Estainbourg. »
34. « Prœtorium de Moroy, in paroecia de St Legier. » (1)
35. « Castrum vulgò La Mote, peculium abbatiae Elnonensis. » (2)
36. « Abbatia Flinensis monialium ordinis Cisterciensis. »
37. « Prœtorium viri cla^mi^ Danielis Catulle, Altae curiae de Helettin (sic voor Helkin), St Genois, Bossuyt &, ab actis et secretis. »
38. « Prœtorium illustris viri Domini baronis de Chin. »
39. « Florival in paroecià de Chin. »
40. « Prœtorium de la Pontenerie, in parochià de Roubaix, domini de Petit-Pas. »
41. « Domus de Lassus in paroechià de Chin. »
42. « Het casteel van Bruwel of Bruyelle. Arx viri illustris Jacobi Denbien, dicti de Kestergat, toparchae de la Bruyelle et Loysae Triest, conjugum. »
43. « Prœtorium D. J. B. Cuvillon, toparchae de Roncq, Tenquette, Navighem, Veldric, &. »
44. « Arx de Pecques, comitis Hoogstratani. »
45. « Prœtorium d'Esquelmes. »
46. « Prœtorium de Bettignies in paroechià de Templeuve. Domini de Esquelmes, e gente Bernardià. »
47. « Arx de Lannoy in paroechia de Hollaing, viri nobilis Simonis des Enffans scutiferi. »

---

(1) Jac. Goethals-Vercruysse heeft een teekeningetje nagelaten omstr. 1810 op een blad van zijn reisalbum gekrabbeld. Hij schreef er onder : « Mauroy au village de St. Léger ».

(2) Afgebeeld in Denis' op volgende bl. aangehaald werkje, p. 17.

48. « Arx Robacensis vulgó Roubaix. »
49. « Frenoyi Rubizelii dominium et prœtorium. »
50. « Refugium abbatiae beatae Mariae de Laude, Insulis. »
51. « Castrum Ulmense, vulgo Lomme. »
52. « Prœtorium de la Bourde in paroecia de Roubaix, domini de Nieuwenhove, e gente nobili de la Vichte. »
53. « Prœtorium viri nobilis D. Ruberti Ignatii de Hangovart, equitis, in paroechià de Linzelles. »
55. « Prœtorium de la Fontaine, ill^mi domini comitis de Houfalize, in parochia de Croix. »
56. « Monasterium Phanopinense, ordinis Canonicorum Regularum S. Augustini in castellanià Insulensi. »
57. « La ville et terroir de St Amand ». Eene kaart met omlijsting van munten, penningen, fiolen, opgravingsvoorwerpen, enz. : « Varia Romanae antiquitatis cimelia effossa in territorio Amandino a° 1634 et 1635 » ; men ziet er ook de wapens der abdij en van den abt Nicolas du Bois, met de deviezen : « Pacifice » en « Fraternitatem diligite » ; aan den bovenkant een fraai algemeen zicht der stede (1).
58. « Abbatia Sancti Amandi », zicht der abdij (0,91×0,41) ; onderaan links, de de vereenigde wapens der abdij en van haren heroprichter met de boven aangehaalde deviezen gevolgd van het jaartal « A° 1645 » ; rechts, twee kleine genieën, waarvan een de abdij met den vinger aanwijst, en de andere blaast in een hoorn, waaruit opborrelen de woorden : « Jubilate Deo » ; in het midden, de teekenaar, met den degen op zijde ; nevens hem, de Nijd met hangende borsten, en onder de voeten een wimpel met het opschrift : « Nolente invidià ». Volgens Cellier, zinspeelt die spreuk op den langen strijd dien de hersteller der abdij Nicolas Dubois te voeren had vooraleer zijn doel te bereiken. Deze teekening welke dikwijls aangehaald is in Sanderus' briefwisseling (2) werd in de 17e eeuw gegraveerd door J. Aveline voor de *Histoire de Saint Amand* van Landelin de la Croix (3).
59. « Castellum St Mauri abbatiae St Martini Tornacensis. »
60. « Castrum de Calonne, peculium abbatis S. Martini Tornacensis. »
61. « Arx La Plaigne. »
62. « Castrum de Mauritania, vulgo Mortaigne, illustris dominæ Joannae de Ligne. »
79. « Hasnonium, nobilis et antiqua ord. S. Benedicti abbatia in Hannoniae solo ad limitem Flandriae sita. »
80. « Viconia, vulgo Vicoigne, celeberrimum in comitatu Hannoniae ordinis Prœmonstratenis cœnobium. »

Sedert eene eeuw werden deze stukken voor het meerendeel gereproduceerd in plaatselijke monografiën. A. Bozière, in *Tournai ancien et moderne, 1864*, heeft er enkele van overgenomen (pl. XXIX, XXXIII,

(1) Cf. J. Desilve, *op. laud.*, p. 178, en Cellier, *op. cit.*, pp. 257-8.
(2) Zie blz. 103.
(3) In phototypogravure afgebeeld vooraan Ch. Denis, *Introduction à l'histoire de Saint-Amand en Pévèle*, Douai, 1905.

XXXV, XLV, XLVI). Getrouwe facsimiles op de ware grootte en met de hand gekleurd worden thans uitgegeven door L. Chamonin : *La Flandre Française au XVIIe siècle. Plans et vues de villes, châteaux et monastères de cette province, exécutés vers 1635 (?) sous la direction d'Antoine Sanderus, reproduits en facsimile. Texte traduit du flamand de l'édition de la Flandria Illustrata de Sanderus en date de 1735. Publiés par L. C.* — Lille. G. Leleu, libraire éditeur, 13, rue Neuve. In folio ; 12 afl., waarvan 6 zijn verschenen sedert 1889.

Wij hebben nog in enkele woorden de teekening te bespreken die hier gereproduceerd is, en die in de laatst gemelde uitgave hare plaats

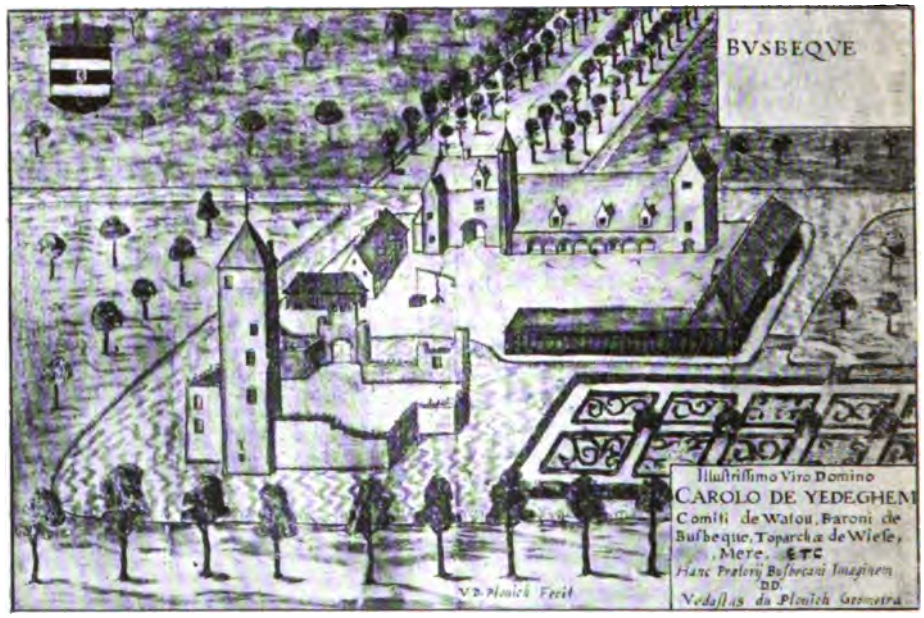

zou vinden, vermits het een origineel is dat het sinds lang verdwenen kasteel Bousbecque (Busbeke) voorstelt, eigendom in 1587-1591 van den aldaar geboren beroemden diplomaat Ogier Ghiselin gezegd van Busbeke. (1)

Ongetwijfeld is die teekening, welke in het prentenkabinet te Brussel berust (S. II, 38584) (2), vervaardigd geworden met het oog op de

(1) Bastaard van Joris Ghiselin, heer van Busbeke, en van Catherina Hespiel ; kocht in 1587 van zijn neef Karel van Ydeghem de heerlijkheid van Busbeke af. Zij ging echter terug op Karel over na Ogier's dood in 1591-2 ; en van hem op zijn zoon Jan van Ydeghem. Op de plaats van het kasteel, dat Ogier herstelde, is heden eene hoeve.

(2) Het zij ons vergund onzen hartelijken dank te betuigen aan den heer R. van Bastelaer, conservator, voor de welwillendheid waarmede hij dit origineel van du Plouich tot onzer beschikking stelde. Het werd aan de Kon. Bibl. geschonken in Januari 1888 door ridder Victor de Stuers, uit den Haag.

Gallo-Flandria. Wij hebben reeds gezien dat ze aangehaald is in de lijst der *Nondum missa sed suo tempore mittenda et sculpenda pro 3° tomo*; evenals in de formaten-lijst is zij daar opgegeven als tegenhanger van het zicht op Halewijn en moetende gegraveerd worden in-4°, het formaat van het origineel. De teekening, nog een werk van den landmeter Vedastus du Plouich, is op perkament (br. 0,254, h. 0,18), en met de pen gedaan, evenals de teekening van Zulte, maar daarbij met waterverf opgehaald. Ditmaal heeft du Plouich voluit zijn naam geteekend : « V. D. Plouich Fecit » ; als naar gewoonte heeft hij rechthoekige ruimten uitgespaard voor de opschriften ; aan de bovenzijde lezen wij : « Bvsbecque » en van onder de opdracht aan den kasteelheer : « Illuſtrissimo viro Domino Carolo de Yedeghem, Comiti de Watou, Baroni de Buſbeque, Toparchæ de Wieſe, Mere, etc. Hanc Prætorii Buſbecani imaginem. DD. Vedaſtus du Plouich Geometra » ; in den linker bovenhoek staat zijn wapen.

Karel-Frans de Ydeghem, baron van Busbeke, enz., was tevens heer van Wiese bij Aalst (het kasteel afgebeeld onder nr 69, Brusselsche verzameling 16823). Hij was de oudste der vijf kinderen van Jan de Ydeghem, grave van Watou, heer van Wiese, groot-baljuw der kasselrij van Ieperen, enz., en van Maria de la Vieſville, vrouwe van Northoute, gehuwd in 1612. De vader stierf op 8 September 1640, en liet aan Karel de baronie van Busbeke na. Deze huwde voor de eerste maal, in 1643, Magdalena de Croy, kanonikerse van Nijvel, en voor de tweede maal Anna, vrouwe van Noordschote en Melisat. Met schulden overladen en waarschijnlijk om zijne schuldeischers te verschalken, schonk hij, bij acte van 6 Maart 1646, de baronie van Busbeke aan Albert de Croy, grave van Meghem, zijn schoonbroeder. (1)

De teekening van du Plouich moet dus vervaardigd zijn tusschen 1640 en 1646, juist den tijd dat de afbeeldingen voor het 3e deel der *Flandria Illustrata* in voorbereiding waren.

Nu wij het einde genaderd zijn, in deze onze poging om de *Flandria Illustrata* te reconstrueeren zooals de schrijver die had aangelegd, moeten wij ons afvragen of uit het door ons verzamelde materieel het beeld oprijst van de twee onuitgegeven deelen zooals die zouden geweest zijn, moesten zij in druk verschenen zijn. Ongetwijfeld zal wel een arbeid, als dien wij ondernamen, nimmer volledig zijn ; toch mogen we bevestigen dat het aantal der opgegeven teekeningen niet te zeer onder de werkelijkheid blijft.

De beide uitgegeven deelen bevatten onderscheidenlijk 184 en 158 platen. En uit onze bescheiden zou blijken dat de *Paralipomena* minstens

(1) Th. Leuridan, *Statistique féodale du département du Nord. La châtellerie de Lille. Le Ferrain. (Bull. de la comm. hist. du départ. du Nord*, 1886, XVII, 32 en passim). Cf. Jean Dalle, *Histoire de Bousbecque*, Wervick, 1880.

69 en de *Gallo-Flandria* minstens (1) 180 platen zouden bevat hebben ; de verhouding is beteekensvol.

Voor de hand ligt nog eene andere overweging. Van het aanzienlijk materieel dat voor het 3e en het 4e deel bijeen gebracht werd, kennen wij nog slechts de 85 teekeningen en gravuren in het Brusselsch album, alsmede de teekeningen van de kasteelen van Zulte (Biblioth. te Kortrijk) en van Busbeke (prentenkabinet te Brussel). Is al het overige dan vernietigd voor immer ? Wij gelooven het niet. In zijn schrijven van 4 Maart 1645 drukte Sanderus zijnen uitgevers Blaeu op het hart de talrijke documenten hun door hem geleverd, toch zorgvuldig te bewaren. Ch. van Hulthem, wanneer hij de verzameling 16823 terugvond, meende te mogen besluiten dat de brand van 1672 in de drukkerij der Blaeu's niet zoovele schade had aangericht als men steeds gevreesd had. Nog werd door de ramp gespaard de prachtige collectie van 46 deelen fo, thans in de K. K. Hof-Bibliothek te Weenen (2) zijnde al het oorspronkelijk materiaal dat dienst deed voor het *Atlas major seu Cosmographia Blaviana*, welks 12 deelen in 1667 voltooid waren. De bestudeering van die ontelbare documenten, met ijver ondernomen door dr. Josef Mantuani zal wellicht nog wel eenige stukken aan het licht brengen die oorspronkelijk voor de *Flandria Illustrata* waren bestemd. Want reeds in 1649, wij zegden het reeds meermaals, ontleenden de

(1) Wij zeggen « minstens », want de geraadpleegde bescheiden zijn niet de eenige die inichtingen zouden kunnen verschaffen. Zelfs zouden onze opgaven met behulp vna enkele onrechtstreeksche gegevens aan te vullen zijn, zoo nl. voor Kortrijk, het Kortrijksche en voor den omtrek van La Bassée. Het treft ook dat de kasselrij van Gent zoo schamel geillustreerd is, vergeleken met andere minder aanzienlijke kasselrijen Nog geven te denken zekere bewoordingen die men in Sanderus' lijsten ontmoet, als : « multa in Wasia » en « item alie civitates et castellanie ».

(2) In 1711 was die collectie eigendom van Mej. van der Hem, te Amsterdam. De boekverkooper Adriaan Moetjens te 's Gravenhage, bracht ze onder den hamer in de maand November 1730 en gaf den catalogus uit met dezen titel : « *Atlas géographique et hydrographique, avec les plans, profils, vues, etc. des villes, bourgs, palais, antiquités, etc. par divers auteurs choisis. Ouvrage enrichi de quantité de cartes, de desseins, de plans, levez au crayon ou à l'Encre de Chine, ou au pinceau, avec beaucoup de pièces manuscrites en diverses langues, tant pour l'histoire que pour la géographie et la navigation. Cet Atlas se vendra publiquement à l'enchère dans la sale de la Cour, le .... novembre 1730. A La Haye, par Adrien Moetjens, libraire, chez lequel on pourra le voir avant la vente, MDCCXXX.* » De kostbare verzameling werd aangekocht door prins Eugeen van Savoye, voor de som van 22,000 gld., en zoo kwam ze in de K. K. Hof-Bibliothek te Weenen. (Cf. Baudet, *Leven en werken van Willem Jansz Blaeu*, Utrecht, 1871-2, blz. 109, 167-8).

De exempl. van dien catalogus zijn uiterst zeldzaam ; ter Gentsche Universiteitsbibliotheek is er geen. Wij hadden den catalogus gaarne geraadpleegd, die aanwijzingen van onderwerpen geeft, maar 't is ons niet mogen gelukken een exempl. op te sporen. Wat de studie van Dr. Josef Mantuani betreft, die arbeid is niet ver genoeg gevorderd, dan dat men zou kunnen nagaan al wat Blaeu aan Sanderus' werk heeft ontleend. — Men verlieze hier de overlating van 1641 niet uit het oog.

Blaeu's menigerlei aan Sanderus uitgegeven en onuitgegeven gebleven werk. (1)

Daarbij is het niet minder zeker dat Sanderus en zijne medewerkers tal van teekeningen, dubbelen en origineelen, behielden, en ook andere die, wanneer eens de uitgave stop gezet was, niet meer hoefden gezonden te worden aan de Amsterdamsche uitgevers. Wanneer nu Kerstiaan van Lom uit den Haag de nieuwe uitgaven der *Flandria* in 1732 en 1735 bezorgde, herinnert hij aan wat door Sanderus op bl. 38 zijner *Bibliotheca Sacro Profana* (Brugis M.DC.LVII) medegedeeld staat : « testatur paginà 38 sese scripsisse atque ad editionem parasse sequentia opera, quæ ubinam lateant hactenus ignoro ».

---

(1) In *Bibliotheca Belgica*, S 197 (28-9) wordt opgave gedaan van de kaarten die aan Sanderus ontleend werden voor het *Derde stuck* van J. Blaeu's *Grooten Atlas*. Ook vindt men daar de platen aangeduid die door Blaeu gebezigd werden voor zijn *Novum ac magnum Theatrum urbium Belgicæ regiæ*, 2 dln. op 27 Sept. 1649 voltooid. Die opgaven behoeven eenige aanvulling. Onze collatie verschafte de hier onder A en B vermelde zichten. Voor de onder C gebrachte blijft twijfel bestaan, daar vaste elementen van beoordeeling ontbreken.

A) Gravuren ontleend aan Sanderus' *Flandria Illustrata :*

I. Gandavum — Brugge — Ypra — Ostenda — Cortracum — Wacquen — Menina — Casletum — Furna — Alost — Belle — Berga St Winoci — Aldenarda — Teneramunda — Brouckburg — Dunkerque (2 kopersneden) — Nieuport — Dixmude — Grevelinga — Everghem — Vinderhaute — Lovendeghem — Zwynaerde — Blanckenberghe — Thorout — Lichtervelde — Ghistella — Boesinghe — Rollarium — Poteghem — Harlebeke — Thielt — Muelebeke — Ruysselede — Deinze — Yseghem — Dadizeele — Heule — Westoutre — Hazebrouck — Merville — Estaires — Watanum — Elverdinghe — Roesbrugghe — Loo — Sotteghem — Gavere — Ninove — Rotnacum — Hardessem (Erdershem) — Lokeren — St Nicolas — Rupelmonde — Temsche — Nieukercke — Vichte — Hondschoote — Pamele (Oudenaarde) — Warneton — Nieuwenhove (Steenwerck) — Poperinge — Wervick — Mullem — Liedekercke — Steenvoorde — Armentières (†) — Lessines (stad en kasteel).

II. Sluis — Philippine — Hulst — Axel — Liefkenshoek — Terneuzen (††).

B) Gravuren in groot formaat gesneden voor Blaeu volgens Sanderus :

Geeraardsbergen ; St Winocks-Bergen (abdij).

C) Gravuren bij Blaeu die misschien van Sanderus voortkomen (*) :

Nova arx Cortracensis, 1647 a Gallis extructa 1648 expugnata ab Hispanis — Watten (2 kleine gravuren in de plaat van Watten gewerkt, en getiteld : *Perfect caertjen vande gelegentheyt der landen tusschen Grevelingen, Duijnkercken en het fort van Waettene* en *Waettene.*) — Orchies — La Bassée — Arras — Saint-Omer — Hesdin (stad en beleg 1639). — Béthune — Teroana Morinorum metropolis olim diruta a Carolo V, Anno 1553. — Aire (stad en beleg 1641). — Valenciennes — Cambrai — Oostburg — Cadzand (**).

(†) In gravuur in de Brusselsche verzameling.

(††) De *Bibliotheca Belgica* vermeldt nog Ruyschuere (Sand. II, p. 458) dat wij niet hebben teruggevonden in ons exempl. van Blaeu.

(*) De gravuren van Rijsel, Dowaai en Doornik, in de Brusselsche verzameling 1682-3, zijn verschillend van de overeenkomende platen bij Blaeu. Men herinnere zich dat naar luid van het contract van 1634, Dowaai en Rijsel niet door Sanderus maar door den uitgever Hondius moesten geleverd worden. De teekeningen van Komen en Lannoy uit dezelfde verzameling zijn insgelijks verschillend van de zichten bij Blaeu.

(**) Zijn ook verschillend de platen van Aardenburg, IJzendijke en Sas-van-Gent.

Die werken zijn het o. a. waarover wij het gehad hebben in dit ons opstel, dat nog een laatste deel moet volledigen :

« Tornacum & Tornacensium &c ut ante » (i. e. MSS. cum figuris).

« Gallo Flandria, ſive Urbium Inſulae, Duaci & Orchiaci Descriptio, cum Territoriis ad eas spectantibus, MSS. cum figuris ».

« Schediasmata MSS. Paralipomenon Flandriae Theutonicœ, in duas partes divisa, cum figuris. »

« Res Bertinianœ, cum Epitome Rerum Teruanensium, & imaginibus, MS. »

Ten slotte is ons nog bekend dat men algemeen aan de dorpsheeren en verdere belanghebbenden nu eens « crayons » dan gegraveerde afdrukken aanbood van de hun in eigendom toebehoorende goederen.

En zoo bestaat er vrij ruime kans dat men gaandeweg uit openbare en private verzamelingen nog wel eenige van die verscholen « delineantien » zal zien opduiken (1).

Mogen die « membra disjecta » bij verloop van tijd talrijk aan het licht komen, tot groot voordeel onzer nationale icono-topografie en tot meerdere eer van den onvermoeibaren werker Antoon Sanderus.

Kortrijk G. CAULLET

(*Slot volgt*)

(1) Sanderus trok zich terug in de abdij van Affligem, ten jare 1661, hopende aldaar rust en tijd te vinden tot verdere studie en tot voltooiing zijner uitgaven. Wij hebben evenwel nergens eenig spoor ervan gevonden dat hij te Affligem bescheiden. de *Flandria* betreffende, zou nagelaten hebben. Wel is waar was hij destijds vooral werkzaam aan de *Chorographia Sacra Brabantiæ*. Tijdens de Fransche omwenteling, nl. op 30 Aug. 1794, werden enkele van de kostbaarste handschriften uit de abdij weggehaald door den volksvertegenwoordiger Laurent en naar Parijs overgebracht; in 1795 werden er nog andere door de Franschen buitgemaakt. (Cf. H. Hosdey, in *Messager des Sciences historiques*, LXI, 1893, pp. 461-4). Zouden documenten, voor onze opzoekingen van belang, zich bevinden in de rijke cartografische verzameling van de Bibliothèque Nationale? Naar ons ter plaats wierd medegedeeld, heeft men daaromtrent nog niets gevonden. Het beheer van kaarten en plans bezit echter nog geen Catalogus (cf. Albert Demangeon, *Les Sources de la géographie de la France aux Archives Nationales*, 1905, p. 25). Al wat wij nog toe in die richting konden te weten komen hebben wij te danken aan het aangehaald werk van graaf de Loisne. *Catalogue raisonné des cartes et plans de l'ancienne province d'Arras*; nl. hebben onze aandacht getrokken de nrs 410, 423, 456, 503, 523 en 155, alle met de hand geteekende plans, voor het meerendeel omst. 1645, den tijd waarin Sanderus werkzaam was. Die stukken betreffen Lens, Lillers, St-Omaars, St-Venant, Terouanne en Atrecht. Naar ons heer F. G. Kenyon welwillend mededeelde bezit het British Museum niets in dien aard.

OUDE HOLLANDSCHE ZEEVAART-UITGAVEN

I

De oudste uitgaven van het « Licht der Zeevaert »

Het jaar 1907 bracht eene zeer belangrijke vondst, eene tot dusver geheel onbekende Engelsche uitgaaf van het *Licht der Zeevaert* van Willem Jansz. Blaeu. Eerst kort vermeld in een prijscatalogus van Otto Harrassowitz te Leipzig (cat. 307, n° 55), ging het boek daarna over in het bezit van de firma Martinus Nijhoff, die er in haar December-catalogusje van *dernières acquisitions* eene eerste plaats aan gaf. Wij hebben daar nu de eerste werkelijk volledige beschrijving van het belangrijke werk van Willem Janszoon, en het kwam mij daarom als een plicht voor, ze aan de lezers van het *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* meê te deelen. Bij nadere overweging zag ik echter in, hiermeê niet te kunnen volstaan. Waarom zouden we deze Fransche beschrijving van eene Engelsche vertaling in ons Nederlandsche tijdschrift herhalen, en niet liever eene beschrijving in onze taal geven van de oorspronkelijke Nederlandsche uitgaaf? Deze is sinds twintig jaren in onze Amsterdamsche bibliotheek, en is toch zoo weinig bekend dat Harrassowitz zelfs na het inwinnen van een deskundig advies nog vermeldde dat niemand tot dusver een exemplaar gezien had.

Het is wel vreemd dat onze kennis van dit belangrijke boek zoo lang uiterst gebrekkig is gebleven. Terwijl van de zeeatlassen van Lucas Janszoon Waghenaer een aantal verschillende uitgaven sinds jaren bekend zijn, zoodat Tiele er in 1884 ten minste een vrij volledig overzicht van kon geven, wisten onze voornaamste bibliografen van dezen lateren atlas zoo goed als niets.

Waar het een werk van Willem Jansz. Blaeu geldt, raadpleegt men uit den aard der zaak allereerst het boek van Baudet (1), maar daar vindt men op blz. 54 het *Derde deel* beschreven, dat in 1621 in het licht is gekomen, terwijl van de beide eerste deelen alleen het jaar van uitgaaf vermeld wordt op grond van de dedicatie, waarvan in de *Resolutiën der Staten Generaal* van 25 April 1608 sprake is.

Tiele gaf in den *Gids* van 1872 eene bespreking van het werk van Baudet, later herdrukt in het vijfde deel van de *Bijdragen tot de geschiedenis*

(1) Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu door P. J. H. Baudet. Uitgeg. door het Prov. Utr. Gen. van kunsten en wetensch., Utrecht 1871.

van den Nederlandschen boekhandel. Daarin beschrijft hij voor het eerst een exemplaar van die beide eerste deelen, en wel een nadruk van 1625/27, aanwezig in de *Bibliotheca Thysiana* te Leiden. Hij maakte meteen de juiste opmerking dat het octrooi in 1606 aan WILLEM JANSZ. verleend voor « zeker zeekaertbouck » wel op het *Licht der Zeevaert* betrekking moest hebben. Toen hij twaalf jaren later (1884) zijne *Bibliographie van land- en volkenkunde* gaf, was hij weer iets verder, hij kon toen een uitgaaf van WILLEM JANSZ. zelf van 1620 vermelden.

Toch was sinds jaren in den *Navorscher* eene nauwkeurige titelbeschrijving van de eerste uitgaaf van het 1e boek afgedrukt, maar op eene zeer zonderlinge plaats, zoodat niemand er aan dacht ze daar te zoeken. Ook wie de beschrijving las, wist niet recht wat hij er aan had. Men vindt namelijk in den vijfden jaargang van den *Navorscher* (1855) een aantal kleine meedeelingen over JAN HENRICKS JARICHS V. D. LEY. Deze was « ontfangher Generael der ghemeene middelen van de uyt en invoerende goederen in Vrieslandt, Stadt Groninghen ende Omlanden », en tegelijk liefhebber van de zeevaartkunde. Hij meende een « generalen regel » gevonden te hebben voor de stuurlieden, om op zee door juiste berekening van de bij hun gissingen gemaakte fouten, tot eene goede plaatsbepaling te komen. Na een ongunstig advies van WILLEM JANSEN en eenige andere uitnemende deskundigen gaf hij om hen te bestrijden in 1615 een boek uit, getiteld *Het Gulden Zeeghel des grooten Zeevaerts*, waarbij zich later, toen hij in 't gelijk gesteld was, nog twee andere werken aansloten (1). Over dezen merkwaardigen strijd wisten tal van meewerkers aan den *Navorscher* iets meê te deelen, waarbij natuurlijk ook WILLEM JANSZ. herhaaldelijk genoemd werd, en het gevolg was dat een inzender die zich D. H. H. onderteekende, deze bijdrage (bijbl. p. lxiv) gaf:

« *Jan Henrich Jarichs v. d. Ley : Willem Janssen, boeckvercooper ende eertcloots beschrijver binnen Amsterdam*. In mijn bezit is het eerste vel van het : *Eerste boeck vant licht der Zeevaert* », enz. De titelbeschrijving is volledig, maar door den vreemden vorm der meedeeling is het *Licht der Zeevaert* bij V. D. AA en later ook bij BIERENS DE HAAN in zijn *Bouwstoffen voor de geschiedenis der wis- en natuurk. wetensch.* als een werk van VAN DER LEY vermeld. DOZY in zijn opstel van 1887 (2) haalt V. D. AA aan, en daar hij wel begrijpt dat het bekende *Licht der Zeevaert* bedoeld moet zijn, en het klaarblijkelijk vreemd vindt, V. D. LEY als auteur genoemd te zien, voegt hij er voorzichtig in een noot bij : « BLAEU was volgens eigen getuigenis ook auteur van dit werk ». Wij behoeven niet te twijfelen, VAN DER LEY zelf haalt in zijn *Gulden Zeeghel* bij het debat met BLAEU het *Licht der Zeevaert* meermalen aan, b. v. met deze woorden : « want het gheblijckt in zijn Licht der Zeevaert Fol. 39, dat hij.... » Er bestaat dus zeker

(1) Deze zeldzame boeken zijn in de Leidsche Universiteitsbibliotheek.

(2) *Tijdschrift v. k. Aardrijkskundig Genootschap*, 1887. Herdrukt in : *Bijdragen tot de gesch. v. d. Ned. boekhandel*, V.

geen werk van V. D. LEY met dezen titel, en de heer D. H. H. bezat stellig een vel van de eerste uitgaaf van WILLEM JANSENS werk, die door BAUDET en TIELE nog jaren lang te vergeefs is gezocht.

TIELE is ten slotte nog zoo gelukkig geweest het boek te kunnen aankondigen. NIJHOFF had het gevonden in een italiaanschen catalogus ; in de *Bibliographische adversaria*, 5e deel, werd toen een korte beschrijving van TIELE's hand opgenomen, met de meedeeling dat het boek ten slotte berustte in de Universiteits-bibliotheek te Amsterdam.

Zoo kon men meenen dat nu onze kennis van de verschillende uitgaven van het *Licht der Zeevaert* al vrij volledig was. Maar er bleef toch wel een merkwaardig verschil met WAGHENAER'S atlassen. Waarom zou WAGHENAER'S werk een kwart eeuw lang bijna jaar op jaar nieuw uitgegeven, en in vele talen vertaald zijn geweest, en zou BLAEU die toch ook wel wist dat het voor zeevaarders van belang is telkens het nieuwste te hebben, en ook dat vreemdelingen de Hollandsche zeeatlassen graag gebruikten, jaren lang slechts eene uitgaaf met het onveranderde jaartal 1608 te koop geboden hebben ? Hij zou dan den naam van een handig koopman nauwelijks waard geweest zijn. In verhouding tot gewone boeken is toch een nieuwe atlas-uitgaaf waarvoor men dezelfde koperen platen weer gebruikt, betrekkelijk minder kostbaar. Men behoefde zelfs niet eens den tekst altijd geheel nieuw te drukken, maar kon dikwijls nog met verbeteringen en toevoegsels werken. De nieuwe vondst doet ons nu duidelijk zien, dat BLAEU wel geregeld nieuwe bijgewerkte uitgaven zal gegeven hebben. Het boek brengt ons een nieuwen Hollandschen titel van 1610 en Engelsche ondertitels met het jaartal 1612.

Voor eene nadere bespreking is het echter wenschelijk dat eerst de uitgaaf van 1608 nauwkeurig worde beschreven. Dit is, zooals gezegd, nog nooit gedaan, BAUDET en TIELE geven trouwens in 't geheel geene compleete beschrijvingen ; uit welke kaarten de door hen vermelde atlassen bestaan, wordt niet eens aangegeven. Eerst nu is dit in den catalogus van NIJHOFF met zorg gedaan, daar zijn echter van de kaarten die alle de opschriften in twee talen hebben, de Fransche gegeven. Ik zal mij hier omgekeerd beperken tot de Nederlandsche.

Het *Licht der Zee vaert* door WILLEM JANSZOON [BLAEU], Amsterdam 1608, f° oblong, bestaat uit :

1° vier bladen voorwerk, waarvan het vierde met signatuur *3.

2° een *Corte ende clare Inleydinghe*, 52 genummerde bladzijden, sign. A-G, waarvan A-F elk van vier, G van 2 bladen.

3° het *Eerste boeck*, titel en 120 bladzijden met foutieve nummering tot 115, laatste bladzijde onbedrukt, sign. A-O, waarvan B zeven, O zes, de andere quaterns elk vier bladen hebben ; 19 gegraveerde kaarten, genummerd 1-19, alle op dubbele bladen.

Een zeevaartkundige, misschien Willem Jansz. Blaeu. Ontleend aan de titelprent van « Het Licht der Zeevaert ».

4° het *Tweede boeck*, titel en 130 bladzijden waarvan de laatste onbedrukt, met foutieve nummering tot 127 (in plaats van 129), sign. a-q, waarvan b zes, de andere quaterns vier bladen hebben; 22 gegraveerde kaarten, genumm. 20-41, waarvan 2 (35 en 38) op enkele bladen, de andere op dubbele.

5° een toegevoegd blad zonder nummering en signatuur.

1. *Het voorwerk.*

De titel luidt :

Het || Licht der Zee-vaert || daerinne claerlijck beschreven ende afghebeeldet || werdē, alle de Custen ende Havenen, vande Westersche, Noordsche, Oostersche ende || Middelandsche Zee'n. Oock van vele Landen, Eylanden ende plaetsen van Guinea, || Brasilien, Oost ende West-Indien. ||

Wt de alderbeste Zeebeschrijvers gheschriften (als Lucas Jansz. waghe || naer ende meer andere) eensdeels vergadert : maer uyt vele ervarene Zeevaerders || schriften ende mondtlijcke verclaringhen van alle verlopen ghebetert, ende met || veel nieuwe beschrijvinghen ende Caerten seer vermeerdert. Alles ghedeelt in || vier boecken, waer van ijders inhoudt voor elck uytghedruckt staet. ||

Hier zijn bijghevoeght (beneffens eene onderwijsinghe in de conste der Zeevaert) nieuwe tafelen van der || Zonnen declinatie, gherekent uyt de observatien van Tijcho Brahe, ende gherecht op de Meridiaen || van Amsterdam. Midsgaders nieuwe tafelen ende onderwijs van 't recht ghebruyck der || Noordsterre ende andere vaste sterren, alle Zeevarende luyden te nut ghedaen : ||

Door Willem Jans zoon. || (fileet) ||

Tot Amsterdam. || Ghedruckt bij

Willem Janszoon, wonende op 't water bij de oude || brugghe, inde vergulde Zonne-wijser. Anno 1608 ♌ ||
Met Privilegie voor zeven Iaren.

Deze titel is geheel in koper gegraveerd, aan weerszijden ziet men de wapens van Holland en van Amsterdam, beide bekroond en omgeven door een lauwerkrans. Onder het eerste een man in burgerkleeding met graadstok en passer in de hand, dus een zeevaartkundige, onder het laatste een zeeman met een dieplood. De zeevaartkundige stelt wellicht WILLEM JANSZ. BLAEU zelven voor ; ten minste ik zie eene duidelijke gelijkenis met het portret, dat bij BAUDET gereproduceerd is. Het onderste deel van de prent is een gezicht op Amsterdam van den IJkant. De afmetingen van de plaat zijn 27.5 × 25 cM. De prent is met weglating van den titel verkleind gereproduceerd in : *Amsterdam in de 17e eeuw*, afd. *Handel en nijverheid*, p. 181. Op de keerzijde staan twee gedichten van ZACHARIAS HEYNS, bovenaan een

Klinck-dicht op het Licht der Zeevaert.

Ghy die u in 't gheweldt Neptuni wilt begheven
In Thetis groen-blau schoot, in 't ongestadigh nat,
Ghy die te garen soeckt voor 'tlichaem eenen schat,
'T self stellend' in 't ghevaer, in Zee zijnd' onbedreven ;
Eer ghy de Zeylen hijst, gedenckt meer aen uw' leven,
Als op de gierichеyt, die nimmer en is sat :
Dit Boeck uw' Leydtsman zy, leest, siet, van bladt tot bladt,
'T is al tot uwer nut geteeckent en geschreven.
Soo ghy wilt Oost oft VVest, naer Moscou 't koude Landt,
Noorwegen, oft wel naer de VVest-Indische strandt,
Geen Stuerman en sal u tot geener stondt ontbreken :
Van klippen zijt ghy vry, van bancken, jae van 't zandt,
Zeylt zonder schroom door mist en donckerheden, want
In 't duyster wordt u hier des Zeevaerts licht ontsteken.
Recht moet recht zijn.

Z. HEVNS.

Daaronder een gedichtje van 8 regels *Tot den berisper*. In vele uitgaven van dien tijd vindt men dergelijke versjes om de kritiek van te voren terug te wijzen.

Het volgende blad bevat weder eene kopergravure, bijna even groot als de titelplaat (27 × 24.5 cM.) : bovenaan het *Licht der zeevaert* voorgesteld door een helder stralende lantaarn, tusschen zon en maan geplaatst, in het middengedeelte ziet men eene vloot op zee, met volle zeilen, en de Hollandsche vlag in top, rechts en links groote beelden van Neptunus en Aeolus in nissen, en onderaan een les in de zeevaartkunde, een levendig tafereel met 14 figuren, een leermeester en een aantal zeelieden die naar hem luisteren en volgens zijne aanwijzingen zeekaarten, globen

en instrumenten bestudeeren, en in een hoek twee schooljongens met het « A B C berdeken » (*Tijdschr.* 1907, p. 2) bij zich, die nieuwsgierig toekijken.

Of we ook in dezen zeevaartleeraar een portret vóór ons hebben? Het is niet met zekerheid uit te maken, maar het komt mij niet ondenkbaar voor, dat wanneer we het portret van ROBBERT ROBBERTSZ. kenden, we hem hier zouden terugvinden. De voorgestelde persoon is duidelijk verschillend van zijne toehoorders, het is naar mij voorkomt geen zeemanstype, en het is ook weer niet een deftig man als Ds. PETRUS PLANCIUS, maar juist iemand die huiselijk met zijne scholieren omgaat, zooals ROBBERT ROBBERTSZ. deed ; en we weten dat BLAEU hem kende en nog na jaren (1627) met hem correspondeerde, en daar IOAN BLAEU hem bij de bespreking van zijn brief aanduidt als « een man die de kunst der zeevaart wel verstond en anderen als meester daarin onderwees » kunnen we zeker zijn dat hij bij den vader, onzen WILLEM JANSZ., hoog aangeschreven stond. De onderste helft van de plaat wordt hiernaast verkleind weergegeven.

Op de keerzijde van deze prent staat een houtsnede, den Hollandschen leeuw in den tuin voorstellende, en daaronder het bekende klinkdicht van P. C. HOOFT *op het Licht der zeevaart*.

Het voorwerk bestaat verder uit een meedeeling van twee bladzijden, « Tot den goetwilligen leser » en een opdracht van twee bladzijden aan de Staten Generaal mitsgaders Prins Maurits. Blijkens de signatuur behoorde deze opdracht die achteraan staat, vóór het andere stuk te staan. Zij is gedateerd « in Amsterdam, den eersten Martij 1608 » en onderteekend WILLEM JANSSOON ; en ze bevat o. a. de meedeeling dat het octrooy voor dit werk aan den schrijver verleend is, nadat « by certificatien van verscheyden ervaren Stuerluyden ende anderen persoonen hun dies verstaende, Jae uyt ghetuyghenisse van LUCAS JANSZ. WAGHENAER selve, was vertoont het groote nut, t' welcke alle leergierighe Zee-varende Luyden meerder uyt desen Boecke (sonder roem ghesproken) als uyt allen anderen Boecken van dier materie voor desen in 't licht ghecomen, sullen halen. » Wij vernemen er ook uit dat « de twee resterende deelen van desen Boecke, tracterende van de Middellandtsche Zee, ende andere verde gheleghen Landen ende Eylanden » bij hem onder handen waren. Aan den « goetwilligen leser » deelt de schrijver mee, waarom na de werken « van LUCAS JANSZ. WAGHENAER, ALBERT HAYEN, WILLEM BARENTSZ. ende andere meer », hoe voortreffelijk die ook waren, toch weer een nieuwe zee-atlas dringend noodig is, en hoe hij van al die vroegere werken gebruik gemaakt heeft, om ook met hulp van de aanwijzingen van LUCAS JANSZ. WAGHENAER zelven nieuwe kaarten te geven, waarop zooveel mogelijk alle fouten verbeterd, en andere veranderingen juist aangebracht zijn.

Aan het slot deelt hij mee, dat hij « hier by ghevoeght » heeft « eene corte Onderwijsinghe in de Const der Zeevaert, daer inne grondtlijck

Een les in de zeevaartkunde.
Benedengedeelte van de groote prent van « Het Licht der Zeevaert ». (Verkleind).

gheleert werdt, alles wat een Zeevarendt Man uyt de *Astronomia* van noode is, in welcke dinghen tot noch toe groot misbruyck onder het Zeevarendt volck ommeghegaen heeft. Maer onnoodighe dingen, daer mede eenighe de Zeevaerders te vergeefs beswaren, hebben wy onghe-roert ghelaten : als, wat daer zijn de *Eccentricitates*, *Auges*, ofte *Apogaea* en *Perigaea*, de *Longitudo*, *Latitudo*, en de *Parallaxis* der Planeten ; alle welcke dinghen, ghelijck meer andere Astronomische hooghe speculatien, in de Zeevaert geen ghebruyck en hebben, en een Zeevarendt Man geen voordeel en connen doen.

Desghelijcx hebben wy voorby ghegaen, yet te schrijven van het vinden der lengde, datmen ghemeynlijck noemt *het Oost ende Vvest*, waer van eenighe hen roemen groote dingen daer in gevonden te hebben, Ja dat men zijnen wegh van Oost ende West soo seker can bevinden, als van Suyden ende Noorden : Maer alle 'tgene dat tot noch toe daer van in 't licht ghecomen is, en is niet alleen onnut, maar (soo men hem daer toe verlaten wilde) oock schadelijck ende bedrieghelijck, waer van wy in 't vierde Deel deses Boecx breeder dencken te schrijven, als oock wat nutticheyt een Stuerman mach ghenieten uyt de Naeldwijsinge ofte veranderinge der Compassen, waer op dese nieuwe vonden sonder grondt ghetimmert zijn. »

Dit laatste is eene regelrechte afwijzing van de bekende theorie van PETRUS PLANCIUS, in het boekje de *Havenvinding* door SIMON STEVIN uiteengezet. Of ook de afwijzing van andere « onnoodighe dingen daer-mede eenighe de Zeevaerders te vergeefs bezwaren » tegen hem gericht was zou ik niet kunnen zeggen, maar in 't algemeen komt BLAEU'S standpunt overeen met dat van ROBBERT ROBBERTSZ., die ook eenerzijds waarschuwde tegen de te geringe kennis van vele zeevarenden, die dachten dat de ondervinding op zee alles was, anderzijds tegen « nieuws-gierige instrumenten », en onzekere theorieen als die van de *Havenvinding*.

2. *De Inleydinghe.*

Het opschrift luidt in zijn geheel :

Corte ende clare Inleydinghe tot het ‖ verstant van de hemelsche *Sphaera* | in soo veele | als tot de conste ‖ der Zeevaert van noode is.

De tekst is in twee kolommen gedrukt, met Gothische letter, versierd met typographische randen en lijsten en met een enkele houtsnee-beginletter, en toegelicht met een aantal houtsnee-afbeeldingen en een paar beweegbare figuren. Ziehier de opschriften enz. der 25 capittels :

I. (bl. 1). Vande Polen der Werelt. Met een Exempel in houtsnee.
II. (bl. 2). Vande Linie Aequinoctiael.
III. (bl. 2). Vande Tropicken ende den Zodiaec. Met eene houtsnee.
IV. (bl. 3). Vande Loop der Sonnen.
V. (bl. 3). Vande declinatie der Sonnen / ende wat die is.
VI. (bl. 4). Hoemen alle daghen de perfecte declinatie der Sonnen vinden sal. Hierbij een Tafelken over de jaren 1605 tot 1628, aangevende welke

aren schrikkeljaren zijn, en als bladvulling een Zon in houtsnee, met Latijnsch bijschrift : Sol ad aspectum nunciat de glorioso Deo, quod instrumentum est admirabile, opus Altissimi. Daarna op vier bladen (bladz. 5-12) « de tafelen vande declinatie der Sonnen na den nieuwen style ». De vroegere tafelen waren namelijk door de onderzoekingen van TYCHO BRAHE zeer onnauwkeurig gebleken. « Waeromme wy van nieus (tot dienst van alle Zevarende.) uyt des voornoemden TYCHONIS BRAHAE aldercorrecste observatien (niet sonder groote moeyten ende neersticheyt) hebben gecalculeert ende gereeckent een geheel nieu Graed-boeck van vier Jaren, ende dat gerecht op den Meridiaen (dat is na de Lengde.) deser Nederlanden, welcke tafelen van declinatie sullen mogen dienen, sonder merckelijcke veranderinge, (ofte die den Zeevarenden Luyden hinderlijck is) voor de tijt van 25 iaren. » De vier tafelen — voor het eerste, het tweede, het derde jaer nae 't Schrickel-iaer, en voor het Schrickel-Jaer — bestaan elk uit 12 kolommen die twee bladzijden vullen. Elke bladzijde is door een typographisch lijstje omgeven.

VII. (bl. 13). Vande vaste sterren, hare declinatie, ende hoese in declinatie connen veranderen, daer neffens aenwijsinge hoemense licht sal leeren kennen. Hierin 25 afbeeldingen in houtsnee van de voornaamste sterrebeelden.

VIII. (bl. 20). Hoemen tot alle tijden des Jaers de uren des nachts sal vinden. Daarna op bladz. 21, « de figuere vanden nachtwijser ofte *Nocturlabium* » (beweegbaar).

IX. (bl. 21). Vanden *Horizon* ofte Sicht-einder. Met houtsnee.

X. (bl. 22). Vande *Meridiaen* ofte middagh-circkel.

XI. (bl. 22). Vande hoochte der Sonnen ofte Sterren, ende wat die is.

XII. (bl. 22). Hoemen de hoochte vande Sonne ofte Sterren sal meten ende bevinden. Met twee houtsneden.

XIII. (bl. 23). Hoemen een graed-booghe perfectelijck sal maecken ofte teeckenen. Met een groote houtsnee (bl. 24) en een omlijste tabel in drie kolommen (bl. 25).

XIV. (bl. 26). Van 't vercorten der graed-stocken, ende hoemen alle gebreken der graed-bogen helpen ende gemoeten sal. Met houtsnee.

XV. (bl. 26). Vanden Breedde der Landen.

XVI. (bl. 27). Vande Hoochte der Landen, ende wat die is. Met een beweegbare figuur (bladz. 28).

XVII. (bl. 29). Hoemen des polus hoochte sal vinden byde Sonne. Met zeven houtsneden.

XVIII. (bl. 33). Hoemen de hoochte sal vinden byde Sterren. Met houtsnee.

XIX. (bl. 34). Vande Noordt sterre, ende hoemen de hoochte daer by sal vinden. Met houtsnee.

XX. (bl. 37). Hoe veele mylen men op yder strecke moet seylen eermen een graed in hoochte wint ofte verliest, oock hoe veele mylen datmen alsdan is buyten den meridiaen ofte zuyd en noord-linie daer men af geseylt is.

XXI. (bl. 38). Wat een Stuyrman meer van node is te weten, met eene onderwysinge aan alle Jonge Zeevarende luyden, die begeerich zijn om Stuyrmanschap te leeren.

XXII. (bl. 39). Vande watergetyden, hoemen die na de Mane perfectelijck sal reeckenen. Hierbij : de tafelen van de water-getyden (bl. 40-44). Dan

de Maan in houtsnee, met bijschrift : « Luna a Deo constituta est, ad demonstrationem temporum. Psalm. 104. »

XXIII. (bl. 44). Hoemen de tijt vande nieuwe ende volle mane vinden sal. Hierbij « de Almanach van 10 Jaren gecalculeert op de Meridiaen van Amsterdam », loopende van 1607 (Nieuwen stijl) tot 1616 (bl. 45-50).

XXIV. (bl. 50). Hoemen tot alle tyden sal vinden de Nieuwe Maen ofte haren ouderdom, sonder hulpe van eenigh Almanach.

XXV. (bl. 51). Vande Pascaarten.

3. *Het Eerste boeck.*

EERSTE BOECK || VAN 'T || Licht der Zee-vaert, || Daer inne beschreven en afghebeeldt werden/ || alle de Custen ende Havenen vande Westersche Zee : namentlijck van Hollandt/ Zeelandt/ Vlaenderen/ || Vrancryck/ Spangien ende Barbarien tot ande Cap de Geer. || ITEM VANDE EYLANDEN VAN || Canarien, Madera, ende de Vlaemsche Eylanden. Mitsgaders || de voornaemste Custen van Yerlandt ende Enghelandt. || (*Houtsneevignetje*). || TOT AMSTERDAM. || Ghedruckt by VVillem Ianszoon woonende op 't water by || de oude Brugghe inde vergulde Sonne-wijser. Anno 1608. || Met Privilegie voor seven Jaren.

Op de keerzijde van den titel :

TAFEL || DES EERSTEN BOECX || Aenwysende in 't corte | wat in elck capittel || wert beschreven.

Onder deze tafel : Hier moet volghen de Caarte N° 1.

De tekst is ingedeeld in zeventien capittelen. In den regel behoort bij elk capittel eene kaart, maar bij cap. XII behooren de kaarten 12 en 13, bij cap. XIII ook weer twee : 14 en 15. Hier volgen twee voorbeelden van opschriften en indeeling van een capittel ; overigens zal de beschrijving van de kaarten voldoende de indeeling van de geheele Westersche zee doen zien.

Capittel I. Beschryvinghe vande Vliestroom ende Tessel stroom. Item hoemen het Vlie ende Tessel uyt zal zeylen.

I. Om van Amsterdam ende Enchuysen nae 't Vlie te zeylen. (bl. 1).
II. Hoemen van Enchuysen nae 't Vlie ende Texel seylen sal. (bl. 5).
III. Hoemen van de Coopvaerders Reede na Huysduynen ende voort de gaten van 't Tessel uyt zeylen zal. (bl. 6).
IIII. Hoemen de gaten van 't Vlie uyt seylen zal. (bl. 7).

Capittel XI. Beschryvinghe der Zee-custen van Algarve ende Andalusien tusschen de C. de S. Vincente ende de Strate Gibraltar gheleghen. Wat Havenen en Rivieren aldaer te beseylen, en wat Sanden, Baucken, Clippen ende andere Periculen daer te vlieden zijn.

I. De ghelegentheyt tusschen de C. Vincent ende C. Maria. (bl. 72).
II. Om van C. de S. Maria tot Saltees te zeylen. (bl. 72).
III. Om van Saltees nade Riviere van S. Lucas te seylen. (bl. 73).
IIII. Om van S. Lucas na Calis te seylen. (bl. 74).
V. Om van Calis malis door de Strate te seylen. (bl. 75).
VI. Wat Mane aen alle dese Custen hoogh water maect. (bl. 76).
VII. Hoe dese Landen van malcanderen zyn gheleghen. (bl. 76).
VIII. Hoe dese Landen ende plaetsen van andere plaetsen zijn gheleghen. (bl. 76).

IX. Op wat hooghten dese plaetsen gheleghen zijn. (bl. 76).

Dit laatste is meer dan capittel I een voorbeeld van de gewone indeeling, bepaald vindt men de laatste drie opschriften geregeld weer. Van cap. II af is de tekst van het geheele werk toegelicht door een groot aantal houtsneden, aanwijzende hoe de kusten zich vertoonen. Zoo vindt men in cap. XI vijf houtsneden met deze bijschriften :

Aldus vertoont de Caep Vincent alsse vyf mylen noordwest van u leyt.

Als de C. Maria noordoost ten noorden van u leyt, soo isse aldus ghedaen.

Alsmen na Calis seylt, ende den Granaetberch oost van u comt te staen, soo isse aldus ghedaen.

Aldus vertoont hem de Spaensche Cust alsmen buyten de Straet is, als de noorthoeck ontrent vyf mylen n. ten o. ende de binnenste hoeck n. o. van u leyt.

Als Tarifa noorden van u is, soo vertoont hem tlandt aldus, ende den hoeck van Gibraltar leyt dan noordoost van u.

Op blz. 115 onder cap. XVII staat : Eynde des Eersten Boecx. Daaronder nog een krulfileet, die tal van malen aan 't eind der capittelen als bladvulling dient.

De kaarten behoeven hier niet nader besproken te worden, zij waren door de latere uitgaven reeds bekend, en cene bespreking en vergelijking met de oudere kaarten van Lucas Waghenaer en Willem Barendsz., waarvan ze in aard en uitvoering niet wezenlijk verschillen vindt men bij Baudet l. c., p. 68-72. Hier volgt dus alleen van elke kaart het Hollandsche opschrift, de eerste drie volledig, de latere verkort. Graveursnamen of jaartallen trof ik niet aan.

1. (vóor bl. 1). Caarte vande Zuyder-zee, en van de vermaerde Stromen ende Gaten van 't Vlie ende Texel, wat zanden, platen, drooghten, diepten, ende ondiepten daer in gheleghen zijn, ende hoemen die zoo in 't op als afzeylen schouwen ende mijden zal.

2. (tusschen bl. 9 en 10). Pascaarte van Hollandt Zeelandt ende Vlaenderen, van Texel af tot deur de Hoofden, toonende de rechte gheleghentheyt aller gaten, Zanden, bancken, diepten ende ondiepten aldaer gheleghen, nieulijcx beschreven door Willem Jansz.

3. (bl. 22-23) Beschrivinge der Zeecusten van Picardie ende Normandie. Item de ghelegentheijt aller Rivieren, Reeden ende Havenen, tusschen Cales ende de Kiscassen ghelegen, watmen aldaer te ontmoeten ende waermen hem voor te wachten heeft, van nieus op veel plaetsen seer gecorrigeert ende verbetert.

4. (bl. 28-29). Pascaarte vande Zeecusten ende landen van Normandie ende Bretaigne, tusschen de Cabo de Hagu westwaert tot om Heijssant ende de Zeijms,...

5. (bl. 40-41). Eygentlijcke afbeeldinge der Zeecusten van Bretaignen ende Poictou, tusschen de Semse ende het eijlant van S. Martin..,.

6. (bl. 46-47). Afbeeldinge der Zeecusten van Vrancrijck, van Olone af zuijdwaert tot Baijone, voort de custen van Biscaijen tot aende C. de Machiçaca,...

7. (bl. 52-53). Pascarte van Biscaijen, afbeeldende de rechte gelegentheijt der Zeehavenen ende custen tusschen de C. Massichaco ende de C. de Pinas gelegen, ..

8. (bl. 56-57). Pascaarte van de Zeecusten van Galissien, tusschen de C. de Pinas, ende de C. de Finisterre,...

9. (bl. 62-63). Pascaarte van een deel der Zeecusten van Gallissen ende van Portugal gelegen tussen de C. de Finisterre ende de Barlengas,...

10. (bl. 68-69). Pascaarte van de Zeecusten van Portugal tusschen de Barlenges ende de C. de S. Vincente geleghen, vertoonende nae 't leven de ware geleghentheijt vande vermaerde Riviere van Lisbona,...

11. (bl. 72-73). Afbeeldinghe der Zeecusten, tusschen de C. de S. Vincente ende de Strate van Gibraltar : als een deel van Algarve, de groote Condaet, ende de custen van Andalusien,...

12. (bl. 76-77). Eijgentlijke vertooninge der westcusten van Barbarien, tusschen de Strate van Gibraltar ende de C. de Cantin,...

13. (bl. 76-77). Afbeeldinge nae't leven der Zeecusten van Barbarien, van de C. de Cantin zuijdwaert tot verbij de C. de Geer, mitsgaders de gelegentheijt van 't eijlant Mogador,...

14. (bl. 80-81). Pascaarte vande Eijlanden van Canarien,...

15. (bl. 80-81). Pascaarte vande Eijlanden van Madera ende Porto Santo,... Op hetzelfde blad drie kleinere kaartjes : 1° Afbeeldinghe nae 't leven van de Reede voor de stadt Angra aen 't Eylant Tercera. 2° Sanct Michiels. 3° (in medaillonvorm) De Suydt hoeck van het Eylandt Fayal.

16. (bl. 88-89). Beschrijvinghe der Zeecusten vande Zuijdsijde ende Oost-zijde van Yerlant van de C. de Clare Oostwaert verbij de Eijlanden van Saltez. Noordtwaert tot aen Dondalck,... Op hetzelfde blad een carton : Afbeeldinghe van de twee voornaemste Havenen op de west custe van Yerlant, als Lemrick ende Galwaij,...

17. (bl. 94-95). Pascaarte van het vermaert Canael van Bristou, vertoonende aent Zuijden de Zeecusten achter Engelant, vande Sorlinghes af tot Bristou toe. Item aan 't Noorden de Custen van bijna geheel Wals Engelandt, met een deel van Yerlant.

18. (bl. 100-101). Eijgentlijck beworp nae 't leven van alle Havenen, Gaten ende Reeden, gheleghen aen de Zeecusten van Engelandt, tusschen Engelandts eijndt, ende Poortlandt, oock vande rechte gelegentheijdt van de Sorlinges,...

19. (bl. 110-111). Vertooninghe nae 't leven vande Zeecusten van Engelant tusschen Poortlant ende Doveren, ende voort Noortwaert tot het Voorlant. Item van de gelegentheijt der Engde tusschen Vranckrijck ende Engelant,...

4. *Het Tweede Boeck.*

TWEEDE BOECK ‖ VAN 'T ‖ Licht der Zee-vaert, ‖ Daer inne claerlijck afghebeeldt ende breede- ‖ lijck beschreven wert / alle Custen / Havenen ende Eylanden / van de Noordsche ende Oostersche Zeen : als van Vries- ‖ landt / Jutlandt / Denemarcken / Pomeren / Pruyssen / Lijflandt / Sweeden / ‖ Noorweghen / Laplandt / ende Moscovien. ‖ Item de Noord ende Oost-custen van Schotlandt ende Enghelandt, ‖ met de Eylanden daer om ende aen ‖ gheleghen. ‖ (Houtsneevignetje) ‖ TOT AMSTERDAM ‖ By Willem Janszoon, wonende op 't water inde vergulde ‖ Sonne wijser. Anno 1608. ‖ Met Privilegie voor seven Jaren.

Op de keerzijde van den Titel : TAFEL DES TWEEDEN BOECX. ‖ Aenwysende cortelijck het inhoudt ‖ van yder Capittel.

De tekst is ingedeeld in negentien capittelen, waarvan er twee (XIII en XIV) elk twee kaarten hebben. Ook hier zijn tal van houtsneden in den tekst. Na wat over het eerste boek gezegd is, behoeft hier overigens niets meer meegedeeld te worden, dan de Hollandsche opschriften van de kaarten.

20. (vóor bl. 1). Nieuwe beschrijvinghe van alle de Eylanden ende Gaten der Zee, die gheleghen zijn langs de custen van Vrieslandt Groeningerlandt, Embderlandt etc. van Vlielandt af tot de Elve toe, nu nieulijcx na hare jegenwoordighe gheleghentheyt perfectelijck beschreven door Willem Jansz. Anno 1607.

21. (bl. 16-17). Pascaarte vande westcuste van Juthlant ende Holsterlant vertoonende de ghelegentheijt van de Reviren de Elve de Eijder ende de Hever, Voort alle de Jutsche Eijlanden ende alle Zeegaten tusschen de Elve ende den Reefhorn geleghen,...

22. (bl. 24-25). Ware afbeeldinge der Zeecusten vant noorder deel van Jutlandt vanden doodenbergh af tot om den hoeck van Schagen,...

23. (bl. 30-31). Pascaarte vande Belt, verthoonende de Oostersche Zeecusten van Iutlandt, de gelegentheijt vande Melversondt, Wedersont. Item aller Eijlanden,...

24. (bl. 36-37). Beschrijvinghe vant zuijder deel vande Belt, en hoemen de Custen van Mekelenborch Pomeren, met de Landen daer tegen over tusschen Femeren ende Bornholm geleghen beseijlen... sal.

25. (bl. 42-43). Pascaarte van een deel der Oost Zee, tusschen Bornholm ende der Memel, vertonende de ware gelegentheijt der Zeecusten van Pruijssen, Cassouben, ende Pomeren,...

26. (bl. 46-47). Afbeeldinghe der Zeecusten van Coerlant ende Lijflant met alle de eijlanden ende Inwijcken tusschen de Memel ende Revel aende selve custen geleghen....

27. (bl. 54-55). Beschrijvinghe vande wonderlijcke gebroocken custe van Oost-Vinlant. Item vande noordelijcste deelen van Lijflant, ende de custen van Ruslant aen 't uijterste vande Ooster zee geleghen,...

28. (bl. 58-59). Afbeeldinghe van de wonderlijcke ghebrooken Zeecusten van Sweden ende van Schoonen, van benoorden Stocholm af tot verbij Valsterboen, Item vande Eijlanden aldaer, als Gotlant, Oelandt, Bornholm, ende andere aen dat selve vaerwater gheleghen.

29. (bl. 64-65). Pascaarte van 't Schagher rack, vertoonende van Schaghen ende Maesterlandt af door de Sondt tot om Valsterboen toe, alle de gelegentheijt der Zeecusten van 't Lant van Noord'oosten, Halant, Schoonen ende Zeelant,...

30. (bl. 74-75). Eijgentlijcke beschrijvinghe der Zeecusten van Noorweghen, tusschen der Neus ende de Paternosters, met alle havens daer tusschen beijden, geleghen, daer beneffens de Custe van Jutlandt vande Holms aff tot om Schaghen,...

31. (bl. 82-83). Pascaarte van Noorweghen, vertoonende de Zee-custen geleghen tusschen der Neus ende Berghen, met alle hare wonderlijcke clippen rudsen ende menichte van Eijlanden...

32. (bl. 86-87). Beschrijvinge der Zeecusten van Noorweghen, geleghen tusschen Berghen ende Dronten,...

33. (bl. 90-91). Pascaarte vant Noordersche deel van Noorwegen van Dronten aff tot om de Noortcaap toe, met alle de eijlanden...

34. (bl. 96-97). Pascaarte van een deel van Noorweghen ende van Laplandt, vertoonende eijghentlijck de gheleghentheijt der Zeecusten die tusschen de Noortcaap ende de mondt vande witte zee zijn gheleghen. Deze kaart heeft drie cartons : Ghelegentheijt van 't Eijlandt Kildijn. Afbeeldinghe van Kegro ende Laus. Ontwerp van 't Eijlandt Warhuijs...

35. (een enkel blad tusschen bl. 98 en 99, met den titel alleen in het Hollandsch). Eyghentlijcke afbeeldinghe van de Riviere van Kola, met alle Eylandekens clippen ende Reden daer in gheleghen. Item [twee cartons] de gheleghentheyt van Swetenoes ende Lombascho.

36. (bl. 100-101). Pascaarte vande witte zee,... Hierop een carton : Afbeeldinghe vande Riviere van Archangel vande mont af totte stadt Archangel ofte S. Michiel toe.

37. (bl. 106-107). Twee kaarten op één blad : Eijgentlijcke afbeeldinghe vande Eijlanden Hitlandt anders Scetlandt, Fulo, ende Faijerhil... — Pascaarte vande Eijlanden van Fero ofte Farre,...

38. (bl. 110-111). Een enkel blad : Pascaarte, verthoonende in wat ghestalte de Eylanden (Hebrides ghenaemt) achter de noordwesthoek van Schotlandt gheleghen zijn.

39. (bl. 112-113). Ware afbeeldinghe vande Oostelijcke Zeecusten van Schotlandt,...

40. (bl. 116-117). Eijgentlijck ontwerp van de Noortcuste van Engelandt, tusschen Jarmuyen ende het Coggen eijlandt,...

41. (bl. 122-123). Ware afbeeldinge der Zeecusten van Engelant gelegen tusschen Doveren ende Iarmuijen, waerinne beneffens alle andere havenen,... oock vertoont wert de gelegentheijt vande mont der vermaerde Riviere van Londen, .. (De laatste op een karton).

5. *Het toegevoegde blad.*

Hierop leest men met groote letter :

Willem Jansz. aen alle verstandighe opmerckende Stuerluyden, ende Liefhebbers der Zeevaert.

Aen u gunstighe vrienden werdt by desen vriendtlijck versocht : Soo by V. L. eenighe missinghen in dit werck bevonden werden, het zy dat die nu tegenwoordigh daer in mochten wesen, (want ter Weerelt niet volmaects van ons ghewracht en werdt) ofte dat t'ghene hier beschreven is, in toecomende tijdt door eenighe verloopen veranderde : dat ghy, t'ghene V. L. wel bekent is, ons oock wilt bekent maken, 't zy mondelijck ofte by gheschrifte, wij willen dat tot onsen costen altijt helpen ende verbeteren, ende uwe moeyte daeromme ghedaen met alle behoorlijckheyt geerne loonen.

Op de keerzijde staat een Extract uyt de Privilegie, waarvan de wezenlijke inhoud reeds bekend was uit de Resolutien der Staten Generaal. Zie Baudet, p. 155. Het octrooi is den 27 Februari 1606 verleend aan Willem Jansz. Caert. maker tot Amsterdam, voor zeven jaren, en betreft « sekere Zeecaert-boeck, by hem by een ghestelt ende vergadert, bequaem ende voorderlijck tot de Zeevaert, mitsgaders sekere nieuwe Pascaerte, by den selven nieuwelijcx ghesneden,

ende by CORNELIS DOEDSZ. van Edam gheinventeert, inhoudende de Navigatie van de Ooster, Wester, ende Middellandtsche Zee. » Ook het uitgeven of invoeren van vertalingen wordt uitdrukkelijk verboden. Het stuk is onderteekend : I. VAN OLDENBARNEVELT. || Ter ordonnantie van de voornoemde Heeren Staten C. AERSSENS.

IN HOEVER IS DIT DE EERSTE UITGAAF?

Het hier beschreven exemplaar kunnen we stellig het oudste tot dusver bekende noemen, en we kunnen het ook zonder aarzeling als een vertegenwoordiger van den eersten druk van het *Licht der zeevaert* aanduiden. Toch is het zeer wel mogelijk dat er nog exemplaren, 't zij van den geheelen atlas, of van een of ander deel voor den dag komen, die wezenlijk van het beschrevene verschillen, en die ouder zijn. Bij de beschrijving zijn ettelijke bijzonderheden of slechts terloops aangeduid, of niet vermeld, ten einde ze hier in onderling verband te kunnen behandelen, die zeer duidelijk aanwijzen dat het werk reeds verschillende wijzigingen ondergaan heeft. Enkele hiervan kunnen aangebracht zijn nadat het werk in zijn geheel met de drie titelbladen met het jaartal 1608, en met de van datzelfde jaar gedateerde opdracht in het licht was gekomen. Andere zijn vrij zeker reeds vroeger gemaakt en wijzen er op dat misschien reeds vóór de compleete uitgaaf van dit eerste en tweede boek gedeelten afzonderlijk in het publiek zijn gebracht.

Op bl. 50 van het eerste boek en op bl. 49 van het tweede boek zijn door overplakking wijzigingen in den tekst gebracht, in beide gevallen waarschijnlijk verbeteringen met eene kleine uitbreiding. Op de eerstgenoemde plaats zijn drie regels met kleinere letter gedrukt om met de plaatsruimte uit te komen (Cap. VI, III Om de Gaten van Accason, Bayone ende S. Jan de Luz te beseylen). De overplakking in het tweede boek is iets grooter — ongeveer de lengte van een kolom — en bevat twee houtsneetjes ; hier schijnen, zonder dat een kleinere letter noodig was, een paar regels gewonnen te zijn (Cap. VII, II Om van Domesnes na Ryghe ende Parnout te seylen).

Deze wijzigingen kunnen zeer wel na uitgaaf van den compleeten atlas van 1608 aangebracht zijn in de nog onverkochte exemplaren.

Anders staat het echter met de belangrijke wijzigingen die ik na nauwkeurige bestudeering van het boek op drie plaatsen meen te kunnen aanwijzen.

In de *Inleydinghe* trokken twee bijzonderheden mijne aandacht, vooreerst dat de eerste twee bladen, A1 en A2 van ander, zwaarder papier zijn, en door den tijd minder geel geworden zijn dan wat er volgt, en vooral dat ze niet zooals anders geregeld het geval is, op hetzelfde blad gedrukt zijn met de beide volgende, maar aangeplakt zijn op de stroken die van twee vroegere weggesneden bladen gespaard schijnen

te zijn. Ten tweede is het merkwaardig dat het tabelletje dat de schrikkeljaren aanwijst (bl. 4) begint met 1605, en dat in overeenstemming daarmee de declinatietabellen (het *graed-boeck*) beginnen met « het eerste jaer nae 't schrickel-iaer (bl. 5 en volgende). De *Almanach* (bl. 45 en v.) daarentegen begint met 1607.

Mogen we hieruit besluiten dat het *Graed-boeck* reeds in 1605 is uitgegeven, en daarna in 1607 of 1608 is uitgebreid tot een inleiding voor den zee-atlas, en dat bij die gelegenheid de aanvang eenige wijziging noodig had? Ik zou het niet zeker durven zeggen, we weten uit de *Resolutien* (BAUDET, bl. 154), dat WILLEM JANSZ. in 1605 octroy heeft gekregen voor de uitgaaf van een « Nieuw graetbouck nae den ouden styl vuyt de aldercorrecste observatien van den vermaerden astronomo Tycho Brahe », en nu kan het best op eene practische overweging berusten, dat het graadboek naar den nieuwen stijl in onze *inleidinge* over dezelfde jaren loopt, als zijn voorganger. Voor de *inleydinghe* beperk ik mij dus liever tot het meedeelen van wat ik waarnam, zonder gevolgtrekkingen te maken.

Minder aarzelend meen ik echter te mogen wijzen op eene veranderde redactie van capittel I en II van het *eerste boeck*, en van capittel I van het *tweede boeck*. In beide boeken begint de derde quatern (C) met bladzijde 17, in het *eerste boeck* gaan daaraan echter elf bladen, dus 22 bladzijden vooraf, in het *tweede boeck* tien bladen, dus 20 bladzijden ; de schijn is in beide gevallen gered door het titelblad (A 1) buiten de nummering te laten en enkele *bladen* te nummeren in plaats van de *bladzijden*. Dit wijst op eene uitbreiding van den tekst in boek I met drie, in boek II met twee bladen. De zoo uitgebreide capittels behandelen de vaart op de Zuiderzee en op de kusten van de Noordzee, westwaarts tot de kust van Vlaanderen, oostwaarts tot de Elbe. De omwerking is dus eene ernstige poging om vooral de Nederlandsche kusten met meer zorg en uitvoerigheid te beschrijven. Terwijl we dit feit vaststellen, kunnen we meteen uitmaken dat we met eene wijziging te doen hebben die niet na de uitgaaf van den atlas gemaakt is maar daarvóór. Immers in de meedeeling « Tot den goetwilligen leser » waar WILLEM JANSZ. met alle waardeering voor de werken van zijne voorgangers te kennen geeft dat het *Licht der zeevaert* deze toch weer overtreft, wijst hij bepaald de wijzigingen aan die voor deze kusten noodig waren gebleken.

Nu is oock elck Zeevarendt Man wel bewust, hoe seer sommighe gaten der Zee metter tijdt verloopen en veranderen, besonder op dese Landen van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt : de welcke oock het meestendeel soo seer verandert zijn, sedert die by de voorsz. Autheuren laetst zijn beschreven, dat eenighe geen ghelijckenisse daer van behouden en hebben, andere bynae verdorven, ende sommighe gantsch te niet ende verstopt zijn : Want het Noorder gat, dat van WAGHENAER ende ALBERT HAYEN werdt beschreven het beste gat van 't Vlie te wesen, is nu ter tijdt heel anders uytstreckende, ende daer beneffens soo verloopen, dat het niet dan van cleyne Schepen can ghebruyckt

worden. De Noorder Elve, die van haer beschreven werdt een diep ende schoon gat te wesen, is ook geheel tot niet: Maer in plaetse van dien is de Suyder Elve met een schoone diepte weder doorgebroken. Item, de plaetse daer noch binnen weynigh Jaren den Thoren op Huysduynen heeft gestaen, die leyt nu soo verre in Zee, dat gheladen Schepen daer over henen het Tessel uyt en in zeylen, etc. Waer over soodanighe beschrijvingen nu ter tijdt niet alleen onbequaem en zijn, maer seer schadelijck, soo men hem daer nae soude willen reguleren.

Er is m. i. geen twijfel of de nieuwe redactie van de eerste capittels der beide boeken moet samenvallen met het schrijven van dit stuk, dat op hetzelfde blad gedrukt is met de dedicatie van 1 Maart 1608. Dan valt zij ook samen met de uitgaaf van 1608, en blijkt het dus dat dit slechts betrekkelijk een eerste uitgaaf is. Letten we er nu op dat het privilegie voor zeven jaren reeds den 27 Februari 1606 verleend is, en bedenken we dat het wel niet het doel van den uitgever geweest zal zijn een privilegie van zoo korten duur nog voor twee volle jaren ongebruikt te laten, dan is m. i. de waarschijnlijke gang van zaken deze.

In 1606, spoedig na het verkrijgen van het privilegie zal WILLEM JANSZ. zijn *eerste boek* en daarna zijn *tweede boek* in het licht gegeven hebben. Intusschen zal hij zijn in 1605 verschenen *graadboek* omgewerkt hebben naar den nieuwen stijl en wellicht uitgebreid zoodat het een geschikte inleiding voor den atlas werd. Tegelijk zal hij deze waar de praktijk de wenschelijkheid er van toonde, hebben herzien, met name de hoofdstukken die de Hollandsche zeegaten behandelen. Ook kaart 20, de eenige die een jaartal — 1607 — heeft, zal van deze herziening dateeren. Den aldus bijgewerkten atlas zal hij, nu voor 't eerst als een geheel, met gegraveerden titel en voorwerk, en met opdracht aan de Staten Generaal, hebben uitgegeven. De kleine verbeteringen door overplakking kunnen wel tegelijk met de grootere wijzigingen zijn aangebracht, maar kunnen ook van iets lateren datum zijn; in elk geval zijn ook die vóór 1610 gemaakt, want anders zou onze atlas niet het titelblad met het jaar 1608 hebben, maar het gewijzigde dat de nieuw ontdekte atlas met Engelschen tekst ons heeft aangebracht.

DE ENGELSCHE UITGAAF.

Het nu gevonden exemplaar bestaat uit :

1° Als voorwerk, los bijgevoegd, alleen de beide platen, juist zooals ze hiervóór beschreven zijn, behoudens de verandering van het jaartal 1608 op den titel in 1610. De keerzijde van beiden is onbedrukt gelaten.

2° A breef and short || introdvction for the || vnderstanding of the Celestiall Sphaere, as farre as it concerneth the || Art of Seafaring. ||

Het tabelletje op bl. 4 loopt over de jaren 1612-1631, de declinatietabel (bl. 5-12) begint in overeenstemming hiermee met het *leap year*, de afstanden

zijn overal herleid van mijlen tot leagues (3 m. = 4 l.) evenals trouwens in den atlas zelven, de almanak (bl 45-50) loopt van 1611-1620. Overigens is het geheele stuk letterlijk vertaald. Weggelaten zijn eenige overtollige sieraden : het Latijnsche bijschrift bij de zon, de lijstjes om de tabellen, de maan op bl. 44 met het Latijnsche bijschrift. De houtsneden zijn overigens dezelfde.

3° The first booke || of the || light of navigation || vvherein are described and dravven || all the Coasts and Havens of the West Seas : as of Holland, Zealand, || Flanders, France, Spaine and Barbarie. || Also || Of the Islands of Canaria, Madera, and the Flemish Ilands : Together with the South and VVest || Coasts of Ireland and England. || (kleine houtsnee : schepen op zee met zon, maan en sterren) || At Amsterdam || Printed by VVilliam Johson, dwelling upon the Water, by the Old Bridge, || at the Signe of the Golden Son-dyall. Anno 1612. ||

4° The second book || of the || light of navigation || vvherein are described all the coasts || Havens and Ilands of the North and East Seas : || As, of Friesland, Iutland, Denmarke, Pomerland, Prussia, Leefland, Sweathland, || Norwaie, Lapland and Muscovia. || As also || all the North and East Coasts of Scotland and England || (dezelfde kleine houtsnee) || At Amsterdam || (hetzelfde adres). A° 1612. ||

De *introduction* heeft 26 bladen, het eerste boek 58, het tweede 60. Signatuur van *Introduction* en boek I : A-X, van boek II : Aa-Pp. De kaarten met Hollandsche en Fransche opschriften, en de houtsneden in den tekst zijn dezelfde als die van het hiervóór beschreven Hollandsche exemplaar.

Blad voor blad de beide exemplaren vergelijkende merkte ik nog de volgende bijzonderheden op :

Op bl. 48 van het eerste boek in het Hollandsche werk is een houtsneetje bij het afdrukken vergeten, in het Engelsche (bl. 51) staat het op zijne plaats.

Op de beide door overplakking gewijzigde plaatsen volgt de Engelsche vertaling — wat trouwens van zelf spreekt — den gewijzigden tekst.

Op bl. 104 (1e boek, Eng.) is in plaats van de houtsnee-afbeelding van het land beoosten Plymouth een houtsnede van de vorige bladzijde herhaald.

In het 2e boek, bl. 12 (Eng.), is een opschrift van een hoofdstuk foutief : de woorden « tusschen der Ooster-Eems ende de Weser » zijn vertaald : « between the East and West Eems ».

Het eenige wezenlijke verschil met de vorige uitgaaf dat ik gevonden heb is eene uitvoerigere behandeling van de Finsche Golf op bl. 54 van boek II ; het verschil bedraagt wel een halve kolom.

Uiterlijk is er nog een verschil : de keerzijden van de beide titelbladen bevatten hier alleen de aanwijzing dat de kaart moet volgen, de tabellen zijn achter elk deel geplaatst.

Wat in de Hollandsche uitgaaf op het toegevoegde blad stond, vindt men in het Engelsche boek niet.

Is nu dit Engelsche exemplaar een compleet boek ? Of is het een defect exemplaar, zonder het voorwerk dat er bij behoort, en waar een paar toevallig gevonden platen van een andere uitgaaf in gelegd zijn ?

De heer Nijhoff laat zich hierover zeer voorzichtig uit, en wie het boek ziet, waar de titel, en in jaartal en in taal van de ondertitels verschillend, los in ligt, zal dit verstandig vinden. Eene nauwkeurige beschouwing gaf mij echter ten slotte de overtuiging dat de platen er wèl bij hooren, dat het wèl een compleet boek is — behoudens een verlies aan een der beweegbare figuren (*introd.* p. 28). Vooreerst behooren de platen zelve, hoewel nu door een strook papier aaneengehecht, zeker bij elkaar ; de volkomen overeenkomende beschadigingen aan de randen bewijzen dit. Voorts zijn ook stellig die platen in de eerste helft van de zeventiende eeuw met het boek vereenigd geweest, toen het door een Engelschman waarschijnlijk op zee gebruikt werd. Zoowel op de keerzijde van de eene plaat als hier en daar in den atlas vindt men Engelsche aanteekeningen in handschrift uit dien tijd, en daarbij eens het jaartal 1629. Opmerking verdient het ook dat de bezitter die de noordelijke en zuidelijke kusten van het Kanaal samen noodig had, kaart 3 van hare plaats genomen en achter kaart 19 gezet heeft.

Eindelijk kunnen we ook vrij zeker zijn dat hetgeen de Hollandsche atlas nog meer heeft, nl. de twee bladen voorwerk met opdracht en meedeeling aan den lezer, en het toegevoegde blad, met verzoek aan de gebruikers en extract uit het privilegie, in de Engelsche uitgaaf niet behoort. Immers we zien dat hier ook allerlei andere minder noodige zaken weggelaten zijn, zooals de gedichten op de keerzijden der beide platen, de latijnsche bijschriften op zon en maan, en de maanhoutsnee zelve en verschcidene ornamentlijstjes. Bovendien is er ook aan omhaal van woorden wel iets bespaard ; als voorbeeld volgt hier het opschrift van Cap. VI van boek II (Holl. bl. 42) :

Clare || Beschryvinghe der Zee-custen van || Pomeren ende Pruyssen/ van Colberghen af tot || der Memel toe. || Wat havenen reeden ende rivieren || aldaer gheleghen / ende hoe te bezeylen zijn. || Item hoemen alle periculen ende ghevaerlijcheden in die ghewesten || schouwen ende myden sal.

In plaats hiervan heeft de Engelsche uitgaaf (II bl. 42) :

The description of || the Sea-coasts of Pomerland and Prussia, from Colberghen to Memle.

De Engelsche uitgaaf is dus eene vertaling die al het noodige geeft, maar op het overtollige zooveel mogelijk bekort.

Amsterdam, April 1908. C. P. BURGER Jr.

SCHRIFT- EN BOEKWEZEN BIJ DE BROEDERS DES GEMEENEN LEVENS (1)

Te midden van de toenemende ontaarding der kerk bij het einde der middeleeuwen, biedt het door Geert Groote in de tweede helft der 14e eeuw gestichte genootschap der Broeders des Gemeenen Levens, eene aantrekkelijk beeld. Dit genootschap heeft met goeden uitslag geijverd voor de verspreiding van de ware Christelijke leer en voor de zedelijke opbeuring van het volk. Zonder zich door beloften voor het leven te verbinden, stelden de Broeders des Gemeenen Levens, — in de plaats van de contemplatie, de vrijwillige armoede en het bedelen,— den ernstigen arbeid op den voorgrond tot gemeenschappelijk onderhoud van hunne gestichten (2). Als voornaamsten arbeid bedacht de wetenschappelijke zin van den oprichter het maken van boeken, en daarom stellen ook de liefhebbers van boeken belang in de Broeders.

Alreeds in het door Groote zelven bestuurde Broederhuis te Deventer werd van den aanvang drùk aan het copiëeren gegaan. Thomas van Kempen, die tot dat huis behoorde en zelf een vruchtbaar copiïst was, geeft aan als reden dat deze arbeid den clerici beter aanstond en eene rustiger bezigheid was. Groote gaf aan de broeders boeken af te schrijven, keurde de copieën en verkocht de goedbevondene; Florentius Radewijn zag de handschriften na, bereidde het perkament en schreef zelf. Men copieërde eensdeels tot uitbreiding van de eigen bibliotheek en tot voorziening in de godsdienstige behoeften van het Huis, en tevens om het loon, tot instandhouding van het gesticht, dewijl de Broeders in hunne statuten hadden verzaakt aan het bedelen, dat bij andere geestelijke genootschappen gebruikelijk was. Deze handelszijde van de zaak wordt o. m. bevestigd door de mededeeling dat broeder Jan van Enkhuizen uit Zwolle voor een afschrift van den Bijbel 500 goudgulden ontving, waarvan evenwel zijne kosten af te trekken zijn.

De Luiksche Broeders legden zich zoo zeer op dezen arbeid toe dat zij « Broeders van de Penne », werden genoemd. Zij droegen als kenteeken eene schrijfveder op hun hoed of muts.

In de talrijke broederhuizen die in de Nederlanden en in Noord- en

---

(1) Overgenomen, met bijzondere toelating van den Schrijver en van de Redactie, uit *Zeitschrift für Bücherfreunde* (XI, Heft 7.)

(2) Verg. het voortreffelijk opstel van L. Schulze in *Herzogs Realenzyklopädie*. 3. Aufl. 3, 472, ff.

Westduitschland tot stand kwamen, vinden wij het maken van boeken volmaakt ingericht en door de statuten nauwgezet geregeld. De statuten van de groote Münstersche Unie van 1499, die talrijke huizen van Noordwestelijk Duitschland omvatte, toonen aan dat ieder Broederhuis een hoofdcopiïst, een rubricator, een boekbinder en een bibliothecaris had, en ieders plichten worden erin bepaald (1).

De instructie voor den Scripturarius, die het schrijfwerk leidde, begint met de algemeene overweging waarom het afschrijven van boeken in de broederhuizen ingevoerd werd. Tot scripturarius, luidt het verder, zal de rector een stillen en werkzamen broeder aanstellen. Deze was er mede belast den arbeid der broeders te leiden, aan ieder zijn taak aan te wijzen en het schrijfgerief te behandigen.

Al hetgeen bij het schrijven gebruikt werd, perkament, pennen, inkt, papier, stond onder zijn toezicht. Opdat er geen zou lui zijn, moest hij aan elk hunner in het bijzonder aantoonen wat en hoe hij copieëren moest en wat hij anders ook te doen had, en er op letten dat ieder met ernst en vlijt zijne taak vervulde en zorgvuldig zijn werk verbeterde.

De novicen moest hij persoonlijk of door een andere tot verbetering van hunne schrijfkunst opleiden.

Hij had er ook voor te zorgen dat de broeders gedurende de werkuren geen tijd verloren of zich met andere zaken bezig hielden. Wie zich in dat opzicht vergreep of de bevelen van den scripturarius niet opvolgde, werd aan den rector opgegeven met het oog op bestraffing. Iederen Vrijdag, behalve de feestdagen, riep hij door een teeken de broeders te zamen vóor het ontbijt en ieder had dan den rector of zijn plaatsvervanger den door hem in de week volbrachten arbeid voor te leggen.

Wenschte een vreemdeling een boek te laten afschrijven of herstellen (bedoeld wordt vooral het inbinden), dan werd hij insgelijks naar den scripturarius verwezen, wien opgedragen was met hem zeer voorzichtig te onderhandelen en een nauwkeurig kontrakt in dubbel op te maken, opdat later geene verwikkelingen zouden ontstaan. Om dezelfde reden moest de rector op de hoogte worden gehouden en de penningmeester of een ander vertrouwd broeder bij de onderhandelingen tegenwoordig zijn. De besteller moest ook, eer men aan het werk ging, een handgeld betalen, en wanneer het werk voltooid was, werd het niet geleverd dan wanneer de overeengekomen prijs ten volle en in gereed geld uitbetaald was, behalve wanneer de rector er anders had over beschikt. Alles wat de scripturarius ontving, had hij aan den penningmeester (procurator) te overhandigen, door wien het ten algemeenen nutte aangewend werd. De platduitsche statuten van het Broederhuis te

(1) *Instituta primaeva fratrum canonicorum seu clericorum collegii ssmae trinitatis ad fontem salientem Monasterii in communi viventium*, gedrukt 1714. Over de bronnen, cf. A. Bömer, *Das literarische Leben in Münster*, enz. in : « *Aus dem geistigen Leben und Schaffen in Westfalen* » Münster 1906, S. 90.

Herford (1) geven nog nadere inlichting omtrent de indeeling van den werktijd van den copist :

« Id is geraden vnder den wertliken geschefften der Hende, dat wy vns niet den, so dar den geistliken offeningen gemether syn, bekummern, als dar ist dat schrifftwerk. Ein ernstlick vnde vorsichtick gemoete weit sick suluest tho allem arbeide tho schicken. Darumb plegen wy de tyde tho deilen vnde ordeneren dat de schriuers vp de werckedage vij stunden schriuen, oock vorbereiden vnde thorichten vp sommertyde vor der mysse alle nodrofft, up dat se na der misse thom schriuende verdich sin. In dem Winter auerst, wen de misse speder dan gewonlick wyse geholden wert, plegen se vor der missen tho schriuen. De andern ouerigen stunden des dages mogen sy mit nuttlicken bekummeringen thobringen. Plegen sick ock vp de gemenen tagen von x vhre beth xij tho rauwen van dem schriuende. Dess fastdages auerst von xj beth tho j vhr... Item up arbeittyd sall nemant lichtfertigen vth syner kamer gaen, noch Jennige gescheffte don, noch nemant vnroue ahne nodt maken. Item alle frydage, yd were dan suss fest, sall ein itlick schriuer dem Pater edder einen andern in syner stede syne schrifft durch de welcke geschreben wysen vnde alle samplick komen na x vhren, wen dat signum dartho gemaket iss. »

Eene afzonderlijke *schrijfplaats* (domus scriptoria) schijnt bijgevolg te Herford niet te hebben bestaan. Voor het broederhuis van Lüchtenhofen te Hildesheim liet broeder Johannes van Keulen er eene bouwen, dies werd hij in het Doodenboek, in hoedanigheid van weldoener, en in het boek der broederschap met lof vermeld (2).

Na voltooiing werden de boeken aan den *Rubrikator* besteld, die er de gekleurde initialen en versieringen in aan te brengen had. Hij had blauwe kleur en wat hij anders gebruikte te zijner beschikking. Gouden letters echter mocht hij alleen mits toelating maken. De scripturarius behandigde hem de boeken en hij moest dezes aanwijzingen in acht nemen. Aan andere boeken mocht hij alleen mits voorkennis en mits bijzondere toestemming van den rector arbeiden.

Van allerlei goede en slechte copiïsten weet Peter Dieppruch ons te vertellen in zijne Annalen van het Lüchtenhof.

Toen de eerste rector, Bernhard von Büderich, in 1440 naar Hildesheim kwam, bracht hij reeds een rubricator, broeder Reynher von Münster, met zich mede. Deze wordt als zijnde de eerste rubricator van Hildesheim uitdrukkelijk in de lijst der Weldoeners vermeld (3). In 1441 kwam Diederik Blitterswiik van Wesel, die voor de bibliotheek van het gesticht *Isidor*, *De summo bone* en den *Dialogus* van den H. Gregorius, enz. copieerde. In hetzelfde jaar ontvingen de broeders een leeraar in het

(1) *Theologische Monatschrift*, hrsg. von Alzog, enz., 2, Mainz, 1851, 572 ff.

(2) *Annalen und Akten der Brüder des gemeinsamen Lebens im Lüchtenhofe zu Hildesheim*, hrsg. von R. Doebner (= *Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens*, Bd. 9), 1903, S. 16, 20, 284, 306, 320.

(3) T. a. p., S. 307.

maken van blauwe en roode letters en in het versieren van de randen der bladzijden (Hinricus Kalkar, qui docuit fratres facere blaveas et rubeas litteras et paginare). Broeder Hendrik Piper copieerde dag en nacht voor het tot stand brengen van het gesticht, zoolang hij te Hildesheim was, zoowat drie jaar. Hij copieerde o. m. voor het Lüchtenhof het eerste missaal in klein notenschrift. De eerste rector, Bernhard van Büderich († 1457), was zelf een goed copiïst zoowel in het notenschrift als in het eigenlijk boeken- of tekstschrift (tam in notulis quam in grossa scriptura sive textuali). Reeds had hij te Münster vele copiën gemaakt voor de boekerij van het gesticht en voor den verkoop. Ook te Hildesheim copiëerde hij groote boekdeelen voor geld; twee Psalmboeken en twee Antiphonaria, waaruit men nog lang in den Hildesheimer Dom zong, en de geheele Bijbel, die aan het klooster te Sülte ten geschenke gegeven werd. Als rector bleef hem natuurlijk maar weinig tijd meer over om te copiëeren, waarover hij dikwijls klaagde. Maar hij spoorde en maande de anderen tot ijverig copiëeren aan. Broeder Willem van Südlohn stierf in het gesticht te Kessel, als 't ware op den copiïstenstoel. Met broeder Nicolaas Lessen was het anders gesteld. Hij had wel is waar goed leeren schrijven, maar veel verrichtte hij niet. Wanneer hij naderhand om zijn slecht gedrag het gesticht moest verlaten, ging hij naar de Benedictijners toe, die nu meenden een wonderen visch te hebben gevangen. Maar als zij hem van nabij leerden kennen, zagen zij dat hij een lui copiïst, doch een dapper drinkebroer was.

Hieruit en uit enkele andere plaatsen in Dieppurch's *Annalen* is eveneens te zien hoe zeer de copiëerarbeid op den voorgrond kwam. Door Johannes Busch wordt verteld (1) dat de broeders van het Lüchtenhof omstreeks 1450 met copiëeren en boekbinden meer dan 1000 gulden verdienden. Busch, die iets bizonders over de inkomsten der broeders wil vertellen, schijnt te meenen dat zij zooveel in één jaar ontvingen. Maar gezien het gering getal broeders (in den beginne vijf) zal dit wel sterk overdreven zijn.

De *Boekbinder* was in het bezit van alle voor zijn werk dienstig materiaal en ook van het timmergereedschap, wanneer het gesticht geen timmerman bezat. Met den penningmeester was hij verantwoordelijk voor de plankjes, het leder, het koper, en wat verder bij hem in gebruik was, en hij had den penningmeester op tijd en stond te verwittigen als er iets moest aangeschaft worden. Zonder dezes raad of voorkennis mocht hij niets aankoopen, verkoopen of ruilen. De in te binden boeken werden hem door den scripturarius behandigd en aan dezen moest hij ze, nadat ze ingebonden waren, terug afgeven. Het loon, ontvangen voor het inbinden van vreemde of verkochte boeken, moest de scripturarius in handen van den penningmeester storten. De boekbinder moest omzichtig

(1) *Liber de reformatione monasteriorum*, in *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen*, Bd. 19, Halle, 1886. S. 547.

en nauwgezet in zijn arbeid zijn en ook « geest en arbeid plooien » naar de aanwijzingen van procurator en scripturarius.

De boeken voor het gesticht zelve bestemd, werden aan den *bibliothecaris* overhandigd met uitzondering van de boeken voor de uitoefening van den eeredienst, die de koster in bewaring had. De bibliothecaris had er voor te zorgen dat de boeken in goeden staat en zuiver bleven, dat de ongecorrigeerde verbeterd werden en vooral dat door nalatigheid zijnerzijds geen boek verloren ging. Met dat doel moest de naam van het gesticht aan het begin en aan het einde van het boek ingeschreven worden, zooals heden onze bibliotheken er een stempel op afdrukken. Een register, toestand en getal der boeken opgevende (catalogus), werd in dubbel exemplaar bijgehouden. Een exemplaar was in het bezit van den bibliothecaris, het andere in dat van den rector, om dezen toe te laten toezicht te houden op genen.

Werden boeken buiten het gesticht uitgeleend, dan had de bibliothecaris er nauwkeurig aanteekening van te houden en moest hij den dag aanwijzen waarop het werk terug te geven was. De tijd voor welken een boek uitgeleend kon worden bedroeg niet meer dan vier maanden. Voor onze hedendaagsche bibliotheek-praxis, schijnt die termijn al vrij ruim te zijn, doch hij was dan ook als uitzondering berekend, en thans nog geeft men ook wel eens langeren uitleentijd.

Werken van bijzondere waarde kunnen doorgaans alleen met toestemming van den rector uitgeleend worden. Aan onbekende personen kunnen ook wel boeken te leen gegeven worden, maar dan moesten de ontleeners een pand van gelijke waarde stellen of eenen gekenden borg — net zooals bij ons nog gebeurt.

De andere broeders mochten noch een boekwerk buiten het gesticht uitleenen, noch zonder voorkennis van den bibliothecaris tot eigen gebruik uit het rek nemen.

Met enkele andere zorgen was bovendien de bibliothecaris belast, die moeilijk met de « zelfstandigheid van het beroep van een bibliothecaris » vereenigbaar zijn. Hij had de voorlezingen in de eetzaal te regelen en wekelijks aan te duiden, wie, van den oudsten tot den jongsten broeder afdalende, als voorlezer optreden zou. Hij had verder ook het teeken voor de oefeningen te geven, ook voor de wekelijksche schuldbekentenis (capitulum culparum) en aan te geven wat daarbij moest gelezen worden, en ten slotte had hij in het bijzonder toezicht te houden op de leerlingen en de nieuwelingen en door woord en voorbeeld ze aan te sporen tot het verachten van de wereld en tot de liefde Gods, enz.

De instructie voor den bibliothecaris besluit met eene bij het eerste zicht vrij eigenaardige waarschuwing tegen duitsche boeken, die hij noch voor de studie in het gesticht noch daar buiten uitreiken mocht. Maar nadruk is te leggen of deze finale : « indien zij niet klaar, begrijpelijk van inhoud, verbeterd en voldoende bevonden zijn. »

De broederheeren hebben het zich blijkbaar als een bijzondere

plicht aangerekend, degelijke boeken in de volkspraak gesteld, in het bijzonder gebedenboeken en stichtelijke lectuur, onder het volk te verspreiden. Zij hebben deswege menigmaal beknibbeling te verduren gehad, doch hebben gelukkig ten slotte toch gelijk gekregen in de openbare meening.

De inhoud van de meeste handschriften van de broederheeren is van godsdienstigen aard. In de bibliotheken van België en Holland zijn zij nog in groot aantal te vinden. De Vulgata, de kerkvaders, stichtelijke werken, antiphonaria, koorzangboeken, enz., werden ten dienste van kloosters en kerken in groote hoeveelheid vervaardigd. Gevraagd waren ook anthologiën (rapiaria) uit klassieke schrijvers (Seneca), uit kerkvaders (Augustinus, Bernardus) en andere schrijvers.

In den beginne legden de broeders meer gewicht op nauwkeurigheid van den tekst en duidelijkheid van het schrift dan aan het mooi uitzicht. Later hebben zij zonder twijfel in dit opzicht meer gelet op de wenschen van hunne afnemers. J. B. Nordhoff heeft jaren geleden in de kerken van het Münstersche, vooral in die langsheen de Hollandsche grens, eene aanzienlijke reeks koorzang- en misboeken gezien die van het broederhuis te Münster voortkomen. De kostbaarste vertoonden eene aanteekening waaruit bleek dat zij het werk van het broederhuis waren; in de meer gewone, die met de eerste overeenstemmen wat schriftvorm, initialen en randversiering betreft, is die aanteekening niet te vinden. Die werken zijn dikwijls prachtig van maaksel. Een der schoonste exemplaren, een antiphonarium te Ennigerloh, sluit met deze typische woorden: Anno domini MCCCCLXXIX scriptus et completus est iste liber in domo fratrum communis vitae ad fontem salientem in Monasterio. Qui utitur conoret pro ipsis. (1)

« De menigvuldige, groote unitialen laten naar alle zijden op de vrije randen een weefsel uitstralen van fijne vertakkingen in bonte kleuren gemaald. Een parel van perkamentbeschildering en een toonbeeld van kunststilisiering van dien tijd is een Passiebeeld in folio. De omlijsting is samengesteld uit loofwerk, ten deele naar den acanthus gevormd, ten deele bloeiende twijgen en bloemknoppen vertoonende, in de meest verscheidene wendingen en kleuren dooreen gestrengeld. Vier personen staan langs iedere zijde van het kruis, links de groep der heilige vrouwen, het dichtst bij het kruis de heilige Moeder, wier diepe zielesmart minder in het zacht delicate gelaat dan door de houding wordt aangegeven. Zij zou ineenzinken, indien niet de heilige Johannes haar bij den arm vasthield. Rechts de beulen, en Maria Magdalena het kruis omklemmend. Op alle wezens staat een verheven smart uitgedrukt, ook de beulen zullen wel van hun zieleboosheid doen blijken in wat zij verrichten, doch niet

(1) « In het jaar des heeren 1479 werd dit boek geschreven en voltooid in het huis der Broeders des Gemeenen Levens *zum Springquell* te Münster. Wie er gebruik van maakt, bidde voor hen mede. »

in de trekken van hun gelaat. Vooral mild is de gelaatsuitdrukking van den Gekruisigde, met zijn lichaam nog lang uitgestrekt. Tegenover deze ideale schoonheid, breekt het realismus in alle uiterlijkheden door. De vrouwen dragen hunne hoofd- en halsdoeken; Johannes heeft schoonlokkig, gouden haar, en draagt boven een groen onderkleed een rooden mantel; de beulen zijn in een half witte, half blauwe kleedij gehuld. In plaats van den vroegeren goudgrond, welft zich boven de scene een donkerblauwe hemel, waartegen spreukbanderollen fladderen, waarvan die aan den hoogsten kruisbalk de laatste woorden van Jesus draagt. Van onder, aan den verren horizont, verheffen zich burchttinnen en kerktorens te midden van zacht rondende heuvelen die lichte wolkjes raken. De kleuren zijn verscheiden en vloeien zuiver ineen zelfs bij de overgangen; de helle tonen zijn overheerschend; zwart is heel niet gebruikt. » (1) Een der oudste Koorboeken van 1425 in Nienborg, kreits Ahaus, kenmerkt zich insgelijks door een heerlijk passiebeeld. « In een gele, gouden- en bleekroode omlijsting, waarvan de vier hoeken de symbolen der Evangelisten voorstellen, hangt het eenigszins slanke, lijdende lichaam van den Gekruisigde, aan welks zijde de schoone beelden van de heilige Moeder en den geliefden Volgeling staan, beide met breeden nimbus, terwijl zwevende en staande engelen het bloed des Lijders opvangen in gouden kelken. » (2)

De *kosten* voor zulke prachtwerken waren voor den tijd betrekkelijk hoog. Een goed geschreven koorboek met fraaie initialen en randversieringen, doch zonder aparte beelden, in folio van 516 bladzijden, dat in de kerk te Borken berust, draagt het volgende opschrift : (3) « Hunc librum fecit scribi, illuminari et ligari dominus Johannes Wilkini, decanus veteris ecclesiae sancti Pauli Monasteriensis pro triginta octo florenis Rhenensibus, octo solidis et sex denariis. » (4) Het fraterhuis « zum Löwenbach » in Marburg ontving in 1513, voor acht groote boeken, voor de Capucienen aldaar vervaardigd « 258 Gulden ein Ortt Rinisch. » Hoe die boeken er uitzagen is in 't geheel niet gezegd (5).

Zooals voor alle copiïsten, beduidde ook voor de broeders de boekdrukkunst een diep gevoelde omwenteling in het vak. Plotseling stelde zich de vraag of zij nog werk en loon vinden zouden en daar zij gewoon waren grootendeels met de opbrengst van het maken van boeken in hun onderhoud te voorzien, zullen zij zich moeilijk kunnen vereenigen hebben met den jubelkreet van een italiaansch schrijvertje : « Quis labor est fessis demptus ab articulis. »

---

(1) *Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande,* Heft 53/54, S. 87.

(2) Nordhoff. *Die Chronisten des Klosters Liesborn.* Munster 1866. S. 37.

(3) Nordhoff in *Jahrbüchern* t. a. p.

(4) Dit boek liet schrijven, verluchten en binden Heer Johannes Wilkini, Dechant aan den Dom van S. Paulus te Münster, voor 38 Rijngulden, 8 solidi en 6 denare.

(5) Kuchenbecker, *Analecta Hassiaca,* Bd. 7, S. 56.

Een tijd lang na de invoering van de boekdrukkunst werd wel is waar nog copiëerwerk verricht. In 1507 verleende de Utrechtsche wijbisschop aflaat (1) aan « allen die den broeders iets te copiëeren, te verluchten of te binden geven. » Uit het jaar 1513 heb ik reeds een voorbeeld aangehaald. In de « Mecklenburgische Rentereirechnungen », van 1515 luidt het : « xxv gulden den fratern zu rostock von eynem Sanckbuche zu schribenn vff die Kapelle zu güstrow. Dienstag nach Lucie. Herzog Heinrich. » (2).

Een zeker getal Broederhuizen begonnen nochtans al vroeg zelven te drukken. Zoo ontmoeten wij drukkerijen van broeders te Brussel en Leuven. In Deventer werd door hen niet aan drukken gedaan, alhoewel anders aldaar bijzonder ijverig gedrukt werd. Maar Richard Paffraet, de werkzaamste drukker van Deventer, ondersteunde de broeders die aan zijne drukkerij groote diensten bewezen. Van slechts twee drukkerijen van broeders weten wij in Duitschland iets naders : van Marienthal in de Rheingau en van Rostock.

Nochtans zijn er in de literatuur nog een paar andere vermeld. Madden heeft aan het broederhuis Weidenbach te Keulen eene drukkerij toegedicht, en onmiddellijk gedacht dat de beroemde engelsche drukker Caxton (3) daar zijn ambacht zou geleerd hebben. Nu echter is uitgemaakt dat die drukkerij niet bestaan heeft. (4)

De vermelding door Falkenstein (5) van eene drukkerij der fratres vitæ communis te Neurenberg is ontstaan uit eene verwarring met de Augustijnen.

Eindelijk heeft men ook onlangs de twee oudste Maagdenburgsche drukkers Albert Ravenstein en Joachim Westval (1483/84) voor broeders gehouden (6), op grond van de volgende vermelding in fine van het Nederduitsch Evangelieboek van 1484.... « dorch de meystern dusser kunst Albertum rauensteyn Jochim westual *brodere* in der staed Magdeborch. » (7) Daartegen heb ik eenige bezwaren. Ten eerste bevindt zich de titel « brodere » maar in den eenen druk, en ontbreekt hij in den anderen druk der twee vennooten. Ook zouden, meen ik, de drukkers, indien zij « broeders » waren geweest, zich zeker niet noemen, maar het zou (zonder namen) luiden : « per fratres communis vitae ». Althans één drukker van het gesticht te Rostock leeren wij kennen, niet door zijn werk, doch toevallig uit een oorkonde, en van die uit Marienthal vernemen wij in het geheel niets. En nog minder zou Westval de lettertypen naar

(1) Bodmann. *Rheingauische Altertümer*, S. 217.

(2) G. C. F. Lisch in *Jahrbüchern des Vereins für Meklenburgische Geschichte und Altertumskunde*, Jg. 4, Schwerin 1839, S. 36 f.

(3) *Lettres d'un bibliographe*, 2e serie, Versailles 1873, p. 16 ss., 53.

(4) Voullième, *Der Kölner Buchdruck in XV. Jahrhundert*. S. V.

(5) *Geschichte der Buckdruckerkunst*, S. 164.

(6) Schulze, t. a. p., S. 495.

(7) L. Götze in *Magdeburger Geschichtsblättern*, Jg. 4. Magdeburg 1870, S. 410.

Stendal mogen meenemen hebben en er verder mede drukken (1), zooals hij deed, indien zij aan het gesticht en niet aan hem persoonlijk hadden toebehoord. Ten slotte, eerst in 1488 vestigden zich de broeders voor goed (2) te Maagdenburg en moeilijk is aan te nemen dat zij vroeger reeds gedrukt hadden. Wat « broder » in het aangehaalde slot beteekent (sozius?), wil ik niet uitmaken.

Op de pers van de broeders te Marienthal (3) werd voor het eerst een plano aflaatbrief gedrukt in 1468. In 1474 volgde belangrijker werk, een Brevier in twee deelen. In het woord vooraf wordt vermeld, dat aan de samenstelling bijzondere zorg werd besteed. Hij werd gedrukt zoo wel op perkament als op papier. Een volledig exemplaar der perkamentuitgave is echter niet bewaard gebleven; negen bladzijden eruit zijn in het bezit der Nationale Bibliotheek te Parijs.

De laatste druk, met een jaartal voorzien, is een aflaatbrief van 1484. In het geheel zijn vier gedateerde, en tien niet gedateerde drukken behouden gebleven; van allen is de inhoud van theologischen aard. Van de meest karakteristieke lettertypen geven Falk en Kelchner(4) facsimilé's.(5) Ook hierdoor onderscheiden zich de drukken dat zij pagineering, signaturen noch kustoden hebben. In een kleur alleen werd gedrukt, het zwart. De aanvangsinitialen heeft de rubricator goed zichtbaar gemaakt door een flinke roode streep; de initialen zijn allen in kleur opgehaald, enkele zeer fijn. Als leesteekens zijn punt, dobbelpunt en scheidstreepjes gebruikt. Afkortingen zijn in grooten getale aanwezig.

De St. Michiaelis-broeders te Rostock drukten in 1476 de werken van Lactantius (voltooid 9 April). Zeker is dus de drukkerij in 1475 opgericht en dan ook eene der oudste in Noord-Duitschland. De Lactantius is een foliant van 203 bll. van schoon, vast papier, zonder pagineering, signaturen noch kustoden. De initialen zijn afwisselend in rood en blauw gekleurd, de aanvangsletters van elken zin zijn loodrecht doorstreept in rood. De typen zijn kleine gothische letters, gelijkende op de eerste Lübecksche drukken. Naderhand hebben de broeders zich nog groote en kleine missaalletters aangeschaft en aanzienlijke werken met godsdienstige doeleinden voor de bisdommen Lübeck en Schleswig gedrukt. Doch wanneer het domkapittel van Schwerin in 1522 besloot een brevier uit te geven, kwamen de broeders brevierletters te kort en moesten zij zich vergenoegen enkel als uitgevers van het boek op te treden. In het kontrakt met het domkapittel

(1) L. Götze, t. a p , S. 397, 421 ff.

(2) Wiggert, *Programm des Magdeburger Domgymnasiums*, 1851, S. 7.

(3) F. Falk, *Die Presse zu Marienthal*, Mainz 1882.

(4) E. Kelchner, *Die Marienthaler Drucke der Stadtbibliothek zu Frankfurt a./M.* Frankfurt, 1883.

(5) Vanwaar Schulze (t. a. p , S. 493) de opgave heeft dat Gutenbergs drukapparaat naar Marienthal zou gekomen zijn, weet ik niet, maar ik kan er geen waarde aan hechten.

luidt het : « Dat desulfften fratres schollen und willen up ere eigene kost, sorge unnd eventure drucken und bereyden laten gude, schone, wolgecorrigirde brevire mit ruberiken und sulker dubbelden litteren, darmyt dat kleyne corpus iuris canonici tho Paris de anno dusent und achte (!) gedruckt is ... ock desulven fratres to eyner tydt so vele mogen der boke drucken laten, wo ene sulvest belevet unnd sick vorhape sunder eren schaden tho verslitende unnd to verkopende. » (1) Bovendien werd bepaald dat het gebonden exemplaar niet meer dan drie mark « lübisch » mocht kosten, « id were denne dat eyner sunderlike bercidinge synes bokes begerde, de mucht sick darumme mit enhe verdragen, so he lichts konde. » Het ongebonden exemplaar zou tegen 2 1/2 mark verkocht worden. Het brevier kwam in 1529 « hoc novo literarum genere » uit de werkplaats der weduwe van Thielman-Kerver te Parijs in het licht; het draagt het uitgeversmerk : « Venundantur Rozstochii per Fratres domus viridis hortis apud sanctum Michaelem. » De bepaalde prijs bleef behouden.

De typographische werkzaamheid der broeders te Rostock strekt zich over 56 jaren uit. Van hen zijn een dertigtal drukken bekend : werken van kerkgeleerden, liturgische werken, verzamelingen van preeken, stichtelijke lectuur in het Latijn, het Nederduitsch en gedeeltelijk in het Deensch.

Hun laatste druk was Emsers Nieuw Testament (1532). Toen werd het voor het gesticht een benauwde tijd. Reeds in December 1529 schreef Hertog Hendrik, wiens aandacht door Luther daarop was gevestigd, den broeders aan, het boek niet te drukken of in omloop te brengen. Het verbod werd niet nageleefd, waarschijnlijk in vertrouwen op den steun van den katholieken hertog Albrecht, en het boek werd niet alleen gedrukt maar ook uitgegeven (een exemplaar in Stuttgart). De rector Martin Hillemann werd nu door den raad met huisarrest en de drukker Johann von Holt met gevangenis gestraft. Laatstgenoemde had bij Hertog Albrecht van een aanslag tegen den syndicus Oldendorp, den voorkamper der Hervorming te Rostock, en tegen de geheele stad gehoord, doch had er alleen aan zijn rector kennis van gegeven. Beiden moesten beterschap zweren. En het schijnt wel dat hun het drukken verboden werd. Echter bleef de drukkerij in hun gesticht, dat nog tot 1559 bestond, en later schijnt zij nog bij gelegenheid gebruikt te zijn geweest. Ten minste een in 1572 gedrukt vlugschrift vertoont hun drukkersmerk. een groote houtsnede, den heiligen Michaël verbeeldende die met kruisstaf en zwaard den draak overwint. (2)

Wij kennen ten minste den naam van den laatsten boekdrukker der broeders. Doch de gebruikelijke voorschriften welke wij voor den

(1) Lisch. t. a. p., S. 257.

(2) Cf. over deze drukkerij, buiten Lisch, t. a. p., ook Wiechmann en Hofmeister, en Stieda in *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*, 17, 120 f.

scripturarius, den bibliothecaris, enz., leeren kennen hebben, zijn voor den drukker niet behouden gebleven. Tot het begin der XVIe eeuw ten minste werd gecopiëerd. Drukken en uitgeven kwamen erbij. Natuurlijk hielden de broeders zich verder nog met het inbinden bezig. In de « Schweriner Agende » 1521, werd de prijs reeds in het Proömium aangegeven : een gebonden exemplaar zou « slechts » elf lübische Solidi kosten. Tot verechtvaardiging van dezen prijs, zoo het schijnt, werd nog aangevoerd, dat zeer vele perkamentvellen verbruikt werden, namelijk voor die deelen welke vaak in den loop van het jaar ter hand genomen werden. Eindelijk wordt nog beweerd dat de Rostocker-broeders zich met het gieten van letters bemoeiden. En het is wel is waar niet onwaarschijnlijk dat zij hun eerste drukapparaat zelf vervaardigden. Edoch met de slotwoorden van de Schweriner Agende van 1521 moet men niet willen bewijzen (1) dat zij zich met het lettergieten bezighielden, daar « en chalcotypa fratrum officina », naar mijne meening, alleen beteekent : « uit de drukkerij. »

De broeders van Rostock hebben zich dus met alle takken van het boekbedrijf beziggehouden. Zij waren dan ook de laatsten die in hun genootschap voor het copiëer- en boekwezen eene rol gespeeld hebben. Want bij het midden der XVIe eeuw verliezen in het algemeen de broeders der orde bijna alle beteekenis, al zijn zij ook in katholieke steden gedeeltelijk nog langer dan twee eeuwen blijven bestaan.

Charlottenburg. DR. K. LOEFFLER.

(1) Schulze, t. a. p., S. 497.

JAARGANG VI NUMMER 4 JULI-AUGUST

TIJDSCHRIFT
VOOR
BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE
VAN

EMM. DE BOM, C. P. BURGER Jr., J. W. ENSCHEDE,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst.

INSCHRIJVINGSPRIJS :

BELGIË	Per jaar fr.	15.—
NEDERLAND	» fl.	7.50
DUITSCHLAND	» M.	12.50
ENGELAND.	» Sh.	12.6

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, Verdussenstraat, 30, ANTWERPEN.

JAARGANG VI, NUMMER 4 — JULI-AUGUSTUS 1908

INHOUD

D. A. BRINKERINK. Geschiedenis der boekerij in de Westerkerk te Enkhuizen. *Met twee platen* . . . . . Blz. 149

C. P. BURGER JR. Nachtegaal-pamfletten van Ellert de Veer » 158

G. CAULLET. De gegraveerde, onuitgegeven en verloren geraakte teekeningen voor Sanderus' « Flandria illustrata ». *Met twee platen. (Slot).* . . . . . » 162

KRONIEK :

Mededeelingen over bibliotheken . . . . . » 190

Mengelingen . . . . . » 195

GESCHIEDENIS DER BOEKERIJ IN DE WESTERKERK TE ENKHUIZEN

Aan de zuidzijde van de hoofdkerk der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Enkhuizen, de St. Gommarus-, St. Gommers- of Westerkerk (1), bevindt zich een vooruitspringende aanbouw, bestaande uit twee nagenoeg even groote gedeelten, ieder van twee verdiepingen en ieder met eene eigen bekapping. Het westelijk gedeelte, dat tevens het oudste is, bevat beneden een portaal en boven eene kamer, waar de vergaderingen van den Kerkeraad worden gehouden. Het in den aanvang der zeventiende eeuw bijgebouwd oostelijk gedeelte (2) heeft beneden èn een kamertje, het « stortkamertje » of « storthuisje », gelijk het in de wandeling heet, èn eene ruimte, dienende tot magazijn voor dakleien ; in het bovenvertrek wordt de boekerij bewaard, waarvan in de volgende bladzijden sprake zal zijn.

Bedoeld bovenvertrek, ongeveer 6.5 M. lang en 6 M. breed, ontvangt van twee kanten licht. Het is door een eikenhouten hek met zwaar ijzeren traliewerk gescheiden van eene soort van overloop, waarop uitkomt de trap, door eene sierlijke houten balustrade omgeven, die zeventiende-eeuwsche vormen vertoont, en waar, behalve eene moderne kast ter bewaring van de minder belangrijke stukken van het kerkeraadsarchief, een antiek stoeltje staat, blijkbaar behoorende tot het ameublement der boekerij. De boekerij zelve berust in twee dubbele massieve bruinhouten kasten, zóó geplaatst, dat men aan beide zijden er omheen kan loopen, en ééne enkele dito kast tegen den westelijken wand. Elke kast heeft drie schappen : de onderste twee zijn bestemd voor de folianten, de bovenste voor de kwartijnen. Nog vindt men in het vertrek : een kastje met deur, dat zijne diensten bewijst als bergplaats van beschadigde boekdeelen, die uit de schappen moesten verwijderd worden ; en — daartegenover aan den oostkant : eene negentiende-eeuwsche bank waarop er wederom een kastje of liever hangrekje waarin bijbels, psalm- en gezangboeken, kussens, enz. liggen, welke vroeger in de kerk gebruikt werden doch sedert zijn afgekeurd. Tegen den zuidkant vlak onder de vensterraampjes staat een laag bankje, niet in hedendaagschen stijl. Dr. K. O. Meinsma, die op blz. 100 van zijne dissertatie « Middel-

(1) Zie beneden, Bijlage I.

(2) Zie F. Allan, *De stad Enkhuizen en hare geschiedenis*, Schagerbrug 1856, blz 19 ; G. van Arkel en A. W. Weissman, *Noord-Hollandsche oudheden*, St. I, Amsterd. 1891. blz. 95 volg.

eeuwsche bibliotheken » (Amsterd. 1902) op de boekerij te Enkhuizen de aandacht vestigt en op blz. 105 volg. eene beschrijving levert van het boekvertrek en zijne inrichting, deelt ons mede dat de kasten in vorm overeenstemmen met die uit de cathedraal te Hereford (in het oosten

Zuidzijde van de Westerkerk te Enkhuizen.
(West — Oost).

van Engeland), met dit onderscheid, dat zij tot aan de zoldering zijn opgetrokken (1). « De lessenaars », zoo gaat schrijver voort, « aan weerszijden van de vrijstaande kasten en aan de voorzijde van de wandkast bevestigd, zijn zeer steil en daardoor niet bijzonder gemakkelijk. Midden tusschen twee kasten in staat een zitbank. De banken en kasten zijn van gewoon hout en vrij ruw bewerkt ; de eenige poging tot versiering, die de vervaardiger gedaan heeft, bestaat in uitgezaagde

(1) De auteur geeft op blz. 24 van zijn werk eene afbeelding van eene boekenkast in de cathedraal te Hereford.

krullen, bij wijze van consoles onder de lessenaars, en soortgelijke arabesken tusschen de eerste en de tweede en de tweede en derde schap aangebracht » (1).

Op den lessenaar der wandkast liggen enkele exemplaren van de twee verschenen catalogusdrukken, beide getiteld : « Index Variorum, Insignium librorum, tam Historicorum, Medicorum, Juridicorum, quam Theologicorum, qui servantur in Bibliotheca Enchusana ». De oudste druk (Enchusæ, typis Henrici à Straalen) is van 1693 en vermeldt 335 folio- en 52 quarto- nummers; de herdruk (Enchusæ, typis Johannis à Giessen), met toevoeging van één quarto-nummer, is van 1761. Thans telt de boekerij 339 folio- en 62 quarto-nummers, in het geheel 401 nummers (2). Eenige mededeelingen betreffende aanwezige boeken en handschriften zijn achter dit artikel in Bijlage II opgenomen ; ik heb gemeend mij hier te moeten bepalen hoofdzakelijk tot eene bespreking van de lotgevallen der boekerij.

Voor het eerst wordt van de Enkhuizer boekerij melding gemaakt kort na het midden der zeventiende eeuw, in de stadskronieken. Evenwel nog niet in de oudste mij bekende kroniek van het jaar 1660, gedrukt te Enkhuizen door Jeuriaen Rieuwertsz. Landtman bij de Nieuwe Markt: een zeldzaam werkje van 158 bladzijden en klein van formaat, handelende over « den Oorspronck/ fondatie/ ende voortganck » van Enkhuizen en beschrijvende wat daar van 1100 tot 1653 belangrijks is voorgevallen ; de ongenoemde auteur, « een Liefhebber der selver Stadt », gelijk hij op het titelblad zich qualificeert, haalt echter nergens de boekenverzameling aan in de Westerkerk. Doch raadplegen wij de zes jaren later door E. van den Hoof eveneens te Enkhuizen uitgegeven « Historie van Enkhuisen » van G. Brandt, meer in het bijzonder blz. 3 van de achtergevoegde « Beschryving en lof der Stadt Enkhuisen », dan lezen wij daar, alsmede op blz. 284 van den in 1747 te Hoorn verschenen tweeden druk van dezelfde kroniek (met een « Vervolg », door S. Centen) : « Aen de sijde van de Wester kerk is des stadts boek- kamer geplaetst, versien juist niet met veele, maer meest uitgelese en treffelijke boeken ». De boekerij moet derhalve gesticht zijn vóór 1666.

Nu deelt A. J. van der Aa op blz. 212 van het Vierde Deel (Gorinch. 1843) van zijn « Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden » mede dat Gerard Vesterman, tegen het einde der zestiende eeuw predikant te Enkhuizen en rector van de Latijnsche School aldaar, bij zijn overlijden een groot gedeelte van zijne bibliotheek vermaakt heeft aan de Hervormde Gemeente in de stad zijner inwoning en dat daaraan de tegenwoordige boekerij haren oorsprong heeft te danken. Deze opvat-

(1) Doch zie Van Arkel et Weissman, a. w. St. I, blz. 106 : « De boekenkasten zijn van eikenhout, met sierlijk geprofileerde zijwangen ; ter wederzijde van iedere kast is een lezenaar aangebracht ».

(2) Eene vernieuwde catalogus-uitgave is in bewerking.

ting kan bezwaarlijk langer gehandhaafd blijven. Moge het misschien niet aan twijfel onderhevig wezen dat genoemde predikant-rector de belangrijkste zijner boekwerken aan Enkhuizen heeft gelegateerd — er staan ten minste in de schappen heel wat folianten, die volgens het

In de boekerij der Westerkerk te Enkhuizen.

daarin voorkomend ex-libris eenmaal aan hem hebben toebehoord —, ik voor mij acht het onwaarschijnlijk dat zulks zal geschied zijn aan de Hervormde Gemeente en ben verder tot de ontdekking gekomen dat, in afwijking van de traditie, onze boekencollectie aan een ander dan aan G. Vesterman haar ontstaan is verschuldigd. De oorspronkelijke stichter is geweest niemand minder dan dr. Barend of Bernard ten Broeke, in de geschiedenis algemeen bekend onder den naam Bernardus Paludanus. Het blijkt onwedersprekelijk uit 's mans eigen schriftelijke aanteekeningen op de titelbladen van het Eerste en van het Tweede Deel van het door hem op 78-jarigen leeftijd aan de boekerij geschonken en hier onder n° 163, folio, te vinden standaardwerk « Conradi Gesneri medici

Tigurini Historiæ animalium libri quinque » (3 voll.). Immers wij treffen daar aan de tot nu toe nimmer opgemerkte, voor ons doel verrassende woorden : « Bernardus Paludanus à Steenwijck Reip : Enckhusanæ senior medicus et huius Bibliothecæ primus fundator dono dedit tria haec Gesneri opera » (Vol. I, Tiguri 1551); met geringe wijziging lezen wij in denzelfden geest : « Bernardus Paludanus à Steenwijck Reip : Enckhusanæ senior medicus et huius Bibliothecæ primus fundator, tria haec volumina ei dono dedit a^{i}. 78 » (Vol. II, Tiguri 1558), terwijl Vol. III (1) de vermelding behelst : « Donatione Bernardi Paludani acquisivit Bibliotheca Enckhusana ».

Het ligt niet in mijn voornemen uitvoerig over Paludanus (2) te schrijven. Er is trouwens weinig van hem bekend. Geboren te Steenwijk 28 October 1550, verwerft hij zich ten jare 1580 te Padua den doctorsgraad in de philosophie en medicijnen. Na verschillende wetenschappelijke reizen gemaakt te hebben door Europa, Azië en Afrika, ontvangt hij eene aanstelling als stadsgeneesheer, eerst te Zwolle en daarna in 1590 te Enkhuizen, waar hij gedurende ongeveer 43 jaren tot zijnen dood (3 April 1633) werkzaam blijft. In 1591 wordt hij op voor hem gunstige en vereerende voorwaarden benoemd tot hoogleeraar te Leiden. Hij neemt die benoeming aan, maar besluit weder er voor te bedanken, zoodra hij merkt dat de burgerij al het mogelijke doet ten einde hem in haar midden te behouden. Nog verdient opmerking dat hij, « die geleerde ondersoeker en keurige versaemer van de wonderen der natuure en vremdigheden deser werelt » (3), een kunstkabinet heeft aangelegd, langzamerhand zekere uitgebreidheid verkrijgende en spoedig aangroeiende tot eene hoogst belangwekkende verzameling van zeldzame voorwerpen uit het dieren-, planten- en delfstoffenrijk; zóó belangwekkend, dat met name Enkhuizen daardoor veel vermaarder is geworden dan voorheen en geleerden van heinde en verre derwaarts zijn henengereisd uitsluitend met het doel om een bezoek te brengen aan den schat van merkwaardigheden en rariteiten die er te zien was. Een « groot en wijtloopigh », « met sijn eygen handt » (4) geschreven register van het door Paludanus bijeengebrachte heeft volgens den in Bijlage III te noemen brief van 19 Augustus 1666 (uitgave H. C. Rogge) berust bij zijnen kleinzoon Joannes van Nieuwenhuysen, Hervormd predikant te Amsterdam (5). — Geen wonder dat van iemand als Paludanus, de

(1) Vol. III bevat : a. *Hist. Animal. Liber II. qui est de Quadrupedibus Oviparis.* Francof. 1586. b. *Hist. Animal. Lib. III. qui est de Avium natura.* Francof. 1585. c. *Hist. Animal. Liber V. qui est de serpentibus.* d. *Historiæ insectorum Libellus, qui est de scorpione.* Tiguri 1587.

(2) Zie beneden, Bijlage III.

(3) « Beschryv. en lof », *enz.* (achter Brandt-Van den Hoof, *Hist. v. Enkh.*), blz. 25.

(4) *Bibliographische adversaria* [1ste Reeks], Dl. I, 's-Gravenh. 1873-1874, blz. 139.

(5) Zoon van den Enkhuizer rector Willem van Nieuwenhuysen, die gehuwd was met Paludanus' dochter.

wetenschap liefhebbende boven alles en haar bevorderende overal waar hij kon, een warm hart bovendien bezittende voor boeken, waarvan hij zelf een edelmoedig verzamelaar moet geweest zijn, het denkbeeld is uitgegaan om in het destijds bloeiende Enkhuizen eene stadsboekerij op te richten en zoo het getal nuttige instellingen in de plaats zijner inwoning met ééne te vermeerderen. Geen wonder ook dat hij tot de stichting der boekerij het initiatief heeft genomen : hij is er de aangewezen persoon voor geweest, misschien meer dan een zijner medeburgers.

Naast Bernardus Paludanus, den « primus fundator » van de Enkhuizer boekerij, komt als « secundus fundator » in aanmerking zijn tijd- en stadgenoot Gerard Vesterman. In B. Glasius, « Godgeleerd Nederland » (3 dln. ; 's-Hertogenb. 1851-1856) is aangaande dezen nergens wat te vinden, terwijl ingevolge mededeeling van dr. P. C. Molhuysen ook de Leidsche universiteitsbibliotheek niets over hem in handschrift bezit en zijn naam daar evenmin voorkomt in de lijst van gedrukte brieven. Toch weten wij iets. In het « Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV » (Hag. Com. 1875) lezen wij in kolom 5 dat Gerardus Vesterman 3 September 1579 zich als student in de godgeleerdheid aan de Hoogeschool te Leiden heeft laten inschrijven en een Enkhuizer van geboorte is geweest. Zijn vader heette Jacobus Vesterman en behoorde met vrij groote waarschijnlijkheid tot die invloedrijke familie, waarvan jaren achtereen onderscheiden leden gewichtige ambten in de stad hebben bekleed, meermalen die van burgemeesters en schepenen. Na voltooiing zijner academische studiën ontving de jonge Vesterman in 1585 eene beroeping als predikant naar de Hervormde Gemeente te Enkhuizen, waar hij den 4^{den} November van hetzelfde jaar tot de evangeliebediening werd ingeleid. Tevens was hij hier ter stede werkzaam als rector van de Latijnsche School, tegen het midden der zestiende eeuw opgericht en staande in « d'oude Westerstraet » (zuidzijde). Nog blijkt uit het oudste der te Enkhuizen in het stedelijk archief aanwezige doopboeken van de Hervormde Gemeente dat hij gehuwd was met « Vrou ians » en dat een zijner kinderen den naam droeg van Nammundt, gedoopt den 14^{den} December 1586. Wellicht hebben de ouders meer kinderen gehad, o. a. den lateren dr. Allert Vesterman, geneesheer en schepen der stad in 1625. M. Veeris en F. de Paauw zeggen op blz. 214 van hun « Vernieuwt kerkelyk alphabeth » (Enkh. 1750) dat Gerard Vesterman te Enkhuizen gestorven is, vermoedelijk tusschen 1590 en 1600 ; F. Allan (1) en de schrijver van de verdienstelijke populair-wetenschappelijke « Gids voor Enkhuizen en omstreken » (Enkh. 1903) (2) geven 1600 als sterfjaar op.

(1) A. w. blz. 19, de aanteekening.

(2) Blz. 40. — Verg. beneden, in het Naschrift.

Mag nu met Van der Aa aangenomen worden dat G. Vesterman bij zijn overlijden een belangrijk deel zijner bibliotheek heeft gelegateerd, doch, naar het mij wil voorkomen en wat ook Meinsma op blz. 105 van zijn academisch proefschrift te recht opmerkt, gelegateerd aan de stad, dan ligt het voor de hand dat dit legaat en de vooraigegane bemoeiingen van B. Paludanus den grond hebben gelegd tot de tegenwoordige boekerij. Deze is oorspronkelijk geweest eene gemeente-instelling, « des stadts boek-kamer » of « Bibliotheca Enchusana », zooals wij zagen de officieele namen bij Brandt en in de catalogusdrukken van 1693 en 1761. Dergelijke instellingen bestonden in de dagen waarover wij spreken reeds hier en daar in den lande. Ik wijs, om één voorbeeld te noemen, op het naburige Hoorn, waar de « Librarye » of stadsboekkamer was opgericht in 1533 en werd gevestigd achter de Groote Kerk op den zolder boven de sacristie (1). Zoo is zeer zeker ook onze boekerij al dadelijk gedeponeerd in de hoofdkerk der stad, de Westerkerk, misschien eerst voorloopig elders in het gebouw, weldra echter, zoodra zij eenige uitbreiding had verkregen, voorgoed in dien aanbouw naast het zuiderportaal, die in het begin van de zeventiende eeuw opzettelijk is gesticht « tot behoorlijke plaatsing der [toen reeds] rijke boekverzameling » (2).

Handteekening van G. Vesterman.

Wat is er gebeurd met de boeken die aanvankelijk hebben toebehoord aan Enkhuizer kloosters, maar « sedert de tijdt der Reformatie door ordre der Overheit tot ander gebruik gekeert » (3)? Verscheidene zijn, nadat aan de conventen eene andere bestemming was gegeven, hoogst waarschijnlijk eenvoudig ter plaatse blijven berusten ; niet weinige moeten particulier eigendom geworden zijn en gebleven ; de belangrijkste zullen wel naar de stadsboekkamer zijn overgebracht, hetzij van overheidswege hetzij krachtens schenkingen door hen die, op welke manier ook, in het bezit van kloosterboeken waren gekomen.

Hoe de zaak zich moge hebben toegedragen, dit staat vast dat in den loop der jaren de « Bibliotheca Enchusana » aanmerkelijk in waarde is gestegen door verschillende schenkingen, alle van ingezetenen der stad, niet te vergeten van regeeringspersonen en medici, en voor het meerendeel uit de zeventiende eeuw. Laat mij de voornaamste er van opgeven, volgens de titels in den catalogusdruk van 1761 ; hierbij wordt weggelaten hetgeen afkomstig is uit de bibliotheken der beide stichters.

Van de folio-uitgaven citeer ik :

(1) Zie Th. Velius, *Chronyk van Hoorn*, 4de druk, Hoorn 1740, blz. 241.

(2) Allan, a. w. blz. 19.

(3) « Beschryv. en lof », enz. (achter Brandt-Van den Hoof, *Hist. v. Enkh.*), blz. 3.

a. « F. Illyrici Naamregister der Getuigen Christi / Horn. 1633 » (n° 104). Schenking van V. Camerlingh, zoon van J. Jz. Camerlingh, schepen en later burgemeester. — 2 dln. in 1 bd. Uit het Latijn door M. Boerave of Boerhave, van 1625 tot 1644 Hervormd predikant te Medemblik.

b. « Vesalii Anatomia, Basil. 1543 » (n° 160). Schenking van de weduwe van F. Maelson, med. dr., van 1563 tot 1572 geneesheer en daarna pensionaris der stad, ook van West-Friesland. — Volledige titel : « Andreæ Vesalii Bruxellensis, scholæ medicorum Patavinæ professoris, de humani corporis fabrica libri septem. Basil. 1543 ». Het werk werd door Maelson op eene auctie te Antwerpen gekocht. De rug is beschadigd.

c. « Opera Galeni, 4 Vol. Venet. 1576 » (n° 166). In 1636 ten geschenke gegeven door P. Crulaeus, med. dr.

d. « Herbarius Dodonaei, Latinè, Antverp. Plantin. 1583 » (n° 188). Schenking van Th. Montanus, med. dr. in 1661. — Onder den volledigen titel « Remberti Dodonaei..... stirpium historiæ pemptades sex. sive libri XXX. » de schriftelijke aanteekening : « Propria Auctoris manu passim emendati ; et novis aliquot, paulo ante ipsius mortem, iconibus aucti ». Aan den voet van het titelblad met dezelfde hand : « Exemplar hoc emendatissimum est ; et illi proprè [*oorspronkelijk heeft hier gestaan :* propriè] simile, quod Antverpienses secuti sunt in ultima Latina editione, quæ prodijt anno 1616. ex quo versio Belgica facta, anno 1608. Quæcunque autem in hoc exemplari immutata, illa transscripta sunt in cod. CL.V. Doctoris P. Pauwii ; sed ille caret novis iconibus, quæ hic suis locis passim insertæ ».

e. « Plinii Historia, Genev. 1631 » (n° 189). Schenking van Th. Brouwer, sedert 1650 predikant bij de Hervormde Gemeente en overleden in 1679.

f. « Villalpandus in Ezechielem. 3 Vol. 1605 » (n° 206). Schenking van de weduwe van P. Wz. Potter, « Reipublicæ Enkhusanæ, dum viveret, consulis Dignissimi, et in eadem Republ. ὀρφανοτρόφου Meritissimi ». — Juiste titel : « Hieronymi Pradi et Ioannis Baptistæ Vallalpandi e societate *Iesu* in Ezechielem explanationes et apparatus Urbis, ac Templi Hierosolymitani. 3 tom. Romae 1596-1604 ».

g. « Acta Synodi Nationalis Dordr. 1620 » (n° 230). Ten geschenke gegeven 7 Juli 1637 door C. Egmont, med. dr. en rector van de Latijnsche School.

h. « Gerhardi Harmonia Euangel. 2 vol. Genev. 1641 » (n° 236) en « Gerhardi Loci Communes, 3 vol. Genev. 1633 » (n° 237). Schenkingen van het jaar 1647 van J. Guldenarm (overleden in 1654), « Reipubl. Enchusanæ Exconsulis, Senatoris, et in illustri Ordinum Westfrisiæ Noorthollandiæque Collegio Deputati dignissimi ». — De juiste titel van n° 236 luidt : « Harmoniæ Euangelistarum Chemnitio-Lyserianæ continuatio, a Ioh. Gerhardo....., justo Commentario illustrata. Noviss. ed.

Roterod. 1646 » (Vol. I); « Harmoniæ Evangelicæ, a præstantiss. Theol. D. M. Chemnitio primum inchoatæ, et per D. Polycarpum Lyserum continuatæ, libri quinque. Accessit..... Commentarius conscriptus, opera et studio Iohannis Gerhardi. Genev. 1641 ». De 3 voll. van n° 237 (« Loci theologici ». 9 tom.) zijn verschenen in 1639.

i « Lutheri Opera, 4 vol. Jenæ 1556 » (n° 301). Schenking van H. Willemsz., die geweest is « Reipubl. Enchusanæ Senator et ex-schabinus » (overleden in 1652).

j. « De Wijngaert van Franciscus » (n° 334). Schenking van L. Lycochton, schepen (overleden in 1675). — Gedrukt te Antwerpen in 1518. Voorin de krasse woorden : « Hanc Francisci Vineam in perpetuam fabulosi Pontificatus ignominiam Bibliothecæ Enkhusanæ donavit Doctissimus et Consultissimus Reipubl. Enkhusanæ Scabinus D. Leonardus Lycochton ».

Van de quarto-uitgaven verdienen vermelding :

a. « Theophrasti Paracelsi Opera, 4 Vol. Hoogduits » (n° 35). Schenking van dr. F. Maelson.

b. « Historia Augustanæ Confessionis, Francof. 1578 » (n° 51). Schenking als voren.

De Luthersche predikant T. C. C. Everts (overleden 16 Mei 1864) is de laatste stadgenoot geweest die aan de « Bibliotheca » iets geschonken heeft : van hem zijn twee 15 December 1854 ingekomen quartodeeltjes (beide Enkh. 1634), waarin polemische tractaten van H. Vogellius, Hervormd predikant te Enkhuizen van 1630 tot 1652 (in 1653 als emeritus overleden). Ruim eene maand geleden (begin Januari 1908) heeft de boekerij weder eene schenking ontvangen, nl. een exemplaar van « Het Privilegie Semeyns. Eene Familie-Overlevering, met verklaringen gestaafd door P. J. Buyskes » (te 's-Gravenhage). Dit werk, eene folio-uitgave met facsimile's van authentieke stukken, portretten en genealogie-tabellen, is in 1907 bij Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem gedrukt en niet in den handel. Het werd samengesteld ten dienste der nakomelingen van de familie Semeyns (1).

Tot zoover de schenkingen. Van aankoopen voor de boekerij is mij nergens iets gebleken, noch door de stadsregeering noch later door de kerkvoogden.

D. A. BRINKERINK.

(Wordt vervolgd).

---

(1) Verg. in het Voorwoord den aanhef : « De volgende aanteekeningen zijn verzameld als bijdragen voor de geschiedenis van het eerbewijs, dat door Prins Willem den Eersten, Hoogloffelijker nagedachtenis, in 1577 aan drie burgers van de stad Enkhuizen is geschonken, wegens diensten den Prins en den Lande bewezen, in het begin van den opstand tegen Spanje.

Het zijn de broeders Meinert, Pieter en Jacob Semeyns, wien daarbij, met hunne afstammelingen, de voorkeur van ambten is gegeven en buitendien aan Meinert den erfelijken titel van Raad der Prinsen van Oranje ».

NACHTEGAAL-PAMFLETTEN VAN ELLERT DE VEER

Op blz. 34 van dit Tijdschrift vermeldde ik naar de beschrijving uit den catalogus-Meulman het oudste werk van Ellert de Veer dat wij kennen, sedert heb ik het pamflet zelf uit de Haagsche verzameling geleend, en nu komt het mij van genoeg belang voor om er hier iets naders over mee te deelen. Al dadelijk kan ik den naam van den drukker noemen: de houtsnee-ornementjes op den titel en aan het slot, en de hier en daar gebruikte civilité-letter, de kleine van Granjon en een grootere, wijzen ontwijfelbaar den Amsterdamschen « figuer-snijder » Harmen Janszoon Muller aan. Het pamflet bevat eene kleine inleiding « Totten Leser », en voorts den vertaalden tekst van den pauselijken ban van 3 September 1585 tegen den Koning van Navarra en den Prins van Condé, met zeer korte aanteekeningen op den kant, tot « anwijsinghe des Paus listighen loghens ende bedrochs, ghetoghen wt het vierde deel der wederlegghinghe des voorghenoemden sententie des Bans ghedruckt tot Leyden in een Boecxken genaempt « Brutum Fulmen ». Het merkwaardigst is echter het gedicht aan het slot, met het reeds vroeger door mij aangehaalde opschrift :

Wt een Eelhert die veerdroot Spaus listen dit sancg
De Nachtegael, luystert en merct wel na haer clancg.

Ellert de Veer zingt hier dus als nachtegaal een zang; hij begint met de fabel van den wolf die met een gezocht voorwendsel het schaap doodt, terwijl de andere dieren hem laten begaan « tot datse d'een voor d'ander na zijn verslonden ». Dit dient als waarschuwing aan alle volken en staten van Europa dat zij zich niet een voor een moeten laten overweldigen door de listige veroverende politiek van den Paus en Spanje.

« Ghy Duytschen en Fransche die van buyrschaps weghen
Deen tot d'anders beschermínghe zijt ghestelt
Wilt v trouw, trouwelick elck ander pleghen
Dit heb ick wel eer voor Gotta ghesonghen
Seer duytlick, maer kondt v wt v slaep niet wecken
Mijn zang was te zoet, dus ben ick nu ghedronghen
V tzelfde grouer, door beesten te ontdecken.

Ten slotte volgt dan weer een fabel, van den ezel, die eens aan den leeuw ontkomen was, en zich daarna toch weer liet vangen « omdat hy geen breyn en hadt ».

In plaats van onderteekening lezen we :

Piscator ictus sapiet
Insipiens sero dolet.

Dit gedicht zonder eenige kunstwaarde boezemt eerbied in door den hoogen ernst die er in ligt; wij vinden het terug in de « Historie ofte wiider verclaringhe van de Nederlantsche gheschiedenissen (1590), fol. Lxxxix/xc, ook weer na den tekst van den Ban, en wel ingeleid met deze woorden : « Om den Duytschen Vorsten ende allen diet aengaen mach, tot opmerckinghe te brenghen wat haer allen hier aen gelegen is, datse niet voortaen de sake van Vrancrijck en Nederlant souden inde wint slaen, als oft haer niet aen en ginc, is op dees ban dit navolgende gedicht wtgegeuen, van een Liefhebber der Nederlantsche vrijheyt. »

Het is begrijpelijk dat ook in de volgende jaren dezelfde gedachte zich herhaaldelijk weer op den voorgrond moest dringen ; bij onzen Amsterdamschen notaris-boekverkooper bleef ze dan ook levendig, en ze werd op nieuw in een langer berijmd pamflet uitgesproken, dat in Ellert's sterfjaar verscheen, zonder schrijversnaam, maar na het aangehaalde onmiddellijk als zijn werk te herkennen. Het is het pamflet-Knuttel 1076, het aantal bladzijden is echter 8, niet 16 ; de titel luidt aldus :

« Blaffert, Tot opweckinge aller Princen van Europa, bysonder van hooch ende neder-Duytschlandt, haer te versien teghens de Moortdadighe Spaensche Regeeringhe ende ghewelt, diese tot oprechtinghe van haer ghepretendeerde Monarchie, met toe doen des Pauws, gesmeet hebben, so weynich sparende Vrienden als Vyanden, alsmen sien mach aen het deerlijck vernielen ende verwoesten van Westphalen ende den Landen van Cleeff. Tot Amsterdam. Ghedruckt by Peeter Gevaerts, met Consent vanden E. Heeren Burgemeysteren ende Raedt, na de Copye van Wilhelm Petri, ghedruckt in Duyts buyten Ceulen. Anno 1599. »

Een heel leelijke houtsnee op den titel geeft de strekking aan : men ziet de landschappen Westphalen en Cleefsland met de troepen die gruwelen bedrijven, en op een klein cartonnetje : « Den Grave van den Broeck wert vermoort 1598 ». Onderaan het opschrift TIRANNYE, links op den voorgrond een grootere figuur, een vorst die onder een boom uitgestrekt ligt; terwijl van een tak de nachtegaal zingt « ontwaect », blaft de hond « Siet toe » en de haan kraait hem toe « Het is tijt ».

Het gedicht richt zich « allermeest » tot de protestantsche vorsten van Duitschland,

V dien de Nachtegael t' verstandt gaerne hadde ingheprent
Eertijts doen ghy des Pauws listich bedroch ende behendt,
Niet konde ghevroen, int Jaer Sestich ende ses,
Hoewel hy v waerschoude deur een wtnemende heerlijcke Les,

Om v wt uwen diepen slaep daer ghy in laecht te ontwecken
Deur dat hy v zijn bedroch claer ghinck ontdecken,
Als ghy voor Gota om een misdaedt gheringh,
Van den Heere van Crombach, die hy begingh,
tegen den Bisschop van Wirtsburch gantsch Duytschlant in roer stelde
Ende gaeft v op die tijt met gantscher macht te Velde,
Om te vernielen thuys van Hertoch Hans Frederijck,
Hertoch van Sassen, daer teghens ghy alle ghelijck,
Oom, Zwaegers, Vedders, Vrunden ende Na-maghen,
Met Krijchsghewelt v wapenden om te verjaghen
Zijn Soon, als oft hy meerder Vyandt dan de Turck waer ?
Ey lieuer bidde ick seght doch was zijn misdaet so zwaer ?
Datmen midler tijdt den Graef van Sereyn den vromen Heldt,
Die sich in aller dapperheyt tegen den Turck had ghestelt,
Liet verloren gaen, ey lieuer vrage ick seght doch ?
Hadde hy anders yet ghedaen als ick ghehoort heb tot noch ?
Dan dat hy Crombach in zijn beschermingh' ghenomen hadt,
Die Misdaedt was te cleyn, dit sang de Nachtegael plat,
In goet duyts, maer dattet slechts was des Pauws list :
Die v Oomen, Neven, Zwaghers, heeft op ghehist,
Om v onderlinghe crachten alsoo daer deur te verteeren,...
. . . . . .
Dit is alleen zijn trachten, om v daer nae onghespaert :
Weerloos ende van krachten ontbloodt, wt te roeyen al,
Heeft v dit des Nachtegaels klinckende soet gheschal
Niet konnen wijs maecken : soo let nu op der Honden bassen,
Die waerschouwen u voor die comen om v te verrassen,
Ende alreede v Grensen verwoesten met Moort, Rooven ende brant,
Int sticht van Westphalen ende het Cleefsche Landt,...

De aanhaling zou te lang worden, als ik voortging ; wat ik afschreef is nog niet ten volle één van de zes bladzijden. Het is trouwens voldoende om allereerst duidelijk te maken dat dit pamflet van denzelfden schrijver is als dat van 1585, en voorts om te doen zien, op welke gebeurtenissen de vermelding van het vroegere nachtegaalgezang « voor Gotta » sloeg. Het leert ons bovendien nog iets : dit gezang moet wel een werkelijk uitgegeven stuk geweest zijn, zoodat er behalve de twee ons bekende nachtegaalgedichten van 1585 en 1599 nog een veel ouder, van 1566, moet bestaan hebben, en ik kan de zaak haast niet anders begrijpen, dan dat ook dit een werk van onzen Ellert de Veer was.

Is deze gevolgtrekking juist, dan valt er een nieuw licht op de figuur van dezen schrijver. Het leek al eenigszins vreemd dat hij niet vóór 1585, dus eerst op ruim 40-jarigen leeftijd zijn veelzijdige werkzaamheid als notaris, boekverkooper en schrijver zou hebben aangevangen, en vooral, dat de vruchtbaarheid van zijn pen zich tot de laatste jaren van zijn leven zou hebben beperkt. Heeft hij echter meer dan 30 jaren lang (1566-1599) pamfletten geschreven en uitgegeven, dan kennen

we feitelijk alleen zijn werk uit de latere jaren. Daar ook de Amsterdamsche archiefstukken ons alleen van dezelfde jaren naricht over hem en de zijnen brengen, ligt de vraag voor de hand, of hij misschien vóór 1585 elders geleefd en gewerkt kan hebben. Maar neen, alle berichten over zijne familie en over hem zelven wijzen naar Amsterdam. Elias (*De vroedschap van Amsterdam*) heeft gevonden, dat zijn vader Albert de Veer in 1532 het laken voor de kleeding der stadsroedragers leverde, W. van Gouthoeven (*D'oude Chronijcke*, uitg. 1620, p. 224) zegt uitdrukkelijk dat Ellert te Amsterdam geboren is, en zijn zoon Albert, omstreeks 1564 geboren, werd den 8n April 1581 in het Leidsche *Album academicum* ingeschreven als « Albertus Verius Amsterodamus ». Des te meer treft zijne groote kennis van de Duitsche gebeurtenissen en zijne duurzame belangstelling daarin ; opmerkenswaard is het ook dat nog zijn laatste pamflet eerst te Deutz bij Keulen, en daarna te Amsterdam is uitgegeven. Het merkwaardigst van alles schijnt mij echter, dat hij bij zijne Nederlandsche lezers eene zoo groote mate van bekendheid met die vroegere gebeurtenissen in Duitschland veronderstelt.

Amsterdam, April 1908 C. P. BURGER Jr

DE GEGRAVEERDE, ONUITGEGEVEN EN VERLOREN GERAAKTE TEEKENINGEN VOOR SANDERUS' « FLANDRIA ILLUSTRATA ».

(*Slot*)

VI. — Teekenaars als medewerkers van Sanderus.

Al de gravuren der *Flandria*, op zeldzame uitzonderingen na (1), ontstonden in de ateliers van Hondius en Blaeu (2).

Hadden wij daarvan niet de vaststaande getuigenissen in het contract van 1634 en in de acte van overlating van 1641, noch die welke voortvloeien uit de hierboven verwerkte bescheiden, dan zouden wij toch nog kunnen aanhalen de op zekere platen voorkomende opschriften, alsmede de gedrukte passage in het « Argumentum operis », vooraan in deel I opgenomen : « En tribus tomis Flandriae.... urbes.... cum incisis ab Henrico Hondio Principum et Episcoporum imaginibus, geographicisque castellaniarum tabulis ac aliis celebrium locorum iconibus ».

Over het algemeen zijn die platen niet met den naam des graveurs onderteekend. Zeker is dat Hondius, die zelf plaatsnijder was, een ruim aandeel eraan heeft gehad (3). Geeraart Coeck (4) onderteekende als graveur de « Kaerte van de vier ambachten » (II, pp. 618-9) en Fred. de Witt (5) de voor de *Gallo Flandria* bestemde gezichten van Rijsel en Doornik. Wij zullen verder zien welke beteekenis er te hechten is aan de acht platen geteekend « Vedastus Du Plouich (invenit et) fecit. » Ook

---

(1) Zoo heeft de Antwerpenaar P. Bailliu een portret van Francisco de Mello gegraveerd. Zie infra onder Nipho. Wij zullen ook nagaan of er onder Sanderus' teekenaars waren die graveerden.

(2) Den 20^{n} Februari 1643, wendt Sanderus zich nog tot Hondius voor de gravuren ; reeds den 4^{en} Januari 1644 schrijft hij aan Blaeu over dergelijke zaken. In noot 1, op blz. 60, haalden wij eenige bijzonderheden aan betreffende de adressen die op de gravuren voorkomen. Nog is aan te stippen dat Willem Blaeu († 1638) die de *Gallo Flandria* van Martin Doué uitgaf, ook de uitgever was van de *Flandria et Zelandia comitatus* (*Fl. Ill.* I, pp. 18-19.)

(3) Volgens het contract van 1634, had Hendrik Hondius zich verbonden tot het leveren van enkel *teekeningen*. Het waren vooral plattegronden van versterkte steden gelegen ten Noorden van de Oudburg en van het land van Waas. Zou Balth. van Berckenrode, die voor H. Hondius ook met de stift schijnt gewerkt te hebben, daaraan hebben deel gehad? In zijn brieven van 4 Maart en 29 April 1641 gewaagt Hondius van teekeningen die door hem moesten betaald worden. Cf. Glst, XXIII. pp. 242-3.

(4) Geeraart Coeck, van Antwerpen. Huwde te Amsterdam, 23 Dec. 1638, 30 jaar oud ; overleed omstr. 1649. Cf. von Wurzbach, *Niederländisches Kunstlerlexicon*, I, S. 303.

Een groote prent, zicht op Damme, in Blaeu's *Novem ac magnum Theatrum*, is geteekend : « delineavit Ioannes Heijmanni Koeck ».

(5) Z. noot 2 op blz. 111.

Julius Milheuser (circa 1611- † 1680) heeft enkele zichten gegraveerd ; dat het naar zijn eigen teekeningen was, is niet waarschijnlijk. Wij aanzien hem dan ook vooralsnog niet als behoorend tot Sanderus' onmiddellijke medewerkers. Julius Milheuser, omtrent wien weinig bekend is maar die, naar men denkt, te Amsterdam sedert 1649 gewerkt heeft, teekent doorgaans I. M. F(ecit). Men vindt dat monogram op de zichten van Evergem (I, p. 172), Ingelmunster (II, p. 425), Torelle (II, p. 489), Sottegem (I, p. 309) en Beveren (Waas) (II, p. 545) ; het zicht van Becelare (II, p. 590) is geteekend : « J. Milheu. fec. » Van dien artist zijn nog bekend twee zichten in Blaeu's *Novum ac magnum Theatrum* (1649) : een groot en fraai panorama van Luik (Julius Milheuser fec.) en een zicht in vogelvlucht op Schoonhoven. (I. Milheuffer fec.) (1).

Nu wij de platen in het algemeen beschouwen, is als aardigheid een soort symbolism te vermelden, dat door de legende verbonden wordt aan den rook die, in de *Flandria Illustrata,* de schoorsteenen van de afgebeelde kasteelen en gebouwen uitwalmen. Veel rook, zoo wordt verteld, toont de huizingen aan waar Sanderus en zijne medewerkers goed onthaald waren geworden ; geen rook, die woningen waar ze met koelheid werden bejegend. De legende, die in enkele gevallen op waarheid schijnt te berusten (2), werd ten eersten male opgeteekend door Th. Ketele, in *Messager des sciences historiques* (1838, p. 146.)

Herinneren wij er nogmaals aan dat van den beginne reeds de

(1) Afgezien van de uit Sanderus' overgenomen platen en de door J. Milheuser onderteekende, komen in Blaeu's *Novum ac magnum theatrum* (1649) de volgende signaturen voor ; alle slaan wel op vervaardigers van teekeningen ten dienste van plaatsnijders :

I. *P. H.* (of K) (Limburg) — Sieur de Beaulieu, ingénieur (Mardyck ; Duinkerken, 1646) — van Langren, ingénieur (beleg van Grevelingen, 1644) — Ioannes Heymanni Koeck (Damme) — A. Villegas (Plasschendale).

II. Theodorus Niels, ingénieur (Grolla ejusque obsidio).

Joannes Schagen, geometra (Medemblik, 1649) — Bapt. Boazio, geometra (obsidio St Geertruydenbergae) — I. Endenus (Ziericxe) — Jacques Prempart, ingénieur du Roy de Suède ('s Hertogenbosch) — N. Renaut Sedamois, mathematicien (Sassa Gandensis obsessa, 1644 ; Gennep op Maas, 1641, uitgegeven door Nicolas Jansz Visscher) — Ioannes Jacobi Schort, ingénieur (beleg van Schencken-Schans, 1635-6) — Petrus Manteau en Iacobus Culenbergh (obsidio Rhinbercœ, 1633).

(2) B. v. uit de schoorsteenen van het kasteel Torreele (II, 489), eigendom van Joris Mazin, aanverwant van Sanderus, stijgen dikke rookwolken. En in de reeks van zichten uit Brugge, waar Sanderus slechts onverschilligheid ontmoette, is alleen de schouw van het Vrije met rook bekroond : men weet dat Sanderus in de beste betrekkingen stond met baron van Male.

ANTONIUS SANDERUS
Naar het hds. 16823, Kon. Bibl., Brussel.

schrijver was overeengekomen met een aantal teekenaars, meestal landmeters van beroep, die onder zijne leiding aan het werk togen, « ut urbium imagines exactas habere possem », zegt hij (1), — dat de teekeningen voor het meerendeel door hem moesten geleverd worden, en hij over het algemeen weinig steun vinden mocht bij de groote onderneming van het voorbereiden der teekeningen (2). Alleen mocht hij belanglooze hulp vinden bij sommige geleerde vrienden, die als liefhebbers ook aan teekenen deden, zooals Fabius, Nifio en Stevens (?). Al het overige is het werk van beroepsmannen, geometrae en « pictores » (3), die voor hunnen arbeid op billijke vergelding aanspraak maakten.

Onder die onmiddellijke medewerkers van Sanderus, arbeidden enkelen soms uitstekend. Anderen schijnen niet steeds onberispelijk werk te hebben voortgebracht : den 4n Januari 1644 verzocht de schrijver dat de gebr. Blaeu hier en daar de teekeningen zouden doen verbeteren. Nu vraagt Sanderus een reeds opgezonden teekening terug om die te verbeteren (4), dan kondigt hij aan « mittetur melior delineatio » (5), op Hondius' of Blaeu's opmerkingen wellicht. Doch over het algemeen mogen wij overtuigd zijn dat de *icones*, *crayons* en *prototypen* (6) van Sanderus' teekenaars, door den historiograaf immer nagezien, alle waarborg van archæologische en topographische juistheid bezaten. Waar verbeteringen aan de Amsterdamsche graveurs gevraagd worden, worden meestal aan landmeters vergeeflijke fouten tegen de teekenkunst bedoeld ; want hoe objectief en detailrijk ook de teekeningen geweest zijn — men lette b. v. op de glasramen van de *Curia antiqua Gandavensis* (I, 96-7) —, toch waren zij veelal niet zonder eenige onbeholpen trekken of tekortkomingen aan de wetten der perspectief, enz. Zelfs du Plouich kan daartegen gezondigd hebben. Het artistiek uitzicht van sommige platen is ongetwijfeld aan de plaatsnijders uit Amsterdam te danken.

En zoo heeft dan toch de collectieve arbeid, in de *Flandria Illustrata* opgenomen, een hooge en algemeen erkende waarde. Al moge Sanderus voor sommige zuiver geographische platen, de gewrochten van voorgangers te baat genomen hebben (7), al kunnen hem en zijn medewerkers vroegere werken ten dienste hebben gestaan, voor enkele minder be-

---

(1) Hds. H., 12 December 1637.

(2) Zie bl. 16, en 17.

(3) Cf. bl. 16, noot 8.

(4) Zie bl. 102-4.

(5) Cf bl. 56, noot 3.

(6) Om Sanderus eigen bewoordingen te gebruiken.

(7) Van Willem Blaeu († 18 oct. 1638) zijn de *Flandria et Zelandia Comitatus* (I, 18-19) en de *Gallo-Flandria* (III, nr 1). In den « Index auctorum quibus usi sumus » noemt hij Ortelius, Calvetus Stella, Braun en Hogenberg, Mercator, J. Surhonius Montanus, Judocus Hondius, Lud. Guicciardini en Marcus Zuerius Boxhornius. Of hij kennis kreeg van de *Kaart van Vlaanderen* door Pieter van der Beke (1534), weten wij niet.

langrijke details, als nl. Phil. de l'Espinoy's *Noblesse de Flandres* voor de heraldische motieven (1), is toch gewis door Sanderus' uitsluitelijk toedoen een reuzenwerk tot stand gekomen. En, al zijn wij in dezen tijd nog al verwend door de veelvuldige grafische reproduceerings-middelen, toch mogen we onze hulde niet onthouden aan die bescheiden werkers, wier talenten door Sanderus werden opgewekt en aangewakkerd, en aan wie wij dan ook het beste danken dat onze nationale topografische geschiedenis in afbeeldingen tot de 17e eeuw heeft voortgebracht.

ARRASUS of DARRASUS. — Zoo is de naam van den eersten, naar tijdsorde, van Sanderus' teekenaars. Nergens werd op den man nog de aandacht gevestigd; voor het eerst werd hij bekend door de briefwisseling Sanderus-Vredius, waarvan de heer H. Hosdey eene ontleding bezorgde. Hij wordt er beurtelings geheeten : Arrasus, Arrasius, Darrasius, pictor d'Arras en Arrasius pictor. Zijn naam wordt ten eersten male vermeld den 20n November 1636 (2) : Sanderus is zeer ingenomen met het geteekende plan der stad Brugge (3); hij verhoopt het beste van den « pictor d'Arras », die thans de laatste hand legt aan de plattegronden van Damme en Blankenberg en die ook de teekeningen naar den Burg en naar de Groote Markt te Brugge heeft ondernomen.

Wij vermoeden trouwens dat D'Arras de « dessinateur habile » is, wiens reize van Gent naar Brugge Sanderus op 20n December 1635 aankondigde; in deze laatste stad moest hij zich dan begeven om zichten op te nemen van het Vrije, de abdij ter Duinen, de Jezuiten-kerk, waarschijnlijk ook van het « Domus septiturris » (woning van baron van Male), van de gildenhuizen, en andere nog, zoo het doenlijk was (4). Onvoorziene omstandigheden, overmaat aan arbeid wellicht, kunnen echter den teekenaar nog omstreeks een jaar te Gent weêrhouden hebben. Want herhaaldelijk, op 11n September 1636, schrijft de kanonik aan Vredius dat hij weldra zijn teekenaar naar Brugge zal begeleiden :

(1) Phil. de l'Espinoy, *Recherche des antiquités et noblesse de Flandres*, Douay, 1632 ; het meerendeel der wapens zijn in houtgravuur, eenige zijn op koper, cf. dit op bl. 893 van Karel van Ydeghem, heer van Wiese door G. Du Tielt van Ieperen, en enkele door Martin Baes uit Dowaai.

(2) Hds. H., 20 November 1636.

(3) Mogelijk heeft Arrasus zich daarin geholpen met het prachtige plan door Marc Gheeraerds ten jare 1562 gegraveerd.

(4) Hds. H., 20 December 1635. — Onder die andere zichten vermeldt hij het stadhuis, den burg, de halle, de « Waterhalle » (thans het provinciaal gebouw), het « Oosterhuys ». Maar dat alles was ondergeschikt aan het verleenen eener toelage door de stad. Die teekeningen werden opgenomen en gegraveerd.

De brieven van 11 Sept. 1636 en 12 Mei 1637 gewagen van de teekeningen naar het woonhuis en het kasteel van Vredius, welke niet in de *Flandria* opgenomen zijn. (Cf. bl. 63, noot 2).

« ad delineatorem in opere constituendum, et cœtera ordinanda uno atque altero die Brugas excursurus sum. » (1).

Uit die vrij aannemelijke onderstelling zou volgen dat Arrasus het meerendeel van de zichten uit Gent en omstreken had geteekend (2). Inderdaad vertoont de wijze van opvatting der anonieme zichten van Gent en Brugge veel analogie.

Den 18n September 1636 heeft Sanderus reeds de teekening ontvangen van een der burgondische grafsteden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge ; hij wenscht ook de teekening van de andere te ontvangen, alsmede die van de voornaamste gebouwen in den omtrek der stad (3). Arrasus vorderde langzaam ; wij vermeldden reeds de aansporingen tot meer spoed hem door Sanderus, door bemiddeling van Vredius, toegezonden. In een schrijven van den 1n Januari 1637 drukt Sanderus den wensch uit goede opnamen te ontvangen van de « Tabula Franconatus » (4), van den Burg en van de Halle ; voor de beeltenissen

(1) Hds. H., 11 Sept. 1636.

(2) Den 12n Dec. 1637 schrijft Sanderus aan Vredius dat hij de « imagines » van Brugge ontvangen heeft ; die van Gent, van Ieperen en van het Vrije zullen ook goed zijn uitgevoerd. (Hds H., 12 Dec. 1637). Wij meenen dat hier met « imagines » gravuren bedoeld zijn. (Cf. blz. 16, noot 5). De heer Victor Vander Haeghen heeft aan de Gentsche topografie door Sanderus en Hondius, twee uitmuntende schriften gewijd. Het eene is : *Le Grand plan de Gand, par Sanderus et Hondius 1641*, Gand, 1905. Naar dit groote plan (h. 1.01, br. 1,395) werd de reductie (h. 0,43, br. 0,54) vervaardigd die in de *Flandria* verscheen. Het ander opstel beschrijft : *La Carte du district de Gand gravée par Henri Hondius 1641*, (Gand, 1905) ; deze kaart was eene eerste maal uitgegeven, maar zonder de afbeeldingen in omlijsting, in een cartouche van het groot plan der stad van 1641. In de omlijsting zijn afgebeeld 13 kasteelen uit den omtrek van Gent : die van de heeren van Overwale, Novaretz, Cameren, Ravescot, het belvedere van den bisschop Triest, het kasteel van den baron van Pamele, die van d'Oplinter, Minnaert, Vilain d'Idervalle, Rattendale, Jamoigne en Meerekercke (Vaarnewyck). De opdracht is geteekend : Henricus Hondius. Die kaart (h. 0,450, br. 0,564) was wellicht bestemd voor de *Flandria*. Uit een door den heer Van der Haeghen aangehaalden brief van Hondius vernemen wij dat deze op 22 Maart 1641 de kaart van het district Gent, naar zijne aanwijzingen gewijzigd, ontvangen had ; toch is hij nog niet voldaan. Nog zegt schrijver daarover : « On peut à certains égards la reconnaître aussi dans la carte du Vieux-Bourg de Gand. dressée pour la *Flandria Illustrata* et même, en proportions moindres, dans celle du diocèse. » Volgens het contract van 1634 was Hondius verplicht de kaart van het « bisdom van Gent » te leveren.

(3) Hds H., 18 Sept. 1636.

(4) Zij werd vermoedelijk gemaakt naar de kaart van Pieter Pourbus, thans ten stadhuize te Brugge bewaard. Er is volkomen overeenstemming (Cf. *Notice sur la carte géographique et héraldique du Franc de Bruges, ouvrage de Pierre Pourbus* (*Ann. Emul. Bruges*, 1850, p. 291) ; echter bevat de kaart der *Flandria* ook, zuidwaarts, een gedeelte van de kastelrijen van Ieperen en Kortrijk en van den Oudburg. De kaart van het Vrije, in Blaeu, is verschillend.

De *Flandria* reproduceert dezelfde kaart voor het bisdom Brugge ; alleen is de opdracht gewijzigd en het wapen van het Vrije door een blind schild vervangen. In een schrijven van Hondius aan zijn neef, 29 April 1641, is toegezegd dat spoedig eenige exempl. zullen gezonden worden van de kaart van het Brugsche Vrije, met opdracht aan het magistraat. (Glst. xxiii, pp. 247-8).

der bisschoppen van Brugge verlangt hij slechts kleine « icones », « et sola facies exprimatur » (1); hij wacht ook op de zichten van het Jezuiten-collegie en van de abdij ter Duinen. Den 11n Februari 1637 is Arrasus nog steeds niet klaar gekomen met de « Tabula Franconatus » (2); den 12n Mei is de teekenaar nog steeds nalatig en toch vordert de chalcograaf met het eerste deel (3). Omstreeks den 15n October schijnt Arrasus te Gistel aan den arbeid te zijn geweest (4).

Later wordt van den teekenaar niet meer gewaagd vóór den 7n Mei 1644, op welken dag Sanderus aan Vredius schrijft over de afrekening met zijne teekenaars, waaronder hij uitdrukkelijk « Arrasius pictor » vermeldt (5).

Verbleef Arrasus dan te Brugge? Had hij eenigerwijze te maken met de uitgaven van Vredius? Wij weten het niet; tot zelfs zijn voornaam bleef onbekend. Men weet dat Sanderus een zwak had voor het latiniseeren van eigennamen; en zoo mag wel vermoed worden dat wij het met een D'Arras of Darras te doen hebben. Deze laatste geslachtsnaam bestaat nog heden; en het is niet waarschijnlijk dat men er eene vermelding van oorsprong achter te zoeken heeft. In geen geval kan Arrasus geidentificeerd worden noch met Claude d'Oresmieux van Atrecht (6), noch met Philippe de Hurges van Atrecht (7). Wellicht

(1) Het is klaar dat de beeltenissen der *Flandria* naar schilderijen en andere grafische documenten wierden uitgevoerd. Zoo b. v. is de gravuur van Simons, bischop van Ieperen († 1605), naar eene schilderij gemaakt van P. Clayssens, welke heden in eene Kortrijksche verzameling berust (varianten en replieken te Ieperen en in het Seminarie te Brugge, waar eene heele reeks portretten van Brugsche en Iepersche bischoppen bewaard worden). Zoo is het ook met de beeltenissen van vorsten en prinsen. Het portret nl. van Jan zonder Vrees (*Fl. Ill.* I, 56) herinnert ten volle aan eene schilderij toebehoorende aan graaf de Limburg Stirum.

(2) Hds. H., 11 Febr. 1637.

(3) Hds. H., 12 Mei 1637.

(4) Den 15n October 1637 wenscht Sanderus van Vredius te vernemen hoe de pastoor van Gistel heet en wie diens Brugsche vriend is, ten einde hen om inlichtingen te verzoeken. Darrasius zal ze overmaken aan den heer van St. Joris en aan Laurin, schepen van het Vrije. (Hds. H., 15 Oct. 1637.)

(5) Ziehier een paar uittreksels uit Sanderus' schrijven aan Vredius. a. a. 7 Mei 1644:

« Pro libris quos obtuli finantiis, merces etiam mihi et quidam honesta paratur, sed paratur adhuc. Ubi huc. quod fertur, venient quatuor membra et illos operum meorum participes faciam et jam de nostrà exonerare cogitabimus. Interim Veldius omni videtur patientia carere. » (P. S.) « Adjuncta unice commendo. Si Arrasius pictor aliquid rependat (?) apud se, dominatio Vestra quaeso retineat donec aliud judicare. Si Blommius, mihi transmitti opto..... ». Of Veldius en Blommius ook teekenaars ten dienste van Sanderus waren, weten we niet.

(6) « Magister Claudius Doresmieux Atrebatius », bibliothecaris der heeren des Barbieux, te Rijsel, was Sanderus' medewerker voor de *Bibliotheca manuscripta*, waarvan hij de registers en het onuitgegeven derde deel bewerkte; ook is zijn naam vermeld in de *Flandria*-bibliographie.

(7) Philippe de Hurges van Atrecht stierf 1643.

moeten wij in dien medewerker van Sanderus den landmeter zoeken die in 1641 een plan van Atrecht met een woordenspel onderteekende (1). De heer Hosdey ziet in Arrasius den landmeter Vaast du Plouich. Deze heeft wel is waar insgelijks een profiel van Atrecht onderteekend (*Fl. Ill.*, II, p. 656); toch meenen wij dat dit gevoelen op verkeerde gronden berust, want : 1° du Plouich kon niet tevens te Brugge aan 't werk zijn en in 't zuiden van Vlaanderen (Ieperen, enz.); 2° de zichten van Gent en Brugge hebben geene onderteekening, terwijl du Plouich zijn naam geplaatst heeft op schier al wat hij voortbracht; 3° het grafisch karakter hunner teekeningen is heel en al verschillend.

Bij Arrasus bemerkt men al dadelijk zekere nuchterheid in de lijnenschikking en in de voorstellingswijze. De horizont in zijne teekeningen is steeds zeer hoog; dikwijls treffen wij bij hem een sterk hellend plan aan; soms ontbreekt de lucht; maar waar Arrasus zich genoopt ziet omtrekken van een gebouw op een strook lucht te profileeren, brengt hij in die lucht tamelijk zwaar bewerkte wolken aan. Hij heeft wel zin in stoffeering; op het zicht van den Burg te Brugge (I, p. 189) plaatst hij twee personnaadjes zeer in het oog vallend (2). Arrasius kan slechts een gering aandeel gehad hebben in de verzameling 16823 te Brussel : de « Carthusia Brugensis », n°76, is wellicht de kopij van een zijner teekeningen.

VEDASTUS DU PLOUICH (3). — Op het voorplan van enkele kaarten der *Flandria Illustrata* ziet men een landmeter in de uitoefening zijns bedrijfs. Kan er aan dergelijke afbeeldingen groot gewicht gehecht worden? (4) Alleen de gelaatstrekken van Vedastus du Pouich, den vruchtbaarsten en meest talentvollen van Sanderus' landmeters-medewerkers, zijn ons op voldoende wijze bewaard gebleven. Onze geometer, als andere zijner confraters, stelde almanakken op, die doorgaans versierd waren met het portret van den auteur. Op twee plakalmanakken, uit 1631 en 1634, wederzijds gedrukt te Ieperen en te Antwerpen, is Vedastus du Plouich afgebeeld onder de gedaante van een astroloog die de hemelsfeer bestu-

(1) Cte de Loisne, *Catalogue raisonné*, (Cf. blz. 57, noot), vermeldt een : « *Plan. de : la-ville. // et. citté : d'Arras* : // *fecit- en. lan. 1641.* // Plan colorié manuscrit. H. 432 mm. ; l. 674. Cartouche dessiné à la plume contenant le titre avec un amour tenant l'échelle métrique. Fait partie des collections de la Bibliothèque Nationale ».

(2) Op het voorplan van dit zicht komt een cartouche voor, met als houders een edelman en een dame. Misschien baron en barones van Male?

Louis Lopez Gallo, baron van Male en van het Vrije, († 1648) was een liefhebber van boeken en fraaie letteren. Sanderus was met hem in de beste betrekkingen. (Cf. *Fl. Ill.*, I, pp. 271, 285 en 288.).

(3) De heer F. Van Ortroy, in *Biographie nationale*, XVII. 1903, kol. 818-821, geeft de bronnen op voor de levensgeschiedenis van Vedastus du Plouich. Wij zijn erin gelukt daaraan het een en ander toe te voegen.

(4) De trekken der landmeters die afgebeeld zijn op de zichten van S. Amands en Dowaai (verzam. 16823 te Brussel), vertoonen eenige gelijkenis ; beiden dragen een zwarten vilten hoed en een rood vest, met witten halskraag en mouwomslagen. Is het Du Plouich?

tweeden inde Hon/den 10. Juny/den derden inde Maen / den 19. November/ den vierden inde Hon/ den 4. December. Leeft onſe Prognoſticatie.

Den ingangh / ende uytgangh der Vacantien/ eñ Feſta Palatij/ſijn geteeckent met roodt F. P.

Door M. Vedaſt du Plouich. Math.

deert. Het is een figuur te halver lijve, op den voorgrond van een landschap waarin achteraan de stad Belle zich vertoont (1).

Weinig is er van hem bekend; men weet niet of hij afkomstig is uit Nieuwkerken, of uit Belle, of uit Westoeter, of uit La Gorgue. Zijn voornaam en zijn geslachtsnaam kwamen vroeger veelvuldig voor in het Westland, in Morinië en in Artesië. De heer Hosdey denkt hem te mogen identificeeren met den teekenaar Arrasius; in die onderstelling, — wij bewezen reeds hoe weinig ze gegrond is — zou du Plouich Atrecht, tijdens de Artesische oorlogen, verlaten hebben, om zich te Westoeter te vestigen. Stippen wij echter nog aan dat hij op het zicht van Steenvoorde zich noemt « Geometra Flander »; iemand uit Artesië zou eerder zich « Gallo-Flander » hebben geheeten. Ten slotte meenen wij dat het zicht van Belle dat op de portretten van den landmeter voorkomt, heel niet zonder beteekenis is. Trouwens, is du Plouich misschien niet van Vlaamschen oorsprong, zeker is nochtans dat hij zijn leven grootendeels in de kasselrij van Belle heeft gesleten.

Zoo vinden wij dat hij verblijf houdt te Westoeter bij Belle reeds in 1627. Wij hebben die inlichting te danken aan priester van Dromme, die ons de doopacte verschafte van een der kinderen van onzen landmeter :

« Hàc 15 Februari 1627 ego pastor batizavi Claudium Du Plowy filium Vedasti et Joanne, susceperunt ego pastor et Claudia de Hanon, uxor domini de Westoutre » (2).

Uit dit dubbel, adellijk en geestelijk, peterschap, zal wel af te leiden zijn dat meester Vedastus de achting zijner medeburgers genoot (3). Onze vriendelijke correspondent vestigt er onze aandacht op dat in de doopboeken der parochie Westoeter geene andere kinderen van du Plouich en zijne gade Johanna voorkomen. Waar nu tien jaar later Sanderus' verkleefde « delineator » opgeeft nog steeds te Westoeter te wonen en er gezinslasten te hebben, is het alleszins waarschijnlijk dat Claudius du Plouich het jongste kind was en dat de oudere in andere parochiën werden geboren.

Reeds in den almanak van 1630, wordt Vedastus du Plouich « mathematicus » genoemd, en, iets wat wel opmerking verdient, is dat op het door hem zelven onderteekende zicht van Westoeter (II, 460) in de *Flandria*, onder verwijzing 6, de aanduiding voorkomt : « De Corne Blomme, Mathematische Schole ». Destijds beteekende « Mathematicus »

---

(1) Het cliché van het portret van Du Plouich werd te onzer beschikking gesteld door den Geschied- en Oudheidkundigen Kring van Kortrijk. Het diende tot illustratie van ons opstel *Une collection d'almanachs-placards (1560-1786)* (Bull. II, 1904-5, p. 57; z. ook de tekst pp. 57-8 en 59.)

(2) « Apographum registri baptismalis de Westoutre », bewaard ter pastorij te Westoeter. De heer der gemeente was Franciscus Van Polinchove.

(3) De heer van Dromme vraagt zich af of hij wellicht koster van de parochie was.

ook landmeter en astroloog, soms ook wel bouwkundige (1). Die veelvuldige werkzaamheid van hen die passer en sfeer hanteerden, mag geene bevreemding wekken : mannen als Kips (2), de Dyn (3), de Buck (4) zijn evenals du Plouich op velerlei gebied werkzaam geweest. Het zal dus wel zijne « mathematische schole » zijn, waarop hij ons aandachtig maakt op het zicht van Westoeter. Wanneer hij omstr. 1635 in Sanderus' dienst trad, begon voor du Plouich, die alsdan den leeftijd van een veertig jaar moest bereikt hebben, een leven van gedurig reizen en trekken. Omtrent tien jaar lang, leverde hij graphische stof voor de *Flandria*.

De eerste vaste vermelding zijner betrekkingen met Sanderus valt in December 1637. Uit een schrijven van Sanderus aan Vredius, van den 12^{n} d. m., vernemen wij dat de kanonik te Oostende (5) en te Nieuwpoort geweest was, ten einde, zegt hij « ut illarum urbium imagines exactas habere possem ». Te Nieuwpoort beleeft du Plouich een zonderling avontuur : bezig zijnde, van op de vestingen, het panorama der stad op te nemen, werd hij aangegrepen als spion (6). Misschien was het te dier gelegenheid dat de verongelijkte teekenaar een rekwest zond aan den Geheimen Raad, waaruit blijkt dat hij nog steeds te Westoeter woont met zijn gezin (7). Om voortaan dergelijke onaangenaamheden te voorkomen, behandigde Sanderus aan zijn landmeter een soort vrijgeleide en aanbeveling. Het stuk is gedateerd

---

(1) Ook zoo in Holland. Cf. A. van der Willigen, *Les Artistes de Haarlem*, 1870, p 1.

(2) Twee plakalmanakken uit 1623 en 1624 zijn onderteekend door « Meester Isaac Kips, Mathematicus ende ghezworen Geometrist ofte Landtmeter der Casselrye vander Auderburch van Ghendt residerende tot Sleydinghe ». (Z. ons voormeld opstel.) Aan te merken dat Sanderus pastoor te Sleidinge geweest was omtr. 1619. In de *Flandria* komt het dorp niet voor.

(3) « Philips De Dyn, mathematicus ende ghesworen lantmeter van Brabant, Vlaenderen ende Henegauwe », aldus in een almanak voor 1642 (ibid. ; cf. ook pp. 254-5 van *Bulletin du Cercle hist. et archéol, de Courtrai*, II, 1904-5.) Van De Dyn is ook eene « Carte des biens appartenant à l'abbaye de Grand-Bigard » opgemaakt in 1624; hij noemt er zich landmeter en mathematicus der aartshertogen. (*Inv. des archives de la Belgique, Inventaires divers*, 1879, p. 130.)

(4) Een almanak van 1563 is « ghecalculeert... bij Meester Pieter de Buck mathematicus ende ghezworen geometrist der.... stede van Ghendt... » (ibid., pp. 42-3). Een zekere Jan de Buck vervaardigde in 1590 een plattegrond van Gent.

P. C. Van der Meersch, *Inventaire des cartes et plans conservés aux archives de la Flandre orientale*, 1850, vermeldt verschillende voortbrengselen van dit geslacht van landmeters.

(5) De *Flandria Illustrata* bevat een zicht op de vesting Oostende « obsessa et capta 1601 », in den rechter hoek boven is een klein zicht ingevoegd : « Ostende ut jam conspicitur A° 1641 ». Dit laatste is misschien van Vedastus du Plouich.

(6) Spionnen werden in dien tijd van gedurig oorlogen, strengelijk opgespoord en bestraft. Cf. J. Finot. *L'espionnage militaire dans les Pays-Bas entre la France et l'Espagne aux XVIe et XVIIe siècles.* (*Bull. Comm. hist. dép. Nord*, XXVI, 1904.) De schrijver citeert een Philippe le Petit, schoolmeester te Armentiers die, omstr. 1640, onder vreeselijke pijnigingen, werd ter dood gebracht.

(7) Dit document, door H. Hosdey ontdekt in het Koninkl. Archief te Brussel, is niet kunnen teruggevonden worden.

Ieperen, 24 Dec. 1637; het is ter wille der tijdsomstandigheden in het Spaansch opgesteld : « Mæstro Vedasto du Plouich matematico y geometra en la castelania de Baillœul, residente à Westoutre » heeft van hem, Sanderus, de opdracht gekregen ter plaatse, mits toelating der overheden, de plans en de zichten der steden en landen van Vlaanderen te teekenen, voornamelijk Nieuwpoort, (« las villas y haga tavolas geographicas de los territorios y castellanias de la misma provincia, con aviso y licencia de los superiores y magistrados de las dichas villas y plaças adonde se hallara, y particularmentte de la villa de Neoporte) (1).

Omstr. 1640 is Vedastus te Oudenaarde. In de stadsrekening over 1638-40 heet het : « Item betaelt aen meester Vedastus Plouch over een project tot het uytteeckenen van de stadt, par ordonnantie ende quytantie... XLII ll. par ».

Het volgende rekwest door Sanderus aan het Oudenaardsch Magistraat gericht, geeft nader den datum aan. Herhaaldelijk had hij op hoogere vergelding aangedrongen en hij schrijft in 1642 :

« ..... voorts alsoo Vedastus Du Plouych, lantmeter, bij ordonnancie van 5 October 1640, eerst voor het meten ende teeckenen van deze stadt maer en heeft ontfaen tot vijftien guldens, ende daernaer tot 22 guldens, daer hij nochtans op zijne borse ten diverschen stonden ghereyst hebbende (zoo den supliant alhier oock heeft ghedaen) voor hetzelve werck, naer reden wel verdient heeft tot thien ponden groote, bidt uwe Edelh. oock ghedient te wezen, van op het selve als nu consideratie te nemen, ende zijnen loon ofte salaris tot thien ponden groote te volcommen ».

Het magistraat sloeg toe, blijkens de volgende apostille : « Burchmeester ende Schepenen hebben aen den vertoonder ter causen by requeste gheroert, noch bygheleyt zes ponden grooten die hem ghesonden zijn, deur dheer Jan Van der Woestyne filius Jaspaerts, 17 Juny 1642 ende by my an hem ghetelt » (2).

In 1642-3 ontving du Plouich betaling voor twee in de *Flandria* opgenomen zichten van Ieperen (plan der stad en hallen) : « M. Vaast Plouits gemaeckt hebbende een quarte figuratieve vanden com van de vaert ende van d'apparente nieuwe straete... 72 lb. par (3). Reeds in een schrijven van 12 Dec. 1637 was gewaagd van zichten uit Ieperen (4).

(1) Uitgegeven, met eene Fransche vertaling, door A. Schayes, in *Bulletin du bibliophile belge*, I, 1844, p. 286.

(2) J. Ketele, in *Messager des sciences historiques*, VI, 1838, pp. 144-53, en in *Audenaerdsche Mengelingen*, IV, 1850, blz. 225-30. Cf. Fr. de Potter, *Oprakelingen*.

(3) Z. onze voormelde studie in *Bull. Cercle hist. de Courtrai*. II, 1904-5 p. 58. (Stadsrekening Ieperen voor 1642-3, f° 91 v°.) De gravuur der kasselrij van Ieperen is van 1641.

(4) Sanderus heeft de afbeeldingen van Brugge ontvangen ; die van Gent, Ieperen en het Vrije zullen insgelijks goed van uitvoering zijn. (Hds. H., 12 Dec. 1637 : Sanderus aan Vredius.)

Tot op dien tijd moest dus de landmeter talrijke teekeningen hebben opgenomen. Op 6 April 1639, vertelde Sanderus : « Vedasto du Plouich plus quam 300 flor. de meo solvere debui, etiam pro nobilibus quibusdam cum quibus ante convenerat, quod illos deberet pudere » (1). Hij had nu de kasselrijen van Ieperen, Oudenaarde en het land van Cassel bezocht (2), alsmede een goed deel van het Kortrijksche. Op 20 Februari 1643, zijn Dendermonde en de kasselrij van Belle, eveneens door hem geteekend, op koper overgebracht (3).

's Kanoniks brief van 22 October 1642, betreffende de zoek geraakte teekeningen van Winnezeele en Eename, laat zien welke methode de teekenaar volgde en welke prijzen hij bedong voor kopijen naar de origineelen, welke hij doorgaans behield : « Vedastus non delineabit Winezeele et Eename iterum, nisi habeat sex florenos pro unàquàque imagine, ende ick weet niet of hij noch heeft de crayons ». Uit het zelfde schrijven blijkt reeds dat hij destijds in Fransch-Vlaanderen werkte (4).

Een ander document van Sanderus' hand, 22 Oct. 1642 (5), bewijst eens te meer dat hij, steeds door wijzen zuinigheidsgeest gedreven, zijne medewerkers zooveel mogelijk ieder in eene bepaalde streek arbeiden deed. Dus mag het wel aangenomen worden dat du Plouich aan de illustratie van het derde deel een even groot aandeel zal hebben gehad als aan de beide eerste deelen. « Ick hebbe last ghegheven aan Vedastus », schrijft Sanderus, 4 Maart 1645, « noch eenighe plaetsen omtrent Bassé te teeckenen » (6). En enkele dagen dagen later, 10 Maart, bevestigt hij zulks : « Puto quod Vedastus si facit quod promisit jam delineet juxta Basseam et in illo tractu Gallo-Flandriæ » (7). De laatste woorden laten toe te denken dat het origineel der vergrooting van het kasteel Marquillies (n° 31 der Brusselsche verzameling) van Vedastus is. Blaeu's *Novum Theatrum* bevat een zicht op La Bassée.

Tijdens het jaar 1647, betaalde Nicolaas du Bois, abt van Sint Amands, aan du Plouich een bedrag van 38 gulden voor het teekenen van de huizen zijner orde te Doornik en te Valencijn (8). De Brusselsche

---

(1) Sanderus aan Jan d'Hondt. Biblioth. Gent, S. 14246. Cf. V. van der Haeghen, *Grand plan de Gand*, en noot 2, op blz. 62.

(2) Brief van 23 Mei 1641. R. A. cf. GLST. XXIV, p. 177.

(3) GLST, XXIV, p. 303 : Sanderus aan Hondius, 20 Februari 1643. (« ... Voorts mij te willen senden een beeldt van de stadt van Dendermonde ende eene caerte van de casselrie van Belle... »)

(4) Z. blz. 58, noot 1.

(5) Z. blz. 66, noot 1.

(6) Z. blz. 104, noot 1.

(7) La Bassée is gelegen in het kwartier Weppes, kasselrij van Rijsel. In den omtrek van La Bassée vermelden de lijsten van Sanderus, Herlies, Wavrin, Pont-à-Vendin, Meurchin, enz.

(8) Volgens J. Desilve, *op cit.*, pp. 170-1, berust de kwittancie in het archief van het Noorderdepartement ; wij hebben ze er niet teruggevonden.

verzameling bevat (nr 10) de vergrooting van het huis te Doornik. Misschien teekende hij ook, op kosten van den abt, de abdij van Sint-Amands (1) en het kasteel La Motte, aanhoorigheid der abdij (nrs 58 en 35). De proostdij van Sint-Amands te Kortrijk is insgelijks gegraveerd in het Auctarium van het tweede deel, naar eene teekening van meester Vedastus, en opgedragen aan den abt Nicolaas du Bois.

Ziehier nu de stukken voor de *Flandria Illustrata* die Vedastus du Plouich met zijn naam geteekend heeft. Niet onderteekende moet hij ook geleverd hebben ; maar die aan te wijzen, zou toch hypothetisch zijn :

A. ONUITGEGEVEN ORIGINEELE TEEKENINGEN : Zulte en Busbeke, waarvan de beschrijving hierboven. De teekening van Zulte werd vervaardigd met de medewerking van zijn leerling, den monogrammist I. D.

B. GEGRAVEERDE TEEKENINGEN :

1e Deel : Tilleghem, 290 ; praetorium J. Du Breuck (Lophem), 314 ; Eessene, 326 ;

Ypra (plan en zicht), 334-5 ; praetorium Iprense, 351 ;

Nova et exacta tabula geographica Salae et castellaniae Iprensis : Anno MDCXXXXI (bovenaan een algemeen gezicht op Ieperen, in de omlijsting twintig kasteelen en plaatsen in de kasselrij gelegen : Boesinghe, Zonnebeke (kasteel), Becelare, Meesen, Vormezeele, Staden, Warelles, Poelcapelle, Hoogesieken, Brouckhoff, Droogendale, Hallebast, Zonnebeke (abdij), Santvoorde, La Bussche, Vormezeele (kasteel), Moorslede, Rumbeke, Drie Torren, Zillebeke), 386-7 (2) ;

Praetorium Stadense, 398.

2e Deel : Sweveghem, 422 ; Praetorium abbatiae Blandiniensis in Desselghem, 423 ; Poteghem, 424 ; Wingene, 432 ; Poelvoorde in Winghene, 433 ; Eeghem, 434 ; Poucques, 435 ; Wielsbecque, 436 ; Yseghem, 442 ; Heule, 443 ; Dadizeele, 444 ; Wevelghem, 445 ; Lauwe, 447 ; Mouscron, 447 ; Coyghem, 449.

Casletum, 450-1 ; Ditio Casletana, 458-9 ; Westoultre, 460 ; Winnezeele, 461 ; Hasebroucka, 463 ; casteel ter Walle, 464 ; Vleteren, 465 ; Mergem, 467 ; abbatia Clarismarisi, 472 ; Watanum, 474.

Furna, 478-9 (3) ; Roesbrugghe, 492 ; Loo, 493.

Eename, 514.

Castellum Escornacense, 527.

Ninive Flandrorum, 529 ; abbatia SS. Cornelii et Cypriani apud Ninivem Flandrorum, 534 ; Rotnacum, 536.

---

(1) Z. blz. 105, noot 2.

(2) De toewijzing aan du Plouich van de onafhankelijke afbeeldingen der reeds in omlijsting gebrachte zichten, ligt voor de hand. De twee zichten op Staden, de eene in de omlijsting, de andere p. 398 door du Plouich onderteekend, schijnen die hypothesis te bevestigen.

Het zelfde geldt voor : Boesinghe, 389 ; Becelare, 390 ; Vormezeele, 392 ; La Bussche, 397. Juist het zicht van Hollebeke, door een ander (du Tielt) geteekend, bevindt zich niet in de omlijsting der kasselrij van Ieperen.

(3) Wij hebben niet kunnen nagaan of du Plouich's zicht van Veurne in verband staat met datgene welk P. Verbiest van Antwerpen wat later (1648) uitgaf in zijne « *Caerte figurative van 't Veurne Ambacht, met allen syn vaerten, grachten, beeken, sluyssen....* »

Balliolum, 554-5 ; Nieukercke, 560.
Hondiscota, 574.
Aldenarda, 578-9 ; castellum de Pamele, 583.
Teneramunda, 594-5.
Broucburgus, 610-1 ; arx de Drinkham, 615.
Steenwerk, 627.
Duynkercken, 628-9 ; Soetterstede, 629.
Neoportus, 634-5 ; Dixmuda, 642-3 ; Poperinghe, 646 ; le Pays de Lalleue (kaart en zichten van La Venthie, Fleurbais, Sailly, La Gorgue, Atrecht), 656.

Auctarium ad tomum secundum : Praepositura S^{i} Amandi (Cortraci), 3 ; praetorium de Merria (Moorseele), 5 ; Steenvoorde, 10-11.

3^{e} Deel : Armentiers, n^{r} 5. (1)

Vele van die platen werden gebezigd door J. Blaeu, nl. in zijn *Novum ac magnum Theatrum* (1649) (2) ; drie kaarten komen nog voor in de 1664 verschenen *Geographiae Blavianae volumen quartum.* (3)

Bij het beschouwen van du Plouich's werk, treft deszelfs heel bijzonder karakter, waarin nauwkeurigheid en decoratieve opvatting samengaan en beiden even ontwikkeld zijn.

Nauwkeurigheid is gewis het kenmerk van den mathematicus ; du Plouich's zichten zijn dan ook betrouwbare documenten, welker topografische nauwgezetheid vaak reeds is gebleken. Daarbij streeft hij er steeds naar, met die nauwgezetheid een kunst- en decoratief karakter te doen gepaard gaan. En dikwijls niet te vergeefs : ten bewijze de twee prachtige panorama's van Duinkerken, de teekeningen van Cassel, Veurne, Belle, Nieuwpoort, Dendermonde, enz., en in kleiner formaat, Ronse, Heule, Watten, alle drie zoo pittoresk van opvatting en bewerking. Geene enkele van de evengenoemde platen verdient het verwijt van stelselmatigheid en stijfheid door van der Aa tot het werk van du Plouich gericht. (V. d. Aa's *Biographisch woordenboek*, XV, 363).

Wel is waar is in sommige werken van zijn eersten tijd de factuur vrij droog en herinnert zij aan gewone grondplans zooals die door landmeters worden opgenomen. Maar ook op die werken drukt hij reeds een zeer persoonlijken stempel. Ten bewijze het groote zicht op Steenvoorde, waar bij uitzondering de hemel heel en al ontbreekt.

Aan du Plouich komt het vaderschap toe van die schitterende panorama-zichten, welke een belangrijk deel van zijn werk uitmaken. Steeds op nauwkeurigheid bedacht, liet hij in den beginne de vergezichten

(1) Wij zijn geneigd te denken dat Vedastus ook de teekening leverde van Doornik, die in dezelfde verzameling gegraveerd is (n° 12) ; alsmede de teekeningen van Rijsel en Dowaai, al is het waar dat de laatste op de kosten van Hendrik Hondius moesten gedaan worden. (Contract van 1634). Misschien ook Oostende (cp. blz. 66, n. 5) en St Amand (verz. 16823, Brussel, n^{rs} 57 en 58).

(2) Zie supra, bl. 117, noot.

(3) Cf. F. van Ortroy, in *Biographie nationale*, kol. 820-1.

sterker uitkomen en gaf hij steeds een vrij uitvoerig profiel van de in de verte gelegen stad of van de omliggende dorpen ; bijna altijd stelt hij boven iedere der afgeteekende plaatsen dezer namen in schriftletter. Dit alles komt slechts bij uitzondering voor in het werk zijner vakbroeders. Zoo is de stad Gent bijkomenderwijze geschetst op de zichten van Oudenaarde en Eename ; Kortrijk op dat van Heule ; Brugge op die van Poecke en Tillegem ; Dixmuide op dat van Eessen, en Ronse op dat van Schoorisse ; groepeeringen van verschillende klokketorens versieren de teekeningen van Lophem (Brugge, St. Andries, Tillegem), van Roesbrugge (Beveren, Stavele, Eversam, Westvleteren, Oostvleteren, Polinchove), van Petegem (St.-Baafs-Vijve, St.-Eligius-Vijve, Waregem, Zulte en Ten Dale). Zoo het middel met de werkelijkheid overeenstemde, nam meester Vedastus zijn toevlucht tot de horizontale bewerking en bracht hij op eene lange strook de heele silhouette bijeen van het panorama eener gansche localiteit, derwijze dat het oog in eenmaal al hare verschillende gebouwen kon overzien ; dat is het geval met Dadizeele, Merville, Ronse, Poperinge, Hondschote. Die voorstellingswijze bereikt haar hoogtepunt in de zichten van Veurne, Belle, Oudenaarde, Dendermonde, Brobborg, Nieuwpoort, Dixmuide, Ieperen en Ninove; ter wille van de belangrijkheid dezer plaatsen, worden hun dubbele compositiën gewijd : een algemeen uitvoerig bewerkt zicht, waarboven in een afzonderlijk paneeltje het steeds aardig en trouw naar de werkelijkheid afgekeken profiel. (1)

Niettegenstaande alle tegenstrijdige bewering (2), houden we ons overtuigd, met den heer F. Van Ortroy, dat Vedastus du Plouich de graveernaald niet gehanteerd heeft. En zulks niet alleen wijl het door bescheiden bewezen is dat de teekeningen in hun geheel naar Amsterdam bij Hondius en bij de Blaeu's gezonden werden, welke feitelijk als uitgevers een zeker aantal platen hebben onderteekend.

Voor het meerendeel dragen de door Vedastus du Plouich onderteekende teekeningen in opdracht de uitdrukkelijke vermelding «... hanc a se delineatam imaginem » (of « iconem »). Nauwelijks een tiental, anderzijds, hebben «... (invenit et) fecit ». Dat « fecit » is het eenig billijk argument waarop gesteund wordt door hen die du Plouich tot een graveur wenschen te maken. Wij zullen dus het tegendeel doen blijken, met te bewijzen dat het niet mogelijk is het « fecit » hier op te vatten met de beteekenis die er in de terminologie der gravuur doorgaans aan gehecht wordt.

(1) De hier besproken kenmerken ontmoet men ook in de niet onderteekende platen van Grevelingen (II, p. 650) en Estaires (Steegers) (II, p. 470).

(2) Cf. van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, XV, blz. 363, en Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders*, enz., V, 1861, 1293, waar het heet : « Nederlandsch graveur, bloeide omstreeks 1660. Hij vervaardigde onder andere *Gezigten in Holland*. Zij zijn netjes gesneden. doch stelselmatig en stijf. » Waar hij het jaartal 1660 en de zoogenaamde « Gezigten in Holland » citeert, heeft Kramm waarschijnlijk op het oog de door Blaeu overgenomen platen.

Twee feiten geven daaromtrent den doorslag :

1) Waar du Plouich « fecit » gebruikt, is het in denzelfden zin als « invenit » ; bij hem, is « invenit et fecit » niets meer dan eene tautologie. De Amsterdamsche graveurs hebben onveranderlijk de opschriften overgenomen zooals die op de teekeningen voorkwamen. Zoo heeft de gravuur van Armentiers ten onrechte : *Vedastus du Plouich fecit*, evenals de origineele gekleurde teekening van Busbeke, hooger gereproduceerd, waarop men leest : *V. D. Plouich Fecit.*

2) De « Ditio Casletana », gegraveerd in de *Flandria*, heeft ook : *Vedastus du Plouich invenit et fecit.* Nu is door onwraakbare archieven het bewijs geleverd dat de kasselrij van Cassel te Amsterdam gegraveerd werd omstr. 23 Mei 1641 : « Cassel is onder handen en op sodanighe wyse dat men de casselrye en de stadt boven malkander sal konnen voeghen met de heeren huysen op beyde zyden, oft oock om elk bysonder sal konnen voeghen oft neven malkander stellen met de huysen onder » (1).

Overigens, hoe precies en nauwkeurig, hoe decoratief zelfs du Plouich zijn teekeningen heeft weten te maken, toch ware hij onbekwaam geweest — zijn talent van landmeter staat ver boven dit van kunstenaar — hun die korrektheid en dat flink voorkomen te geven, met dewelke Hondius en zijne helpers ze door hun graveerkunst vertolkten. Het kunstkarakter der platen in aanmerking genomen, is het dus ook ongerijmd te beweren dat Vaast du Plouich zelf de graveerstift hanteerde, ten dienste der *Flandria.*

De Monogrammist I. D. — Op twee teekeningen van Vedastus du Plouich, komt benevens dezes naam, het monogram I. D. voor : het zijn die van de abdij van Eename (II, 514) en het origineel van Zulte. Het monogram vindt men ook alleen op het zicht van Herzele (II, p, 511) : « Nobili ac generoso viro D. Carolo Everwijn ..... hanc arcis Herzelianæ imagin. DD. I. D. ». Eename, Zulte, Herzele, zijn drie gemeenten in het zuiden van Oost-Vlaanderen, gebied dat door al de medewerkers van Sanderus werd bezocht. Herzele, het eenig gansch persoonlijk werk van den monogrammist I. D. (uit de twee andere platen spreekt de leerling van du Plouich; een kweekeling uit de Westoetersche mathematische schole ?) heeft te weinig karaktertrekken gemeen met de teekeningen van Darasus of Arrasius dan dat men zou kunnen denken met een en denzelfden artist te doen te hebben.(2)

(1) R. A. Cf. Glst, xxiv, p. 177. = 23 Mei 1641, Blaeu aan Jan d'Hondt te Gent. Hetzelfde is waar voor de platen van Dendermonde en Belle.

(2) Het zicht van Hardessem of Erdershem (II, p. 512) vertoont sporen eener onderteekening die wellicht als I. D. te lezen is. Die aanvangletters kunnen slaan op den naam J.D (ugniolle), omstr. 1641 « mesureur sermentez du bailliage de Tournay et Tournesis »; van hem zijn plans aanwezig in het Archief van het Noorderdepartement (cf. *Inventaire ms. des cartes et plans,* n° 151.)

PIETER STEVENS en MAGISTER PETRUS (?) — Pieter Stevens is waarschijnlijk de naam van een ander talentvol teekenaar in Sanderus' dienst. Voor hem werd door niemand nog belangstelling gevraagd.

De lezing « P. Stev..., » vindt men onder eenig struikgewas op het groote zicht van Aalst (II, pp. 498-9). Die voluit geschreven signatuur is bijna verloren in de lijnen en kruislijnen der gravuur, waardoor ze bijna onzichtbaar is; op den afdruk in Blaeu's *Novum ac Magnum Theatrum* (1649) ontwaart men, ter plaatse der onderteekening, duidelijk dat men getracht heeft ze te schrappen. Merken wij aan dat de Gentsche Bibliotheek van het zicht der stad Aalst, in zeker exemplaar, een averechtschen afdruk bezit, bewijs dat er daarvan twee staten bestaan een in « contre-partie » of spiegelbeeld, het ander recht. De initialen P. S., blijkbaar die van denzelfden teekenaar, vertoonen zich ook op een steen op het voorplan van het zicht van Lede bij Aalst (II, p. 512), alsmede in een hoek van het zicht van het kasteel van Rupelmonde (II, p. 549); het zicht op het dorp Rupelmonde, bij het vorige behoorende, is vermoedelijk van dezelfde hand; misschien ook Cruybeke (II, 553) en enkele andere uit de omstreken van Aalst.

Met zekerheid kent men dus van hem in *Flandria Illustrata* slechts vier stukken. Wij meenen dan ook dat hij slechts bij uitzondering voor Sanderus gewerkt heeft, die op hem het oog had, waar hij op 4 Maart 1645 aan Jan d'Hondt te Gent bericht dat hij aan du Plouich enkele zichten besteld heeft uit de omstreken van La Bassée, « daer meester Pieter niet en soude willen gaan » (1). Jan d'Hondt was vermoedelijk Pieter Stevens' voorspraak.

Enkele dagen later schrijft Sanderus nog aan d'Hondt : « Saluta meo nomine magistrum Petrum et dic illi est incipiat perficere imagines quas domi habet et ego ipsi faciam adhuc aliquam recognitionem » ; en dan volgt in post-scriptum : « Iterum commendo negotium apud Pier Stevœnum (?) » (2)

Is hier spraak van twee verschillende Pieter's of van een zelfden, te Gent verblijvenden teekenaar ? De eerste onderstelling is meer waarschijnlijk.

Uit een schrijven van 20 November 1638 weten we dat Sanderus in dienst had een « amanuensis » (kopiist, hier een teekenaar die de stukken afmaakte en vergrootte ?), wiens zuster omstreeks dien tijd te Gent overleden was. (3) Op iemand die de teekeningen vergrootte is bepaaldelijk nog gezinspeeld in deze passages : « Wilde wel hebben de delineatie van de cathedrale kercke (te Doornik) aen Ul. ghesonden over langen tyt, om die meerder te doen teeckenen » (4). « Veel teeckeningen van den 3^en^ tomus », schrijft ook Jan d'Hondt aan Blaeu, moeten

(1) Cf. blz. 104, noot 7.

(2) R. A., 10 Maart 1645.

(3) HDS. H., 20 Nov. 1638.

(4) R. A., 30 Februari 1642. Cf. blz. 103-4.

« nochier verandert » worden (1). Het is best mogelijk dat de vergrootingen in de Brusselsche verzameling 16823, van de hand zijn van een te Gent verblijvend teekenaar, hij weze dan, of niet, « magister Petrus ».

Wat ons anderzijds weêrhoudt dien teekenaar met den beweerden Pieter Stevens te identificeeren, is het groot verschil in waarde tusschen de teekeningen in de Brusselsche verzameling en de vier in de *Flandria* gegraveerde zichten.

Stevens' werk legt getuigenis af van een gelouterden smaak en van veel zin voor het pittoreske. En juist die hoedanigheden mist men in het meerendeel der teekeningen in het album 16823. Om dezelfde reden denken wij dat Stevens vreemd is gebleven aan de teekeningen van Gent en omstreken, welke, zooals reeds gezegd, waarschijnlijk van Arrasus zijn.

In geen enkel Lexicon wordt over onzen Stevens gewaagd; ten stotte moet misschien een onderscheid gemaakt worden tusschen hem en den tegen vergelding werkenden « magister Petrus ». Ware het niet dat hij minstens tijdelijk te Gent schijnt verbleven te hebben, wij zouden meer geneigd zijn in hem te zien den Antwerpschen liefhebber-kunstenaar Petrus Stevens, stadsaalmoesenier en kerkmeester van O.L.V.(1593-1658). Dezes portret staat in Van Dyck's *Iconographie*, op koper gebracht door Lucas Vorsterman. Hij zelf had Otto Vœnius voor meester gehad en was volgens Hookham Carpenter een goed schilder. Alexander van Fornenberg *(Den Antwerpschen Protheus*, 1651) vermeldt Stevens, die zeer rijk was, als eigenaar van eenige kostbare tafereelen van Quinten Metsys (Zie de uitgaven over van Dyck's Iconographie van Hookham Carpenter, Wibiral, Weber en Von Strygowski ; ook Max Rooses' en F. J. van den Branden's werken over de Antwerpsche Schilderschool, bl. 88 en 72).

Louis de Bersacques (2). — Van den naam van dezen landmeter geven de uitgaven van Sanderus en Blaeu verkeerde lezingen: Dasacquer, en Berjacques. Louis de Bersacques stamde uit een oud adellijk geslacht van Morinië, waarvan een tak te Kortrijk gevestigd was ten jare 1498 ; sedert de XVIe tot in de XVIIIe eeuw waren er Kortrijksche geometers van dien naam.

Reeds in 1580 wordt zijn vader, Pierre de Bersacques, Willemsz., als « landtmetere » genoemd. Louis werd geboren in 1586-7 ; hij schijnt te hebben gewerkt onder de leiding van zijn vader en van Jacques de Bersacques (zijn oom ?) tot omstr. 1610-3 ; van dien tijd af levert hij eigen werk en neemt af en toe zijn broeder Jean onder den arm (plan der bosschen van La Roche, 1616; der bosschen van de heerlijkheid Agimont, 1622; opname van het schepenschap van Harelbeke, 1637). Louis de Bersacques, die tweemaal in den echt trad, maakte den 14^{n} October 1617 huwelijksche voorwaarden met jonkvrouw Johanna van den Berghe,

(1) R. A., 12 Nov. 1644. Cf. blz. 103, noot 6.

(2) Het hier medegedeelde omtrent Louis de Bersacques is voor het meerendeel getrokken uit verschillende stukken berustende in het Kortrijksch archief.

dochter van Louis van den Berghe, griffier van de baronie van Ingelmunster; hij werd bijgestaan door zijn vader (deze leefde nog in 1631-2) en door zijn broeder Cornelis. Louis' werkzaamheid, — hij was « erfachtig ende gezworen landtmeter der stede ende casselrie van Cortryk », — is verbazend. Hij overleed den 7n Juni 1646 te Gent, alwaar hij wellicht beroepen was geworden als « gezworen lantmeter van syne coninckIyke majesteyt van Spaignien »; hij werd begraven in St-Michielskerk te Gent; zijn grafsteen, die zich bevond bij den predikstoel, vertoonde de verbrijzelde werktoestellen van den landmeter, met het inschrift:

« Loys de Bersacques Pieters sone, gesworen Lantmeter vā syne Coñ. Māt.
» vā Spaignien ende erfachtich der stede en calserie vā Cortric. // Verwachtende
» den uittersten dach, licht alhier begraven, overleet den VII Juny XVIc XLVItich.
» Die dit siet, leest ofte hoort
» Bidt voor de ziele;
» Die alle Landen heeft willen meten
» Wort hier met seven voeten ghemeten. » (1)

Sanderus heeft de medewerking van den Kortrijkschen landmeter ingeroepen voor de plans van de steden Kortrijk (II, pp, 406-7) en Meenen (II, p. 438-9), die onderteekend zijn. Kortrijk was reeds gegraveerd op 20 Februari 1643 (2). Het mag wel aangenomen worden dat de plans van die gemeenten, waar de Bersacques zoo volkomen te huis was, nauwkeurig en betrouwbaar zijn. Reeds had hij eene kaart van den Meenenschen omtrek gemaakt in 1644, en verscheiden plans en opnamen van Kortrijk in 1631, 1634, 1637, 1641 en 1642. Ten stadhuize te Kortrijk worden bewaard twee groote kaarten van zijne hand, op doek met olieverf geschilderd, voorstellende de eene de stad Kortrijk, de andere de Kasselrij (gedat. 1641). Die kaarten, anders opgevat dan de in de *Flandria* voorkomende, werden hem 300 pond parisis betaald. (3)

Het ligt voor de hand aan de Bersaques toe te schrijven de naamlooze teekening van de Kortrijksche kasselrij in de *Flandria*. Wellicht zijn ook van hem de zichten van Roeselaere (I, p. 400), Thielt (I, p. 426) en Ingelmunster (II, p. 425), dit laatste door Milheuser gegraveerd.

---

(1) Losse nota's van Goethals-Vercruysse ter Bibliotheek van Kortrijk. Het stuk begint: « Gandavi in templo S. Michaelis juxta sedem concionatoriam habetur lapis sepulchralis cum instrumentis fractis artis geometriae et haec inscriptio... »

Niet opgenomen in *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Orientale*, I 1865. — Bl. 322 nochtans, in de « Opgave der uitdeelingen van brood en andere aalmoesen, welke vroeger in Sint-Michielskerk gedaan wierden », vinden wij de volgende vermelding (circa 1700): « Den thienden July, het jaergetyde van d'heer Albertus de Bersacques ghewesen armmeestere, met distributie van ICLXI brooden van acht grooten 't stuck ». Te Gent, waar nog heden eene familie Debersacques leeft, was in 1665 gevestigd Elisabeth De Bersacques, Jan's dochter en poortersse van Kortrijk. Albertus de Bersacques hoogervermeld moet met haar verwant zijn geweest.

(2) Gilst, XXIV, p. 303 = 20 Febr. 1643: Sanderus aan Hondius.

(3) Rekening van Kortrijk over 1640-1, f° 96, v°.

Het geslacht de Bersacques had in eigendom bezeten de in de *Paralipomena* vermelde heerlijkheid van Nieuwenhuyse te Kuurne bij Kortrijk.

Plaatsnijder is de Bersacques niet geweest. Een groot plan der bosschen van Hulst en Milane, — tusschen Ieperen en Roeselaere — werd door hem opgenomen in Januari 1644, en gegraveerd door (Louis) du Tielt, van Ieperen ; een exemplaar (h. 0,69-b. 0,86) bevindt zich in het Rijksarchief te Brussel. (1)

LOUIS DU TIELT. — Die teekenaar, tevens graveur, waarvan wij daareven een werk aanhaalden, teekende vier stukken voor de *Flandria Illustrata :* Hollebeke (I, p. 396), Oudenhove (II, p. 462), St-Nicolaas-abdij te Veurne (II, p. 480) en Watou (II, p. 486-7). Of hij eene of meer dier teekeningen in plaat bracht, aarzelen wij te bevestigen; toch moet gezegd dat de gravuur van Watou zeer eigenaardig van bewerking is. Wat aangaat de St-Nicolaas-abdij te Veurne, wij weten dat zij reeds te Amsterdam gegraveerd geworden was op 20 Februari 1643. (2)

Louis du Tielt, die vooral als schilder bekend is en in 1679 overleed, was de broeder van den plaatsnijder Guill. du Tielt, wiens gravuren van modellen voor zilverwerk algemeen vermaard zijn om hunne vaste uitvoering en sierlijke compositie. (3)

JACOBUS DE LA FONTAINE. — De drie zichten door hem onderteekend, betreffen zijne geboorteplaats, St-Winnoks-Bergen.

Wij hebben hier slechts met een dilettant doen. In 1639 was hij wethouder (notable de la loi) te St-Winnoks-Bergen (4), wat eene verklaring is voor den ongewonen vorm waarin de opdracht van het zicht op Bergen is gesteld : « Nobilibus... vrbis et territorii Bergensis senatoribus Pio affectu D. D. C. Q. Iacobus de la Fontaine. » De beteekenis van « fecit » in de signatuur : « Iacobus de la Fontaine invenit et fecit » zal wel dezelfde zijn als in de soms door Vedastus du Plouich gebruikte formuul.

Zijne tweede bijdrage tot Sanderus' werk is de kaart van het grondgebied van St-Winnoks-Bergen, die insgelijks aan het magistraat is opgedragen : « Nobilibus ac amplissimis dominis Vrbis ac territorii

---

(1) Cf. *Inventaire des cartes et plans*, 1848, n° 412.

(2) GLST., XXIV, p. 303 = 20 Febr. 1643.

(3) Cf. van den Peereboom, *Guillaume du Tielt, graveur*, in *Ann. Soc. hist. Ypres*, IX, 1880.

(4) Z. *Inventaire sommaire des archives de Bergues-Saint-Winoc*. Lille 1878. B. B. 16 en 11, en 13. — Zekerlijk is hij verwant met den geleerden Jezuiet Jacques de la Fontaine (1650-1738), waarover Sommervogel en Piers, *Histoire de la ville de Bergues-Saint-Winoc*, 1833, p. 73. Men kent nog den graveur E. Fontanus (circa 1625), waarover Pinchart in *Messager* 1855, p. 165-7, en den uit Ieperen afkomstigen Rotterdamschen schilder Adriaan Fonteyn. († 1660-1661).

Bergensis magistratibus Hofce primos suos ausus DD. C. Q. Iacobus de la Fontaine. » Deze plaat is overgenomen in de uitgaven van Blaeu. In het museum te St-Winnoks-Bergen is eene opname die heel en al gelijk is aan deze gravuur der *Flandria*, behoudens dat bij de aanduiding van iedere plaats dezer wapen gevoegd is en dat het onderschrift onderaan een perspectief-zicht der stede luidt : « V. B. fecit anno 1641. » (1)

De derde door Jacobus de la Fontaine geteekende plaat is een zicht op de abdij van St-Winnoks-Bergen (II, p. 568). Pater Alex. Pruvost (2) zegt dat het zicht derzelfde abdij (omstr. 1637), dat men gegraveerd terugvindt in de uitgave van J. Blaeu, verschillend is. Ondanks het verschil in afmeting (de gravuur bij Blaeu is een folio-plano), zijn blijkbaar de beide gravuren naar een en dezelfde naar Amsterdam gezonden teekening gesneden ; op het exemplaar van Blaeu zijn eenige bijhoorigheden meer en is de opdracht aan den abt van Argenteau lichtelijk gewijzigd.

NICASIUS FABIUS. — Nog een dilettant, tevens schrander rechtsgeleerde, oudheidskundige, kartograaf en graveur (?). Hij werd te Beaumont (Henegouw) geboren en overleed omstr. 1665, na achtereenvolgens kanonik te zijn geweest te Komen en te Doornik. In laatstgenoemde stad was hij ook officiaal (3). Tijdens zijn verblijf te Komen vervaardigde hij de aan Aubertus Miræus opgedragen « Nova Antiquæ Flandriæ geographica Tabula », welke door Sanderus vóor de algemeene beschrijving van Vlaanderen werd geplaatst (I, pp. 2-3). Wij schrijven hieronder een eigenhandigen brief over van dien geleerde, waarin van zijn werk spraak is (4).

---

(1) Gereproduceerd in Th. Leuridan, *Armorial de l'arrondissement de Dunkerque.* (*Bulletin Soc. d'études de Cambrai*, IX, 1907, pp. 275-6).

(2) *Chronique et cartulaire de l'abbaye de Bergues-Saint-Winoc.* Bruges, 1875, p. 506.

(3) Z. over Fabius : *Bull. Soc. hist. Tournai*, XVII. pp. 135, 141-2, en Messiaen, *Histoire de Comines,* III, pp. 79 en 478-9. Een Amandus Fabius, Norbertijner te Ninove, schreef een lofdicht ter eere van Sanderus, dat gedrukt is in het voorwerk van het 2e deel : « Universalem Flandriae chonographiam cum iconismis tripertito volumine edenti. »

(4) « A Monsieur, Monsieur Sanderus, Chanoine et écolastre à Ypres. — Amicà manu. »

« Clarissime Domine.

» Litteras vestras accepi cum tabula Antiquae Flandriae, quam diligenter examinavi : pleraque omnia probo, paucis exceptis, notanter circa S. Willibrodum : cuique sua placet sententia ut sponso sua sponsa. Liviam flumen additum mee tabulae cuperem et quaedam alia loca. Verum quis autor hujus tabule? Doleo dominum Vredium nullum dedisse responsum ad ea quae requirebam et litteras meas periisse ; tamen nulla est litterarum jactura si... vobis, dum ad illum rursus scribitis, hanc se.... (Scheur in het papier.)

» Inquiro, quonam potissimum anno, ardente bellis Flandriâ, mu (lta) sanctorum corpora e minoribus opidis ac vicis Brugas ceu in tutiorem locum delata fuerunt?

Sanderus, die hem in het voorbijgaan eenige woorden van waardeering wijdt (1), ontving van hem een thans verloren geraakt opstel over Komen, dat bestemd was voor het onuitgegeven gebleven deel der *Gallo-Flandria*. De dissertatie van den jezuiet Ægidius Bucherius *De Nerviorum Episcopo* (omstr. 1650) bevat eene kaart van het voormalig bisdom Doornik, vervaardigd door Nicasius Fabius in medewerking met Wendelinus. Het is dus mogelijk dat hij de maker was van de kaart van het bisdom Doornik, die als nr 2 in het Brusselsch album 16823 voorkomt en waarop gezinspeeld schijnt in het boven aangehaalde schrijven.

De kaart in de *Flandria Illustrata* werd waarschijnlijk te Amsterdam gegraveerd. Toch heeft Fabius ook de graveerstift gehanteerd. Hij graveerde nl. 1638 de aan Maximiliaan Villani, bisschop van Doornik (1615-44) opgedragen plaat: « S. Maximilianus Archiepicopus Laureacensis, Martyr et Patronus Auftriæ ». Deze gravuur werd gereproduceerd in *Rond den Heerd*, VIII, blz. 365.

Hieronymo Niffo of Nipho. — Deze beoefende insgelijks de kunst als dilettant; hij was van Italiaansche afkomst. Sanderus wijdde hem eene lange notitie (II, *Auctarium*, pp. 63-6), want beiden stonden in nauwe betrekkingen; hij spreekt met lof van Nipho's verdiensten als krijgsman, en waardeert zeer zijn zin voor kunst en wetenschap. Zijn grootvader was

---

Praterea quis Flandriae Principum thecas argenteas quibus illa claudebantur, fudit et in monetam vertit?

» Non dubito quin illa a clarissimo domino Vredio aut ab aliquo canonicorum B. Donatiani, qui litteras et historias amant, facile poterunt expediri. Librum dicti domini Vredii de Insignibus Principum Flandriae libens viderem, nam illa insignia que illis appinguntur, non propria comitibus Flandriae sed Harlebekanis fuisse semper existima (vi) et opinio mea fuit, estque, comites Flandriae nulla gestasse insignia ante Normannorum tempora et fortassis neque ante annum D. 1000. Que omnia curiose in illo libro discuti non dubito. Res Hannonicae erunt mihi cordi, si muse annuant, si tempora. Vale, vir clarissime, et nos ama. Coninii, XIIII Februarii 16...

» Reverentie vestre studios-issimus N. Fabius. »

Sanderus overhandigde dezen brief aan Vredius, wiens zegel hij draagt, met de volgende noot:

» « Commendo breve responsum » — « Ostendatur clarissimo Domino Vredio. Gratias ago pro munere magno mihi et omnibus eruditis, ad me misso. A. Sanderus. »

(Koninklijk Bibliotheek te Brussel, Hds. II 3016, 53).

De vaststelling der echte wapens der graven van Vlaanderen, door Fabius in dezen brief aangeroerd, heeft tijdens de XIXe eeuw sommige geleerden nog beziggehouden. Cf. Emm. De Busscher. *Les armoiries des Comtes de Flandre* en Ch. Piot. *Des armoiries portées par les Comtes de Flandre* in *Bull. Comm. roy. d'art et d'archéol.*, XI, 1872, bl. 381-421 en XII, 1873, bl. 99-113.

(1) Het einde van het epistel aan den lezer, in het 1ste deel (omstr. 1637), luidt: » atque ut verbo etiam attingam laudatissima nunc eorum studia qui Tornaci Neviorum rem etiam geographicam illustrare conantur, Ægidius Bucherius e Societate Jesu, vir eruditissimus qui vetus nobis Belgium pollicetur et *Nicasius Fabius sacerdos ibidem ad D. Vriginis, qui militares per universam Galliam vias parat* ». Bucherius is ook de opsteller van een *Belgium Romanum*, Leodii, 1635.

de beroemde filosoof en humanist Augustino Niffo (c. 1473-1538); zijn vader, Ferdinando Niffo, was legeroverste in dienst van Alexander Farnese. Na als vaandrig in zijns vaders leger te hebben gediend, volgde hij dezen op, en werd ten slotte aangesteld als « supremus militum tesserarius », d. w. z. serjant-majoor. In deze hoedanigheid kwam hij van Hulst in Zeeland zich vestigen te Ardoye in Vlaanderen, op het kasteel van Autvyvier, dat hij aangekocht had van Pieter van der Burch. Hij was gehuwd met Maria de Haen, uit een adellijken Gelderschen stam, die hem verscheidene kinderen schonk (1). Laatstelijk schijnt hij verbonden geweest te zijn aan het hof van aartshertog Leopold-Willem te Brussel. Daar moet hij in aanraking gekomen zijn met David Teniers II, door wien hij waarschijnlijk geconterfeit is geworden (2).

In de Academie te Weenen bewaart men twee door hem op marmer geschilderde architectonische compositiën, die David Teniers met figuren stoffeerde; zij zijn onderteekend «Geronimo Nipho F.» (3).

In het Museum te Rijsel mochten wij het medaillon-portret van zijne gade terugvinden. In den catalogus van 1875 wordt het stukje aan David Teniers toegeschreven (4), wat wij zeer betwijfelen, ook wat aangaat het ovaal portretje, dat Teniers eigen penseelslag geenzins verraadt. Dat het Maria de Haen voorstelt, dat het op marmer is geschilderd, dat het den vorm heeft van een sierlijk cartouche-frontispies, gelijk Nipho er nog teekende, dit alles is zeker genoeg om het werk aan Maria de Haen's echtgenoot zelf toe te schrijven (5). Het meet 0,30×0,26; het witte marmer werkt mede in de grauwschildering van het cartouche: twee chimeren en « rabatrollen » omringen het medaillon — aan weerzijden, twee cariatiden — aan den bovenkant op het entablement, drie opschriften : *D. Maria de Haen, Honneur devā Richesse, Anno dom. 1641* — aan de

(1) Luidens archieven uit Ardoye, die Eerw. heer P. Allossery voor ons vriendelijk heelt willen raadplegen, was een hunner afstammelingen, Alexander Nipho, in 1712 gestorven; zijne goederen te Ardoye wierden dan verkocht; een landboek van 1688 noemt hem ook. Noch de doop — noch de trouw — noch de begravingsregisters der gemeente (de eerste beginnen sedert 1608), bevatten iets over Nipho's geslacht.

(2) Misschien wierd Nipho door hem ook geportretteerd in een der binnenzichten der schilderijen-verzameling van den aartshertog te Brussel, waarvan men zeven exemplaren kent (Brussel, Madrid, München en Weenen).

(3) Cf. Theod. von Frimmel, *Geschichte der Wiener Gemäldesammlungen*, I en IV, en A. von Wurzbach, *op cit.*, in voce Nyffo, die er weinig belang aan hecht. Dat de beide schilderwerken werden vervaardigd door twee aan het hof van Leopold-Willem verbonden personaadjen, — David Teniers was dezes gewone schilder — laat toe het tijdstip van hun ontstaan te gissen. De aartshertog was Gouverneur der Nederlanden van 1647 tot 1656; tusschen die jaren zullen zij dus vervaardigd geworden zijn.

(4) Nummer 527, heden nummer 985; het wierd in 1868 aangekocht; zou het ook uit de verzameling Delezenne niet voorkomen? Zie verder.

(5) Wanneer Teniers zijn portretten in cartouches steekt, zijn deze van een gansch ander stijl; (zie zijn Louis II, prins van Condé, te Chantilly.)

benedenzijde drie wapenen der de Haen's (1), waarvan het middelste in heraldische kleuren.

In den catalogus der prentenveiling Simon Délézenne te Rijsel († 1778) (2), vindt men onder de nrs 4703-4 verschillende reeksen door Pieter de Jode gegraveerde compositiën naar Hieronymo Niffo, die als volgt beschreven zijn :

« 4703. Diversa edificia inventa & delineata A. D. D. Jeronimo Nypho atque sculpta a P. de Jode & un autre.

» 4704. Un idem & un autre. »

Het schijnt dus dat Niffo zich vooral toelegde op het schilderen en teekenen van gebouwen of « fabrieken », en van ornementale motieven. Al moge hij aan Sanderus een zicht van het kasteel Autvyvier geleverd hebben (3), toch, voor zooveel wij stellig weten, is het slechts als portrettist dat hij bijgedragen heeft tot de illustratie der *Flandria*. De beeltenis van den leger-gouverneur Don Francisco de Mello (4) werd in 1643 te Antwerpen gegraveerd, naar eene teekening van onzen dilettant. Dit wordt door Sanderus zelven getuigd, die den 1n Maart 1643 aan Vredius schrijft : « Sculpta est Antverpiae imago domini Francisci elegantissime delineata per D. Hieronymum Niphum, quae quia secundum tomum Theatri mei Flandriae suae excellentiae inscribo, eidem inseretur ». (5) De indentificeering van het portret levert geene moeielijkheid op. Bedoeld is voorzeker de gravuur die voorkomt in enkele zeldzame exemplaren van het 2e deel der *Flandria,* exemplaren waarvan wij boven reeds hebben gewaagd (6). De gravuur, die wij beschreven hebben, is onderteekend door den Antwerpschen plaatsnijder Pieter de Bailliu (1613 — † c. 1660) : « Bailliu fculpsit et excudit. » In de gewone uitgave is het portret een borstbeeld in een ovaal, evenals als de in het 1e deel voorkomende beeltenis van den prins-kardinaal Ferdinand. Het procédé is voor deze twee laatste portretten hetzelfde ; beide zullen te Amsterdam gegraveerd zijn geworden, evenals de talrijke beeltenissen van bisschoppen en al de topografische teekeningen.

---

(1) Rietstap beschrijft ze als volgt : « De Haen (Grave, Brabant). Anobl. 6 juillet, 1623. Ecartelé aux 1 et 4 d'or à un cœur de gueules ; aux 2 et 3 de sinople (het Rijselsch schilderij heeft hier : azur) à trois têtes de léopard d'argent lampassé de gueules. Cimier : une tête et col de coq au naturel, crêtée et barbée d'or ». Die wapenen staan ook op het zicht van Autvivier in Sanderus (Auctarium II, p. 64), benevens die van Nipho (Nipho en Nipho-de Haen).

(2) *Extrait de l'inventaire des meubles et effets de Sr. Simon-Jude-François Délézenne, décédé à Lille le 11 septembre 1778.* Lille, 1779.

(3) In één hoek staat een afbeeldsel van het oud vervallen slot.

(4) Zie de analytische registers. Sanderus had aan de Mello een op 6 Februari 164[3] gedateerd dichtstuk opgedragen (Cf. B.B., s. 199).

(5) Hds. H., 1 Maart 1643.

(6) Z. blz. 59. Wel is waar, klinkt « per *Hier. Niphum* » wat onlatijnsch ; doch in verband met « delineata » kan dit woordje geene andere beteekenis hebben. Evenwel kan Nipho slechts een bestaand portret gecopieerd hebben.

Nog eene bijzonderheid rakende de beeltenis van De Mello, leert ons een schrijven van Sanderus van 6 Sept. 1642 : « De dedicatie om te drucken an don Francisco de Mello sal ghesonden worden aen Ul. binnen 12 daghen, ondertusschen can syn beeld gesneden worden, hij sittende op een peert met dese inscriptie.... ». Naar zijne gewoonte zal Hondius de zaak vereenvoudigd hebben : er is van de Mello geen ruiterbeeld bekend (1).

De teekening van het Sanderus' portret, bewaard in de Brusselsche verzameling 16823, lijkt zeer als factuur op de beeltenis van de Mello. Is die teekening wellicht ook van Niffo? De onderstelling heeft niets gewaagds. Niffo leefde in de omgeving van de Mello en kon dus licht dezes portret opnemen ; maar nog gemakkelijker moet hij gelegenheid hebben gevonden den man te conterfeiten, die hem « mynen grooten vrient » noemde (2).

Den 4n Januari 1644 schrijft Sanderus aan Blaeu : « Sendt oock alhier met eenen 12 beeldekens van het huys tot Ardoye voor den heere Sergeant maior Nipho, die mijnen grooten vriend is. » (3). Niffo is eene laatste maal genoemd in het post-scriptum van een brief van den kanonik aan Jan d'Hondt (22 Mei 1644) : « Heri accepi litteras à Nipho. Scribit p. confess. omnia facere pro.... Nescio an verum » (4).

Sanderus' « DELINEATOR ANTWERPIENSIS. » — Zóo duiden wij een vermoedelijken medewerker van Sanderus aan, wiens naam te ontdekken blijft. Hij is niet, denken wij, Pieter Stevens. Sanderus vermeldt hem in een schrijven van 6 April 1639 : « Quia id magnis sumptibus fieret, non potero adhuc hāc estate assumere meum delineatorem Antwerpiensem pro omnibus reliquis semel et simul in totā Flandriā gallicanā et teutonicā delineandis. » (5). Wie is hier bedoeld? Heeft Sanderus hem later werkelijk in zijn dienst genomen?

Enkele namen hebben wij kunnen in het licht stellen, maar talrijk blijven de platen welker auteur wij niet konden opsporen, zóo talrijk dat men wel denken moet dat Sanderus nog andere medewerkers heeft gehad, wier namen wellicht nooit zullen bekend worden. En zoo is het wel mogelijk dat ook de « delineator Antwerpiensis » feitelijk deel heeft gehad aan den iconografischen schat die in de *Flandria Illustrata* besloten ligt.

Kortrijk G. CAULLET

(1) In het prentenkabinet te Brussel zagen wij nog twee andere portretten van Don Francisco de Mello; ze zijn veel kleiner van formaat dan het portret in de *Flandria* en kunnen daarvoor niet bestemd geweest zijn. Het eene is gegraveerd door Ant. van der Does ; het andere door Pieter de Jode.

(2) R. A — GLST., XXIV, pp. 313-4.

(3) GLST., ibidem : 4 Januari 1644.

(4) GLST., XXIV, p. 306 : 22 Mei 1644.

(5) Biblioth. Gent, G. 14246. Aangehaald door V. Vander Haeghen in *Grand Plan de Gand*, z. hiervoor.

ADDENDA EN CORRIGENDA

Blz. 5, noot *e* : Aan te vullen met : Cte DE CRAWFORD, *Bibliotheca Lindesiana. Collations and notes. N° 1. Sanderi Brabantia, 1656-1695.* London, Quaritch, 1883. In-4°. Cf. B. B., nieuwe reeks, S. 369.

Blz. 6 : FR. HOGENBERG was geboortig uit Mechelen. Na Engeland en Frankrijk bereisd te hebben, liet hij zich te Keulen neder, waar hij in 1570 voor Ortelius' *Theatrum* arbeidde, alsook voor Braun en Hogenberg's *Civitates*. Hij stierf er omtrent 1590. (Zie F. GOETHALS in *Messager des sciences historiques*, VI, 1830, p. 145 ; EMM NEEFFS. *Hist. peint. sculp. Malines*, I, 218 en A. v. WURZBACH's *Lexikon*, I, 713-4.)

Blz. 7 : ORTELIUS' *Theatrum orbis terrarum* verscheen op 20 Mei 1570, in eerste uitgave.

Blz. 8, noot 3 : VINCENT DE SURHON was nog in 1631 lid van den Grooten Raad te te Mechelen.

Blz. 9, noot 1 : Nog twee zichten van Doornik door DE HURGES zijn afgebeeld in *Bull. Soc. hist. et litt. de Tournai*, VIII, 1862, blz. 148-9.

Blz. 10, voorlaatste regel, weg te laten : « ... zijn neef... »

Blz. 11, noot 2, lees : DINAUX in plaats van de Reiffenberg.

Blz. 56, noot 1 : WALLE (in Silva Nieppensi) : Een ander zicht van het KONINKLIJK HUIS IN HET BOSCH VAN NIEPKERKE is afgebeeld in Sanderus' *Chorografia sacra Brabantiæ*.

Blz. 59, noot 1 : DON FRANCISCO DE MELLO was ook dichter. Nog een ander portret kl. in fol. werd gegraveerd in 1667 door N. Regnesson.

Blz. 61 : Benevens het opstel over Kuurne van Rogier de Zelandre, had Sanderus omtrent 15 Februari 1643 nog eene notitie ontvangen over OVERHAMME (cf. blz. 27, n. 3), welke echter nog in het *Auctarium* kon opgenomen worden Hij zelf getuigt het in een aan Hondius geschreven brief : « Soo het eenichsins moghelyck is, soude wel willen dat in het auctarium quame het ghone ick hier sende angaende het casteel van Overhamme, hebbe daarvan de instructie maer over vijf ofte zes daghen ontfanghen. Zult daermede particuliere vrientscape doen an mynheer de la Torre in den Haghe wonachtich, als oock an mynheer Bartholdus Nihusius, resideerende tot Amsterdam ». (GLST, XXIV, 303, 20 Februari 1643.)

Blz. 64, regel 11 en noot 3 : Goethals-Vercruysse heeft twee kleine plattegronden nagelaten van het casteel van NIEUWENHUYSE TE CUERNE (dat heden nog bestaat) en van het « casteelken bij GULLEGHEM ».

Blz. 65, nummer 63, lees : ROMKENBURG.

Blz. 65, nummer 65, lees : RATTENBERG IN IEGHEM (= Idegem).

Blz. 66, regel 3, lees voort : en wellicht voor sommige zichten uit Kortrijk (z. bl. 55.)

Blz. 103, noot 3, regel 5, lees : « ... van een DEEL VAN DE groote markt... »

Blz. 106, regel 7, onderaan, lees : BOVIGNIES in plaats van Boingnies.

Blz. 107, onder *f*, moet « (PRIORATUS FIVIENSIS) » een sterretje hebben.

Blz. 108, regel 1, idem voor : « (ABBATIA FLINE) ».

Blz. 110, regel 8, lees : DU PLOUICH.

Blz. 112, nummers 16 en 17 : Beide zichten van stad en kasteel van KOMEN werden omtrent 1852 gelithografieerd te Brussel door L. van Peteghem, op een kl. fol. plano.

Blz. 112, nummer 39. Zie de afbeelding in VOISIN, *Le château de Florival*, z. d.

Blz 114, noot 2 : Naar ons ridder Victor de Stuers welwillend bericht, werd het zicht van het kasteel BUSBEKE niet door hem aan de Kon. Bibl. te Brussel geschonken, maar waarschijnlijk door zijn neef ridder Gustaaf de Stuers, die te Ieperen en te Brussel woonachtig was.

Blz. 117, noot 1 : Herman van der Gucht, in zijn monografie *Loo illustré* (Furnes, Desmyter, 1907) geeft blz. 27 de reproductie van het zicht uit Sanderus Verder is

daarin ook afgebeeld, blz. 46, een « Vue générale de l'abbaye en 1648 » naar een schilderij in het bezit des schrijvers en nog al in den trant van Sanderus' zichten opgevat.

Blz. 117, noot 1. Een paar jaar later, in 1644, maakt « Jacob de Velt, maître paintre hollandais à Calais » een zicht van het beleg van GREVELINGEN.

Blz. 118, regel 8. Destijds had Philippe de l'Espinoy, burggraaf van TERWANEN, heel wat materiaal verzameld voor de geschiedenis van die plaats, bakermat van zijn geslacht. (Cf. B. B. L. 659[3].)

Blz. 118, na regel 9 :

Zooals het oorspronkelijke materiaal van de *Cosmographia Blaviana*, nadat de Blaeu's omtrent 1700 hunne zaken staakten, in eens anders eigendom overgingen, zoo kan ook de Leidsche plaatsnijder-uitgever Pieter Van der Aa (1) een zeker deel van hun stock overgenomen hebben. Toch bemerkenswaard is het dat, in 1709, in zijn *Galerie agréable du monde où l'on voit en un grand nombre de cartes très-exactes et de belles tailles-douces, les principaux empires, roïaumes... Le tout mis en ordre et exécuté à Leide par Pierre van der Aa, marchand-libraire,* waarin o. a menige zichten van steden, kasteelen en landhuizen opgenomen zijn, hij schijnt (2) gebruik gemaakt te hebben van nummer 12 van het Brusselsch Sanderus-album, het plan van Doornijk door F. de Witt op koper gebracht, met aanduiding echter van het beleg onder Lodewijk XIV (3). Men weet dat Van der Aa eene specialiteit hield van geographische platen — in 1715 o m. gaf hij een cataloog uit van 48 bl. in-12, *Catalogue de livres, de cartes géographiques, de villes, châteaux,... de l'univers tant en plan qu'en profil... qui se trouvent tout nouvellement à Leide, chez Pierre Van der Aa* (4) — en wij vragen ons af of hij ook in zijn bezit geene Sanderus-documenten gehad heeft.

Blz. 118, noot. Wij hebben tot hiertoe de gelegenheid niet gehad, met het oog op ons werk, de rijke verzamelingen van het prentenkabinet in de Bibliothèque nationale door te zien. Nl. verdienen een onderzoek de volgende numiners van H. Bouchot's overzicht, *Le Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Nationale*, Paris (1895) : p. 163, n[r] 20, — p. 164, n[rs] 24 en 25, — p. 165, n[r] 26. — p. 324 onder « France » (Nord, enz.), — p. 325, n[rs] 66-99 en 100A, — p. 342, n[r] 68, — p. 348, n[rs] 26 en 27.

Blz. 172, noot 5 : Onder de tafereelen van het Stedelijk Museum te Oostende bevindt zich een afbeeldsel der groote markt van OOSTENDE, door Michiel Van Cuyck in 1846 geschilderd naar een zicht van 1641. Dit is nu juist het jaar dat voorkomt op het plan der stad ingevoegd in de groote plaat van de *Flandria Illustrata* I, 310-11. Het tafereel van Van Cuyck is afgebeeld in H. L. Permeke, *Ville d'Ostende. Catalogue descriptif*, 1897, blz. 1.

Blz. 175, noot 3 : Voor de kaart van VEURNE-AMBACHT, *Flandria* (II, 482-3) werd door Sanderus reeds zeer vroeg gezorgd. Zij werd gemaakt naar eene reeds bestaande kaart, in 1634-5 voorhanden in het Kasselrijhuis te Veurne :

« Betaalt d'heer Jacques Beeckaert ghemaekt ende ghecopieert hebbende de caerte deser casselrie, hanghende in de vertreckcamer, omme overghelevert te

---

(1) Men vergete niet dat de *Flandria Illustrata* te Leiden bij Willem Christiaens gedrukt werd.

Zie over Pieter Van der Aa, Ch. Le Blanc, *Manuel de l'amateur d'Estampes* I, Meyer's *Allgemeines Künstlerlexikon* I, 1872, Thieme und Becker, *Allgemeines Lexikon* I, 1907, in voce Hillebrand v d. Aa.

Zijn *Galerie* omvat 66 deelen in-folio, in 35 banden ; de 200 kaarten van 1246 tot 1696 die er, benevens tal van steden, landhuizen, planten, dieren, enz. in voorkomen, werden ook afzonderlijk in een Atlas uitgegeven (Cf. Delvenne, *Biographie des Pays-Bas* I).

(2) Tot onze spijt hebben wij het nog niet kunnen nazien.

(3) Zie blz. 111. Dejardin brengt het nl. in verband met n[r] 9 van Braun en Hogenberg's *Theatrum*.

(4) Wij hebben nog geen exemplaar gezien.

worden in handen van heer ende meester Anthonius Sanderus tot Ypre, is hem by de weth toegheleyt LXXX ll

(Rekening der kastelnij van Veurne 1634-5[1]

(Fr. de Potter, Ronse en Borre, *Geschiedenis der stad en kastelnij van Veurne*, I. 1873. bl. VI).

Blz. 180. Over LOUIS DE BERSACQUES raadplege men nog eenige nota's geplaatst in onze *Mélanges et documents concernant les arts à Courtrai et dans le Courtraisis (I. Le mobilier de l'hôtel-de-ville de Courtrai au XVIIIe siècle)*, ter perse.

Melden wij hier nog dat L. de Bersacques zeer dikwijls te PITTHEM werkzaam was en dat hij waarschijnlijk een zicht van dit dorp aan Sanderus kan hebben beloofd, maar niet geleverd. Cf. wat aangestipt staat bl. 34, noot 2.

1) De *Catalogue des livres ..... de feu M. Charles-Louis Carton* (vente 1866) bevatte onder nummers 2664 en 2665 :

a) « Heerlicken rentebouck van hooghe ende moghende heeren Thomas van Thiennes, van de prochien van Pitthem Heeghem Meulebeke enz. vernieuwt door Lowys de Bersacques int *jaer 1614*. In folio. Plans topogr. coloriés sur parch.

b) Renteboeck van den heerscepe van Pitthem, vernieut in den jaere 1622, door Lowys de Bersacques in-fol. scl. — Plans topogr. coloriés sur parch.

Het eerste stuk werd aangekocht voor 9 fr. door graaf de Limburg-Stirum te Rumbeke, en het tweede door A. d'Hoop, voor 4 fr., voor het Staatsarchief te Brugge.

In 1640-1, is Louis de Bersacques nog eens te PITTHEM aan het werk :

« Aan Steven de Boo ..... ghereyst hebbende naer Putthem naer den landmeter BERSACQUES .... » (Stadsrekening van Kortrijk over 1640-1, f° 83 v.)

2) Het anoniem zicht op HARELBEKE (II 418) kan zeer wel door LOUIS DE BERSACQUES vervaardigd geweest zijn. Althans vonden wij, in de *Rekening* dezer stad over 1637-8, het volgende :

« Bij quitantie vanden XX^en November 1637 betaelt meestre Loys ende Jan de Bersaecques, geswooren lantmeeters der stede ende caselrie van Cortryck, de somme van XXI lb. par. om hunne besoigne van uutscheet van het schependom der stede. »

3) Aangaande BELLEGEM bezit de heer D. De Somviele te Thielt, onder meer bescheiden van LOUIS DE BERSACQUES, eene kaart, door dezen opgemaakt van de heerlijkheid Leemput in Belleghem, met een zicht van de kerk aldaar.

4) In het stadhuis te ROESELAERE, hangt « De Caerte der stede ende vrijhede van Rousselar met de palsteenen aldus gemaeckt by my onderschrev(en) geswooren erfachtig lantmeter, Torconden 5 mey 1641, Lowys de Bersaques » ; gelithografeerd in *Ann. Soc. Emul. Bruges*, XXI, 1869, blz. 346-7 en in Fr. de Potter, *Schets eener geschiedenis van de stad Rousselare*, 1875, blz. 368-9 en blz. 109, waar ook nog een op doek geschilderd « Plan der stad Rousselare », van 1635 en een XVIIe eeuwsche afbeelding der Halle aangeteekend staan. De « Caerte » die wij enkel te Roeselaere konden zien, is anders georienteerd dan het anonieme zicht bij Sanderus, hetwelk toch wel van Louis de Bersacques kan zijn.

5) Het volgende uit Fr. de Potter's *Geschiedenis van Kortrijk*, IV. 261, schijnt ons vermoeden te bevestigen aangaande het zicht van het kasteel van INGELMUNSTER : « Wij bezitten van hem (nl. Louis de Bersacques) twee kleine penteekeningen, die gesteld waren op eene ontworpen groote kaart der kastelnij van Kortrijk ; de eene stelt het oud kasteel van Ingelmunster voor, de andere een gezicht op de stad Meenen ; — vijf of zes andere stadsgezichten zouden deze kaart, die nauwelijks begonnen was, volledigd hebben ».

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Haarlem. Stadsbibliotheek. — Uit het *Verslag van den toestand der Stadsbibliotheek te Haarlem, over het jaar 1907*, onderteekend door bibliothecaris J. D. Rutgers van der Loeff. — Het jaar 1907 sluit voor de Stadsbibliotheek een periode van 200 jaar af, waarin aan deze instelling een min of meer passend en waardig verblijf werd toegewezen.

't Was in den voorzomer van 1708, dat onder de scholarchen, die als opzieners der Latijnsche school ook de zorg hadden voor de Stadsbibliotheek, de vraag rees of deze boekerij, « geplaatst op een vertrek dat vogtig, doncker en van een ongesiene toegang (1) is », niet gevoeglijk zou kunnen worden overgebracht in het Prinsenhof. « Hetwelk aan de heeren Burgemeesters voorgedragen zijnde, hebben haer Ed. gr. Agtb. nae oculaire inspectie, die voorslag goet gekeurt. » Zoo kwam de bibliotheek op de zaal boven de dusgenoemde Prinsenkamer en tegenover de toen geheeten « geweerkamer », in dezelfde lokaliteit, waar een goede honderd jaar later de eerste eigenlijke bibliothecaris Dr. *A. de Vries* ruim 40 jaar zijn groote krachten en zijn liefde aan de Stadsboekerij zou geven.

Met de overbrenging van de bibliotheek naar het Prinsenhof brak er een nieuwe periode voor de Haarlemsche boekerij aan. Zij veranderde wel niet van aard, maar wekte nieuwe belangstelling, nu zij uit haar donker verblijf in de nieuwe woning met 5 ramen, waar « alles volgens ordre gemaakt was en alles geverruwt », werd opgesteld. Als zij er eenige jaren gevestigd is, een nieuwe catalogus van haar schatten is gedrukt, sleutels met stadswapen aan de eene, een B ter andere zijde, voor den toegang tot haar heiligdom aan een kleine schare van bevoorrechten zijn uitgereikt — dan volgen weldra « de wetten nae welcke men de Bibliotheek sal moeten gebruycken », en vindt de zorg die men voor de allengs groeiende stedelijke boekenschat is gaan voelen, haar volmaking in het aanstellen van een « opsiender. » 't Is kenschetsend voor de patriarchale bedisseling van de scholarchen, dat de vervuller van dit nieuwe ambt vooral niet den titel van bibliothecaris mocht dragen « overmits sulks wat aenloopt tegen de commissie van de Heeren Curateuren, welke Bibliothecarii sijn. » Honderd gulden 's jaars was dan ook geen waarlijk bibliothecarisloon, waarop men den eersten functionaris — *D. du Mayne*, praeceptor aan de Latijnsche school « wiens familaren staet wel diende ondersteunt te worden » — benoemde ; te minder nog omdat de aangestelde op zijne kosten de bibliotheek jaarlijks moest laten schoonmaken en « reyn onderhouden ».

Evenals vóór 200 jaar de Bibliotheek een nieuw tijdperk begon, toen zij voor haar schatten een ruimer huis vond, zoo komt het mij voor, dat, nu men sinds jaren naar meer bergruimte is moeten gaan omzien, eene oplossing aanstaande, een nieuwe toestand in de nadere toekomst op handen moet zijn.

Het aantal bezoekers in 1907 was 5958, waarvan de kleinere helft gebruik maakte van de leeszaal tot naslaan of nasporing. De vermindering van een duizend bezoekers en van anderhalf duizend uitgeleende boeken verklaart zich uit het bijna geheel wegblijven van jeugdige Haarlemieten, die hun geestelijken teerkost met beter

(1) Deze « ongesiene » toegang, thans prijkend met het opschrift « Gemeente-Atelier », voert nog met de oude trap naar het hartje van het Stedelijk Archief en de daarboven gelegen herstelplaats van schilderijen.

gevolg uit de jongens- en meisjesbibliotheek van het Haarlemsche Nut van 't Algemeen in de Zijlstraat konden betrekken, een bron van uitspanning voor jong Haarlem, waarheen bij voortduring ter Stads-Bibliotheek werd verwezen. De hoop blijft intusschen levendig, dat in niet verre toekomst ook deze groep Haarlemmers met zooveel andere, die niet uitsluitend op ontspanningslectuur loopen, met beter gevolg dan tot heden mogelijk was in de Stads-Bibliotheek geestelijke verzadiging zal kunnen vinden En is geen reden om vooralsnog te wanhopen aan het plan in mijn vorig jaarverslag genoemd aangaande zoo een Haarlemsche boekerij, waartoe de Stads-Bibliotheek zou kunnen worden herschapen tot nut en voordeel van duizenden.

Van de in de beide vorige jaarverslagen als vermist aangegeven boeken werden teruggevonden:

Warnsinck, de ontkoming van Hugo de Groot uit Loevenstein ; *Moens*, bibliography of « Chronijc historie der Nederlandtschen oorlogen » ; Vaderlandsch liederboek, Haarlem 1889.

In het journaal werden 917 nommers bijgeschreven, voor een deel geschenken, waarvan de gevers achter het verslag genoemd worden.

Aan den catalogus werd geregeld voortgewerkt ; de voorloopige beschrijving in duplo kwam bijna geheel gereed, zoodat de bibliotheek behalve van een alfabetischen weldra in het bezit zal zijn van een volledigen stand-catalogus, het eerste noodige van iedere grootere bibliotheek.

Het bij begrooting voor de Stads-Bibliotheek toegestane bedrag beliep *f* 4,875.—.

***

Leeuwarden. — *Vereeniging : Openbare Bibliotheek en Leeszaal.* — Uit het jaarverslag (1 Mei 1907-1908). — Het derde jaarverslag van de openbare leeszaal en bibliotheek te Leeuwarden mag, evenals zijn beide voorgangers, opgewekt van toon zijn. Het afgeloopen jaar was een jaar van bloei en gestadige ontwikkeling ; de omvang van de werkzaamheden der vereeniging is niet onbelangrijk toegenomen en ook het ledental toont een flinke vermeerdering.

Dit jaar was het laatste der drie proefjaren, gedurende welke verschillende belangstellenden een jaarlijksch bedrag van f 989 aan extra bijdragen hadden toegezegd, ten einde een behoorlijke proefneming of in Leeuwarden een openbare leeszaal en bibliotheek levensvatbaarheid zou hebben, mogelijk te maken, en na afloop van dit jaar mag die proefneming zonder aarzelen geslaagd worden genoemd.

Evenmin als het vorige jaar kan een nauwkeurige opgaaf van het getal bezoekers worden gegeven. In de wintermaandén bedroeg het meer dan 1000 per week en in het voorjaar, toen vermindering reeds merkbaar was, werd nog een gemiddeld bezoek van 140 per dag geteld. Een raming van 50.000 bezoekers mag daarom voor het afgeloopen jaar zeker niet te hoog worden geacht. Evenals vorige jaren behoorde de meerderheid der bezoekers tot de middelklasse ; ambtenaren en onderwijzers vormden een belangrijke percentage. Het getal arbeidersbezoekers was den afgeloopen winter grooter dan den vorigen, vermoedelijk hield dit verband met de heerschende werkeloosheid.

Het totaal der in den catalogus opgenomen boeken steeg van 3357 tot 4325. Deze vermeerdering was voor een deel het gevolg van het in bruikleen ontvangen van de bibliotheek van de krite Ljouwert van 't Selskip for Fryske Tael en Skriftenkennisse en van het ontvangen van eenige niet onbelangrijke schenkingen van particulieren.

De grootste oorzaak was echter aankoop uit eigen middelen. Op de leestafel, waarop voornamelijk nieuwe werken en slechts bij uitzondering andere aanwinsten worden neergelegd, vonden niet minder dan 448 boeken tijdelijk een plaats.

Een supplement op den in Maart 1906 uitgekomen catalogus verscheen in September 1907. De catalogus, indertijd in een oplaag van 1000 exemplaren gedrukt, was in Januari 1908 uitverkocht, terwijl dit met het supplement, in een oplaag van 500 exemplaren verschenen, reeds in April daaropvolgende het geval was.

Uit de tabellen betreffende de uitleening blijkt zoowel, dat de uitleening nog steeds

in omvang toeneemt, als dat ook de belangstelling buiten de gemeente niet onbelangrijk is.

De vierde tabel toont duidelijk aan, dat naar ontspanningslectuur de meeste vraag is. Een niet onbelangrijk deel van de oorspronkelijke werken van letterkundigen aard werd echter ook ten behoeve van studiebelangen gevraagd.

De opneming van de kritebibliotheek deed het getal lezers van Friesche werken belangrijk stijgen.

Zooals reeds in den aanvang van het verslag werd medegedeeld, zijn met het einde van dit jaar vervallen de buitengewone, voor drie jaar verleende, bijdragen ad f 989 en het bestuur heeft dan ook onderscheidene middelen aangewend om deze derving van inkomsten op andere wijze te kunnen goedmaken.

In de eerste plaats werd een subsidieaanvrage tot den gemeenteraad van Leeuwarden gericht en deze verleende, overeenkomstig het verzoek, een jaarlijksch subsidie ten bedrage van de helft der buitengewone bijdragen, nml. een bedrag van f 350 voor het jaar 1908 en van f 500 voor elk der jaren 1909 en 1910.

Het nieuwe dienstjaar kan worden begonnen met een totaal van ruim 1200 leden, en een jaarlijksche contributie van f 1300 à f 1400.

***

Catalogus van de Bibliotheek van het Centraal Bureau voor Sociale adviezen te Amsterdam. *Amsterdam, 1905-1908.* 4°. — Door Mr. Hingst, door wiens ijverige zorgen deze systematische catalogus geredigeerd is, uitgenoodigd een bespreking er van te leveren, wil ik op den voorgrond stellen mij volstrekt onbevoegd te achten een oordeel te hebben over het Centraal Bureau zelf. Ik volsta met de mededeeling, dat dit lichaam, met terzijdestelling van de bevordering van eenig partijbelang ten doel heeft o. a. het vormen van een bibliotheek, bevattende werken en bescheiden over het maatschappelijk vraagstuk en zijne verschillende vertakkingen.

Daarmede is dus voldoende omlijnd de strekking, alsmede de geaardheid der verzameling. We vinden hier dus — en ik noem eenige der hoofdrubrieken van den catalogus — geschriften over sociologie, theoretische economie, statistiek, bevolking, arbeidswetgeving, arbeidscontract, arbeidstoestanden, arbeidsloon en arbeidsduur, vrouwenarbeid, kinderarbeid, arbeidsveiligheid en arbeidshygiëne, arbeidsconflicten, verzoeningsraden en scheidsgerechten (incl. kamers van arbeid), werkeloosheid, arbeidsbemiddeling en arbeidsbeurzen. Ik neem aan dat deze verdeeling juist en logisch is, wat ik niet vermag te beoordeelen uit onbekendheid met de sociale wetenschappen ; evenmin weet ik, om diezelfde reden, of deze boekerij een eenigszins compleete verzameling behelst over deze onderwerpen, alsmede of het voorhanden materiaal immer richtig gesystematiseerd is. Evenals iedere andere tak van menschelijke wetenschap vereischt de wetenschap der sociologie zeer speciale kundigheden en slechts hij, die deze kundigheden bezit, is tot critiek bevoegd.

Ik accepteer dus de hoofdindeeling, om diezelfde reden eveneens de onderverdeeling (b. v. kinderarbeid in : algemeen, enquête, statistiek, wettelijke regeling, toepassing der wet', de hernieuwde onderverdeeling (b. v. kinderarbeid, wettelijke regeling in : algemeen, ontwerp van wet, textuitgaven, commentaren, populaire verhandelingen) en de derde onderverdeeling in ieder deze afdeelingen alfabetisch volgens de landen. Daartegen richt zich mijn bezwaar niet, behoudens hetgeen ik hierachter nog meen te moeten opmerken. Ik kan mij echter niet te best vereenigen met hetgeen onder een zeer groot aantal der volgnummers gecatalogiseerd is. Bij voorbeeld, — ik sla den catalogus op een willekeurige plaats open = onder nr 1078 (p. 149) is een titel : « Reglement voor de werklieden en daarmede gelijk gestelden in dienst der gemeente [Amsterdam], 28 November 1894. — Ontwerp en behandeling » en dan volgen zeer uitvoerig geïnventariseerd elf stukken : « 1. Rapport en voorstel d. Comm. in zake Loon en arbeidsduur. Gem. bl. Afd. I, N° 28. 5 Jan. 1894 ; 2. Algemeen verslag der afdeelingen in zake het voorgestelde reglement, Cemeenteblad Afd. I, N° 166. 9 & 26 Februari 1894 » enz. enz. tot n° 11 toe. Zoodoende is deze titel geworden als

het ware een systematische klapper op gemeentelijke publicaties, zonder dat uit de wijze van beschrijving dier ondertitels de eigenlijke teneur dier stukken blijkt. Hij, die den catalogus raadpleegt, heeft aan die niet in regest gebrachte stukken niets. Het ware daarom, dunkt me, wel zoo eenvoudig geweest alleen den hoofdtitel te vermelden, de catalogus-gebruiker daarmede wetende, dat in de Bibliotheek van het Bureau een en ander over deze materie te vinden is. En ook om nog een andere reden had ik dat wenschelijker geacht, daargelaten nog, dat de catalogus daardoor beknopter en minder kostbaar zou zijn geworden. Het is toch te veronderstellen dat geen dezer talrijke dossiers ook maar eenigszins compleet is ; actueele onderwerpen van socialen aard zijn bij uitstek geschikt de gemoederen van belanghebbenden te vérhitten, die daarvan uiting geven in manifesten, strooibiljetten, vlugbladen, kortom in drukwerken het beschrijven niet, het bewaren dubbel en dwars waard. Dergelijke later ontvangen drukbladen kunnen thans met meer ingevoegd worden door het omslachtige stelsel; bij het door mij aangeprezen dossier-systeem daarentegen vinden zij gereedelijk een plaats in het desbetreffende omslag of portefeuilletje niet slechts, maar hun inventarisatie is dan bijzonder gemakkelijk door het stuk bij te schrijven op het inventarisje in dat omslag en op het catalogus-fiche, in casu het cijfer 11 te veranderen in 12 of 13 of 14.

Maar er is meer. Ik neem aan, dat, om te blijven bij het onderhavige nummer 1078, dit dossier geformeerd is door systematisch te verdeelen de gedrukte stukken bij den Gemeenteraad en het Dagelijksch Bestuur der Gemeente Amsterdam ingekomen en van die Bestuurslichamen uitgegaan. Zulks is zeker gemakkelijk, maar even zeker onjuist ; de serie van het Gemeenteblad, want daaraan zijn, ni fallor, die bescheiden ontleend — is daarmede gesloopt. Het stelsel van sloopen van organisch bij en tot elkander behoorende archivalia — want het zijn archivalische documenten, die toevalligerwijs gedrukt zijn — is bedenkelijk, te meer daar registers en klappers op deze en dergelijke officieele moderne publicaties volstrekt voldoende zijn ter raadpleging.

Misschien zeg ik hier meer dan juist is, misschien zeg ik ten onrechte, dat een exemplaar van het Gemeenteblad gesloopt is en is wel degelijk deze serie beginnende met een zeker jaar in de Bibliotheek qua serie aanwezig. De catalogus laat niet toe zulks vast te stellen, want een alfabetisch register ontbreekt. De catalogus geeft mij geen antwoord op de vraag, wat zij behelst van Mr. Troelstra, Vliegen, Hugenholtz, Mr. Kerdijk, Mr. Treub en zooveel anderen meer. Is er een exemplaar voor handen van het *Katholiek sociaal weekblad*, van *Recht voor allen*, van *Het volksdagblad*, van *De vrije Socialist*, van *De Fakkel*, van *Het Volk*, van *De Christen-democraat*, van *De Typograaf*, kortom van die menigte dag-, week- en maandbladen, die de bevordering der sociale actie tot hun hoofdwit stellen? Ik weet het niet, tenzij ik de 332 bladzijden met de 2183 nummers wil nazien, een arbeid, waaraan ik mij niet gewaagd heb.

Dat alles acht ik minder gewenscht in den catalogus, die deels repertorium, deels register, deels inventaris, deels catalogus noch het een, noch het ander is.

De titelbeschrijving is goed, maar te uitvoerig. Van verzamelde werken, b.v. van Quack *Studiën op sociaal gebied* 1877 (p. 37 en Treub *Sociale vragen* 1904 (p. 38) zijn de hoofdstukken vermeld ; waren die hoofdstukken gesystematiseerd ter plaatse waar zulks behoort, dan zou ik, gezien het repertoriumachtig karakter van dezen catalogus er desnoods vrede mee kunnen hebben, nu dat niet het geval is, is de vermelding strikt onnoodig en nutteloos : van de *Verhandlungen der Eisenacher Versammlung* zijn de 121 publicaties nominatim genoemd en chronologisch volgens volgnummer geschikt ; de bladzijden 98b-106 zijn daardoor een amalgama van sociologische onderwerpen waar geen weg in te vinden is.

Dergelijke overdadig volle en verwarrende bladzijden zijn er bij menigte aan te wijzen. Kortom, ik meen dat de catalogus, zooals hij gedrukt is, voor het publiek vrijwel nutteloos en onbruikbaar is, dat de onnoemelijke hoeveelheid arbeid en de uit den aard der zaak vrij aanzienlijke

drukkosten niet het gewenschte resultaat zullen hebben. Als legger ter Bibliotheek zelf, in de eerste plaats voor de aan het Bureau verbonden ambtenaren, kan de indeeling practisch zijn, ik vermag zulks niet te beoordeelen, omdat ik niet op de hoogte ben van het Bureau en van de eischen, die aan diens boekerij als werkapparaat gesteld mogen worden. Ik waardeer wat hier gepubliceerd is maar verklaar mij slechts matig ingenomen met de wijze, waarop het Bureau voor Sociale adviezen der gemeenschap nuttig heeft trachten te zijn door officieel en wetenschappelijk mededeeling te doen van zijn boekenvoorraad.

De quantiteit arbeid, gedaan door Mr. Hingst en zijn zuster mej. A. Hingst aan de beschrijving van den voorraad en de indeeling der titels, staat, dunkt me, niet in gunstige verhouding tot de practische publieke waarde van het geleverde. Mogelijk faal ik in mijn oordeel en dan is dat falen, ik herhaal het, te verklaren eensdeels uit onwetendheid met de materie, andersdeels uit niet voldoende bekendheid met de werkkring van het Bureau. Ware het niet, dat de Bibliothecaris van het Bureau mij persoonlijk uitgenoodigd had een bespreking te leveren in dit Tijdschrift, ik zou voorzeker deze beschouwingen achterwege gelaten hebben.

Amsterdam. J. W. ENSCHEDÉ.

MENGELINGEN

De *Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis* gaf het volgende rondschrijven uit:

« Elke gebeurtenis van meer dan persoonlijk belang vindt haar weerklank onder het (volk in zijn geheel) dat daaraan uiting geeft in beeld, in woord, in lied. De Geuzenliederen zijn voor een deel van den 80-jarigen oorlog ons de gemeenzame toelichting van deze stelling, voor zoover deze het lied betreft. Hoe dieper zulk een publieke gebeurtenis grijpt in het private leven, des te veelvuldiger zijn die uitingen, die, ontstaan onder den onmiddellijken indruk van het oogenblik, echter van vorm en gedaante wisselen overeenkomstig heerschende denkbeelden. Naast het geschiedvers, uit den volksaard en volksmond voortgekomen, kwam het meer kunstmatige lied, naast den spontanen volkszang kwam de georganiseerde kunstenaarsuitvoering, het concert.

» Geen der latere historische feiten heeft aan de Nederlanders grootere opwekking gegeven zich in de muziek te uiten dan de scheiding in 1830 en volgende jaren van de kunstmatig aaneengekoppelde deelen van het Koninkrijk der Nederlanden. Werden de voorvallen in het Zuiden, te Brussel ingeleid met Auber's *La muette de Portici* (25 Aug. 1830), in het Noorden waren de coupletten uit Van Lennep's *Het dorp aan de grenzen* populair; Tollens en anderen rijmden vaderlandslievende gedichten; in onderscheidene plaatsen werden concerten georganiseerd met toepasselijke muziekstukken; op den Schouwburg voor de Waag op de Nieuwmarkt te Amsterdam werd een melodrama met muziek van Bartels vertoond op het Brussel in oproer; bij het uitreiken der vaandels aan de vrijwillige jagers der Utrechtsche hoogeschool verscheen een jagerslied van P. O. C. Vorsselman de Heer, op muziek van J. H. Kufferath, stadsmuziekdirecteur; bij de onthulling van het monument in de Pieterskerk te Leiden, ter herdenking aan L. J. W. Beeckman, één der in den strijd gevallen vrijwillige Leidsche jagers, werd een cantate uitgevoerd van den student Johannes Enschedé, op woorden van J. P. Heije (22 Juni 1832); kortom het Noorden heeft zich in het gezongen lied krachtig tegenover het Zuiden doen hooren. En

omgekeerd heeft het Zuiden, waar het zich vrijmaakte van het Noorden, door toepasselijke muziek en lied den geest van verzet levendig gehouden.

» De Vereeniging voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis, van die muziekvoortbrengselen een opgaaf willende publiceeren, stelt als prijsvraag een

» Bibliografie van de liederen, muziekstukken, muziekprogramma's en dergelijke, in periodieken verspreid of afzonderlijk verschenen, in Noord-Nederland, en zoo mogelijk ook in Zuid-Nederland, tijdens en betrekking hebbende op het verzet, den strijd en de afscheiding van België (1824-1839), zooveel mogelijk met aanwijzing waar exemplaren dier liederen enz. te vinden zijn.

» De bewerker wordt vrij gelaten in de ordening der titels, waarbij de chronologische de voorkeur verdient; nauwkeurigheid in het afschrijven der titels overeenkomstig de eischen der moderne titelbeschrijving zij aanbevolen; uitgevers, boek-, plaat- en steendrukkers en lithografen te vermelden.

» Muzikale omschrijvingen (toonsoort, bezetting, strofenbouw en derg.) worden niet verlangd.

» Schuttersliederen, volksliederen en dergelijke worden alleen opgenomen voor zoover uit de aanduiding van een wijs documenteel blijkt, dat zij bestemd waren gezongen te worden.

» De muziek, niet het woord, zij het criterium dat het opnemen bepaalt.

» Muziekwerken, die, niet verbonden aan een bepaald feit, den algemeenen toestand kenmerken, worden opgenomen b. v. Benucci's *Favorite ouverture* op de thema's van de volksliederen, in tweehandig klavier-arrangement in 1831 bij D. Guido te Amsterdam verschenen.

» Van liederen, die oorspronkelijk niet als zangnummer uitgegeven zijn, zooveel mogelijk den oorspronkelijken niet-muziekdruk in een noot te vermelden b. v.

MÜHLENFELDT, C. 's Konings verjaardag. 24 Augustus 1831. Woorden van H. Tollens Czn. M. vign. d. W. H. Schmidt. *Rotterdam, L. Coenen (Steendr. van Th. Thompson, Rotterdam; P. L. Stadlmair scripsit).* 3 ong. blz. fol.

Verz. J. W. E.

Aanv.: De Koning leev'!

De woorden alleen: te Rotterdam bij M. Wijt en Zonen, 1831.

» De antwoorden getypt of geschreven door een ander dan des auteurs hand, worden vrachtvrij ingewacht vóór of op 1 Mei 1910 bij den heer J. W. Enschedé, Heerengracht, 68, Amsterdam, bij wien exemplaren van deze prijsvraag op franco aanvraag kosteloos te verkrijgen zijn.

» De schrijver teekent zijn antwoord niet; hij voorziet dit van een kenspreuk, welke hij, met opgaaf van zijn naam en woonplaats, herhaalt in een gesloten briefje, dat dezelfde spreuk tot opschrift heeft. De ingeleverde handschriften, zoowel de bekroonde als niet bekroonde, blijven het eigendom van de Vereeniging, ook wat het auteursrecht betreft.

» Voor het antwoord, dat het best voldoet aan de opgegeven vraag, wordt uitgeloofd een bedrag van ƒ 200 —, onmiddellijk uit te betalen na de toewijzing van den prijs.

» Het Bestuur der Vereeniging acht zich niet gehouden een antwoord, dat het beste is der ingekomen antwoorden maar niettemin niet voldoet aan de gestelde eischen, te bekronen.

» Indien een antwoord, hoewel bekroningswaardig, naar het oordeel der jury wijziging behoeft, zal het bedrag van den prijs niet eerder gegeven worden dan nadat de jury het gewijzigde antwoord goedgekeurd heeft.

» Het Bestuur der Vereeniging behoudt zich het recht voor het bekroonde antwoord geheel of gedeeltelijk uit te geven, hetzij afzonderlijk, hetzij met andere tot een geheel verwerkt.

» De prijswinner belast zich gratis met het corrigeeren der drukproeven en heeft recht op 25 present-exemplaren van zijn antwoord.

» Het besluit van het Bestuur der Vereeniging op de ingeleverde antwoorden wordt gepubliceerd in *Caecilia, Maandblad voor muziek.*

» Als beoordeelaars der ingekomen antwoorden zullen optreden de heeren: V. A. Dela Montagne te Antwerpen, G. van Rijn te Rotterdam en J. W. Enschedé te Amsterdam. »

JAARGANG VI NUMMER 5 SEPTEMBER-OCTOBER 1926

TIJDSCHRIFT
VOOR
BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE
VAN

EMM. DE BOM, C. P. BURGER Jr., J. W. ENSCHEDE,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst.

INSCHRIJVINGSPRIJS :

BELGIË	Per jaar fr.	**15.—**
NEDERLAND	» fl.	**7.50**
DUITSCHLAND	» M.	**12.50**
ENGELAND.	» Sh.	**12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, Verdussenstraat, 30, ANTWERPEN.

JAARGANG VI, NUMMER 5 **SEPTEMBER-OCTOBER 1908**

INHOUD

FLORIMOND VAN DUYSE. Een Antwerpsche muziekdruk van 1563 . . . . . Blz. 197

P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK. Over eene bibliografie der Nederlandsche geschiedenis . . . . . » 216

V. A. DELA MONTAGNE. Een onbekende druk van Hugo Janssoen van Woerden (1497) . . . . . » 221

D. A. BRINKERINK. Geschiedenis der boekerij in de Westerkerk te Enkhuizen. *Met eene plaat. (Slot)* . . . . . » 223

J. T. EEKHOFF. Nog iets nieuws over « Thet Oera Linda Bok ». . . . . » 236

EEN ANTWERPSCHE MUZIEKDRUK VAN 1563

De ordinancien der Antwerpsche Ommegangen in de XVIe eeuw.

De oudst bekende ordinancie of schikking van de ommegangen en processiën der stad Antwerpen, is te vinden in een geschreven boekje, waarvan het eerste gedeelte dagteekent van 1398. Dit boekje door Ridder Leo de Burbure uitgegeven (1), draagt het handteeken van Aart (Arnold) Tollinc, deken van het Gilde van den Jongen Voetboog, die, in deze hoedanigheid, de plaats en de deelneming van de Gildebroeders aan de ommegangen moest helpen regelen. Volgens eene akte verleden voor de Antwerpsche schepenen, oefende Aart Tollinc dit dekenschap nog uit in 1413.

Na zijn dood zal het boekje in de handen zijner opvolgers zijn overgegaan, die er de wijzigingen in aanteekenden aan de drie oudste ommegangen in den loop der jaren toegebracht en daarbij de regeling voegden der in 1484 nieuw ingestelde processie van St-Joriskerk.

Dit boekje bevat dus de volgorde of schikking van de vier ommegangen die in de veertiende en vijftiende eeuw, jaarlijks, op vastgestelden dag, de stad Antwerpen doorkruisten.

Deze waren :

a) de Besnijdenis-ommegang dagteekenende van de XIIe of XIIIe eeuw, ongetwijfeld ingesteld ter herinnering aan de aankomst te Antwerpen van de reliquie van het Heilig Preputium door den Hertog van Bouillon uit Palestina medegebracht, die vervolgens in de St-Michiels- en O.-L.-Vrouwenkerk bewaard werd. Deze plechtigheid had jaarlijks plaats op den Heilige-Drievuldigheidsdag (26 Mei) ;

b) de Heilig-Sacraments-ommegang, waarschijnlijk ingericht door de voorspraak van de gelukzalige Juliana van Luik, weinigen tijd na de instelling van de plechtigheid van het H. Sacrament en wel na het jaar 1426. Deze ommegang had plaats den Donderdag na Besnijdenis-ommegang ;

c) de ommegang der Heilige Maagd Maria, patrones der stad, die vermoedelijk reeds bestond in 1398, toen de schepenen het goed achtten de regeling of rangschikking er van te doen aanteekenen, en die plaats had op Maria-halfoogst (15 Augustus) ;

(1) *De Antwerpsche Ommegangen in de XIVe en XVe eeuw. naar gelijktijdige handschriften* (uitgave n^r 2 der Antwerpsche Bibliophilen), Antw., P. Kockx, 1878.

d) de ommegang van Sint Joris « oft processie van der stadt ». De uitgangsdag wordt niet vermeld ; doch de patroon der schutters werd naar alle waarschijnlijkheid gevierd op zijn naamdag 23 April, « ende sander dachs, sondachs », den Zondag nadien, rondgedragen.

De regeling der ommegangen werd bepaald door den magistraat gezamenlijk met de geestelijke overheid. De stad betaalde een groot deel der kosten. De stadsrekeningen van 1324 vermelden wijngeschenken aan de aanwezige abten van Perk, Grimbergen, enz., betalingen aan de zeven en twintig « trompeneeren », die zich in de processie lieten hooren, enz. In de stadsrekening van 1398-99 komen uitgaven van den zelfden aard voor (1) en worden ook vermeld de kosten van den maaltijd waaraan deel namen al de kunstenaars en « personnagien », die in den optocht tegenwoordig geweest waren, te voet, te paard of op hooge gesierde wagens. Deze naar de teekeningen van stadsschilder vervaardigde wagens noemde men *punten*, *puncten* of *pointen*.

De magazijnen waar deze wagens gestald waren, droegen den naam van *Eeckhof* en *Punthuys*.

De Punten.

De heer V. A. Dela Montagne was zoo goed onze aandacht te vestigen op een gedrukte beschrijving, vier bladen in-4°, getiteld : « Ordinantie van de || nieu Punten van onſer Vrouvven || Ommeghanck half Oogſt. || 1563. [*Wapen van het Markgraafschap Antwerpen*] Gheprint Tantwerpen by Hans de Laet, || inde Cammerſtrate, inde Rape (2) ».

Op de keerzijde van den titel volgt « D'ordinancie van de nieu Punten van onser Vrouwen Ommeghanck half Oogst. 1563 ».

« Voor deerste Punt is ghepronuncieert desen Tittel » ; d. i. : vóór het optreden van den eersten wagen wordt gegeven deze algemeene of voorafgaande uitlegging (*tittel*, in den zin van *nota* of *punt*, aanteekening, uitlegging) :

> Waert dat elck hem selven niet en soechte,
> Versmaeyende ghiericheyt en eyghen baet,

---

(1) « Item dat men gaf den menistrelen, trompers, pypers ende alrehande menistrelen die metten processien gingen ende haer spel ende conste daden ende toenden, dat coste . . . . . xxxi Sc. xi den. gr.

« Ministrelen », in tegenoverstelling met « trompers » en « pijpers » (trompetters en fluitisten) beteekent wellicht de speellieden die snaartuigen bespeelden, terwijl door « alrehande ministrelen », de spelers van alle andere instrumenten bedoeld worden.

(2) Volgens de Antwerpsche « Poortersboecken », verwierf « Hans » (Jan) de Laet « Aertsone wylen (zoon van Arnold), geboren van Stabroeck, boeckprinter », in 1544 het burgerrecht. Hij associeerde zich met Huibrecht Waelrant, den bekenden componist. Hans de Laet overleed o. 1567 (Alph. Goovaerts, *Hist. et Bibliogr. de la Typographie musicale dans les Pays-Bas*, Anvers 1886, blz. 38, 42).

En niet anders en dede dan hy en vermoechte
Redene ghebruyckende duer wysen raet
Soo had elck ruste en vrede in synen staet.

Hierop volgt « Den Tittel vanden eersten Punte », die in verband staat met str. I van het « Liedeken » hierna :

Elck treckt om dlancxste tot cleynen profijt,
Want hy quelt hem selven en verliest synen tijt.

Eerst rijdende te peerde een Personagie geheeten *Tsweerelts rijckdom* met haer Camerire *Begeerte tot hoocheyt*, ende opden waghen sittende de *Gierichcyt* met *Eyghen bate* en *Ydel glorie*, ende daer voor treckende eenen Ouden ende Ionghen man aen een sijden cleet om het lancxste.

Den Tittel vanden tweeden Punte (vgl. str. 2 van het « Liedeken ») :

Soo langhe als den Hoywaghen is gheladen,
En sal elck met trecken hem niet versaden.

Eenen Hoywaghen daer op sittende eenen *Sater*, ghenaempt *Bedrieghelijck aen locken*, achter volghende alle Nacie van volck, treckende aan het hoey, als *Woekeners*, *Cassiers*, *Creemers* (1) &c. midts dat ertsch ghewin al hoy is (2).

Den tittel van het derde Punt (vgl. het « Liedeken », str. 3) :

Outbedroch elck met de blau Huycke soo verblint,
Soo dat hy hem soeckt en niet en vint.

Op den Waghen sitten *Outbedroch*, gecroont met een harighe Croone, eenen halsbant aene van Trompen ende Brillen, voor haer ligghende veel blau Huycken (3), de welcke *Eyghen bate* compt halen, met haer Maerte *Valsche practijcke*, ende hanghense om *Ghemackelijcken Peer*, ende *Lichtghelaet* hancse om *Versuften ouderdom*, twee Creemers voor op den Waghen, deen met Brillen, ende dander met Trompen, den Waghen is al behanghen met Vanghers (4) ende Cabassen, daer achter rijdende te peerde Personagien met blau Huycken om, ende onder al beroeyt (5), want de selcke selde bedijen (6).

Den Tittel van Tvierde Punt (vgl. het « Liedeken », str. 4) :

Elck soeckt hem selven en hy compt int verdriet,
Om dat hy hem selven niet wel en besiet.

Op den Waghen sittende *Eygen goetduncken*, met eenen Spiegel in haer hant, geheeten *Onverstant*, by haer staende *Eygen bate* die haer oogen verbint met eenen swerten sluyer ghenaempt *verblintheyt*, waer deur sy van haer iaecht *de vreese Godts ende Schaemte*, op den selven wagen sitten noch deze Natien, te weten

---

(1) *Creemer* = Kramer.

(2) *'t Groote hoy* = rijkelui (*Wdb. der Ndl. taal*, op het woord *hooi*, col. 1055).

(3) *Blau Huycken* = blauwe falie. — *Eene* (of *de*) *blauwe huik* die men iemand om hangt, aandoet (*Wdb. der Ndl. taal*, Dl. II, kol. 2796) = oogenverblinding, bedriegerij.

(4) Vangher = strik, val, hier *zakken*.

(5) Beroeyt = beroyt, berooft (Kiliaan), arm.

(6) Bedijen = bedijden, bedijgen (Kiliaan), rijk worden.

eenen *Coopman*, *Munter*, *Wijntapper*, *Backer*, *Cleermaker*, *&c.* die haer selven alte samen suecken in haer affayren, elck doende sijn hanteringhe werckelijck. Achter desen wagen rijden diversche *Ambachten*, ende *Procureurs* en *Advocaten* (vgl. het « Liedeken », str. 3, r. 2-3) soeckende haer selven (vgl. str. 4, r. 1) in manden vol haers (1), midts dat si inden meesten twist het beste profijt raepen.

Den Tittel van tvijfde Punt :

De Capelle soude wel weder op comen metter tijt,
Maer elck soeckt te seer sijn eyghen profijt.

Een verbrande Capelle daer op sittende *Schaelideckers*, *Metsers*, *Ghelaesmakers* doende reparatie, maer altijt haer selven soeckende (str. 4, r. 1), hier achter gaen te voet die aenbrenghen de stoffe dienende tot reparatie vande verbrande Capelle. Daer na volghen noch sommighe Ambachten te peerde, ende noch meer eenen huysman gheheeten *Hoonaert* met een cleyn waeghenken ghelaeden met torven ende mutsaert, van buyten schoon maer van binnen hoon.

Den Tittel van tseste Punt :

Elck heeft een *Keyken* dat hem somtijts quelt (2),
En hy en wilts niet weeten dan alst hem selven melt.

Op den waeghen wert eenen van de *Key* ghesneden gheheeten *Hersseloos* van *Meester Faes Luerequack*, met noch meer ander vrouwen ende mans dewelke vander *Keyen* seer gequelt sijn, daer by sijnde *eenen Medecijn* dwaeter besiende, en een *Heydensche Meestersse* de welcke eerst de handen besiet eer si ghesneden worden, daer het ghelt af ontfinck *eyghen Baete*. Hier achter reden te peerde eenen int *Boonstroo* (3), den tweeden inden *Haeseler* (4), den derden met een *Muelen* (5) inde hant bestooven sijnde met den *Meelbuydel* omdat de sulcke haer wijsheyt verloren hebben. Ende noch volcht hier nae eenen *Brouwer* de welcke vuldt vuyt eender cuypen veelderhande bieren, te weten *Iuecsteert* (6), *Valvanderbanck* (7),

---

(1) *Manden vol haers*, vernesteld of verward haar, als zinnebeeld van twist en krakeel.

(2) « De kei leutert hem, — hij heeft den kei in 't hoofd = hij is niet wel bij zijn hoofd ; — « iemand van den kei snijden », — hem van zijne dwaasheid genezen (Van Dale's *Groot wdb.*, 4e druk, blz. 815). Zie mede Dr. G. Kalff, *Het lied in de M. E.* Leiden 1884, blz. 471.

(3) *Int boonstroo*, in verband te brengen met « hij is in de boonen », hij is gek. Zie *Wdb. der Ndl. taal*, III, kol. 445.

(4) *In den Haeseler treden*, komen of loopen = wild zijn, zot zijn. Zie *Wdb. der Ndl. taal*, VI, kol. 162, en op het aldaar aangehaalde lied « Vanden haselaer » uit het *Antw. liedb.*, blz. 333, Dr. G. Kalff, t. a. p., blz. 352 en 469.

(5) De nog niet voldoende verklaarde zegswijze *van den molen* (of met den meelbuidel) *bestoven zijn* komt herhaaldelijk voor in den zin van : « zijne zinnen niet geheel en al bij elkaar hebben », « een slag van den molen beethebben », het weg hebben », zich mal aanstellen. Verg. inzonderheid *Antw. liedb.* 73-74 (*Wdb. der Ndl. taal*, II, kol. 2185). In het *Antw. liedb.*, blz. 254, vindt men : « Wie zijn bestroeyt met dat tuylsche (geile) meel », wellicht het meel « vanden boonkens ».

(6) Iuecsteert = jeukstaart.

(7) Valvanderbank = Val van de bierbank.

Hemmeken op (1), *Gaeghel cuyte* (2), *Sermuteyn cnol*, *Suer Meers bier*, *Engelschen Ael*, *Ghentschen Crabbelaer*, *Mueseler*, *Val*, *Cuyte* (3), daer af ghedroncken hebben die vander *Keyen* ghequelt sijn, dwelck haer schaedelijck is, maer is *Eyghen Baetens* profijt.

Den Tittel van Tsevenste Punt :

Elck hadde gheern gheluck met rijckdom bepeerelt,
Maar tis al niet de ydelheyt der Weereld.

Op desen Waghen staet een duerluchtighe *Weerelt*, daerin sittende eene personagie, ghenaemt de *Weerelt*, wttreckende een Loterije, [waer] af dese naer volghende Prosen leest *Ydelbegheerte*, voor haer staende een *hant vol Sonnen*, ende *Rechte kennisse*, leest de *Nieten*, voor haer staende eenen Spieghel, met een doot achter op ghefigureert, daer op geschreven *Kent u selven*, waer duer dat *Elck*, die voor op den Waghen leet, berou toont ende compt tot kennisse.

De op de wagens voorkomende personages zijn eene toepassing van de mythologische en zinnebeeldige personen die men aantreft bij de Rederijkers in hunne « Spelen van sinne ».

De bovenstaande « tittels » kan men vergelijken met de « opschriften » en « spreuken » (redevoeringen) nog heden in gebruik bij de Veurnsche processie, die jaarlijks op den laatsten Zondag van Juli uitgaat. Deze processie is mede als een uitvloeisel van de Rederijkers aan te zien, daar de Kamers hun ontstaan aan de geestelijkheid te danken hadden en in de eerste plaats dienden om op kerkelijke feesten Bijbelsche tafereelen aan het volk te vertoonen.

De in de Veurnsche processie voorkomende beelden, die tooneelen uit de Passie verzinlijken, op wagens die een godvruchtig onderwerp voorstellen, zijn voorafgegaan van « Penitenten » opschriften dragende, en Engels, Doctoren of Propheten die versregelen opdreunen. Zoo stapt vóór den wagen waarin Maria en Joseph zitten, een « Penitent » gevolgd door een Engel. De eerste draagt een opschrift, waarop te lezen staat : « Het stalleken van Bethlehem » ; de tweede spreekt tot het volk en zegt :

Hoor Christen menschen hoort, den tijd is aangekomen,
Dien langgewenschten tijd, die Satan zoo doet schromen ;

---

(1) Hemmeken = hemdje.

(2) *Gaeghel :* Kiliaan heeft : « *gaghel* = spendo myrtus », en Van Hasselt : « alle gaghel ende hoppe ». De gagel, een heester, wordt ook genoemd post, possem, Brabantsche mirte, Drentsche thee, luisbruid en muisdoorn (J. H. van Daele).

(3) *Beruerende den tappers van mueselaer, kuyse ende kueyte...* « Ende zoe wye kuyse tapt sal geven tot excijs zeventhien stuvers, ende van kuyete thien stuvers. Ende zoe wye mueselaer tapt, en sal geen *vall* moegen inneleggen. Item wye kuyse inneleyt, en sal geen kuyete moegen inneleggen » (Keuren der stad Brielle, Ordonn. van 1555, aangeh. bij Edm. Gaillard, *De Keure van Hazebroek van 1336*, V (1905), blz. 32. — Over het woord *Cuyte*, zie Id., t. a. p., II (1895), blz. 415 vlg. — Te Roeselare in 1685 was de herbergier gehouden voor elke soort bier een bijzonder teeken uit te steken : voor « den crabbelaere », twee bollen, voor « den cnollaert, eenen bol, voor « 't cleen bier », een bezem. Id., t. a. p., I, blz. 61). — Nog o. 1845 kostte het kleinbier te Gent, « in den Hooiaard » een cent de pint.

Nu is den blijden stond van wé en vreugd volbracht,
Waarnaar den aardenbal van Jacobs tijden wacht.

Nog een zestal versregelen van dito soort en de goede Engel sluit zijn rede met deze twee, die eigenlijk alleen eene rechtstreeksche betrekking op het onderwerp hebben :

Hij die de zee regeert, aard', hemel, zonn' en maan,
Ligt daar op hooi en strooi, doet hem offranden aan.

Aldus worden door al hetgene in den Veurnschen ommegang te zien is, niet alleen de oogen der toeschouwers gestreeld, maar nog daarenboven hunne ooren vergast — voor zooveel zij, toeschouwers, de « spreuken » kunnen vatten — op het eerbiedwaardige getal van ongeveer tweeduizend alle met dezelfde rhetoricale eentonigheid opgedreunde versregelen. Ten minste bevat de *Beschrijving der vermaarde Processie binnen de stad Veurne*, zooals deze nog vóór weinige jaren gedrukt werd (1), nagenoeg twee duizend versregelen, rijmregelen, die volgens eene andere beschrijving van de processie « in Catsiaansche dragonderleerzen aanstappen, waarvan elk als een notenschelp in twee kan verdeeld worden, en als een *railway* even gelijklynig voortloopen (2) ».

De Prozen.

Door Prose verstaat men, in de Latijnsche Kerk, de hymne die, bij sommige missen, na het graduale en vóór het evangelie voorgedragen wordt. Men noemt deze ook *sequentiæ*. De naam *Prosa* duidt den vorm van die hymne aan, terwijl de tweede naam alleen de plaats aantoont door deze in de mis bekleed, waar de *sequentia* onmiddellijk op het *alleluia* volgt waarmede het graduale sluit. Zóó de *Prosa* van Notker (830-912) :

Eia, recolamus laudibus piis digna
Hujus diei graudia, in qua nobis lux oritur gratissima, enz.

Later integendeel kregen de *Prosen* een vast metrum en het rijm.

Sedert de herziening van het missale, onder Paus Pius V (1514-1572), bleven in de Kerk slechts vijf gezangen van dien aard in gebruik, namelijk : *Victimæ paschali* ; *Veni sancte spiritus ; Lauda Sion ; Stabat mater* en *Dies iræ*.

In de *Ordinantie* van 1563 is het « Liedeken » aan te zien als het evangelie van den feestdag (15 Augustus, O.-L.-V. Hemelvaart) en moet men de *Prosen* aanschouwen als eene dit evangelie voorafgaande uitlegging.

Daarbij valt aan te merken dat deze *Prosen* in hare verschillende strophen - - indien men hier dit woord gebruiken mag — op geen regel-

(1) Te Veurne, bij Van den Kerchove.

(2) Prudens van Duyse, *De Processie te Veurne* (Annales de la Société royale des beaux arts et de la littérature de Gand, II, 1846-47, blz. 221-241).

matig schema berusten, met geen vast metrum gepaard gaan en, in dit opzicht, wél aan de vroegste kerkelijke *Prosen* herinneren. Het eenige regelmatige van deze strophen is het na elk paar versregelen, buiten de laatste twee, terugkeerende woord « Niet ». Juist door dit refrein — indien het aldus mag geheeten worden — verkrijgen de tweeparige regelen het aanzien van strophen.

Het woord « Niet » zal hier wel in verband te brengen zijn met het refrein van het lied dat volgt en moeten verstaan worden in den zin van : het is al niet.

Thans volgen de *Prosen* :

1. Dees ionghe Dochters beclaghent haer seere,
Elck wilt eenen man hebben, tdunckt haer eere.
Niet.

2. Dees ionghe Wewen, hoe wel sy bedeckt rou ,, draghen,
Quaem haer partuere sy lieten haer schou ,, vaghen (1).
Niet.

3. Een oude Quene die nau ghaen en kan,
Die sou wel begheeren eenen ionghen man.
Niet.

4. Een out Rocheleer, van leden stijf,
Die wilt hem noch verfrayen met een Ionck wijf.
Niet.

5. Memmen, Vrouwaersters en Vroevrouwen,
Dees prijsen al kinderen maken en bruyloft houwen.
Niet.

6. Maer al mocht ons Maerte winnen seven croonen,
Sy en wilt niet meer dienen daer kinderen woonen.
Niet.

7. Ons Kindermaerte salt haer oock hinderen,
Speelt liever met de Knechts dan met de kinderen.
Niet.

8. Eenen Coppelaer die sijn ambacht wel can,
Weet de Vroukens te vueren aen den man.
Niet.

9. Creemers, Speellieden en lichte Vertten (2),
Begheeren altijt Kermisse oft Iaermertten.
Niet.

---

(1) Deze ontuchtige zinspeling doet zich ook bij de Franschen voor. Men vindt ze terug in verschillende Fransche reeds in den aanvang der XVIe eeuw meerstemmig bewerkte dienvolgens sedert ruimen tijd populaire liederen. Zie *Het oude Ndl. lied*, 's-Grav., II (1905), blz. 1181.

(2) *Vertte* = (veestende) vrouw.

10. Makeleers, Stuytvossen (1) en Muylstooters (2) te recht
Wouden wel dat tvolck bleef even slecht.
Niet.

11. Backers en Brouwers Tappers en Vleechshouwers (*sic*)
Prijsen al ghesonde dranck en spijs verdouwers.
Niet.

12. Maer Cellebroeders, Appotekers en Medecijnen
Wenschen om veel siecken tallen termijnen.
Niet.

13. Arbeyders die niet en staen op ghesette uren,
Prijsen corte daghen en groote dag hueren.
Niet.

14. Den Renthier wilt nu op dmeeste profijt letten,
Daerom wilt hy syn ghelt op interest setten.
Niet.

15. Ghierighe Woeckereers, dwelk elck verwondert,
En schamen haer niet te nemen veertich ten hondert.
Niet.

16. Voorcoopers van lijftochte elck in sijnen staet
Bederven goey Polecijen, om eyghen baet.
Niet.

17. Coorencoopers en Lombaerden om strijt,
Roepen altijts om eenen dieren tijt.
Niet.

18. Sijen, Lijnen en wullelaken coopers daer sy connen ,, fijn,
Soecken al doncker locht, en gheen sonnen ,, schijn.
Niet.

19. Financiers, Crijghers en Meesters van provande
Prijsen al oorloghe, te water oft te lande.
Niet.

20. Stoffeerders en Schilders, diet mocht segghen,
Connen met Lijm en Vernis, wel Oliverf legghen.
Niet.

21. Muelders, Wevers en Cleermaeckers, ist niet wat sots,
Hebben gheern veel stoffen, en doen luttel beschots.
Niet.

(1) *Stuytvossen*, van stuiten = pochen.
(2) *Muylstooter* = kwakzalver.

22. Oucleercoopers oock, wel na den tert ,, pooghen,
Sy connen haer selfs goet, wel ter Vrydaechs mert ,, hooghen.

Niet.

23. Weghers en Meters, ist niet een vreemt bediet,
Dees prijsen al volcxken dat niet nau en siet.

Niet.

24. Wijn en Biertappers, mochtmen quaet ,, clappen,
Connen wel twee prijsen vuyt een vaet ,, tappen.

Niet.

25. Eenen Procureur die met drye regels een blat beslaet,
Die practiseert om te worden een Advocaet.

Niet.

26. Dus alsmen int verstandt wel vercloeckt (1),
Soo ist goet te mercken, hoe elck hem selven soeckt.

Hierop volgt, met de melodie vooraan :

EEN NIEW LIEDEKEN (2).

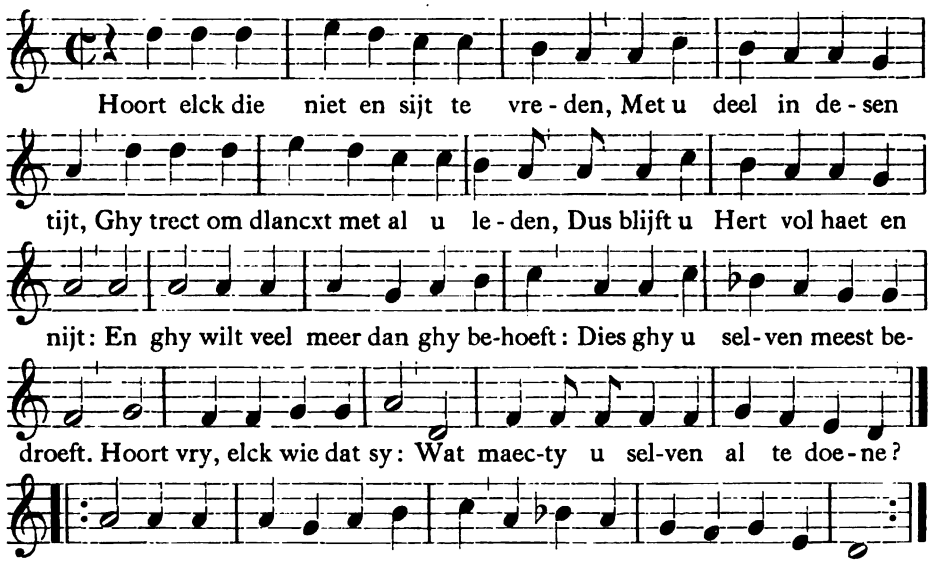

1. Hoort elck die niet en sijt te vreden,
Met u deel in desen tijt,
Ghy trect om dlancxst met al u leden (3),
Dus blijft u Hert vol haet en nijt :
En ghy wilt veel meer dan ghy behoeft :
Dies ghy u selven meest bedroeft.

(1) *Vercloecken* = begrijpen.
(2) Alleen de maatstrepen werden door ons bijgevoegd.
(3) *Met al*, enz. = uit al uw kracht.

Hoort vry ,, elck wie het sy :
Wat maecty u selven al te doene ?
Daer sulcx ghesciet ,, al schijnet iet, .
Diet wel besiet ,, het is al niet (1).

2. Elck wilt trecken ende plucken,
Hy neemt oock liever dan hy gheeft,
Den Hoywaghen salt ghelucken
Soo lang als hy te plucken heeft,
Het is nu al *il tient à moy*
Maer int eynde ist al Hoy.
Hoort vry ,, elck wie, &c.

3. [T]gebreck is nu in alle staten,
Oock bedroch spant nu de croon,
Procureurs en Advocaten
Ghevent elck al even schoon,
En gaghet Trecht een lutsken crom,
Men hangt hem een blau huycxken om.
Hoort vry ,, elck wie, &c.

4. Maer elck die soect nu hem selven,
Is dat niet een vreempt abuys,
My dunckt hy sou hem laten delven
Om Deertsch gewin veel min dan gruys,
Maer om dat elck hem selven niet en kent
Soo naect hem dicwils groot torment.
Hoort vry ,, elck wie, &c.

5. Wat lotert hem anders dan de Keye,
Die sonder canse hem selven quelt,
Alsoot blijct in menich contreye,
Deen soecket deere, en dander tgelt :
En sulck wordt gram tot onghewin,
Comet niet al na sijnen sin.
Hoort vry ,, elck wie, &c.

6. Prince, wilt toch wel aenmercken
Wat u gheeft dees Weerelt present ;
Ghy en vinter niet dan ydel wercken
Dwelck den gheest maect turbulent ;
En als elck hem best in voorspoet vint,
Dan blijft hy alder meest verblint.
Hoort vry ,, elck wie dat sy,
Wat maecty u selven al te doene ?
Daer sulcx gheschiet ,, al schijnet iet,
Diet wel besiet ,, het is al niet.

(1) *Daer sulcx*, enz. = Waar iemand zich dien last aandoet is het, ofschoon het niet blijkt, al waardeloos, voor hem die 't wel beziet.

Na de zesde strophe leest men :

« Nae de *ydel Weerelt* (d. i. na den zesden wagen) wort ghepronuncieerd desen Tittel :

Elck mach hier aenmercken figuerelijck,
Hoe dat niemant te vreden en is met dat hy heeft ;
Ydel begeerte maeckt elcken beruerlijck,
Soo dat hy sonder rechte kennisse leeft ;
Nochtans ist al niet dat hun de Weerelt gheeft.

Voor tdleste Punt.

Hier rijden veel *Ionghers* en *Maechden* te peerde met rieten van Victorien ende Palmen in de hant hebbende, bewijsende daer mede de Victorie *Christi*, tot verhueghinghe van elck die hem ghelooven.

Conclusie.

Hier nae volcht soomen figuerlijck aensach,
Den vuytersten dach, van *Doordeel des Heeren*,
Waerin dat elck, want niemant voorby en mach,
Sal syn bedroch ontdeckt worden met oneeren ;
Maer salich syn sy, die hun in tijts bekeeren.

Finis.

De Melodie.

De bovenstaande melodie doet zich insgelijks voor met enkele wijzigingen in Jan Fruytiers' *Ecclesiasticus*, Antw., W. Silvius, 1565 (1), blz. 95, waar zij tot opschrift een dubbele wijsaanduiding draagt : « Het xxxv. Liedeken op de wijse van « l'homme armé » een dans, oft Tot my soo wilt u keeren » :

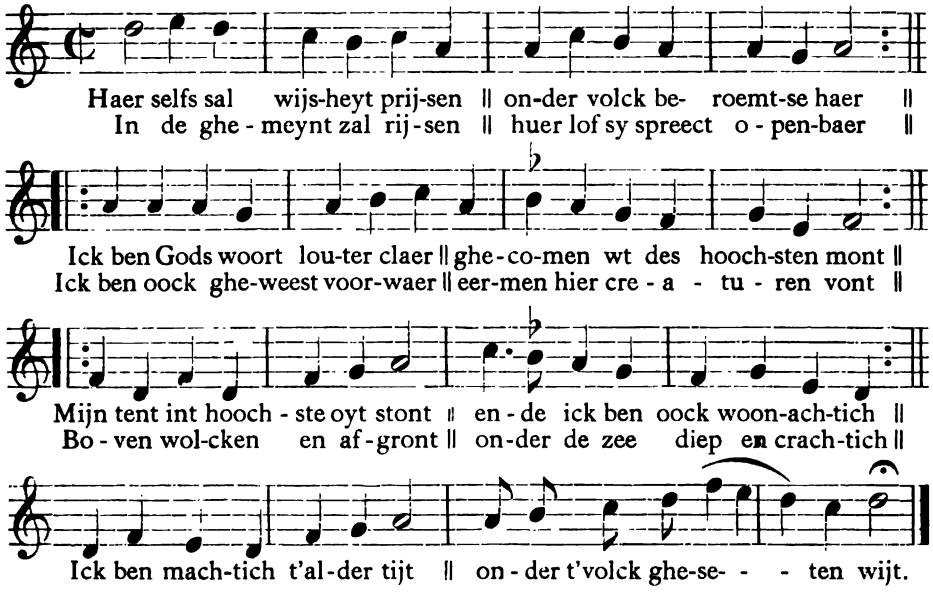

(1) Opnieuw uitgegeven door D. F. Scheurleer, Amst. 1898. — Deze lezing zoowel als de melodie nr 8 uit het *Luitboek van Thysius*, die volgt, is tegendraads genoteerd en zou moeten aanvangen in opslag.

De oudste eenstemmigge lezing van de Fransche zangwijs : « L'homme armé » (« Lomme armé, Lome armé »), is te vinden bij JOHANNES TINCTORIS, componist en theoreticus, geb. te Poperinge o. 1446, gest. te Nijvel in 1511, in zijn *Proportionale musices*, Hs. berustende ter Koninklijke Brusselsche Bibliotheek, uitgegeven door EDM. DE COUSSEMAKER, *Scriptores de musica medii ævi*, IV :

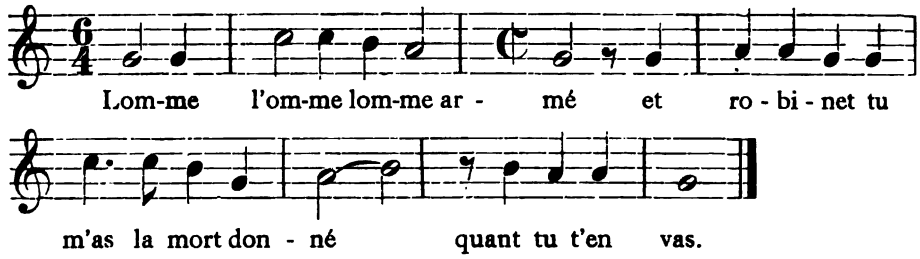

Nopens den oorsprong van het beroemde Fransche lied werden sedert eeuwen verschillende meeningen vooruit gezet. In zijn werk *Il Toscanello in musica* (1523), Veneggia, 1539, sign. D IIv°, meent Pieter Aaron (1490-1545) de melodie aan Busnois († 1492) te mogen toeschrijven : « Si existima che de Busnois fussi trovato quel canto chiamato *lome arme* et che de lui fussi tolto il tenore... ». G. MARTINI, *Esempla o sia saggio fondamentale pratico di contrappunto*, Bologna, 1574, I, blz. 129, noemt dit lied : « il canto d'una certa Canzone Provencale detta *Lhomme armé.* » CH. BURNEY, *A general history of music*, London, 1782, II, blz. 493, heeft ten allen kant naar dit zoogezegde Provençaalsche lied gevraagd en gezocht, doch zonder er iets van te kunnen vernemen. Op de enkele woorden « l'homme armé » afgaande, schrijft hij : « Nothing however had appeared to me more probable, than that is the famous Cantilena Rolandi, or air to the song which the French *armed Champion* used to sing at the head of the army, in honor of their Hero Roland, in advancing to attack an ennemy. »

In den jongsten tijd zette Michel Brenet, in *Monatshefte für Musik-Geschichte*, Berlin, XXX (1898), blz. 124, de meening vooruit, dat de bij Tinctoris voorkomende tekst uit drie verschillende fragmenten zou bestaan. Die fragmenten zouden ontleend zijn aan een *quodlibet*, samenstelling van brokken van liederen, brokken gewoonlijk den aanvang van die liederen uitmakende. Het *quodlibet* was eene in de XVe en in de XVIe eeuw geliefde aardigheid.

Volgens Michel Brenet zou de eerste regel van het oude Fransche lied zijn ontstaan te danken hebben aan een gedicht : « L'homme armé et l'amoureux », van Jehan Molinet (gest. 1507), die met Busnois bevriend was. De tweede regel zou behooren bij het meerstemmig lied : « hé Robinet, tu m'as la mort donné // quand pour Marguet je suis abandonnée », enz., te vinden in den 15e- of 16e-eeuwschen Codex n. a. fr. 3479 van de Nationale Bibliotheek te Parijs. Den derden regel :

« Quand tu t'en vas », kon Michel Brenet tot hiertoe niet terechtbrengen. Zooals wij dadelijk zullen zien, werd de melodie van « l'homme armé », of ten minste een deel derzelve reeds door Dufay, Busnois' voorganger, gebruikt. Ambros (1) wil dezen zang, in de XIVe eeuw thuis brengen : « denn schon im 14. Jahrhundert, dient es (het lied) als beliebtes Motiv ». De oude componisten namen doorgaans hun toevlucht tot populaire, d. i. sinds eenigen tijd bekende thema's. En men wordt in Ambros' meening versterkt, wanneer men bedenkt dat *Li gieus de Robin et de Marion* van Adam de la Halle (gest. 1288), tot een heelen cyclus van liederen en gedichten aanleiding gaf. Maakt Tinctoris' tekst van dien cyclus geen deel uit, en is de tekst van Jean Molinet geene herinnering daaraan ? Zou die « homme armé », hier als refrein gebruikt, ook geene herinnering zijn aan « li chevalier », de ridder die in het spel van Adam de la Halle, Marion heeft geschaakt ?

Hé, resveille-toi, Robin,
Car on enmaine Marot,

zegt Gautiers, een vriend van Robin, waarop het volgende gesprek ontstaat :

Robins.

Aimi ! Gautier, estes-vous là ?
J'ai tout perdu : Marote en va.

Gautiers.

Et que ne l'alés vous reskeure ?

Robins.

Taisiés, il nous couroit jà seure,
S'il en i avoit .iiij. chens.
C'est uns chevalier hors du sens,
Qui a une si grant espée !
Or me donna tèle colée
Que je le sentirai grant tans (2).

Robin, die reeds zelf van den ridder een duchtig pak slaag kreeg, durft het dus niet wagen Marion uit zijn handen te verlossen, want die ridder draagt een zoo groot zwaard !

De historicus Emile Picot te Parijs, kan mede in de woorden « l'Homme armé » niets dan een bloot refrein zien. « Peut-être » — schreef hij ons — « ce refrain était-il celui d'une ronde populaire, et le nom d'homme armé était-il donné, par manière de plaisanterie, à celui qui était au milieu de la danse ».

(1) *Geschichte der Musik*, 2de uitg., II (1880), blz. 287.

(2) Edm. de Coussemaker, *Œuvres complètes du trouvère Adam de la Halle*, Paris, 1872, blz. 377.

Te Parijs bestaat eene « rue de l'Homme armé », die haar oorsprong aan een uitsteekbord verschuldigd zou zijn (1). Wat er ook van zij, WECKERLIN, *Chansons populaires du pays de France*, Paris 1903, II, blz. 118, doet naar een « ancien manuscrit de ma bibliothèque », Hs. waarvan wij niets anders te weten krijgen, eene « chanson de Marion » kennen waarin Tinctoris' tekst als derde strophe voorkomt. « L'homme armé » wordt hier duidelijk als refrein gebruikt. Weckerlin geeft de melodie van Tinctoris terug, doch in mol. Om welke reden door hem de moltoonaard gebruikt wordt leeren wij hierna.

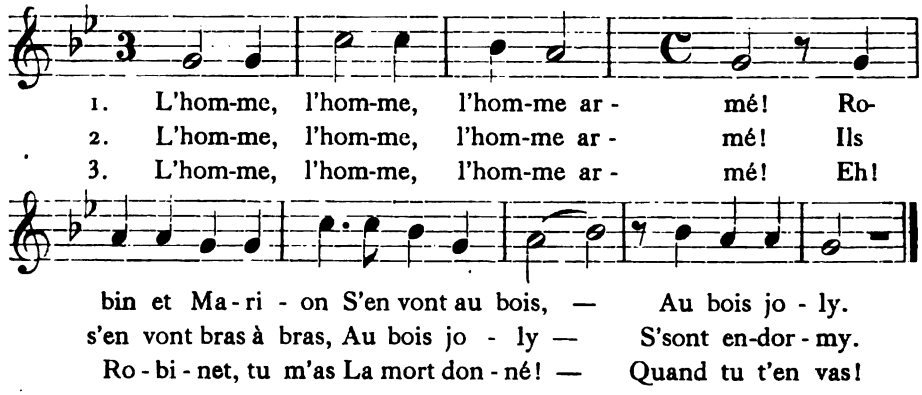

In geen geval kan de bij Fruytiers eerste aangehaalde wijs : « l'homme armé » op het lied slaan dat bij Tinctoris wordt gevonden.

Onderzoeken wij thans eene tweede lezing van de melodie, zooals men die kan opmaken uit meerstemmige werken.

Zoo de oude componisten meestal hunne compositiën schreven op de melodie van het een of ander volkslied, dan nog bewaarden zij gewoonlijk slechts den aanvang daarvan. Van dien aanvang achtten zij zich verplicht wel de noten, maar niet de notenwaarde weer te geven. De volksmelodie of een deel van deze strekte hun tot thema, tot een soort van « leitmotif ». Het was hun minder te doen om melodieën van eigen vinding te laten hooren, dan om het bewijs hunner contrapuntische vaardigheid te doen zien, de stemmen fraai door elkander te weven en mooi te doen klinken.

Gedurende de gansche XVe en XVIe eeuw bouwden de meesters aldus missen op het thema van « l'homme armé », te beginnen met G. Dufay (1400-1474) tot en met Palestrina (1514-1594). Ja, nog in de XVIIe eeuw componeerde G. Carissimi (1604-1674) eene mis van dien aard (2).

---

(1) L. et F. LAZARE, *Dictionnaire administratif et historique des rues de Paris*, Paris 1844, blz. 284 : « *Homme armé* (rue de). Cette rue était bordée de constructions sous le règne de Louis-le-Jeune (1120-1180). Elle doit son nom à une enseigne ».

(2) G. GROVE, *A dictionary of music*, London, II (1880), blz. 127, 1ste kol., geeft de namen op van een vijf-en-twintigtal componisten die missen «l'homme armé» schre-

De door KIESEWETTER, *Schiksale des weltlichen Gesanges*, Leipz. 1841, Musikbeilagen, blz. 1, naar verschillende meerstemmige bewerkingen samengestelde melodie, luidt (1) :

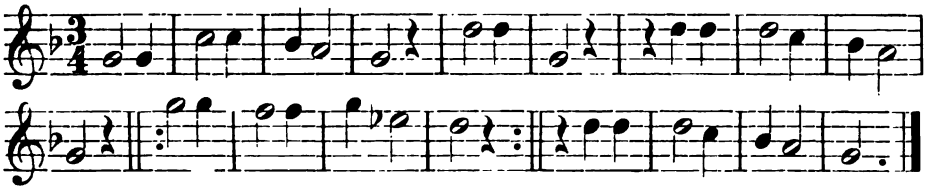

De volgende lezing maken wij op uit het *Kyrie* van de mis *Lomme armé* van Dufay, daarbij in het oog houdend den algemeenen rhythmus, den gang van de zangwijs. Dit *Kyrie*, in partituur gebracht, komt voor bij Ambros (2) :

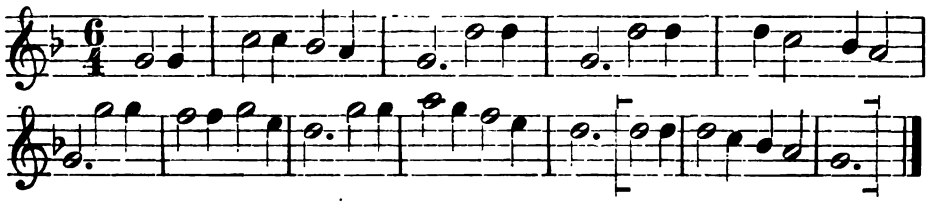

In hun partituur-uitgave van Josquin de Prés' mis : « L'homme armé » (3) wordt de melodie door Commer en Ertner afgeleid aldus :

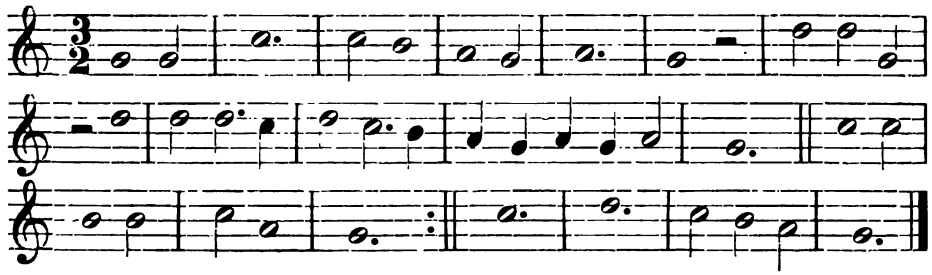

Daarbij komt deze variante, slechts eene verkorting van de voorgaande redactie :

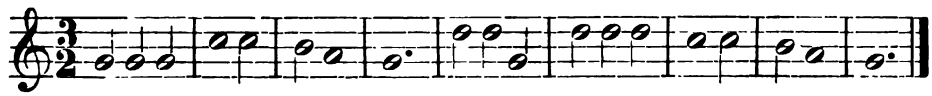

ven, en haalt daarbij drie dergelijke missen van onbekende componisten aan. Zie nog WECKERLIN, *La chanson populaire*, Paris, 1886, blz. 107, en vooral F. R. HABERL, *Musikkatalog des päpstlichen Kapellarchives* (Beiträge zu den Monatsheften für Musikgeschichte, Berlin 1888).

(1) Zie mede AMBROS, *Geschichte der Musik*, II (1880), blz. 288.

(2) T. a. p., II, *Musikbeilagen*, blz. 4.

(3) *Publikation..., herausgegeben von der Gesellschaft für Musikforschung*, Berlin 1877, VI. Band.

De eerste lezing is door Commer en Eitner ontleend aan het *Kyrie*, de tweede aan het *Credo*. Deze laatste dient echter volledigd te worden en wel als volgt :

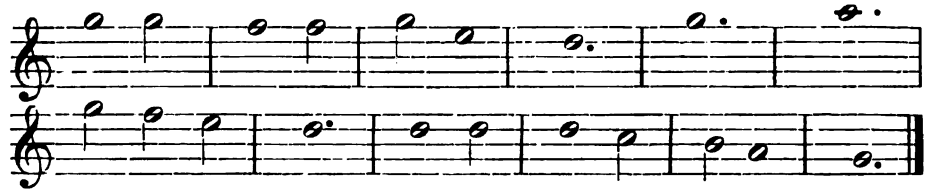

Bij Kiesewetter en in de door ons aan Dufay ontleende lezing, doet zich het thema voor in *mol*. In het *Gloria* van Josquin de Prés' mis, — wat door Commer en Eitner wordt over het hoofd gezien — vindt men de door hen medegedeelde eerste lezing heel en al terug, doch ditmaal in mol.

Ook in den door Weckerlin in partituur uitgegeven Canon : « *Et sic de singulis* » (1), te vinden in *Harmonice musices Odhecaton*, gedrukt bij Petrucci, Venetië (1501), 2de uitg. 1514, klinkt het thema in mol.

Voor zooveel men kan opmaken uit Fr. R. Haberl's cataloog van de muziek-bibliotheek van het Vatikaan (2), werd de lezing in mol door de componisten ruim zooveel benuttigd als dezelfde zangswijs in dur.

Van daar dat Weckerlin de eenstemmige wijs in mol teruggeeft.

Op zijn beurt geeft G. GROVE, *A dictionary of music*, II (1880), blz. 127, het thema naar Palestrina (o. 1514-1594), in eene lezing die zich aansluit bij die van Kiesewetter :

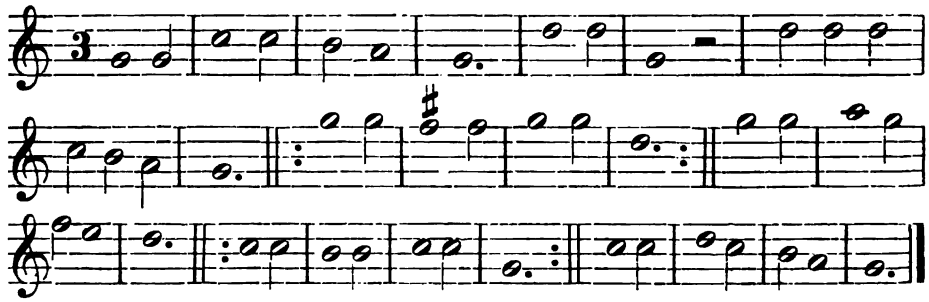

Daargelaten het verschil tusschen dur en mol, ziet men dat alleen de eerste vier maten van Tinctoris' lezing door de contrapuntisten worden weergegeven (3). Er bestaan dus twee lezingen van de melodie ; de kortere van Tinctoris en de meer uitgebreide van de contrapuntisten.

Op geen van beide past Fruytiers' tekst.

---

(1) *Bibliothèque du conservatoire national, Catalogue bibliographique*, Paris 1885, blz. 394.

(2) *Bibliographischer und thematischer Musikkatalog des päpstlichen Kapellarchives zu Rom* (Beilage zu den Monatsheften für Musik-Geschichte, Leipzig, 1888).

(3) Dit feit wordt reeds vastgesteld door J. TIERSOT, *Le chant populaire dans la musique aux XVe et XVIe siècles*, in Tribune de Saint-Gervais (1895), nos 6 en 8.

De tekst van de tweede bij dezen schrijver aangehaalde wijs : « Tot my soo wilt u keeren », bleef ons onbekend.

Dr. J. P. N. LAND, *Het Luitboek van Thysius*, Répertoire d'un luthiste hollandais vers les premières années du XVIIe siècle, Amst. 1889, n^r 8, blz. 36 en 111, deelt twee varianten van de melodie van de *Ordinantie* mede.

De eerste met opschrift : « Comt ghy ghesellekens coene », aanvang van een tot hiertoe onbekend gebleven lied :

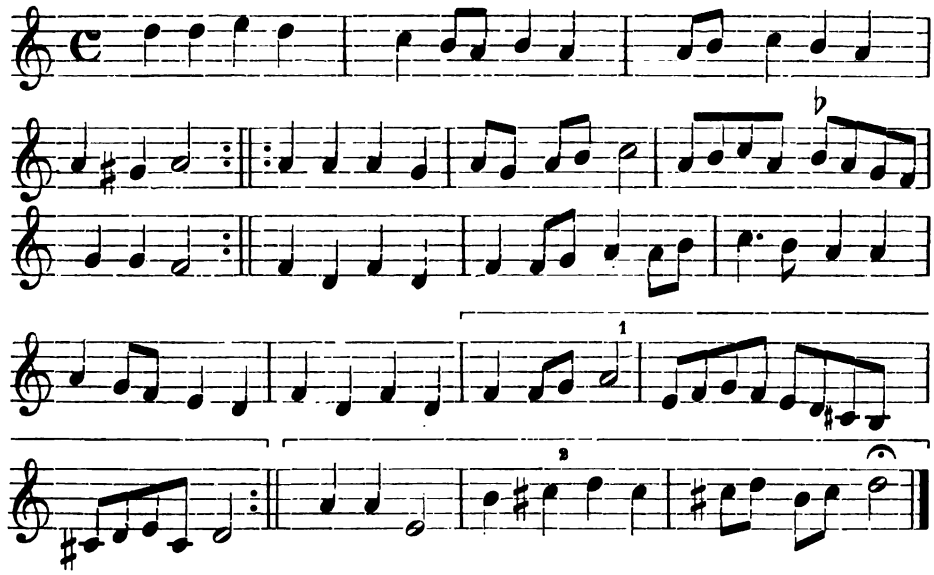

De tweede, met opschrift « L'homme armé » (Branle) ; « Branle », slingering, in de XVIe of XVIIe eeuw in onze taal overgegaan als « brande » (1), beteekent een oude Fransche dans in tweedeelige maat (2):

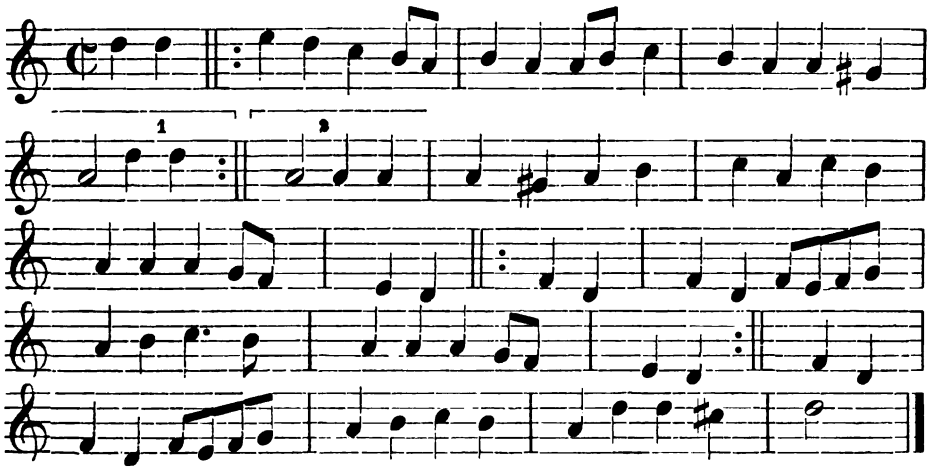

(1) *Wdb. der Ndl. taal* op *Brande.*

(2) Vgl. FRUYTIERS, t. a. p., n^r 56, blz. 115 : « Liedeken op Brand de champagne ».

Verder doet zich de melodie in het Luitboek nog eens voor, ditmaal met het opschrift : « Brande Lommermeer », voor « L'homme armé ». Zij werd echter in Dr. Land's uitgave niet opgenomen. Dr. Land, wat volgens ons niet aan te nemen is, ziet in den aanvang van de door hem uitgegeven zangwijzen eene onmiskenbare verwantschap met het slot der hierboven naar Ambros medegedeelde lezing.

Aanhangsel.

Jan de Laet drukte voor den Antwerpschen magistraat meer werkjes van denzelfden aard. In de stadsrekeningen van 1559-1560 wordt de aan hem betaalde « somme van twintich ponden brabants over diversche liedekens ende ordonnantien bij hem tot behoeve vanden besnydenis ende onser Liever vrouwen ommeganghen In den Jaer XV^{c} LIX gelevert (2) ». Verder vindt men nog twee andere ordinantie's in de Kon. Brusselsche Bibliotheek :

De eerste is getiteld : « Ordinantie // Inhoudende de Poincten vanden Heylighen Besnijdenis Ommeganck der Stadt // van Antwerpen, ghesciet inden // Iare M.D.LXI. // Gheprint Thantwerpen in de Cammerstrate // inde Rape, by Hans de Laet. Bevat de Nieuwe inventien ende figueren tot den Ommeganck vander stadt Antwerpen, waer inne is begrepen den gheheelen loop des Weerelts ghedeylt in seven Figueren ende ghelijckenissen bediedende de seven Eeuwē oft Tijden des menschen leven waer inne alle staten condicien ende quaet tot groote stichtinghe ende leeringhe van eenen ieghelijcken // ghedaen Anno 1561, den eersten Junij.

Volgt de beschrijving van :

« den eersten waghen, daer rijckdom baert hooverdicheyt ;
den tweeden » daer hoòverdicheit baert afionsticheit ;
den derden » daer Afionste baert Oorloghe ;
den vierden » daer Oorloghe baert Armoede ;
den vijfsten » daer armoede baert ootmoedicheyt ;
den sesten » daer ootmoedicheyt baert Peys ;
den sevensten » daer Peys baert rijckdom ».

Tot slot van den ommegang « volcht doordeel Gods, het welcke dat al besluyt ».

De titel van het tweede werkje luidt :

« Ordinantie Inhoudende die Oude eñ Nieuwe Poincten van onser Vrouwen Ommeganck der Stadt van Antwerpen, gheschiet in den Iare 1564 ».

---

(1) *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwesen*, IV, 1906, blz. 82.

(2) Fonds van Hulthem, n^{r} 27814.

De « Poincten ofte Waghens » zijn, « in den iersten » :

1. Portumus hem representeerende als een dienner van Neptunus, enz.
2. Neptunus.
3. Nereus.
4. Den Oliphant.
5. Een grooten Ruese van Antwerpen.
6. Tschip der Coopmanschappen, enz.
7. Die maecht van Antwerpen.

« Hier nae volgen die Nieuwe Poincten oft Waghens, die men alle Iare verandert nae die ghelegenheit des tijts :

8. Den Theater des weerelts.
9. Tpaleys der Natien.
10. Thuys des Hantwerks.
11. Der vrouwen Spinninghe.
12. Het dal der Vruchtbaerheyt.
13. Den Throon der Iusticien.

« Hier nae volghen de Gheestelijcke Poincten :

14. Die blijde Bootschap Marien duer den Enghel Gabriel.
15. Die Visitatie van Maria ende Elisabeth.
16. Die Gheboorte Christi in Bethleem Juda.
17. Dofferande vande drij Coninghen.
18. Een Poinct inhoudende die seven Droefheden.
19. Die Hemelvaert oft Croninghe van Maria.
20. Doordeel des Heeren, Hier siet men figuerlijck die Triumphe Christi ende die Verijsenisse des Vleesch, etc. »

De « Ordinantie » sluit met « Het nieuw liedeken », met aanvang : « Coempt ter spinninghe ionck en out », vijf elfregelige strophen, zonder wijsaanduiding noch muziek.

Uit de « Ordinantie » van 1564 volgt, dat de ommegangen waren samengesteld uit een eerste, vaste deel, in de beschrijvingen van 1561 en 1563 niet vermeld, en uit een tweede allegorisch deel, dat jaarlijks naar « die ghelegenheit des tijts » veranderde.

Ook voor den Besnijdenis-Ommegang van het jaar 1562 drukte onze prenter de « Ordinancie » :

« Ordinancie, inhoudende de Poincten vanden Heylighen Besnijdenis Ommeganck der stadt van Antwerpen, geschict inden Jare 1562. Gheprint Thantwerpen by Hans de Laet. » z. j. 4°, 3 bll.

Ook zoo voor den Ommegang ter eere der H. Maagd Maria, van het jaar 1566 :

« Ordonantie inhoudende de nieuw Poincten vanden Ommeganck halff Oogst, Anno 1566, ghenaempt den Tijt present, Gheprint Thantwerpen by Hans de Laet. » z. j. 4°, 4 bll.

Beide drukjes berusten in de Thysius-bibliotheek te Leiden (nrs 96, 117).

Gent, 1908. FLORIMOND VAN DUYSE.

OVER EENE BIBLIOGRAFIE DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

Sedert jaren is eene wetenschappelijke en tevens praktisch ingerichte bibliografie der Nederlandsche geschiedenis een diep gevoelde behoefte. Heb ik in mijn jarenlangen omgang met boeken het gemis dikwijls gevoeld, niet minder — ik weet het zeker — was dat het geval bij onze geschiedkunigen en bij hen, wien de zorg voor eenige boekerij of voor eenig archief is toevertrouwd.

Trouwens deze meening is officieel uitgesproken in het « *Overzicht* » *van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschied-* » *kennis* », door de *Commissie v. advies voor 's Rijks geschiedkundige publicatiën*, in 1904 uitgegeven. Aan het slot van dit even uitvoerig als wel overwogen verslag leest men :

« Evenwel willen wij dit overzicht niet besluiten, zonder met een » woord gewag te hebben gemaakt van twee desiderata. Wij bedoelen » een Bibliographie der Nederlandsche geschiedenis, (waarmede zoude » zijn te verbinden een beredeneerde lijst van Nederlandsche geschied- » schrijvers), en een Nederlandsch Biographisch Woordenboek. De » werken, waarmede wij ons voor deze beide zaken moeten behelpen, » zijn, naar algemeen erkend wordt, geheel onvoldoende. Vroeg of laat » moet men er toe overgaan in deze leemte te voorzien. Een centrale » leiding is voor beide deze nationale ondernemingen onontbeerlijk. Of » het noodig zal zijn, dat wij die op ons nemen, behooren wij af te » wachten ».

Over de wenschelijkheid eener bibliografie behoef ik dus niet te spreken. Zij is *in confesso*.

Bij de beschouwingen over dit onderwerp dient men zich allereerst helder voortestellen, wat men wenscht ; om daarna nategaan de inrichting der te vervaardigen bibliografie, en het al of niet wenschelijke van eene « *centrale leiding* », die door de daareven genoemde Commissie « *onontbeerlijk* » wordt geacht.

Ik zal dus beginnen, de grenslijnen aan te geven, die ik voor het werk getrokken zou wenschen te zien ; grenslijnen, die ik voorstel in de volle bewustheid, dat hier een reuzenwerk te doen valt.

Ook hier, neen, voorál hier geldt het, dat het betere de vijand kan zijn van het goede.

Vooreerst moet de bewerker zich bepalen tot de zuiver politieke geschiedenis in den uitgebreidsten zin, zich met de handelsgeschiedenis,

de « Wirthschaftsgeschichte », slechts bezig houdend, waar zij met de politieke geschiedenis samenhangt.

Ik bedoel hiermede, dat b. v. een boek als *de Stoppelaar's de Moucheron* wél moet worden opgenomen, terwijl *Grossmann's Die Amsterdamer Börse* bewaard moet blijven voor dengeen, die eens eene bibliografie van onze staathuishoudkundige literatuur zal samenstellen. De geschiedenis van zeden en gewoonten worde overgelaten aan den bibliograaf van onze folklore ; terwijl de geslacht- en wapenkunde afzonderlijk behandeld moet worden. (1)

Voor onze kerkgeschiedenis is voldoende gezorgd door Dr. W. P. C. Knuttel. Ik zeg « voldoende », en *niet* « geheel », wijl hij, zooals het Frederik Muller-fonds dat wil, geen bibliografie heeft geleverd der Nederlandsche kerkgeschiedenis, maar een « *Nederlandsche bibliographie van « kerkgeschiedenis* », wat natuurlijk een overwegend verschil maakt. Men vindt er b. v. tal van werken over buitenlandsche kerkgeschiedenis, terwijl de *Acta Sanctorum Belgii selecta* ontbreken.

De heer Wouter Nijhoff zorgde voor onze plaatsbeschrijvingen, waarbij uit den aard der zaak laatstgenoemd bezwaar bijna wegvalt. Dr. P. A. Tiele behandelde — óók voor het Frederik Muller-fonds — de algemeene land- en volkenkunde. Voor het Nederlandsche gedeelte van het laatste werk is m. i. bijwerking zeer noodig. Velen toch onzer beste topografische werken zijn onvoldoende beschreven.

Uitgesloten kunnen ook worden de vlugschriften, die, sedert Frederik Muller, een halve eeuw geleden, hun belang aanwees, eene belangstelling hebben ondervonden, die — hoe wél verdiend ook — wel wat onevenredig is aan de zorg, aan andere afdeelingen onzer nationale bibliografie besteed.

Daar dit opstel wel alleen gelezen zal worden door hen, die eenigszins op de hoogte zijn van onze historisch-bibliografische literatuur, behoef ik slechts de namen van Tiele, van der Wulp, Rogge, Petit, Knuttel te noemen, om hun dien achtenswaardigen rei van catalogussen onzer vlugschriften-literatuur in herinnering te brengen. Ik zeide, dat de vlugschriften kunnen uitgesloten worden. Slechts wensch ik daarbij op te merken, dat vooral in den drie-deeligen catalogus van Is. Meulman's verzameling, thans in de boekerij der Hoogeschool te Gent, talrijke werken zijn opgenomen, die in eene bibliografie, als door mij bedoeld, niet mogen ontbreken.

Twee eischen, door sommigen aan eene bibliografie der Nederlandsche geschiedenis gesteld, wensch ik te bespreken, om ze als onpraktisch ter zijde te stellen.

Bij eenige besprekingen over het onderwerp, dat ons bezig houdt, met zeer bekende historici, bleek het mij, dat enkelen ook de tijdschrift-

(1) Op het Taal- en Letterkundig Congres te Leiden verklaarde de heer Vorsterman van Oyen, dat hij met zulk eene bibliografie zoo goed als gereed is.

artikelen wenschten opgenomen te zien. Ik bestreed dien eisch en bestrijd dien nog met het oog op het bekende « *Repertorium* », waarvan door de goede zorgen van de Leidsche Maatschappij en door de onverdroten werkkracht van L. D. Petit vóór korten tijd eene bijgewerkte uitgave verscheen.

Het tweede ideaal was een beredeneerde bibliografie. Men dacht daarbij aan een verbeterde, vermeerderde, bijgewerkte, komplete uitgave van *de Wind*'s bekend werk; aan een boek, waarin aan onze geschiedschrijvers, van Tacitus tot Colenbrander, kritisch hun plaats zou worden aangewezen; een boek, zooals Bolhuis van Zeeburgh ons heeft willen geven over de Friesche geschiedschrijving.

Hoe ideaal deze eisch er ook uitziet, m. i. staat hij gelijk met een doodvonnis.

Bezwaarlijk toch zal er iemand gevonden worden, die het *geheele* gebied der Nederlandsche historiografie op deze wijze zal *kunnen* overzien. En werd hij gevonden, dan zou een leeftijd als van Mathusalem nauwlijks toereikend zijn voor de voltooiïng van dit reuzenwerk.

Men streve niet naar het onmogelijke, maar naar het bereikbare !

Niemand minder dan Prof. Fruin schreef in het artikel, dat hij in « *De Nederl. Spectator* » wijdde aan Knuttel's Pamflettencatalogus (*Verspreide geschr. Dl. VII., blz. 12*) : « Het is echter de vraag, of die velerlei aantee- » keningen, die soms meer de historie dan de bibliografie ten goede » komen, hier wel eigenlijk op haar plaats zijn. Zij loopen vooruit op » een gewichtigen arbeid, die eerst naar den eisch verricht zal kunnen » worden, nadat *de bloote boekbeschrijving* (ik spatieer) in nagenoeg haar » vollen omvang zal zijn afgeloopen. »

Prof. Fruin heeft hier de grens juist aangegeven.

Bibliografie — boekbeschrijving — is iets geheel anders dan kritiek. Men versta mij wél. Niet dat de boekbeschrijving niet kritisch zou moeten zijn; maar zij moet zich bepalen tot de kennis der verschillende uitgaven van eenig werk, en zich niet het recht aanmatigen, een oordeel te spreken over de meer of mindere geloofwaardigheid of degelijkheid van eenig schrijver. Waar zou men ook eindigen, zoo men van elk werk een studie moest maken als Prof. Fruin deed van de *Divisie-kroniek*, van *van Meteren, Mendoça, del Rio* e. a., zooals nog zooeven Prof. Blok ons gaf over *Henricpetri*'s kroniek ?

Slechts waar het vaststaat, dat men met een min of meer geestig bedrog te maken heeft, als b. v. bij *Klaas Kolyn*, bij het *Oera Linda bok*, bij de « *Drentsche veenkolonie* » van de heeren Calkoen, kan men dat met een enkel woord vaststellen.

Om de uitvoering van mijn plan praktisch mogelijk te maken heb ik er zelfs over gedacht, of het niet goed ware, te beginnen met het jaar 1477, daar wij voor de oude kronieken, wier bewerking zeer tijdroovend zou zijn, reeds een uitstekenden leidraad hebben in *Mr S. Muller Fz, Lijst van Noord-Nederlandsche kronieken ;* terwijl ook *Potthast* in zijne « *Biblio-*

theca historica medii aevi » voor onze middeleeuwen bijna alles geeft, wat wij kunnen verlangen.

De titel van Mr. Muller's werk « *Noord-Nederlandsche kronieken* » brengt ons, als van zelf, tot de vraag, in hoeverre Zuid-Nederland moet opgenomen worden in den kring onzer bibliografie.

Ziedaar nu m. i. een van de zaken, die aan de scherpzinnigheid — ik zou bijna zeggen, de gevoeligheid — van den bewerker moeten worden overgelaten. Tot 1648 zal men veel, zeer veel over Zuid-Nederland moeten opnemen. Daarna leven de twee broedervolken vrijwel hun eigen leven, tot omstreeks 1789, toen de eerste symptomen van eene vereeniging zich voordeden.

De historiografische kennis van den bewerker zal hem ook op velerlei andere punten den weg moeten wijzen. Hij zal op de hoogte moeten zijn van de talrijke Spaansche geschiedschrijvers over onze troebelen ; hij zal moeten inzien, dat de « *Relazioni degli ambasciatori Veneti* », door Alberi uitgegeven, een kostbare bron zijn voor de Nederlandsche geschiedenis ; hij zal de « *Coleccion de documentos para la historia de España* » moeten opnemen met verwijzing naar de inhoudsopgave, die Dr. Bussemaker ervan publiceerde. Voor onze oorlogen der 17e eeuw zal hij Portugeesche werken niet mogen veronachtzamen. Hij zal de talrijke Engelsche werken moeten kennen, die over onze verhouding tot Brittannië, vooral in de 16e en 17e eeuw, ook van vijandelijke zijde, licht verspreiden.

Hij zal *Prescott's History of Philip II* een plaats moeten geven, zoowel als *Macaulay's History of England*, als ongeveer de beste werken over ook Nederlandsche vorsten, waarvan Nederlandsche biografiën nog tot de desiderata behooren.

Kortom, hij zal met kennis en bibliografisch geweten moeten werken.

Dit over het WAT. Nog enkele woorden over het HOE.

Als ideaal zweeft mij een werk als « *Brunet's Manuel du libraire et de l'amateur de livres* » voor den geest.

De boekbeschrijving zij zóo beknopt als met bibliografische nauwkeurigheid is overeen te brengen. De eerste of de beste uitgave van eenig werk vorme het hoofdartikel, waarbij zich alle andere uitgaven scharen. Daarna mogen volgen de vertalingen en alles wat overigens voor het werk bibliografisch belangrijk is. Ik bedoel met dit laatste, dat b. v. bij *Hooft's Nederlandsche historiën* gewezen moet worden op Dr. Breen's voortreffelijke dissertatie ; enz. enz.

De indeeling moet zijn alfabetisch, met een zeer uitgebreid register op de onderwerpen.

Met « zeer uitgebreid » bedoel ik, dat b. v. de « *Commentaries of Francis Vere* » ook op het beleg van Ostende moeten geklapt worden ; en dat bij « *Johan de Witt* » ook verwezen moet worden naar *de la Court's Interest van Holland* en Fruin's artikel daarover.

Dit register zal dan ook met zeer veel boeken- en zaakkennis moeten worden samengesteld.

M. i. is eene alfabetische indeeling noodzakelijk, wijl bij eene systematische de groote moeilijkheid zich voordoet, dat tal van werken belangrijk zijn voor verschillende tijdvakken, en zelfs voor verschillende voorvallen van onze geschiedenis.

Eindelijk, iets over de « *centrale leiding* », die de Commissie voor geschiedbronnen « *onontbeerlijk* » acht.

Naar mijne bescheiden meening moet het werk door de Regeering aan één bekwaam bibliograaf worden opgedragen.

Dus *niet* aan eene Commissie. Dat het werk van één persoon beter opschiet, ik vind er het bewijs voor b. v. in *Littré's Dictionnaire de la langue française*, in *Dozy's Supplément aux dictionnaires arabes*, in *Verdam's Middelnederlandsch Woordenboek*, in *Brunet's Manuel*. De tegenstellingen behoef ik niet te noemen.

Ook moet het werk *niet* worden opgedragen aan een historicus *qua talis*. Is er een te vinden, die óok wel onderlegd bibliograaf is, dan is hij m. i. de aangewezen persoon.

Eene commissie van een drietal historici worde aangewezen om den bewerker te adviseeren in de vele en lastige vraagpunten, die zich zullen voordoen. Maar het ga niet verder dan *adviseeren*. De bewerker moet geheel vrij zijn in de uitvoering.

Het tegenovergestelde zou den bewerker slechts belemmeren in zijn werk en aanleiding geven tot eindelooze discussies, mondeling of schriftelijk. Er zijn toch steeds personen, die niet vragen *hoe het beter*, maar *hoe het anders* zou kunnen.

De tijd schijnt mij rijp om mijn plan te verwezenlijken. Oorspronkelijk had ik plan het werk zelf te ondernemen. In Juni 1907 was de Minister van Binnenlandsche Zaken zoo goed mij particulier te ontvangen en zich welwillend met mijn plan bezig te houden. In denzelfden tijd mocht ik belangstelling ondervinden van verschillende geschiedkundigen; en ook van Commissarissen van het Frederik Muller-fonds.

Toch waren de voorstellen mij gedaan volmaakt onaannemelijk.

Maar, nu mijn aandacht éenmaal op het onderwerp was gevallen, trad het groote belang dezer waarlijk nationale onderneming hoe langer hoe meer op den voorgrond.

Het 30e Taal- en Letterkundig Congres, in Augustus ll. te Leiden gehouden, bezegelde mijn initiatief, door den wensch uittespreken,

dat de Nederlandsche Regeering de bewerking van eene bibliografie der Nederlandsche geschiedenis op ernstige wijze moge bevorderen.

. . . . . .

Zoo de verwerkelijking van dezen wensch een gevolg zal zijn van dit Congres, dan kan het er trotsch op zijn.

's Gravenhage, Sept. 1908. P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK.

EEN ONBEKENDE DRUK VAN HUGO JANSSOEN VAN WOERDEN (1497)

Onlangs kwam in mijn bezit een laat vijftiendeeuwsch drukje van dien Leidschen printer, dat, ofschoon het het eerste bl. (a) heeft ingeboet, toch kan geidentificeerd worden als eene uitgave van *Dat Liden ende die Passie ons heeren Jesu Christi*, vroeger reeds gedrukt door Geeraert Leeu, (Gouda, 1477, 1479, 1482, Antwerpen, 1485, 1490), door Jacob Bellaert (Haarlem, 1483), door Mathijs van der Goes (Antwerpen, 1484), naamloos (Delft, 1486), door Peter van Os (Zwolle, 1487, 1489, 1490 en 1491), naamloos (Peregrinus Barmentlo, Hasselt, 1488), naamloos (Delft, 1491) en door Ch. Snellaert (Delft, 1495).

Het boekje — kl. 8° — is in wandalen handen geweest; als reeds gezegd, ontbreekt f° 1 en enkele andere bll. zijn geheel of gedeeltelijk uitgescheurd. Van de vele plaatjes in den tekst zijn de meeste uitgesneden. De signaturen loopen van *a* tot *g4*: het getal der blz. zal dus 124 hebben bedragen.

Aan Campbell bleef deze uitgave onbekend.

F° 2 recto, midden doorgescheurd, geeft nog het volgende te lezen:

¶ Hier
ſie ons He
eñ miraculē d
hi ghecruyſt w
ewāgeliſtē bescre
ſeph van aromatia eñ
getuicht hebbē ghelikerw
ſelf gheſcreuē eñ ghehoert h.....

wat, met behulp van de door Campbell medegedeelde tekstfragmenten, uit vroegere uitgaven, als volgt kan aangevuld worden:

Hier *beghint dat liden eñ die pas*sie ons he*ren ihesu xpi eñ die teyckenē* eñ miraculē d*ie hi dede nae dien dat* hi ghecruyſt w*as also als die vier* ewāgeliſtē bescr*euen hebben Ende io*ſeph van aromatia eñ *nycodemus* getuicht hebbē ghelikerw*ijs als si se* ſelf ghescreuē eñ ghehoert h*ebben*.

De enkele tekstregel op het laatste bl. luidt:

« heilige gheeft AMEN »

overeenkomende met den laatsten tekstregel in Campbell 1160:

« dertierē god die heylighe gheeft AMEN. »

Dan volgt de colophoon :

« Gheprent tot Leyden In Hollant. | Bi mi huych Ianſoen van woerdē | Int iaer ons heren MCCCC. | eñ xcvij op den vierden dach vā No | uember God ſi gheloeft. » |

En zoo komt dan toch dit exemplaar — al is het niet meer dan een bijna vormeloos fragment — de lijst van Huig Janssoen's uitgaven, waarvan er niet bijster veel bekend zijn, met eene eenheid vermeerderen.

Antwerpen V. A. DELA MONTAGNE

GESCHIEDENIS DER BOEKERIJ IN DE WESTERKERK TE ENKHUIZEN

(Slot)

Met betrekking tot het beheer der boekerij bezit het stedelijk archief zoo goed als geen gegevens. Het eenige dat ik mocht vinden is dat in het begin der achttiende eeuw door burgemeesters en regeerders der stad tot bibliothecarissen werden aangesteld : bij besluit van 28 December 1705 Johannes van Doreslaer, sedert 1704 Hervormd predikant te Enkhuizen; en bij besluit van 29 December 1710 mr. Johan Hagha, raad en oud-president-burgemeester (overleden in 1714) en Henricus Vos, die van 1708 tot 1712 het predikambt bij de Hervormde Gemeente daar ter stede heeft bekleed (1). Met dit weinige moeten wij ons tevreden stellen. Niets is uit die jaren — en evenmin uit vroegere jaren — ons bekend aangaande de plichten en de werkzaamheden van den bibliothecaris of de bibliothecarissen; niets aangaande de vraag, in hoeverre boeken mochten worden uitgeleend en, zoo ja, onder welke voorwaarden zulks dan moest geschieden; niets aangaande het onderhoud van het boekvertrek. Wij tasten hier in het duister.

Wij zijn genaderd tot den tijd waarop na de staatsomwenteling van 1795 de boekerij, wellicht meer onbewust dan bewust, langzamerhand en zonder dat men er een bepaald jaar voor kan aanwijzen, eene kerkelijke instelling is geworden en gekomen onder het beheer van de Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente. Wij mogen natuurlijk veronderstellen dat kerkvoogden begonnen zijn met flink de belangen te behartigen van het pand, aan hunne zorgen toevertrouwd, en met uiterst omzichtig te handelen daar waar het betrof het in bruikleen afstaan van gevraagde boeken; toch, er is spoedig eene periode aangebroken, waarin weliswaar nimmer het beheer werd uit het oog verloren, maar dan in ieder geval de rechtstreeksche contrôle heel wat te wenschen overliet. Het gevolg was dat het aan particulieren uitgeleende òf met opzet toegeëigend òf niet altijd terugbezorgd werd. Anders kan ik voor mij het feit onmogelijk verklaren dat van een betrekkelijk kleinen boekenvoorraad als dien in de Westerkerk te Enkhuizen niet alle werken, in den catalogusdruk van 1761 voorkomende, meer aanwezig zijn : van de folianten ontbreken

(1) Ontleend aan het « Memoriaal van burgemeesteren en regeerders der stad Enkhuizen, van 2 Januari 1702 tot 31 December 1714 » (C. J. Gonnet, *Inventaris van het archief der stad Enkhuizen*, z. pl. 1892, blz. 13). — Verg. Veeris en De Paauw, a. w. blz. 61 en 219.

enkele, van de kwartijnen naar verhouding de meeste. Ook missen, wat zeer te bejammeren is, eenige exemplaren één of meer schutbladen. Bovendien verkeeren sommige deelen, vooral die der wandkast, in zwaar beschadigden toestand, veel geleden als zij hebben èn van de vochtigheid èn blijkbaar hier en daar mede van de muizen. Dit geldt inzonderheid van de volgende drie werken, geheel of gedeeltelijk uit de schappen genomen en weggeborgen in het kastje aan de westzijde der boekkamer : *1.* « D. Aurelii Augustini opera. 10 tom. 7 voll. Basil. 1556 » (n° 275, folio). — Door G. Vesterman ten jare 1584 van den boekverkooper Cornelius te Amsterdam « suo aere » aangekocht voor 18 gulden. *2.* « Gregorii de Valentia Metimnensis, e' societate Iesu, sacræ theologiæ in Academia Ingolstadiensi Professoris, Commentariorum theologicorum Tomi quatuor. In quibus omnes quæstiones, quæ continentur in summa Theologica D. Thomae Aquinatis, ordine explicantur : ac suis etiam in locis controversiæ omnes fidei elucidantur. 4 voll. Lugd. 1603-1619 » (n° 282, folio). *3.* « Breviarium Romanum. 3 voll. Antv. 1609 » (n° 48, quarto). Doch deze uitzonderingen daargelaten, zijn de boeken goed geconserveerd gebleven en voor verreweg het grootste gedeelte nog ongeschonden.

Door onvoorzichtigheid van loodgieters ontstaat Dinsdag 3 Augustus 1838 brand in de Groote Kerk te Hoorn, welke zóó snel om zich henen grijpt, dat aan redden niet te denken valt. De kerk zelve met de haar belendende gebouwen, vooral aan de zuid- en oostzijde, worden eene prooi der vlammen : behalve de kosterswoning, de consistoriekamer en de kerkvoogdenkamer brandt ook de stadsboekerij af, waarover wij boven gesproken hebben en die in 1656 bijna een derde was vergroot (1). Dit onheil, zoo vlak in de buurt en binnen luttel uren den arbeid vernielende van eeuwen, heeft ten gevolge gehad dat te Enkhuizen ten opzichte van den daar berustenden boekenschat een drietal maatregelen zijn getroffen, die inderdaad toegejuicht moeten worden. Vooreerst vernemen wij uit de notulenboeken van de Kerkvoogdij dat bij haar is ingekomen een niet nader omschreven verzoek van den toenmaligen rector der Latijnsche School dr. A. de Jongh; een verzoek echter, waarvan de strekking voldoende blijkt uit het hier volgende besluit, genomen in de vergadering van 12 December 1838 : « Wijders wordt goedgevonden uit de bibliotheek geene boeken des gevraagd wordende aan geleerde Heeren binnen deze stad naar genoegen van kerkmeesteren te weigeren, maar op behoorlijk reçu aftegeven en mitsdien aan het verzoek van den rector de Jongh te voldoen ; van welk besluit zoowel als van het verlangen van genoemden Heer den koster

(1) Zie C. A. Abbing, *Beknopte geschiedenis der stad Hoorn, en van de Groote kerk,* Hoorn 1839, blz. 116 volg.; denzelfden, *Geschiedenis der stad Hoorn, hoofdstad van West-Vriesland, gedurende het grootste gedeelte der* XVII *en* XVIII *eeuw, of Vervolg op Velius Chronyk, beginnende met het jaar 1630*, Dl. I, Hoorn 1841, blz. 62 (in het *Vervolg).*

wordt kennis gegeven en de executie aanbevolen ». Uit erkentelijkheid heeft de rector voornoemd aan de Kerkvoogdij een exemplaar van zijn academisch proefschrift (« Disquisitio de Herodoti philosophia. Traj. ad Rhen. 1833 ») aangeboden, « ten geschenke voor de bibliotheek » (1). Ten tweede : in 1839 zijn, om bij eventueelen brand de boeken gemakkelijker te kunnen redden, de koperen kettingen afgenomen, waarmede zoo niet alle toch vele ter voorkoming van ontvreemding tot op dien tijd waren voorzien geweest. Menig deel vertoont dan ook duidelijk de sporen van vroegere ketening ; enkele kettingen bestaan nog en worden bewaard in eene rommelkist in de Zuider- of St. Pancraskerk. In de derde plaats is in hetzelfde jaar 1839 door kerkvoogden het toezicht op de boekerij opgedragen aan den koster Klaas van der Meer. Niet onmogelijk, al maken de notulen er geen melding van, dat de drie maatregelen te zamen uitvloeisels zijn van het verhandelde ter vergadering van 12 December 1838.

Genoemde K. van der Meer (geboren in 1794) was boekhouder aan de in 1901 opgeheven « Stads Bank van Leening », werd in eene op 21 December 1815 gehouden buitengewone vergadering van kerkvoogden aangesteld tot koster van de beide Hervormde kerken (Wester- en Zuiderkerk) en heeft deze betrekking van 1 Januari 1816 tot zijn overlijden op 28 November 1858 waargenomen. Het schijnt hem niet aan wetenschappelijken aanleg te hebben ontbroken : met name datgene wat te Enkhuizen belangrijks was voorgevallen op kerkelijk gebied maakte hij in den regel tot een voorwerp van onderzoek. Door zijnen vroegeren stadgenoot, den rustenden predikant V. F. J. Boonacker, die hem van nabij kende en er dus over wist te oordeelen, wordt hij in « De Fransche gemeente te Enkhuizen, 1686-1721. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Refugiés in Nederland » ons geteekend als « een man die veel lust en geschiktheid had voor oudheidkundige nasporingen » (2). Verschillende van zulke nasporingen zijn in druk verschenen. Zoo komen o. a. in den Zevenden Jaargang (Amsterd. 1857) van « De Navorscher » van Van der Meer bijzonderheden voor over de kerkelijke registers te Enkhuizen (blz. 225-226) en over J. Hovius (blz. 250-251), van 1652 tot 1674 Hervormd predikant aldaar. In 1838 heeft Van der Meer aangelegd eene « Verzameling der handteekeningen van Hervormde predikanten te Enkhuizen », inhoudende, behalve klaarblijkelijk uit kerkeraadsboeken, enz. uitgeknipte handteekeningen — vijf ontbreken —, een schat van min of meer breedvoerige, dikwijls niet onbelangrijke en meestal juiste data en fata aangaande de evangeliedienaren die sedert de Hervorming

(1) Ontleend aan het « Notulenboek 1825-1872 van de Kerkvoogdij te Enkhuizen ».

(2) W. Moll en J. G. Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie*, Dl. III, Amsterd. 1876, blz. 346, de aanteekening. — Zie over V. F. J. Boonacker : H. Visscher en L. A. van Langeraad, *Het Protestantsche Vaderland* (*Biographisch woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*), Dl. I, Utr. 1907, blz. 496-497.

tot op 3 Maart 1850, den dag der bevestiging van ds. E. Cats Wor, te Enkhuizen werkzaam zijn geweest. Op deze in het kerkvoogdij-archief berustende « Verzameling », verrijkt zoowel met tusschen de bladen ingevoegde aanteekeningen op losse papiertjes als met drukwerk van gemengden aard en sporadisch door eene tweede hand met allerlei aanvullingen uitgebreid, heb ik gemeend de aandacht te moeten vestigen, omdat aan haar ontleend zijn de laatste twee der bovenvermelde in 1838 en 1839 genomen maatregelen met betrekking tot de boekerij in de Westerkerk. Dezelfde « Verzameling » deelt ook nog mede (bl. 4^{v}, sub « Gerardus Vesterman ») dat in 1818 de boekenvoorraad is genummerd volgens den bestaanden catalogus (1).

Hoe koster Van der Meer zich gekweten heeft van het hem opgedragen toezicht, is mij niet bekend. Alleen weet ik dat hij veelvuldig in de boeken gesnuffeld, in een paar catalogi die mij onder de oogen kwamen verbeteringen aangebracht en een vrij nauwkeurigen staat (onderteekend 10 Maart 1854) opgemaakt heeft van de werken die aan de instelling ten geschenke zijn gegeven.

Of hij echter niet meermalen eigenmachtig is te werk gegaan en, de begrippen toezicht en beheer met elkander verwarrende, niet wel eens boeken heeft uitgeleend buiten medeweten van de Kerkvoogdij? Het kan best mogelijk geweest zijn. Althans wanneer Van der Meer's opvolger P. Schuyt, Kz., 14 Februari 1859 in zijne plaats benoemd en 1 April van dat jaar het kosterschap aanvaardende, zijne instructie ontvangt, gelijk zij was vastgesteld in de kerkvoogdenvergadering van 14 Maart 1859, dan vinden wij hier — en nu voor het eerst — eene wettelijke bepaling ingelascht in zake de boekerij en de plichten die te haren opzichte rusten op den koster. Deze bepaling, zijnde artikel 16 van de instructie, luidt als volgt » : Hij [*d. i.* dekoster] zal zich belasten met en wordt verantwoordelijk gesteld voor de zorgvuldige bewaring van de Boekerij in de Westerkerk, gelijk mede van den Catalogus daarvan bestaande; en zal ter plaatse alwaar de Boekerij geborgen is, van tijd tot tijd nauwkeurig moeten toezien en onderzoeken, of er ook iets, hetzij lekkage of anderzins, is of kan ontstaan, waardoor dezelve zou kunnen beschadigd zijn of worden. Buiten zijne persoonlijke tegenwoordigheid zal hij tot de Boekerij niemand mogen toegang geven, doch aan predikanten en verdere beoefenaren van geleerdheid, onder zedelijke tijdbepaling van terugbezorging en tegen bewijs van ontvang, eenig boekwerk ten gebruike mogen afstaan; echter niet dan nadat de aanvrage daartoe door een der Kerkmeesteren zal zijn ingewilligd ». Hetzelfde wordt nog aangetroffen in de instructie van den tegenwoordigen koster R. de Jong.

Intusschen, ten vorigen jare is besloten om op een nader overeen te komen datum het toezicht (niet het beheer, dit blijft bij de Kerk-

(2) Verg. voor eene tweede dergelijke « Verzameling » beneden, in het Naschrift.

voogdij) over te dragen aan het ministerie der drie Hervormde stadspredikanten ; met dien verstande, dat degene die gedurende het jaar, waarin hij belast zal zijn met de zorg voor het kerkeraadsarchief, tevens zal hebben toe te zien op de boekerij : bij hem zal ook berusten de sleutel van het boekvertrek, die in den laatsten tijd geregeld is bewaard geworden door den secretaris-kerkvoogd.

Voor het onderhoud van het vertrek wordt door kerkvoogden behoorlijk gezorgd. Het maakt een aangenamen indruk, « dit kleine torenkamertje der geleerdheid » (1) : de kasten met hare helderblanke lessenaars en de geelwitte banden waarin de meeste boekdeelen gevat zijn geven aan het geheel iets vriendelijks en — iets rustigs. Wie naar binnen treedt en zijnen blik laat gaan langs de rijen statige folianten en kwartijnen, stomme doch welsprekende getuigen van de denkkracht en werkkracht der voorgeslachten, krijgt een gevoel van stille gewijdheid over zich ; hij begrijpt dat de grond waarop hij staat is heilige grond, en onwillekeurig wordt hij uitgenoodigd, om aan de « zooal niet uitgebreide, toch merkwaardige boekverzameling » (2) eene andere dan oppervlakkige aandacht te schenken.

Ten slotte : een woord van oprechten dank voor de mij betoonde hulpvaardigheid en voorlichting, inzonderheid van den kant der heeren J. G. Moll, secretaris-kerkvoogd der Hervormde Gemeente te Enkhuizen, en dr. P. C. Molhuysen, conservator van de handschriften aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

D. A. Brinkerink.

Bovenkarspel (bij Enkhuizen), Februari 1908.

Bijlage I

Over de kerkgebouwen bij de Hervormde Gemeente te Enkhuizen

W. A. Bachiene, *Kerkelyke geographie der Vereenigde Nederlanden*, Dl. I, st. 2, Amsterd. 1769, blz. 236, deelt mede dat in zijnen tijd te Enkhuizen

(1) *Eigen Haard*, Jaarg. 1885, blz. 694 [in J°. de Vries, *Twee oude Liberieën (Zutfen en Enkhuizen)*]. Het artikel heeft tusschen den tekst twee illustraties : eene van de liberie in de St. Walburgskerk te Zutphen (teekening van Ch. Rochussen) en eene met het onderschrift « Liberie in de Westerkerk te Enkhuizen. (Teekening naar de natuur van Mej. M. C. de Vries) », voorstellende den oostelijken wand van het boekvertrek.

(2) *Gids voor Enkhuizen en omstreken* (met 10 afbeeldingen), door D. B[rouwer], blz. 40.

vijf Hervormde predikanten werkzaam waren en drie Hervormde kerkgebouwen stonden. Hij zegt van deze gebouwen het navolgende :

« Gelyk, in de beiden Steden, Hoorn en Enkhuizen, vyf Predikanten staan; zyn ook, in die beiden, drie Kerken, tot den openbaoren [*lees :* openbaaren] Godsdienst, geschikt : gelyk mede de wyze der waarneminge van den H. Dienst, ten aanzien van 't prediken, in die beiden genoegzaam op een' en denzelven voet gesteld is.

Deze drie Kerken van Enkhuizen worden, de eene de Wester-, de twede, de Zuider- en, de derde, de Kleine Kerk, geheten.

De Wester-Kerk was eertyds toegewyd aan den H. Gommarus, die in Brabant t' huis hoord, wordende gezegt oorspronglyk, uit een Dorp, naby de Stad Lier : 't welk Emblechem zou genoemt geweest zyn, ingevolge de overlevering. Ter gedachtenisse van hem, word dat gedeelte der Stad, waarin deze Kerk staat, noch, Gommers-Kerspel, geheten. Zy staat niet in het westelyk gedeelte der Stad, gelyk zou schynen, dat men, uit dien naam, besluiten moest, maar, in derzelver middelpunt. Weshalven, men gevoeglyker mag oordeelen : dat zy dezen naam ontleend, van de Wester-straat, die, van 't Oosten naar 't Westen, rechtstreeks, genoegzaam de gansche Stad doorloopt : dewyl die Kerk, van deze Straat, haaren voornaamsten ingang heeft.

De Zuider-Kerk wierd weleer, de St. Pankras-Kerk, genoemt, ter eere van derzelver Patroon; die, te Rome, door bevel des Keisers Diokletiaan, den marteldood zou gestorven zyn. Deze staat, aan 't oostelyk einde der gemelde Wester-straat : een weinig bezuiden : vanwaar ze, vermoedelyk, den naam draagt, van de Zuider-Kerk. Deze pronkt, met een' hoogen en sierlyken Toren ; die aan de Wester-Kerk ontbreekt.

Zeer naby deze Zuider-Kerk, is de Kleine Kerk; welke weleer behoorde, tot het Klooster der Augustynen ».

Bijlage II

Over de boeken en handschriften

Om met de handschriften te beginnen, Enkhuizen's boekerij bezit er drie :

1. N° 337, f. *Incipit liber sermonū totius anni tum de dn̄icis tum de festis ex orthodoxorum ac neothericorum voluminibus diligenter congestus ac in sequētis anni cursus ordinem magno preiudicio elucidatus. Authore Wilhelmo Fabro Enchusano anno 1554* (234 folia. Fol. 1r : « Wilhelmus zege [*of* zegr ; *onleesbaar ; er is aan het woord geknoeid*] faber presb̄ »). Misschien is auteur de Enkhuizer Wilhelmus Segerus, aangehaald in de « Beschryv. en lof », *enz.* (achter Brandt-Van den Hoof, *Hist. v. Enkh.*), blz. 21.

2. N° 338, f. [*Handleiding over wis-, zeevaart- en sterrenkunde (Enkh. 1679)*,

door Fokke Ez. Reson]. — De schrijver is te Enkhuizen geboren ; zie Allan, a. w. blz. 46.

j. N° 60, q. [*Annotationes perpetuæ in epistolas Novi Testamenti inde a secunda ad Corinthios epistola usque ad epistolam beati apostoli Judæ*]. Dit handschrift is het eigendom geweest van en geschreven door Maarten Pietersz., pastoor te Hoorn en aldaar in 1564 overleden. Fol. 1ᵛ : « Sū martini petri psbri curati hornēsis ». — Zie over M. Pietersz. : *Batavia sacra*, Brux. 1714, Pars I, pag. 446 ; Brandt, *Historie der Reformatie*, 2de druk, Dl. I, Amsterd. 1677, blz. 267 ; Velius, a. w. 4de druk, Hoorn 1740, blz. 289.

Wat de boeken betreft, wiegedrukken zijn b.v. : *a*. N° 200, f. Inhoud : 1. *Varii tractatus medici* ([Venet.] 1497. 159 folia) ; 2. *Abumeron. Avenzohar* (40 folia) ; 3. *Colliget Averroys* (7 libri. 64 folia. Achterin : « Expliciunt tractatus artis medicine famosissimorum virorum Albumeron Avenzohar et Averroys..... Venetijs..... m. cccc. lxxxx. die quarta mensis Ianuarij »). *b*. N° 205, f. *Cornelii Celsi de medicina* (8 libri. Florent. 1478. Voorin : « Bernardus Paludanus dd Reip : et Bibliothecæ Enckhusanæ »). — Tot de wiegedrukken mag zeker ook gerekend worden n° 140, f. (*Fasciculus temporum omnes antiquorum cronicas complectens*. Z. pl. en j. 90 folia. Loopende tot het einde der vijftiende eeuw), afkomstig uit de bibliotheek van G. Vesterman, die in 1585 de kroniek voor 16 stuivers had aangekocht.

De boekerij bestaat, voor verreweg het grootste gedeelte, uit Latijnsche werken ; de niet Latijnsche zijn weinige in getal, ruim vijftig.

Op de voornaamste Nederlandsche werken, oorspronkelijke zoowel als vertalingen, wensch ik de aandacht te vestigen en de titels er van te citeeren.

GESCHIEDENIS :

a. N° 89, f. A. van Meerbeeck, *Chroniicke vande gantsche werelt, ende sonderlinghe vande seventhien Nederlanden* (Antw. 1620).

b. N° 98, f. en n° 99, f. : J. Uytenbogaert, *Kerckeliicke Historie* (Rotterd. 1647) en J. Triglandius, *Kerckelycke geschiedenissen* (Leid. 1650).

c. N° 120, f. D. T. V. Y., *Werelt Spieghl, der Rijcken / Staten / ende Vorstendommen* (Amsterd. 1621).

d. N° 121, f. *Chronica Carionis..... tot op den Keyser Carolum den vyfden van dien Name. Daer by ..... de Vervolgende geschiedenissen onder de Regeringe der Keyseren Caerle de Vde. voornōmt Ferdinand de eerste ende Maximiliaen de Tweede tot op Rodolphum de Tweede* [Vertaald. 2 dln. (Dl. I : Arnh. 1629 ; Dl. II, vervolgd en beschreven door P. Bor, Chrz. : Amsterd. 1632)].

e. N° 122, f. *Die Chronycke van Hollant, Zeelant, ende van Vrieslandt* (2 dln. en Appendix. 1 bd. Amsterd. 1595, Dordr. 1595 en Amsterd. 1597. — Herziene en voortgezette uitgave van de « Divisie-kroniek »).

f. N° 123, f. G. Baudartius, *Memorien, ofte Cort verhael der Ghedenckweerdighste / ..... Gheschiedenissen / van Nederlant /* enz. Tweedde Editie grootelicx vermeerdert (2 dln. Zutph. 1624-1625).

g. N° 124, f. P. Winsemius, *Chronique ..... van Vrieslant* (Franeker 1622).

h. N° 125, f. P. en G. Merula, *Tiid-thresoor* (Leid. 1627).

i. N° 129, f. A. van Scrieck, *Van t' beghin der eerster volcken van Europen, in-sonderheyt vanden oorspronck ende saecken der Neder-landren, XXIII boecken, met betoon vande dwalinghen der Griecken ende Latinen op t' selve Beghin ende den ghemeynen Oorspronck* (Iperen 1614).

j. N° 132, f. G. Chanler, *Nieuwe Keysers Chronica* (Uit het Hoogduitsch. Amsterd. 1617).

k. N° 135, f. H. Ortelius, *De Chronycke. van Hungarien* (Vertaald door P. Neander. Amsterd. 1619).

l. N° 12, q. J. Reygersbergh, *De Oude Chronijcke ende Historien van Zeelandt* (Middelb. 1634).

m. N° 25, q. E. van Reyd, *Voornaemste gheschiedenissen inde Nederlanden en elders* (Arnh. 1626).

n. N° 29, f. Eene verzameling pamfletten, bijna alle uit het begin der zeventiende eeuw en betrekking hebbende op de vredesonderhandelingen vóór het Twaalfjarig Bestand.

AARDRIJKSKUNDE :

a. N° 58, f. *Napasser* || *Vande Westersche ende Oostersche* || *Zeevaert, inhoudende de Streckingen, Coursen,* || *ende Hooghten van verscheyden Authoren in haere* || *Lees-caerten beschreuen : mitsgaders de Coursen ende* || *Hooghten van hare Pas-caerten ende de Ronde ghe-* || *bulte Pas-caert, alles by een vergadert ende naghepast,* || *Door Adriaen Veen.* || *t' Amstelredam.* || *Ghedruckt by Barendt Adriaen zoon in t' vergulde schryf-boeck.* || *Met Priuilegie voor t'waelf Iaeren. An° 1597.* — Zie over dit zeldzaam werk Ch. M. Dozy, *Veen's « Napasser »* (*Bibliograph. adversaria* [2de Reeks], Dl. I, 's-Gravenh. 1887-1894, blz. 26-29), waar de schrijver mededeelt (blz. 26) : « Het eenig bekende exemplaar, naar ik meen, van bovenstaand werkje berust in de Kerkbibliotheek te Enkhuizen ». Verg. J. K. J. de Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indie* (*1595-1610*), Dl. I, 's-Gravenh.-Amsterd. 1862, blz. 79 (over Adriaen Veen); P. J. H. Baudet, *Ronde ghebulte pas-caerten* (*De Nederlandsche Spectator*, Jaarg. 1873, blz. 26-27).

b. N° 67, f. W. en I. Blaeu, *Toonneel des aerdriicx, ofte Nieuwe atlas, dat is Beschryving van alle Landen* (3 dln. Amsterd. 1642).

c. N° 119, f. I. de Laet, *Nieuwe Wereldt ofte Beschrijvinghe van West-Indien, wt veelderhande Schriften ende Aen-teeckeninghen van verscheyden Natien by een versamelt* (Leid. 1625. « Ende met Noodighe Kaerten ende Tafels voorzien »).

d. N° 138, f. *Nieuwe werelt, anders ghenaempt West-Indien* (Amsterd. 1622).

e. N° 30, q. *Historie Naturael en Morael* || *van de Westersche Indien.* || *Waer inne ghehandelt wort van de merckelijckste dinghen* || *des Hemels* | *Elementen* | *Metalen* | *Planten ende Gedierten* || *van dien : Als oock de Manieren* | *Ceremonien* | *Wetten* | || *Regeeringen* | *ende Oorlogen der Indianen.* || *Ghecomponeert door Iosephum de Acosta, der* || *Iesuytscher Oorden :* || *Wt den Spaenschen in onse Nederduytsche*

tale overgheset : || Door Ian Huyghen van Linschoten. De tweede Editie. || t' Amsterdam, || By Broer Iansz. op de nieu-zijds achter Burgh-wal, || inde Silvere Kan. Anno 1624. — Bij de beschrijving van de paradijsvogels en de « armadillos » teekent de vertaler in margine aan (fol. 91 en 92) dat door hem exemplaren van die dieren uit Indië zijn medegebracht naar Enkhuizen voor het kunstkabinet van Paludanus.

f. N° 58, q. *Drie seer Aenmercklijke reysen nae en door veelerley Gewesten in Oost-Indien ; gedaen van Christophorus Frikius, Chirurgijn : Elias Hesse, Bergh-Schrijver : Christophorus Schweitzer, Boekhouder ; yeder bysonder, van 't Jaer 1675. tot 1686* (« Vertaeld door S. de Vries. Met Kopere Figueren ». Utr. 1694). — Verg. *Bibliogr. adversaria* [1ste Reeks], Dl. I, blz. 268, 272 volg. (in P. A. Tiele, *Bouwstoffen voor eene bibliographie van Nederlandsche reisbeschrijvingen, IV*).

WISKUNDE :

a. N° 60, f. L. van Ceulen, *De Arithmetische en Geometrische fondamenten* (Leid. 1615).

GODSDIENST :

a. N° 330, f. *Passionael* (« Winterstuk » en « Zomerstuk ». 2 dln. 1 bd. Antw. 1516).

b. N° 331, f. Een boekdeel, waarin : 1. *Verklaringhe der Scheppenissen* | enz. (Z. pl. 1553. Hierachter :..... *de Argumenten deses teghenwoordighen Tractaets der Scheppenissen* | enz.); 2. *Een..... tractaet off onderwys* | *van Godes Gheest* | *Liefde unde Stemme* | *mit die Verlooren Mensche* (Z. pl. 1553); 3. *Een..... ghespreck tusschen een Godtgheleert* | *Bibelsch gheleerdt unde Sophistgeleert* | enz. (Z. pl. en j.); 4. *Alle vaten sichtmen wtgheven wat sy inhebben :* enz. (Z. pl. 1556).

c. N° 334, f. *Den wijngaert van Sinte Franciscus* (Antw. 1518).

BIJBELUITGAVEN :

a. N° 264, f. *Biblia, dat is : De gantsche H. Schrifture, vervattende alle de Canonijcke Boecken des Ouden en des Nieuwen Testaments. Tot Leyden, gedruckt bij Paulus Aertsz. van Ravensteyn. Voor de Weduwe ende Erfgenamen van wijlen Hillebrant Jacobsz. van Wouw. 1636.* Gevolgd door : *De Boecken genaemt Apocryphe.*

b. N° 336, f. *Biblia sacra des Ouden ende Nieuwen Testaments ofte De gantsche Heylige Schrift..... Na de Hebreusche, ende Griecksche waerheyt getrouwelyck verduytschet. Met verclaringen ende Annotatien, van Emanuel Tremesius, Franciscus Junius, Theodorus Beza ende Joannes Piscator. Ende nu in onse Nederlantsche Tale overgeset, door, Abrahamum à Doreslaer, Bediender des H. Evangelij* (Amsterd. 1614. Bij Ian Evertsz. Cloppenburgh). Ook : *De Boecken ghenaemt Apocryphi..... Verrijckt met corte aenteeckeninghen / die alder-eerst in de Latijnsche tale zijn ghestelt door Franciscum Iunium : Ende nu in onse Nederlandtsche tale zijn over-gheset / ende ghepast op onse ghewoonlijcke Bijbelsche translatie / door Abraham van Dooreslaer* (Amsterd. 1614). — A. van Do(o)reslaer is Hervormd predikant te Enkhuizen geweest van 11 September 1605 tot zijn emeritaat in 1654 (overleden 19 Maart 1655).

Nog wil ik aan het opgesomde toevoegen de uitgave Leid. 1618 van R. Dodonaeus, *Herbarius oft Cruydt-Boeck* (n° 168, f.), en n° 4, q., een lijvig boekdeel (488 blz. Amsterd. 1623), getiteld : *Eene burgherlycke onderrechtinghe. Ofte anders ghenaemt : Eene beleefde Raedtghevinge. Inne-houdende ..... Leeringhen / ghewichtighe Vermaninghen / ende seer loffelijcke Onderwijsinghen.* — De auteur heet jonkheer G. Boot (te Utrecht), « Escuyier van Iacobus, Koninck van Groot-Britannien », *enz.* ; het werk is dienstig voor allerlei menschen, « voornamelijck voor Koninghen / Hertoghen / Vorsten ende Princen ».

En hiermede is het belangrijkste gezegd aangaande de Nederlandsche werken der boekerij.

Van de enkele opgenomen werken in het Hoogduitsch verdienen een tweetal vermelding :

1. N° 24, f. I. de Geijn, *Waffenhandlung von den Rören. Musquetten. und Spiessen. Bestalt nach der ordnung des Hochgebornen Fursten und Herrn Herrn Moritzen Printzen zu Oranien*, u. s. w. ('s-Gravenh. 1608).

2. N° 194, f. *Neuw Iag unnd Weydwerck Buch / Das ist Ein grundtliche beschreibung vom Anfang der Iagten / Auch vom Iäger / ..... Item vom Adelichen Weydwerk der Falcknerey / ..... Dessgleichen vom Fisch / Krebs / Otter und Biber Fang / ..... Auss allen hierbevor aussgegangenen Frantzösischen / Italianischen und Teutschen Iagbüchern / in diese Ordnung zusammen gebracht. Auch durchauss mit schönen Figuren gezieret / dergleichen zuvor nie aussgangen. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn bey Iohañ Feyerabendt / In verlegung Sigmundt Feyerabendts. 1582.*

Het zou de moeite loonen te spreken ook over de Latijnsche boeken. Ik moet mij echter bekorten en ga nog alleen opgeven de titels van eenige standaardwerken van grooten omvang, edities alle in folio : N° 115. *Centuriae Magdeburgenses* (8 voll., loopende tot en met het einde der dertiende eeuw. Vol. I : Basil. 1559). — N° 165. *Ulyssis Aldrovandi opera omnia* (12 voll. Vol. I : Bonon. 1649). — N° 166. *Galeni omnia quae extant opera in Latinum sermonem conversa.* Quinta editio (4 voll. Vol. I : Venet. 1576). — N° 207. Severinus Binius, *Concilia generalia et provincialia Graeca et Latina quae reperiri potuerunt omnia* (9 voll., loopende tot 1596. Vol. I : Lutet. Paris. 1636). — N° 208. Caesar Baronius, *Annales ecclesiastici* (12 voll. Vol. I : Antv. 1612). — N° 260 tot en met 263. *Biblia polyglotta* (Regia ; Plantiniana. 8 voll. Vol. I : Antv. 1569). — N° 271. *Magna bibliotheca patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum.* Edidit Margarinus de la Bigne (17 tom. 12 voll. Vol. I : Paris. 1654). — N° 274. *Hieronymi opera* (9 tom. 4 voll. Vol. I : Basil. 1553). — N° 277. *Chrysostomi opera Graece* (8 voll. Vol. I : Etonae 1613). — N° 278. *Chrysostomi opera Latine* (5 voll. Vol. I : Basil. 1530). — N° 301. *Lutheri opera* (4 voll. Vol. I : Ienae 1556).

Onder de gedrukte boeken in het Latijn bevindt zich één werk van een Enkhuizer, nl. n° 326, f. R. Tapperus, *Explicationis articulorum venerandae facultatis sacrae theologiae generalis studii Lovaniensis, circa dogmata Ecclesiastica ab annis triginta quatuor controversa, una cum responsione ad argumenta adversariorum tomi duo* (2 tom. 1 vol. Lovan. 1565). — Zie over R. Tapper (overleden 2 Maart 1559) : « Beschryv. en lof », *enz.* (achter Brandt-

Van den Hoof, *Hist. v. Enkh.*), blz. 13-21. Verg. G. H. M. Delprat, *Brief van Johannes Cochleus aan den geloofsinquisiteur Ruward Tapper* (N. C. Kist en W. Moll, *Kerkhistorisch archief*, Dl. IV, Amsterd. 1866, blz. 169-185), passim.

Bijlage III

Over Bernardus Paludanus

Zie aangaande hem : Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Vereenigde Nederlanden*, folio-uitg., Dl. II, Haarl. 1855, blz. 419 (met literatuuropgave) ; de in het stedelijk archief te Enkhuizen aanwezige « Naamlijsten der medicinae doctores van 1563 tot 1848 » (verg. Gonnet, *Inventaris*, blz. 67) ; H. C. Rogge, *De schriftelijke nalatenschap van B. Paludanus* (*Bibliogr. adversaria* [1ste Reeks], Dl. I, blz. 137-140. Mededeelende een brief, gedateerd « Amsterd. den 19en August. 1666 », van Paludanus' kleinzoon Joannes van Nieuwenhuysen aan zijnen vriend Gerardus Brandt te Hoorn). — Aan deze bronnen, hoofdzakelijk aan de bij Van der Aa, t. a. p. geciteerde « Beschryving en lof », *enz.* (achter Brandt-Van den Hoof, *Hist. v. Enkh.*), blz. 25-29, zijn de levensbijzonderheden ontleend, boven in mijn artikel genoemd.

Gedrukte Latijnsche brieven, aan en door Paludanus geschreven, vindt men in de volgende drie werken :

1. J. Brantius, *Epistolae celeberrimorum virorum, nempe H. Grotii, G. J. Vossii,..... aliorumque antehac ineditae*, Amstelaedami 1715, pag. 4-10 [Damasus à Blyenburch aan Pal. (Leid. 3 October 1593)], pag. 50-51 [J. Gilpin aan denzelfden ('s-Gravenh. 29 October 1593)], pag. 63-66 [Joachim Camerarius aan denzelfden (Neurenb. 29 Maart 1598)].

2. J. H. Hessels, *Abrahami Ortelii (geographi Antverpiensis) et virorum ervditorvm ad evndem et ad Jacobvm Colivm Ortelianvm (Abrahami Ortelii sororis filivm) epistvlae* — i. e. *Ecclesiae Londino-Batavae archivvm, Tom. I* —, Cantabr. 1887, pag. 677-679 [Pal. aan A. Ortelius (Epist. nº 285, Enkh. 22 Maart 1596)], pag. 704-706 [als voren (Epist. nº 296, Enkh. 20 December 1596)].

3. G. Istvanffi de Csik-Madéfalva (professeur de l'Université, directeur de l'Institut ampélologique royal hongrois), *Études et commentaires sur le code de l'Escluse augmentés de quelques notices biographiques* [*A Clusius-codex mykologiai méltatása adatokkal Clusius életrajzához irta Csik-Madéfalvi Istvánffi Gyula dr.*], Budap. 1900, pag. 284 [twee brieven van C. Clusius aan Pal., gedateerd 26 Maart 1601 en Leid. 21 October 1605 (beide e cod. Papenbroeck 2, universiteitsbibliotheek te Leiden)].

In handschrift bezit de bibliotheek der Leidsche Universiteit nog de hieronder opgegeven brieven :

a. Aan Paludanus. Een van A. Albada, een van L. Camerarius, een

van P. Forestus, een van W. Helmichius, een van P. Hogerbeets, een van Landgraaf Maurits van Hessen, een van Prins Maurits van Nassau, een van M. Mercatus, een van E. van Meteren, een van M. de l'Obel, een van J. J. Scaliger en een van E. Vorstius.

BERNARDUS PALUDANUS

b. Van Paludanus. Drie brieven aan C. Clusius : *1.* « Non dubito quin », *cet.* (25 Juli 1597); *2.* « Simul atque hesterno die », *cet.* (31 Januari 1604); *3.* « Ex literis tuis », *cet.* (9 Mei 1606). Bovendien één brief aan.... (13 October 1615). — De drie brieven aan Clusius zijn e cod. Vulcanii 101, n° 580-582; zie Istvanffi, *Études et commentaires,* pag. 203.

Wat aangaat de geschriften van Paludanus, bij Van der Aa, *Biograph. woordenboek,* Dl. II, blz 419, lezen wij : « Hij [*d. i.* Paludanus] heeft niets in druk gegeven dan ophelderende aanteekeningen op de reis van Linschoten, die in 1596 het licht zag ». Dit bericht is blijkbaar ontleend aan de kronieken van Brandt, waar gevonden wordt [men zie b.v. de

« Beschryv. en lof », *enz.* (achter Brandt-Van den Hoof, *Hist. v. Enkh.*), blz. 29] : « Van zijne schriften [*d. i.* de schriften van Paludanus] is niet tot mijne kennisse gekomen, behalven de geleerde Aenteikeningen op de Reisbeschrijving ofte Schipvaert van Jan Huigen van Linschoten in den jaere 1596 in 't licht gebracht : vervaetende de verklaeringe van verscheide landen, steden, seden, gewoontens, konsten, kruiden, vruchten, sappen, geneesmiddelen, wonderen en verborgentheden der natuure ». Verg. Hessels, *Epistvlae Ortelianae,* pag. 909 (in de « Notes » ; aanteekening op de woorden « Den Paludanum daer mij v. l. af schrijft, is mij onbekent » in Epist. n° 218 van [A. Ortelius] aan E. Demetrius) : « Probably Bernardus Paludanus, who wrote notes to Joh. Hug. Lintschoten's India Orientalis, 2nd part, published at Frankfort (ex officina Wolffgangi Richteri), 1599. See Jöcher's Lexicon ».

Eene afbeelding van Paludanus is opgenomen in de beide drukken van Brandt's *Historie* (Enkh. 1666 en Hoorn 1747). Te Haarlem in het Stedelijk Museum hangt het origineel van het portret, afgedrukt tegenover deze bladzijde. Dit origineel is geschilderd door H. Gerritsz. Pot (geboren te Haarlem omstreeks 1600 en aldaar overleden in 1656) en gegraveerd door J. v. d. Velde. Zie Sijthoff's *Woordenboek voor kennis en kunst, naar de nieuwste bronnen bewerkt*, Dl. VII, Leid. z. j., blz. 519. — Het gedicht onder het portret is van den Haarlemschen predikant S. Ampzing (overleden 29 Juli 1632; zie over hem Van der Aa, *Biograph. woordenboek*, Dl. I, Haarl. 1852, blz. 80-81 en vooral Visscher en Van Langeraad a. w. Dl. I, blz. 153-156). Omdat niet overal de woorden even duidelijk leesbaar zijn en zij daarom bij de reproductie van het portret achterwege moesten blijven, laat ik de dichtregelen in letterlijken afdruk hier volgen :

Siet Paludanus hier seer aerdig naer het leven.
Het leven schorter maer, dat kan de const niet geven
Een oud aensienlijck Heer, een vroom godsalig man,
Een Meester inde const, die t' quaet genesen kan.
Den Vorsten lief en waerd : die selfs van 's Keysers wegen
Het Hooch Notaris ampt ter eeren heeft vercregen.
Wat Hoven, en wat steen, wat landen en wat lien
En heeft hij niet besocht, doorreist en doorgesien ?
Hij heeft een groote treck tot alle vreemde saecken,
Dat koont ghy by hem sien, dat kan u daer vermaecken.
Een Vorstenschat en lust : soo is sijn naem vermaerd,
En zijn gedachtenis bij groot en kleijn bewaerd.

Aanteekening bij regel 6. Uit de meergemelde *Bibliogr. adversaria* [1ste Reeks], Dl. I, blz. 139, vernemen wij dat aan Paludanus in de promotiebul van 1580 « is gegeeven de macht om Notarissen publijck te maecken, welcke hij ook in sijn leeven verscheyden mael heeft geoeffent, sonder dat de wettelijckheyt van de Instrumenten bij sulcke Notarissen uytge-

geeven oyt is gedisputeert ». Zie t. a. p. ook het een en ander over den titel « Comes Palatinus », aan Paludanus verleend. Verg. « Beschryv. en lof », *enz.* (achter Brandt-Van den Hoof, *Hist. v. Enkh.*), blz. 29.

Bovenkarspel. D. A. BRINKERINK.

NASCHRIFT. — In den ten jare 1884 te Utrecht gedrukten *Catalogus eener belangrijke verzameling Handteekeningen, Kerkzegels in lak, Kerkelijke Vignetten, Eigenhandige Brieven, Liedeboekjes, enz., waaronder : Kerkelijk Nederland, indertijd bijeengebracht door B. Th. Baron Van Heemstra,* komt op blz. 10 onder n° 5 voor : *Hervormde Gemeente te Enkhuizen. Belangrijke verzameling v. handteekeningen, geschreven en gedrukte stukken der pred., die aldaar hebben gediend van 1566 tot 1862.* Deze « Verzameling » (in portefeuille en eigendom van den heer J. Moll te Enkhuizen, vader van den tegenwoordigen secretaris-kerkvoogd) bevat aangaande G. Vesterman nog de volgende schriftelijke aanteekeningen : dat hij 4 Juli 1575 werd aangenomen tot lidmaat der Gemeente en de achtste predikant bij de Hervormden in zijne geboortestad is geweest, alwaar hij ook in 1590 kwam te overlijden ; dat hij in 1587 voor het rectoraat aan de Latijnsche School te Enkhuizen heeft bedankt en het jaar daarna in die betrekking is opgevolgd door Ioannes Hartcamp. — Voor eene opgave der in de « Verzameling » opgenomen stukken zie den *Catalogus*, blz. 10-11 (*onderaan*).

NOG IETS NIEUWS OVER « THET OERA LINDA BOK ».

Na een rusttijd van ongeveer 25 jaar is de O. L. B.-kwestie weer herleefd, door het opstel van *F. Bezemer Sr.* in 1903 in « *Noord en Zuid* » verschenen en in 1907 herdrukt in zijn boek « *Nieuws uit oude boeken* », vermeerderd met een artikel « *Toelichting betreffende den oorsprong en de eerste geschiedenis van het O.L.B.* » Daarop zijn gevolgd een paar stukken in dit tijdschrift van de hand van *Dr. C. P. Burger Jr.* (*N^os^ van Nov.-Dec. 1907 en Jan.-Febr. 1908*). Een en ander bracht werkelijk iets nieuws. Zij bevatten namelijk mededeelingen ontleend aan brieven van den Heer *Johan Winkler*, vroeger Lid van het Bestuur van het Friesch Genootschap, die meent alléén nog in leven te zijn van allen die vroeger in de kwestie van het O.L.B. betrokken waren: « al de dramatis personae zijn overleden. Ik ben daarvan alleen over, heelemaal alleen ! » (Hij vergeet daarbij Dr. Nanninga Uiterdijk te Kampen en de Heer Hugo Suringar thans te Wageningen). De Heer J. W. beweert alles omtrent het ontstaan van het H.S. te weten. Er zouden twee of drie « makers » er van geweest zijn : « drie onder één deken ». Twee namen zijn reeds door den Heer J. W. geopenbaard, n. l. die van den Heer *C. over de Linden* zelf, die er dan toch meer van wist en die van *Dr. E. Verwijs*, die bepaaldelijk als doel zou hebben gehad den Heer W. Eekhoff, Archivaris van Leeuwarden er in te laten loopen. « Maar de mijn, hoe kunstig ook aangelegd, sprong verkeerd, waarbij de Heer C. o. d. L. slechts hun gewillig werktuig was. De man, op wien het was toegelegd bleef buiten schot, maar een ander, de Heer Dr. Ottema, werd het slachtoffer, de bedrogene, enz. » en verder « Verwijs had zekerlijk niet de hoedanigheden door U opgesomd, vooral niet de dichterlijke gave. Maar die gave had samensteller N° 2 (Verwijs was N° 3) juist in sterke mate. » Dr. Burger eindigt zijn artikel met de woorden : « Zoo zijn we dus niet heel veel verder gekomen, daar de hoofdvraag nu is geworden, wie de samensteller N° 2 was. In afwachting van latere beantwoording dezer vraag, mogen wij den man m. i. om zijn kunde en zijn dichterlijke gaaf zeer hoog stellen. »

Nu de naam van mijn vader, geheel alleen op gezag van den Heer J. W. in de kwestie genoemd is, voel ik mij geroepen ook iets in 't midden te brengen. 1° Door voor het eerst hier te publiceeren het Officiëele Rapport door den Prov. Archiv. Bibl. v. Friesland, Dr. E. Verwijs, 17 Dec. 1867 uitgebracht aan Gedeput. Staten van Friesland, naar aanleiding der reis in Nov. 1867 door hem op last van dat College naar Helder gemaakt, tot onderzoek van het H.S. van het

O.L.B., toen hij nog slechts van het bestaan daarvan had gehoord en na correspondentie met den Heer C. o. d. L.. Het begin dus van het begin ! en 2° door Dr. Burger dien geheimzinnigen N° 2 te noemen. Dat zou volgens den Heer J. W. zijn geweest Ds. F. Haverschmidt (Piet Paaltjes), van 1862-64 Herv. Predikant te Helder, die voor jaren er ook reeds mee was gedoodverfd.

14 Januari 1908 toch schreef mij de Heer Johan Winkler, o. m. :

« Ik sta weer *midden* in de beweging en *weet daar alles van* — zoo van » vroeger als van nu. Ik heb alles wat ik betreffende die zaak reeds van » het begin af in mijn bezit had, en naderhand, door trouw verzamelen, » verworven had, in een kistje bij elkander gepakt, en dit ten geschenke » gegeven aan het Friesch Genootschap, onder beding : dat men dat » kistje, (gevuld met allerhande bescheiden, brieven (*ook door Verwijs aan* » *mij geschreven*), couranten- en tijdschrift-artikelen, enz. enz.) zou » bewaren, om het eerst *na mijnen dood* te openen, en alsdan, *naar* » *believen*, met den inhoud te handelen. Dat kistje is op die voorwaarde » door 't Genootschap aanvaard, en is nu te Leeuwarden aanwezig. », en verder : « De eerste aanleiding tot het ontstaan van 't aandeel dat » Piet Paaltjes in de bewerking enz. van 't O.L.B. gehad heeft, is ge- » makkelijk te verklaren, na te gaan. P. P. was in dien tijd predikant » bij de Ned. Herv. Gemeente aan den Helder, de woonplaats van den » Heer Over de Linden. En ook het doel, dat P. P. er mee beoogde, » is mij zeer duidelijk gebleken. Dit was echter een geheel ander doel » dan 't geen Eelco Verwijs daar later mêe voor had. Het doel van » P. P. werd echter, zoo min als dat van E. V., geenzins bereikt. Maar » genoeg van dit alles — de zaak verveelt en verdriet mij — *vooral als* » *men mij niet in alles wil gelooven* — zooals de Heer Burger doet. Dus » nogmaals — genoeg daarvan ! Als ik dood zal zijn, wordt het O.L. » boek wêer levendig ».

En 31 Januari 1908, in een tweeden brief, schrijft de Heer J. W. mij o. m. : « 't Blijkt daaruit dat dat geschrift (O.L.B.) omstreeks 1865 » geschreven moet zijn, en dat komt ook al overeen met mijne weten- » schap dienaangaande. » Alles veel betoog zonder eenig bewijs ! Dr. Burger weigert hij ongeveer in de zelfde maand N° 2 te noemen, en mij schrijft hij het bovenstaande omtrent dien N° 2. (P.P.) ! Doch wat zegt nu Ds. Fr. Haverschmidt zelf? Toen zijn naam voor jaren reeds genoemd werd, schreef Ds. Fr. Haverschmidt aan den Redacteur der « Zutphensche Courant » :

« Wees zoo goed, mijnheer de Redacteur, en vertel aan uwe lezers, » dat gij misgeraden hebt. Ik heb het Oera Linda Bôk nog niet eens » gelezen, laat staan dat ik het geschreven heb. Anders, Dr. Ottema » heeft mij zelf gezegd, ik mogt willen dat ik knap genoeg was om het » te maken. Maar in dat geval zou ik er ook eerlijk voor uitkomen, want » Dr. Ottema is nog een oud-leermeester van mij en ik houd ook veel te » veel van hem, om hem te kunnen foppen ». Wat nu te zeggen van

Ds. Fr. H. indien Johan Winkler *kan bewijzen*, wat hij zoo bout beweert? « Zelfs het doel dat P.P. er mee beoogde is hem zeer duidelijk gebleken » ! Met den Heer Dr. B. zeg ik : « Ik twijfel er hard aan » !

Wat nu het hierboven genoemde « Officiëele Rapport » van Dr. E. Verwijs betreft, zie hier den tekst :

PROVINCIAAL BESTUUR. (Stempel). Leeuwarden 17 December 1867.

N° 87.

Hiernevens heb in de eer U den uitslag van mijne reis naar Holland en de daarvan verkregene resultaten medetedeelen.

De Heer *Over de Linden* toonde zich aanstonds zeer bereid mij zijn ganschen rijkdom van oud friesche stukken te laten zien, welke bestond : 1° Uit het raadselachtige handschrift, dat ongeveer 200 bladzijden in 4° bevat, doch waarvan het laatste gedeelte kennelijk ontbreekt. Het bestaat uit een samenraapsel van verschillende geheel onzamenhangende episodes, overleveringen enz., waarvan het moeilijk zal zijn zich een goed denkbeeld te maken vóór en aleer het geheel is afgeschreven. Vóór dien tijd waag ik mij ook niet aan een bepaald oordeel over de echtheid.

Te Leiden zijnde heb ik mij een ganschen morgen met Prof. de Vries met het Hs. beziggehouden, en ook later met den Heer te Winkel. Ontegenzeggelijk komen er een menigte zeer oude friesche woorden in voor, maar aan den anderen kant is de zegswijze zoo modern, mist zij zoo geheel en al de eigenaardige oude kleur, dat telkens weer twijfel oprijst. Een nauwkeurig chemisch onderzoek naar het papier, of het van katoen of linnen is, naar de gele kleur, of die er later is aangegeven enz., naar de inkt zal tevens moeten plaats grijpen, aleer men tot vaste conclusiën zal kunnen komen.

2° Uit een folio band van de dikte van een Statenbijbel, waarin een gedeelte in het Latijn, het begin eener kroniek is, en het eerste hoofdstuk over den naam der Friezen en hunne vrijheid, over Karel den Groote enz. handelt. Verreweg het grootste deel is in het Nederlandsch en bevat het vervolg der kroniek tot ongeveer het midden der XVIe eeuw. Van een los blad, dat mij reeds vroeger werd toegezonden, is afschrift genomen en de inhoud mede door de Heeren Buma en Eekhoff onderzocht. Het behelst bijzonderheden uit het Saksische tijdperk, die bij geen andere friesche geschiedschrijvers zijn opgenomen. Het schrift en papier zijn uit de XVIe eeuw, en aan onechtheid bij geen mogelijkheid te denken. De nadere kennis dezer tot nu toe, naar het schijnt, geheel onbekende kroniek, kan misschien zeer belangrijk zijn.

Ik trachtte beide Hss. in hun geheel van den eigenaar mede te krijgen, doch daartoe liet hij zich niet vinden. Hij eischte bepaaldelijk dat het oude Hs. eerst in zijn geheel voor hem werd vertaald. Was dit geschied, kende hij er den inhoud van, dan zoude hij er volstrekt niet tegen zijn, dat het Hs. werd uitgegeven, mits het maar niets bevatte dat zijne *familie* kon *compromitteeren* ! Ik verzekerde hem tot nu toe niets van dien aard ontdekt te hebben, maar begreep dat ik met een onverzettelijk

karakter te doen had met een man, die niet zoude afwijken van het eens opgevatte voornemen. Ik beloofde hem dus het geheel voor hem te zullen vertalen, iets dat wel eenigen tijd zal vorderen, maar anders niet vele bezwaren in heeft, te oordeelen althans naar hetgeen reeds door mij er van is gezien. Dan eerst zal hij ook het andere Hs. afstaan, dat door een ervaren kopiïst met gemak kan worden afgeschreven. Het Friesch Genootschap zoude zich daarmede zeker gaarne belasten.

Mijn denkbeeld is nu mij vooreerst bezig te houden met het afschrijven en vertalen van het geheele oude handschrift, daar het mij dan eerst mogelijk zal zijn, een oordeel over de echtheid of onechtheid uit te spreken. Een chemische bewerking zal over dat punt wellicht meer licht verspreiden. Ook eene reproductie van een paar bladen door middel der photographie zal misschien hierover aanwijzingen geven. In allen gevalle, 't zij het Hs. echt of onecht is, de moeite er aan besteed zal in allen gevallen niet geheel te vergeefs zijn. Zoodanig onderzoek zal natuurlijk tijd en arbeid vorderen, en de uitslag eerst later ter Uwer kennisse worden gebracht, daar ik mij voorstel in de werken van het Friesch Genootschap of op andere wijze er een breedvormig rapport over te geven, of het geheele Hs. met de vertaling uit te geven. Mijn toekomstig verblijf in Leiden, de hulp van de HH. de Vries en te Winkel zal de zaak niet schaden, maar naar ik hoop, bevorderen en over de duistere punten meer licht verbreiden.

Gaarne zal ik mij later, na mijn vertrek van hier, blijven belasten met den heer *Over de Linden* te correspondeeren, of persoonlijk met hem te onderhandelen, dat mij door de nabijheid van den Helder niet moeilijk zijn zal.

Hiermede meen ik mij van de taak te hebben gekweten, daar ik voor alsnog niet bij machte ben U meer bijzonderheden mede te deelen.

Coll^{s}.

De Archivaris Bibliothecaris
(get.) Eelco Verwijs.

Aan
Heeren Gedeputeerde Staten
der provincie Friesland.

Had deze geleerde ook maar eenigzins aandeel gehad in het ontstaan van het H.S., zou hij dan *als ambtenaar der Provincie, H.H. Gedeputeerde Staten hebben gevraagd om de reis naar Helder te mogen maken, op kosten der provincie, en dit Rapport hebben ingediend*, zonder zijn karakter, eer en ambt in de waagschaal te stellen? En zou hij in dat geval: « zich een ganschen morgen met Prof. de Vries met het Hs. hebben bezig gehouden en ook later met den Heer te Winkel », wier collega bij de bewerking van het groot Woordenboek hij eerstdaags zou worden? Geloove wie 't wil, maar dat zullen zeker weinigen zijn! Trouwens het gehecle rapport sluit alle medewerking aan een falsificatie door Dr E. V. uit, tenzij men dat toch aannemend, hem alle karakter ten eenenmale ontzegt. Maar er is meer! Tallooze malen heeft Dr E. V. in der tijd in couranten-artikels enz. alle schuld ontkend, en ook Dr B. kan in zijn 1^{e} artikel in dit tijdschrift

« niet gelooven dat V., als hij de maker was geweest, een brief had kunnen schrijven als die bij Bezemer op pag. 154 en 155 is afgedrukt ». Volkomen juist ! En hoe weinig kloppen inhoud van Rapport en van dien brief met elkaar ! Maar bovendien is mij door informatiën bij tijdgenooten, vrienden, familie, enz. gebleken, dat er geen enkele gegronde reden bestaat aan te nemen, dat èn Dr E. V. èn Ds F. H. ooit *zóó degelijke* studie van de friesche taal hebben gemaakt, om een H.S. van 200 pag., in een zelf gevonden letterschrift bovendien,te kunnen maken,in een friesch waarover Jhr Mr De Haan Hettema, schrijver van het « Lexicon Frisicum » en van een friesche spraakkunst, in de Friesche Courant van 5 Sept. 1871, zulk een gunstig oordeel uitsprak, en hadden zij, die nooit in later jaren in één plaats woonden, tijd voor zulken tijdroovenden arbeid, nevens hunne vele ambtsbezigheden ? Over al die kleinigheden wordt maar heengeloopen. Is de sage, wat Dr E. V. betreft te niet gedaan, dan vervalt van zelf ook, de slechts door den Heer J. W. gepubliceerde bewering, dat zijn toeleg zou zijn geweest er mijn vader in te laten loopen. Nu het den Heer Bezemer en den Heer Dr B. niet gelukt is den Heer J. W. zijn kistje-geheimen, « *zijn bewijzen* », te doen publiceeren, hoop ik dat bovenstaande hem daartoe nog zal nopen. Op pag. 158 en 159 van zijn « Toelichting » zegt de Heer Bezemer nog : « dat onze briefschrijver niet te bewegen is in deze *voorloopig* verder licht te ontsteken en wel om door het noemen der namen de nagedachtenis van de beide opstellers en ook dien van het bedoelde slachtoffer niet in opspraak te brengen en daardoor hunne kinderen niet te krenken ». De Heer Bezemer voegt daarbij : « Met volkomen eerbiediging dezer *edelaardige* bedoeling » enz.

Waar zit hier het « edelaardige » ? In het *niet bij zijn leven maar wel na zijn dood* « de nagedachtenis » en « hunne kinderen te krenken » ? Een vreemdsoortige edelaardigheid ! Maar zooveel wij er nu reeds van weten, geloof ik niet dat een en ander zoo'n vaart zal nemen, tenzij die HH. in hun correspondentie met den Heer J. W. een grappige rol hebben gespeeld, om *hem* zelf « die er alles van weet », er in te laten loopen, wat dan *wel* gelukt schijnt te zijn.

Het is eigenaardig, dat in geheel de litteratuur over de O. L. B.-kwestie, (ik maakte er indertijd een bibliographie van ± 350 boeken, brochures, tijdschrift- en couranten-artikels van), bijna altijd wordt gesproken over « *de echtheid van het Hs.* », in plaats van over « *de oudheid van het Hs.* », waarop het in deze toch aankomt. Het H.S. kan oud, zeer oud zelfs zijn, zonder dat de inhoud historisch waar is. Ook de Bijbel is oud, doch zijn alle er in voorkomende feiten en verhalen geheel naar de waarheid opgenomen? Ik acht mij niet bevoegd over den historischen inhoud, de originaliteit van het letterschrift, over de taal en over de al of niet oudheid van het papier en de inkt te oordeelen en laat een en ander dan ook geheel buiten beschouwing. Nu van de « drie onder

één deken »; maar deze eene is blijven liggen, komen we op C. over de Linden terug.

In 1853 werden bij een bijzonder lagen waterstand, door Dr F. Keller voor het eerst de (in het O. L. B. vermelde) paalwoningen *in Zwitsersche meeren* ontdekt en in de « Mittheilung. d. Antiq. Gesellschaft in Zurich », IXe Bd., 2e Abth., Heft 3, 1854, S. 79 u. s. w. behandeld. Nu ontving de familie O. de L. in *Mei 1895*, een uitvoerig schrijven, te uitvoerig om hier geheel mee te deelen, waarin de Heer *W. M. Visser*, Oud-kapt.-luit. t./z., Inspecteur der stoomvaartdiensten in N. I., Oud-directeur van de Ned. Stoomb. Mij, te Rotterdam, een man die alligt geloofwaardig is, vertelt, dat hij als Adelborst 1e kl. *den 23 Dec. 1854*, met baas Over de Linden aan de Rijkswerf gewerkt heeft en toen reeds heeft geweten, dat de baas het voor hem onleesbare handschrift bezat. Een 40 jaar later van de O. L. B.-kwestie hoorende, stelde hij zich daarvan op de hoogte, herinnerde zich het H S. bij baas O. de L. en vond in zijn dagboek den juisten datum terug, waarop hij tot de wetenschap kwam van het bezit des Heeren O. de L. Dit weten, in verband met de verklaring der 4 Heeren, Heldersche Rijks en Gemeente-Ambtenaren, van 10 Maart 1876, omtrent wier namen en ambten de Burgemeester van Helder certificeert, die verklaren te weten, dat het H.S. tusschen 1848 en 1850 bestond in de familie O. de L., reeds in het « Voorbericht » van de 2e uitgaaf van « Thet Oera Linda Bok » opgenomen, versterkt alweer de bewering, dat het H.S. *vóór 1854* bestond te Helder. Zijn deze menschen nu alle ongeloofwaardig, of moeten alleen de Heer J. W. en de papieronderzoekers op hún woord « in alles worden geloofd » ? Er is nog een aanwijzing die in billijke oogen kan gelden. Zouden de Erven O. de L., als zij niet ook *vóór 1853* het H.S. hadden gezien, dus van de oudheid overtuigd waren, (de tegenwoordige bewaarder is de Heer L. F. o. d. L., Wethouder van de gem. Helder, bijna 70 jaar oud) een bod van £ 1000.— = f 12.000.—) hebben afgeslagen ? Maar dat zijn familie-leden, geïntresseerden, die in het oog der kritiek niet te vertrouwen zijn.

De volgende brief werd 17 Oct. 1872 geschreven door den Heer C. o. d. L. aan den Heer J. van Loon Jzn., Lid. v. Gedep. Staten, te Leeuwarden.

Helder, den 17 October 1872.

WEL EDEL. HEER!

Tot antwoord op uw geëerd schrijven van den 14n October l.l. dient het volgende. Of het handschrift al of niet van de 13de eeuw is, zal bij mijn leven — ik ben bijna 62 — wel niet uitgemaakt worden. Was het de menschen om waarheid te doen, dan zou ik daar nog hoop op hebben; maar volgens mijn eenvoudige mening, *willen* de meesten het tot leugen maken, omdat zij liever de naam willen hebben, dat zij van Apen afstammen en hunne beschaving van roof- en moordzuchtige Grieken en Romeinen hebben verkregen, dan dat zij de Friezen de eer zouden gunnen beschaafd te zijn geweest, eer zij door die

volken zijn overheerd geworden. Daarbij geloof ik dat zij den Heer Ottema de eer niet gunnen, dat hij alleen in staat is geweest, de vertaling van het handschrift tot een goed einde te brengen. Ook meen ik dat er zijn die mij de eer misgunnen, van zulk een oud geslagt aftestammen, omdat zij er den draak mee steken. Dus alles jalousie. — Onder de bespottelijke courant-artikelen welke er, na het verslag van den Heer Ottema in de wereld zijn gekomen, was er echter een, dat om de geschiedenis van de paalbewoners, beweerde dat het stuk *na 1853* geschreven moest zijn. Toen ik mij daarna van de zaak op de hoogte stelde, kreeg ik de overtuiging dat het handschrift echt moest zijn. Wat nu de pedante wereld er overdenkt of zegt, gaat mij minder aan, daarom wil ik, na al de moeite, kosten en spot die ik er al om geleden heb, ook het genoegen smaken, de belangstellenden bij mij te zien komen, en er hun de inzage al of niet van toe te staan.

Uw dienstwillige dienaar
C. OVER DE LINDEN.

Ook deze brief *bewijst niets*, maar daar de Heer C. o. d. L., te Helder steeds als oprecht, waardig burger heeft bekend gestaan, mag toch met *eenigen* grond worden beweerd en aangenomen, dat dit schrijven geen brief is van iemand die, niet tegenstaande hij als ambtenaar en burger steeds als eerlijk en achtingswaard heeft gegolden, plotseling alle karakter heeft afgeschud en bedrieger is geworden, onder de meest onwaarschijnlijke omstandigheden. Trouwens voor 30 jaar is dit punt reeds behoorlijk toegelicht. Op nog iets wensch ik te wijzen. Het andere Latijnsch-Nederlandsch H.S., in het Rapport (hiervóór) vermeld, dat ook in de familie O. d. L. door Dr. V. werd gevonden « behelst bijzonderheden uit het Saksische tijdperk, *die bij geen der andere friesche geschiedschrijvers zijn opgenomen* ». Dit tweede H.S. is later door het Friesch Genootschap uitgegeven als de « *Kroniek van Worp van Thabor*. Aan de echtheid (oudheid) van deze volgens het Rapport « *geheel onbekende kroniek* » is nooit getwijfeld, hoewel ook in het zelfde huis gevonden. Was dit *ook al geen bewijs*, dan toch zeker een *sterke aanwijzing* voor de oudheid der familie O. d. L., en verhoogt het vinden van het tweede H.S. bij hem, toch zeker ook eenigzins de waarschijnlijkheid van het bestaan van goede trouw bij den Heer C. over de Linden.

Ik hoop door een en ander toch « Nog iets nieuws » te hebben aangebracht, dat aanleiding kan geven tot nader onderzoek in de kwestie. Wordt alléén goede trouw en eerlijk onderzoek aan de *ééne* zijde verondersteld en aangenomen, dan is daarop weinig hoop !

Den Haag, Juni 1908 J. T. EEKHOFF

NASCHRIFT.

Moeten we den heer Winkler « in alles gelooven » ? Dit is dunkt mij wel wat veel verlangd. Geen twijfel is er m. i. dat hij in zijne mededeelingen volkomen ernstig en te goeder trouw is. Maar dit kan ons

hoogstens verplichten tot opschorting van ons oordeel. Zijne meedeelingen komen druppelsgewijze langs den weg van particuliere brieven, en de bewijsstukken moeten ten gevolge van zijne eigenaardige beschikking verzegeld blijven. Zoolang we die niet zien, mogen we wel degelijk waarde hechten aan aanwijzingen in tegengestelden zin. Zoo blijkt dunkt mij, uit het verslag van Verwijs weer opnieuw dat hij vrij zeker veeleer aanvankelijk dupe van het oude handschrift is geweest, dan een van de makers er van. Maar tegen de argumenten in een gesloten kistje is het moeilijk redeneeren. Het zal dus misschien het best zijn, de zaak voorloopig te laten rusten.

Amsterdam C. P. BURGER Jr.

JAARGANG VI NUMMER 6

BP 241.1

TIJDSCHRIFT
VOOR
BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE
VAN

EMM. DE BOM, C. P. BURGER Jr., J. W. ENSCHEDE,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst.

INSCHRIJVINGSPRIJS :

BELGIË	Per jaar fr.	**15.—**
NEDERLAND	» fl.	**7.50**
DUITSCHLAND	» M.	**12.50**
ENGELAND.	» Sh.	**12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, Ramstraat, 5, (Zurenborg) ANTWERPEN.

JAARGANG VI, NUMMER 6 **NOVEMBER-DECEMBER 1908**

INHOUD

C. P. BURGER JR. Oude Hollandsche zeevaart-uitgaven. *Met twee facsimiles.* . . . . . Blz. 245

L. LE CLERCQ. Het boek van het broederschap te Halle . » 262

J. W. ENSCHEDÉ. De drukpersafbeeldingen in Ampzing en Scriverius 1628. *Met twee platen* . . . . . » 265

LEONARD WILLEMS AZ. Over eene Gentsche uitgave van de historie van Malegijs . . . . . » 269

PROSPER VERHEYDEN. Pauwel van Solt, boekdrukker te Antwerpen in 1540-'42 . . . . . » 274

P. FR. BONAVENTURA KRUITWAGEN, O. F. M. De karthuizer Martinus van Schiedam en zijn ondergeschoven werkje « De Spiritualibus Ascensionibus » . . . . . » 276

VARIA :

V. A. DELA MONTAGNE. De van Ghelen's te Weenen . . » 287

KRONIEK :

Mededeelingen over bibliotheken . . . . . » 289

Nieuwe uitgaven. . . . . » 289

OUDE HOLLANDSCHE ZEEVAART-UITGAVEN

DE OUDSTE LEESKAARTEN.

In nummer XX van zijne *Bouwstoffen voor de geschiedenis der wis- en natuurkundige wetenschappen* deelde BIERENS DE HAAN het een en ander mee over twee kleine boekjes, in 1540 en 1541 uitgegeven, getiteld « die Caerte vander zee » en « die Kaerte van dye Suyderzee ».

Hij duidt ze echter niet ronduit aan als *zeekaarten*, maar als *voorlooper der zeekaarten*. « Men zoude zich zeer vergissen », schrijft hij, « wanneer men daarin eene gewone zeekaart verwachtte : vooreerst betreft het hier alleen kustbeschrijving en zoogenaamde « landverkenningen », dat is voorstellingen van de kust, zooals deze zich, van het schip gezien, aan het oog vertoont. Maar daarenboven zijn deze voorstellingen niet geteekend, maar daarentegen slechts in woorden omschreven. »

Wat de schrijver van de 19e eeuw een « gewone zeekaart » noemt, was dit echter niet voor de zeevarenden van drie eeuwen vroeger. Zij noemden juist deze in woorden omschreven aanteekeningen « Caerten vander zee ». Zoo lezen we in *den Spieghel vander See,* een werkje dat in latere uitgaven van de *Caerte vander See* is opgenomen, eene beschouwing over de vraag, wat iemand die stuurmanschap wil leeren, behoort te kennen : « het waer hem seer profijtelick, dat hy conde lesen, ende schrijven om die Caerten vander Zee door te sien, wat daer in staet gheschreven, van ghetijden, van coersen, van streken van custen, van loopen en wandelen, ende van tvallen van stromen, ende van diepten, ende ghedaenten, van gronden,... »

Het is duidelijk dat juist boekjes als de door BIERENS DE HAAN beschrevene met deze « Caerten vander Zee » bedoeld zijn, en uit het hier vermelde stuk, waar van geteekende kaarten in 't geheel niet gesproken wordt, blijkt dat in een vroege periode van de zeevaart deze laatste voor onze zeelieden niet hetzelfde belang hadden. Dit schijnt wel een karakteristiek verschil geweest te zijn tusschen de vaart in het westen en die op de afgesloten Middellandsche zee, waar de geteekende kaarten het voorname hulpmiddel voor den stuurman waren. Een deskundig schrijver (1) verklaart dit verschil uit de ingewikkeldere verschijnselen door eb en vloed in de westelijke zeeën veroorzaakt, waardoor eene geteekende kaart den zeevarende onmogelijk kon geven, wat het noodigste was.

(1) ARTH. BREUSING in : *Das Seebuch.* von KARL KOPPMANN. Bremen 1876. p. XXXVIII.

In de zestiende eeuw echter waren de beide soorten van kaarten naast elkaar in gebruik, en werden ze naar de verschillende wijze waarop ze aangewend werden, onderscheiden als « leeskaarten » en « paskaarten ». De leeskaarten zijn, wat bijna van zelf spreekt, eerder dan de paskaarten door den druk vermenigvuldigd ; LUCAS JANSSOON WAGHENAER dateerde zijne eerste paskaarten van 1583, terwijl het oudste bekende gedrukte leeskaartboekje een halve eeuw ouder is.

Wat weten we nu van die oude Hollandsche leeskaartboekjes ? Ze hebben m. i. ondanks de toenemende belangstelling in de geschiedenis der zeevaart nog te weinig de aandacht getrokken. Sedert FRED. MULLER de genoemde boekjes van 1540 en '41 aan de opmerkzaamheid van BIERENS DE HAAN had aanbevolen, waarop ROGGE er een facsimile-druk van deed vervaardigen, zijn er nog heel wat meer dergelijke boekjes aan 't licht gekomen. TIELE vermeldde er in zijne *Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde* vier uitgaven van, maar op een geheel onjuiste plaats — onder GOEYVAERT WILLEMSEN van Hollesloot — en met toevoeging van een paar woorden, waarmee ze vrij wel als waardeloos in een hoek geduwd worden (p. 266).

Bibliografische beschrijvingen van drie uitgaven gaf MOES in *de Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de 16e eeuw ;* de latere van 1588 kwam hem niet in handen. Nu is er nog een vijfde aan den dag gekomen, in Engeland ontdekt door de heeren BURGERSDIJK & NIERMANS te Leiden, die in het volle besef van de groote waarde van hun vondst, de boekjes tamelijk uitvoerig op een groen gekleurd blad in hun veilingcatalogus (zomer 1908) beschreven. Ze zijn vervolgens eigendom geworden van Jhr. J. W. SIX te 's Gravenhage, die ze mij welwillend toezond, zoodat ik ze met al de andere, mij uit openbare bibliotheken te leen gestuurde boekjes kon vergelijken.

Bij bestudeering bleek het onderwerp mij zoo ingewikkeld en tegelijk zoo belangrijk te zijn, dat eene splitsing noodig was. Ik zal dus hier allereerst de oudste leeskaartboekjes bespreken, twee die in handschrift bewaard zijn gebleven, en de twee die vóór het midden der 16e eeuw te Amsterdam in het licht gegeven zijn.

DE HANDSCHRIFTEN.

De Commerzbibliothek te Hamburg bezit twee handschriften in één omslag met het opschrift *Altes See-Buch*. Beide zijn niet slechts gelijksoortig, maar bevatten inderdaad van hetzelfde werk eene oudere, beknoptere, en eene latere, vermeerderde lezing. De teksten zijn in 1876 voor den *Verein für niederdeutsche Sprachforschung* uitgegeven door KARL KOPPMANN onder den titel : *Das Seebuch*, met een nautische inleiding van ARTH. BREUSING en een glossarium van CHRISTOPH WALTHER. Daar dit « zeeboek » niets anders is dan eene oudere tekst van onze *Caerte vander Zee*, zal ik eene korte bespreking er van aan de behandeling van de

latere gedrukte teksten laten voorafgaan ; zij is gemakkelijk gemaakt door de uitgaaf, waarin alle moeilijkheden, taalkundige, zeevaartkundige en geografische, besproken en toegelicht zijn, terwijl het aanhalen door eene praktische indeeling, en nummering der hoofdstukken en paragrafen, zeer vereenvoudigd is.

De elf hoofdstukken van het oudere handschrift, in het nieuwere met drie vermeerderd, dragen voor een deel reeds in het manuscript opschriften, maar ook waar die ontbreken geeft de inhoud van het werk van zelve de indeeling aan. Elk hoofdstuk behandelt een duidelijk aan te wijzen kuststreek, en ook de aard van het medegedeelde is soms in een volgend hoofdstuk anders dan in het voorafgaande. Enkele hoofdstukken bestaan echter merkbaar uit twee gebrekkig verbonden deelen. Eenige aanhalingen zullen een en ander duidelijk doen zien. Het handschrift begint aldus (*Hoofdstuk* I) :

1. Item to Calismalis (1) maket lege water ene oestsudoesten mane.

2. Item to Sunte Lucas maket lege water sudoest ton oesten mane ; unde in den entrynge van Lisbon dat sulve sudoest tegen oesten mane.

3. Item alle de kost van Spanyen maket lege water de mane sudoest bet to de Sane van Bordeus (2), unde an de Sane van Bordeus maket lege water ene suden mane.

Zoo gaat de beschrijving door, de geheele west- en noordkust van Frankrijk volgende tot « sunte Kattrinen » bij Brugge. Overal wordt alleen meegedeeld welke maan laag water maakt. Hoe dit door eene vernuftige opstelling van het kompas door de zeevarenden werd waargenomen, en welke waarde deze opgaven betreffende het intreden van vloed en eb — want met den tijd van laag water weet men dien van hoog water meteen — voor hen hadden, is door BREUSING helder uiteengezet (p. XLIV en vervolgens).

Hoofdstuk II behandelt een deel van dezelfde kust, van « de Seyms » een eiland aan de westkust van Bretagne, weer tot « sunte Katherinen » maar brengt opgaven van anderen aard, namelijk in welke richting vloed en eb stroomen :

24. Item van Duenkerken ton Dunen vallet de vlot nortoest, unde de ebbe sudwest.

25. Item van den Dunen to Oestende vallet de vlot nortost ton oesten, unde de ebbe sudwest ton westen.

26. Item van Oestende bet to sunte Katherinen volt de vlot oest-nortoest, unde de ebbe contrarie.

Hoofdstuk III behandelt de « westkust » — d. i. de zuidkust — van Engeland, meedeelende welke maan vol zee maakt. Dit komt volgens het zoo even gezegde practisch op hetzelfde neer als de meedeelingen

(1) De hss. hebben Calismains.

(2) Volgens de Duitsche uitgevers « les Anes vor Bordeaux ».

van laag water in hoofdstuk I ; het verschil in de wijze van opteekening toont echter dat deze aanteekeningen uit een andere bron afkomstig zijn.

14. Item to Kalkesorde unde to Hamele unde in Portesmude maket vul see suden ton oesten mane.

15. Item van Wicht to Bevesier by deme lande maket vul see suden ton oesten mane, unde in deme varwege suden mane.

Hoofdstuk IV brengt voor dezelfde kust de opgaaf van de stroomingen.

14. Item van Portlande to Wicht volt de vlot oest ton norden, unde de ebbe westen suden.

15. Item van Wicht to Bevesir volt de vlot oesten norden, unde de ebbe westen suden, unde neger deme lande up 15 vadem volt de vlot nortosten oesten, unde de ebbe sudwest ton westen.

Hoofdstuk V heeft weer betrekking op de zuidkust van Engeland, maar brengt opgaven van anderen aard, hoe de havens gelegen zijn, en hoe men ze moet invaren. Het bestaat kennelijk uit twee gedeelten, gebrekkig tot een geheel verwerkt. Eerst (§ 1-13, 17, 18) wordt van Portland af naar het westen gaande, opgegeven welke havens er zijn en hoe ze ten opzichte van elkaar liggen.

3. Item by westen Torres licht ene havene. Van Doremuden to Goltsterte sind santbayen.

4. Item by westen Goltstert licht ene havene, de het Portsunde, unde vor de havene in de see licht ene rutze, de het Modic, unde licht van der havene suden unde norden.

Dan (§ 14-39), omgekeerd van het westen oostwaarts gaande, aanwijzingen voor het inzeilen der havens.

27. Item de wil segelen bynnen Wicht van bewesten, de schal rechte segelen up de natelen, bit to he dar vaste by komet, unde he schal dar harde by insegelen ; unde als he bynnen der natele is, so schal he dat eylant schuwen en gud stucke, umme der leggen willen, de by den eylande licht.

28. Unde de wil setten under de singele, de licht an de ander syden, de schal setten up 7 vadem tegen de singel.

30. Item de kumpt in Wicht van by osten unde wil setten to sunte Elenen, de sal setten up 6 ofte up 7 vadem tegen de kerke, unde wachten eme van deme hoke van sunte Elenen, wente he is verre vul.

32. Item de wil setten under Bevesyr, de sal setten up 7 ofte up 8 vadem, unde schal beschur hebben vor westsudwesten wynde.

De opgaven van het volgende *Hoofdstuk* VII (VI is een van de jongere gedeelten die alleen in het tweede handschrift voorkomen) zijn gelijksoortig met de laatst meegedeelde ; zij volgen de tegenoverliggende Fransche kust, weder van de uiterste westpunt af oostwaarts gaande.

7. Item de wil segelen bynnen Lilebas Wespael, de mot segelen by 2 rutzen, de heten Vendire, unde men sal se laten an sturbort, unde mot dar also na segelen, dat dar en man mach up springhen, unde he sal id vinden 15 vadem ; dan so mot he gan ostwort, en luttik ton norden, bet dat he sen sal de kerke, de steyt in den mydden van den eylande, unde also he tegen de kerke kumpt, so sal he setten up 2 vadem.

Hoofdstuk VIII behandelt op dezelfde wijze de Spaansche en Portugeesche kust van Ribbedow (Rivadeo) tot Karteyne (Cartagena).

Hoofdstuk X (IX is weer een stuk dat in hs. A niet gevonden wordt) bestaat weer uit twee duidelijk onderscheiden deelen. Eerst (§ 1-26) worden vaartaanwijzingen gegeven voor de kust van « de sane van Bordeus » tot Heysant (Ouessant), waarbij behalve de richting enz. veelal de diepte wordt opgegeven.

11. Item buten Heys in de see bynnen den sichte van deme torne van der kerken sal he vinden dep 48 vadem.

12. Item buten Heis 3 kennynge sal he vinden 60 vadem.

Dan (§ 27-35) komt eene geheel nieuwe soort van aanteekeningen, namelijk wat voor zand men op den zeebodem vindt.

27. Item de depet kegen Gloylant, de sal vinden clene swart sand.

28. Item de depet kegen Pleymarke, de sal vinden sachte sant gelik wase.

31. Item de depet twisschen Seynis ende Heysant, de sal vinden grot rot sant ende klene steneken dar under, rot unde swart.

32. Item de depet kegen Heysant, de sal vinden wit klene sant unde schelpeken dar mede, de sint wit, unde klene witte la[ngela]chtige dinskine, denne sal Heysant nortwest van eme liggen ; unde vinde gy al klene lange dinskine, gelik natelen, so sal Heysant van em liggen ostwart ;

33. unde vinde gy wit sant unde witte schelpekens, de wat grot sint, so sal Heysant van em liggen sudost ;....

In de volgende paragrafen (36-42) zijn de twee soorten van opteekeningen verbonden.

37. Item sint gi twisschen Heysant unde Lilebas up 60 vadem dep, so sole gii vinden steneken also grot alse bonen, unde by der grunt sole gy weten, dat gy sin an de Bartsche syde.

Hoofdstuk XI brengt ons naar een heel ander terrein. Het begint op Helgoland, vanwaar afstanden en richtingen naar verschillende punten van de kust worden opgegeven, verder meedeelingen over de Noordzeekust van den Holme en Bovenberge (Jutland) tot Oostende. Hier vindt men ook aanwijzingen voor 't inzeilen der zeegaten en meedeelingen welke maan volzee maakt. De geheele behandeling in 39 paragrafen is toch veel minder volledig dan die van de beide kusten van het Kanaal.

Hoofdstuk XII behandelt de vaart naar Noorwegen en de Oostzee. Uitgaande van Walcheren en het Zwin wordt in enkele woorden de

richting aangegeven, en verder uitvoeriger de vaart door de Sont tot Bornholm, Wisbü en Revel.

Hoofdstuk XIII, te onrechte door KOPPMANN voor een afgescheurd vervolgstuk van XI verklaard, behandelt weer de kusten van het Kanaal, en wel de Fransche kust van oost naar west (§ 1-30), koersen, afstanden, en hoogwater-opgaven, dan na enkele getij-opgaven over de Fransche westkust en de Spaansche kust (§ 31-35) de zuidkust van Engeland van west naar oost (§ 36-53).

Het Handschrift B komt grootendeels overeen met A, maar heeft hier en daar wijzigingen en toevoegingen, en heeft drie geheele hoofdstukken die in A niet staan, waarin strekkingen en afstanden gegeven worden van de zuidkusten van Ierland en Engeland (VI), van Spanje en Portugal, en Frankrijk (IX), en van de oostkust van Engeland (XIV).

Hiermede meen ik den aard van het in deze twee handschriften bewaarde werk voldoende te hebben doen kennen. Het is, zooals men ziet, eene verzameling opteekeningen van schippers of stuurlieden over de door hen bevaren kusten, zonder veel verband op elkaar volgende, al is er door de bijeenvoeging zelve naar gestreefd een min of meer afgerond geheel te vormen.

Opmerking verdient, dat nu eens de opteekeningen naar hun aard in afzonderlijke reeksen bijeengevoegd zijn, zooals voor de Engelsche kust in hoofdstuk III, IV en V, terwijl in andere stukken telkens opteekeningen van verschillenden aard maar op eenzelfde plaats betrekking hebbende, een geheel vormen. De plaats van oorsprong is vrij zeker Vlaanderen ; bijna al de deelen volgen de behandelde kusten met de Vlaamsche kust of de monding van het Zwin 't zij als eindpunt, 't zij als punt van uitgang.

De taal is inderdaad Nederlandsch, al zijn ook de bewaarde handschriften Plat-duitsch getint. Niet onaardig is de uiting van KOSEGARTEN van 1842 die in de inleiding van KOPPMANN, p. VI, afgedrukt is : « Die Sprache hollandisirt mitunter, und ich glaube, dass alte holländische Aufzeichnungen zum Grunde liegen. Indess hollandisirt unsre Schiffersprache überhaupt ».

Over de oudheid van de handschriften zegt hij : « Geschrieben sind diese Exemplare nach meinem Dafürhalten im Anfange des 16.ten oder Ausgange des 15.ten Jahrhunderts ». Dit betreft natuurlijk de twee bewaarde exemplaren ; we kunnen echter zeker zijn dat de opteekeningen zelve, ook de jongere stukken van de verzameling, heel wat ouder moeten zijn, en dat ze in tal van exemplaren, afgeschreven, gewijzigd en aangevuld op verschillende wijzen, jaren lang door zeevarenden gebruikt zijn. We zullen namelijk zien dat aan de oudste gedrukte uitgaven afschriften ten grondslag gelegen hebben die èn van deze twee bewaarde handschriften, èn onderling, belangrijk verschilden. Toch is in het wezen der zaak het in deze handschriften bewaarde werk hetzelfde

als de *Kaert vander Zee,* waarvan we nu de oudste uitgaven gaan bespreken ; het *Seebuch* had gerust den titel *Seekarte* mogen dragen.

De oudste uitgaaf.

De oudste uitgaaf is alleen bekend door een defect exemplaar in de Koninklijke bibliotheek te Brussel. Zij is beschreven in *de Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers* (dl. I p. 118, 119) onder de nrs. 87 en 88. Zij bestaat uit twee boekjes.

a. De kaert vāder zee.

3 ½ vel druks in 8°, waarvan het laatste blaadje ontbreekt. Sign. A-D. De titel bestaat slechts uit de hier weergegeven woorden, daaronder een schip in houtsnee, zie het facsimile. Op de keerzijde staat eene uitvoerigere omschrijving van den inhoud, en daaronder: ¶ Bi mi JAN ZEUERS SOON CRUEPEL VANDER SCHELLING.

b. ¶ Hier beghint dat hogheste vnde dat olste water recht van wisbij.

1 ½ vel druks in 8°, waarvan eveneens het laatste blaadje verloren is. Sign. A, B.

Doordat beide boekjes geschonden zijn, hebben we geen jaartal en geen volledig adres. De naam van den uitgever helpt ons echter een heel eind (1). JAN SEUERSZOON, wel te onderscheiden van zijn Leidschen naamgenoot, was in 1526 boekverkooper te Amsterdam op de Oude brug ; in 1534 is hij bovendien eene drukkerij begonnen in de Nijsel « in dye vyer Heemskinderen ». Ten minste wij lezen in zijne oudere uitgaven geregeld : « By JAN SEUERSOON », of : « te coope bi JAN SEVERSZOON CRUEPEL VAN DER SCHELLING », maar in de latere : « Gheprent bi mi JAN SEUER ZOON... » Onze beide boekjes zullen dus vóór 1534 verschenen zijn, en we kunnen ze gerust op grond van verschillende getuigenissen betreffende een Hollandsche uitgaaf van het waterrecht (2) op 1532 zetten.

Wie de drukker was, weten we niet, JAN SEUERSZOON's oudere uitgaven zijn van verschillende drukkerijen te Amsterdam en elders. Zoo wordt in *de Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de 16e eeuw* (p. 114) een uitgaaf van hem vermeld die gedrukt is bij PEETER JANSZOON te Leiden, en een andere « Gheprent Tamstelredam aen dye oude side in die gulden eenhooren bi mi REYNIER HEYNRICX SOON ». Van het werk van deze beide drukkers vindt men in hetzelfde boek staaltjes gefacsimileerd op p. 129 en p. 140 ; van beide lijkt de druk wel wat op onze *kaert vander zee*, al is deze nog een graadje slordiger van uitvoering.

De inhoud van het boekje wordt op de keerzijde van den titel aldus aangegeven :

> Item dat is dye kaert vander zee die duerck droech ende die kiel nat ende is ghecorrigeert van de beste peloot vander zee ende is wter paesse kaerte ghecorrigeert ende elc cust op sijn gheset. ¶ Item int eerste heylighe lant ende die elue ende voort al die vreeske cust ende ransser diep ende maers diep mase ende wielinghe Hollant, Zeelant, ende Vlaenderen, ende Bartanien, Vrancrijck, Spaengien ende Enghelant, Noorweghen. Item tot Dansick, tot Ryghe, ende tot Reuele, ende door die belt te seylen.

Hiermee is niet slechts de inhoud maar ook de volgorde juist aangegeven. We hebben met eene nieuwe schikking van de stof te doen, waarbij Vlaenderen niet meer als middelpunt genomen is. We kunnen het werk naar de stof zelve, in 5 stukken verdeelen.

1°. Vooraan is onze eigen Noordzeekust gesteld, waarvan we de beschrijving reeds kennen als Hoofdstuk XI van de handschriftredactie.

---

(1) Zie *De Amsterdamsche Boekdrukkers*, enz., dl. I p. 109-121.

(2) Zie C. J. SCHLYTER, *Codices iuris visbyensis* (vol. VIII van het *Corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui*), p. XIX. De getuigenissen die hij aanhaalt van HADORPH, die een Hollandsche uitgaaf van 1532 noemt, en van C. A. VON KAMPTZ die een Amsterdamschen druk van dat jaar vermeldt, worden door hem zonder reden onbetrouwbaar geacht. Met recht verwerpt hij BIBEN's vermelding van een uitgaaf van het *Boeck der Zeerechten* in 1532, en PARDESSUS' vermelding van een Harlingschen druk van het waterrecht in dat jaar.

Wel is het hoofdstuk heel wat veranderd, maar toch vinden we veel woordelijk terug. Het begin heeft als opschrift « Die holms » en luidt verder :

> Item op die holms staen seuen muelens ende daer staet midden int lant sinte Andries kercke,.... letterlijk=XI § 11 (en 12).

Dan volgt Bouenberghen (XI, 13), Vrieslants side (XI, 14 en 2-4), Heylighe lant. Hier is de overeenstemming niet meer zoo letterlijk, de Friesche kust wordt kort afgedaan, uitvoeriger wordt daarentegen op eene geheele bladzijde (p. 5) de vaart op de Zuiderzee behandeld, eveneens het inzeilen in de Maas en in de Wielingen (p. 6, 7). Vlaenders side, Dat swijn, en Dat clocke diep (p. 8, 9) komen weer met het handschrift A overeen.

2°. Als tweede hoofdafdeeling zijn hier bijeengevoegd de opgaven die op de Fransche kusten betrekking hebben. Eerst met opschrift « Bartanien », van « die hoofden » westwaarts gaande « de sterckinge »; daarbij zijn opgaven over eb en vloed tusschen die van strekkingen en afstanden ingevoegd ; dan het geheele hoofdstuk II van de handschriften, de « stroomvallen » in omgekeerde richting beschreven. Daarna weer « die sterckinge ende die coerts », nu van « sint matheus » oostwaarts gaande, en nog eens « die streckinge langes die cust van Bartanien ende verscheidinghe », van « sinte Matheus » oostwaarts tot « woutershant » en nog tal van opgaven van de west en zuidwestkust van Bretagne. Eene nauwkeurige vergelijking met den geheel anderen tekst van de handschriften is nauwelijks mogelijk ; echter vond ik, behalve het geheele hoofdstuk II, stukjes van hoofdstuk XIII en VII woordelijk terug. Deze opgaven vullen ruim zeven bladzijden (9-16) ; op 5½ bladzijde (16-21) volgen dan onder het opschrift « Vrancrijck » opgaven over de westkust, eerst « die gront ende diepte langes die cust van bardeus ende van poytouwen », dan « die sterckinge ende die verscheydinge van Bordeus ende van Poytouwen ». Ook hier is de samenstelling anders dan van de handschrifttteksten ; ook hier soms letterlijke overeenkomst, en dan zakelijk wel eens een zeer groot verschil. Ziehier als voorbeeld een zelfde tekst uit Hoofdstuk X in de beide lezingen :

> 4. Item en schip, dat dar is in de see van Poytouwe up 72 (Hds. B : 77) vadem, de sal wesen van den lande van Poytouwe 18 mile.
>
> 5. Item de wil tegen dat lant gan, also he 10 mile gesegelt heft, so sal he vinden 42 vadem. (Handschr. A).
>
> ¶ Item een schip dat van Poytouwen op .xlij. vaem is die sal wesen vanden landen van Poytouwen achtien milen die gaet teghens dat lant. Ende als ghy sijt ghegist thien milen vanden lande so sult ghi vinden. xlij. vaem diep. (Uitg. 1532, p. 17 bovenaan).

Hier is waarschijnlijk het eerste getal xlij (in plaats van 72) een drukfout, maar wat kan zulk een opgaaf nog voor nut gehad hebben?

3°. Als een geheel nieuw hoofdstuk (p. 22-33) kunnen we beschouwen, wat aldus wordt ingeleid

> € Dit sijn die hauenen langes die kust van spaengien ende van poortegael ende die getijden ende streckinge ende de milen.

Hier is stelselmatig tot een geheel verwerkt wat in de handschriften gescheiden in hoofdstuk I en hoofdstuk VIII voorkomt. Het begin luidt :

> Item die wil seylen in Ribadeus dye sal in seylen den oost hoeck naest ende sal voort in seylen inden middel vanden water bet voor die santbay ende daer mach hi setten. vi. of vij. vaem. (woordelijk = hoofdstuk VIII, 1).
>
> Item die cust van spaengien maect leech watere die maen suytoost totten sanen toe van bordeus. Item in sanen van bordeus maect leech water die mane suyden. (= hoofdst. I, 3, zie hier vóór p. 247).

Hierop volgt een klein hoofdstukje dat in de handschriften niet voorkomt, met opschrift : « Dit sijn die coertsen dweers ouer de zee » (p. 33-34). Daarin worden afstanden en richtingen opgegeven van Spaansche havens naar Engelsche en Fransche.

4°. Over Enghelant handelen ruim 11 bladzijden (p. 34-46). Eerst afzonderlijk de « getiden langes die noortcusten (d. i. de oostkust) van engelant », opgaven die in de handschriften niet voorkomen. Dan de zuidkust zeer uitvoerig behandeld met de getijen en de stroomen tusschen de strekkingen en koersen ingevoegd, hoofdstuk III, IV en V van de handschriften tot een geheel verwerkt. De getijberichten van hoofdstuk III vindt men er woordelijk in terug ; als voorbeeld mag hier III 17 eene plaats vinden, waar in het gedrukte werkje een heel gekke fout is ingeslopen.

> 17. Item in de Kamer, in Winkelsee unde to Rye unde an Virley maket vul see suden ton oesten mane, unde buten in de see in deme varwege maket vul see sudsudwesten mane. (Hds. A).
>
> In die camer ende winckel zee ende. xij. ende virlay maect vol zee die maen suiden ten oosten en buten in die zee inden vaerwech maect vol zee die maen suit suytwest (uitg. 1532, p. 44).

Of de gebruikers van het boekje in staat zijn geweest in het getal .xij. den plaatsnaam Rye te herkennen? Het komt mij wel heel twijfelachtig voor. Een andere merkwaardige drukfout vind ik in hoofdst. V 19, waar de woorden « wil gy under dat eylant setten » in den druk geworden zijn (p. 38) : « wil di ondert seylen setten ».

5°. Over de vaart naar Noorwegen en de Oostzee heeft ons boekje veel meer dan de handschriften, de woordelijk overeenstemmende opteekeningen zijn weinig en moeilijk te vinden. Eerst « hoemen in noorweghen seylen sal » (p. 46), dan « van den swijne oostwaert », eenigszins overeenkomende met hoofdstuk XII, maar veel uitvoeriger (p. 48), de opgaven voeren om Schagen en door de Sont, en daarbij sluiten zich

de koersen aan « na Dansick » (p. 51), « na Rijghe » (p. 52), « tot Gotlande » en « na Reuel » (p. 53). Eindelijk volgt een hoofdstukje dat niet geheel bewaard is : « Dit is die koers door die belt ». Het verschilt van de Beltbeschrijving die Hds. B heeft in hoofdst. XII, 6 ; de Belt wordt van zuid naar noord bevaren. Vergelijking met de volgende uitgaaf doet zien dat slechts ruim een halve bladzijde verloren is. De ruimte die verder op het laatste blaadje over was zal wel of wit gelaten zijn, of evenals in den volgenden druk met adres en drukkersmerk en misschien nog andere houtsneden gevuld geweest zijn.

Bij dit merkwaardige boekje waarvan, zoover ik weet, nog geene eenigszins uitvoerige bespreking gegeven was, meende ik wat langer te moeten stilstaan, om te doen zien hoe het verschilt van de uitgegeven handschriftteksten, en er toch ook weer mee overeenkomt. Het voornaamste verschil is de stelselmatige plaatselijke indeeling, en daarmee gaat samen dat de verschillende opteekeningen van stuurlieden die op eenzelfde kust betrekking hebben, al iets meer dan in de handschriften tot een geheel verwerkt zijn. In nauwkeurigheid van bewerking staat het niet hoog, maar ook de geschreven teksten zijn lang niet volmaakt.

Intusschen is de uitgaaf, hoe gebrekkig ook, als de *editio princeps* van onze leeskaarten van groote beteekenis te achten. Hoezeer ook de volgende uitgaven gewijzigd en verbeterd zijn, in hoofdzaak is hun vorm toch door dit boekje bepaald. Dezelfde indeeling van de stof is verder behouden, en ook de toevoeging van het « waterrecht » — een werk dat eene afzonderlijke vergelijkende studie vordert — is van nu af een vaste regel.

De tweede uitgaaf.

In 1538 is Jan Seuersz. gestorven, en zoowel in zijn winkel als in zijne drukkerij opgevolgd door Jan Jacobsz. (1). Deze gaf in 1540/41 een nieuwen druk van de zeevaartboekjes in het licht, waarvan een exemplaar in de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek bewaard is. Deze uitgaaf is van alle het meest bekend geworden, zij is beschreven en besproken door Ter Gouw, Bierens de Haan en Moes (2), en, zooals hiervóór reeds vermeld is, in 1885 geheel gefacsimileerd. Zij bestaat uit drie deelen.

a. ℭ Dit is die Caerte vander zee : om Oost eñ West te zeylen / eñ is van die beste Pyloots / eñ wt die ald' beste Caertē ghecorrigeert / diemē weet te vinden / ende elcke cust op tsijn gheset.

ℭ Item ghi schippers / stuermans / eñ bootsgesellen Ick Jan Jacobzoō en houde geen Caerten voor die mijn dan daer mijn naem eñ merck op

(1) *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de 16e eeuw*, dl. I p. 181-186.

(2) Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, IV p. 343. Bierens de Haan, *Bouwstoffen*, nr XX. Moes, *De Amsterd. boekdr.* nr 140, 141.

staet / want ic laet dye mijnen alle iaers eens corrigeren / wt die beste Caerten eñ kenders vā die zee.

¶ Ghedruckt int Jaer 1541.

Hieronder het merk ; een gekroonde dubbele adelaar met het wapenschild van Amsterdam, en een schild met naamteeken (1).

Het boekje bestaat uit 5 vel druks in 8°, sign. A-E. Op het laatste blaadje staat aan de voorzijde het adres : Gheprent bi mi Jan Jacobzoon van Amstelredam in dye vier Heems kinderen. Ende men salse te coop vindē op die oude Brugge.

Daaronder een drukkersmerk, de Heemskinderen voorstellende, afgebeeld in *De Amsterdamsche boekdrukkers*, enz. I p. 184.

Op de keerzijde het keizerlijk wapen en dat van Amsterdam, en daaronder een schip in houtsnede.

b. ¶ Dit is die Kaerte van dye Suyd' zee tot dat Ranserdyep toe / ende tot dat Maersdiep toe / Om met schepen wt of in te zeylen van Amstelredam te zee / waert. Ghedruckt Int Jaer. 1540.

Hieronder weer het schip in houtsnede. Het boekje bestaat uit een enkel vel druks, waarbij zich het eerste blaadje van het volgende vel aansluit. Geene signatuur.

Op het voorlaatste blaadje vindt men deze belangrijke meedeelingen :

Item men sal weeten datmen alle seuen iaer / deese schriften eens sullen verhalen int claer Ende van al dat daer toe behoort.

Item men sullen weten dat men alle iaer in dat voor iaer sullen schriften wt geuen / van dye gaten om dat si somtijt verlopen.

Item men sullen weten dat deese gaten ende stromen Lootsmans water is ende die water rechten houden / dat een schipper dye gheen Lootsman in nemē en wil / eñ dat schip daer om verliest hy soude die Coopmans goet moeten betalen. Een ygelijc beschut zijn schade.

Item deese Kaerten sal nyemant nadrucken of hi heeft oorlof van die

(1) Het facsimile is vervaardigd voor *De Amsterdamsche boekdr.*, en door den uitgever welwillend ten gebruike afgestaan.

heeren van Amstelredā of hoor dienaer dye ghene dye die Tonnen legghen oft dye Bakens setten.

Op het laatste blaadje aan de voorzijde onderaan het adres van den winkel :

Ende men salse te coop vindē op die oude Brugghe.

En op de keerzijde het adres van de drukkerij :

Gheprent tot Amstelrenam (*sic*) : By My Jan Jacobs zoon wonende inden Nysel In dye vyer Heems Kinderen.

Daaronder het adelaarsmerk (zie hiervóór).

Het eerste blaadje van het aansluitende vel heeft op de voorzijde een houtsnee met bijschrift om te doen zien « hoeveel die maen after dye zon of voor is ». Zie bij Bierens de Haan l. c. p. 52. De keerzijde is blank. Met het volgende blaadje begint

c. ¶ Item dit is die ordinancie dye die ghemene schipperen stuermannen boetsgesellē eñ coopluydē mit malcanderen begherende vā schiprechte datmē in Hollant / Zeelāt / Vlaēderen houdende zijn.

Hieronder weer het schip in houtsnede. Met het voorafgaande zooeven beschreven blaadje beslaat het boekje juist een vel druks. Aan het slot het adres :

Gheprent tot Amstelredam : By my Jan Jacobs zoon Wonende inden Nysel In dye vyer Heems Kinderen.

Daaronder de wapens van Holland en Amsterdam.

Letten we nu op den inhoud van het onder *a* beschrevene boekje, dan vinden we in hoofdzaak de indeeling van de vorige uitgaaf terug. We kunnen zonder eenig bezwaar bij de bespreking dezelfde vijf hoofdafdeelingen onderscheiden, waarbij dan als zesde de nu afzonderlijk behandelde Zuiderzee komt. In bijzonderheden is er tusschen de beide uitgaven doorloopend veel verschil.

1° Op de keerzijde van den titel begint onmiddellijk de tekst, waarvan de aanhef anders is dan in de eerste uitgaaf.

¶ Dit zijn die seuen eylanden van Jutlant. Wtholm, Ameren, Sil, Rem, Maenou, Fanou, Numinck.

Dan volgen de meedeelingen over « Bovenberghen » en « Vrieslantszijde », weer geheel overeenkomende met de vorige uitgaaf, over « Heylighe lant » weer veel minder details, maar dan eene volledige opsomming van de Noordzee-eilanden tot Ameland, met uitvoeriger beschrijvingen naarmate men westelijker komt.

Ziehier die van ons eilandje Rottum (p. 4).

Item om Rotmaroge te kennen daer staen twee capen om die wester Eemse in te zeylen ende staen opt oost eynd, ende Rotmaroghe is een heel lant an te sien, ende daer staet een viercant stenen huys op dat west eynde naest, ende int middel vanden lande staet een olde kerc sonder vorst, ende opt oost eynde vander kercke staet een stucke vanden geuel oft een cleyn toornken ware, ende van dat west eynd strecket een rif af.

Item Rotmaroghe is lanck anderhalf mijle.

Schellingherlant, Vlielant en Tessel, en de zeegaten worden weer iets korter behandeld, en de vaart in de Zuiderzee is hier uitgelaten om in een afzonderlijk boekje beschreven te worden. Voor Zeeland is er een halve bladzijde over « Dat Veerghat » bij gekomen, en aan de aanwijzing om « die Wielinghe wt te zeylen » (ééne bladzijde) is eene even uitvoerige beschrijving toegevoegd om « Die Wielinghe in te zeylen » (p. 9). De laatste meedeelingen over « Vlaenders zijde », « Dat Swijn » en « Dat Clocke diep » (p. 10, 11) zijn dezelfde als in het oudere boekje en in de handschriften.

2°. De beschrijving van de Fransche kusten begint (p. 11-13) met « Die lopinge vanden stroom van die Seyms langhes die cust van Bartangen ende Vrancrijck » een stuk dat we al kennen als hoofdstuk II van de handschriften, en dat ook in de oudere uitgaaf staat. Een merkwaardig gewijzigde tekst wil ik hier even in de drie lezingen noteeren.

II, 10. unde en schip, dat is bort an bort an de Kaskas, dar valt de vlot nordoest ton norden, unde de ebbe sudwest ton suden. (Handschriften).

« Item een schip dat daer is bi die kiskas daer valt die vloet noortoost ten noorden (uitgaaf 1532, p. 11.)

Ende te Bertebart aen die Kiskas valt die vloet noortoost ten noorden, ende die ebbe zuytwest te zuyden (uitgaaf 1541, p. 12).

Zoo is een plaats Bertebart ontstaan, die we tevergeefs op oude of nieuwe kaarten zouden zoeken.

Verder wijkt echter in dit gedeelte de tweede uitgaaf belangrijk van de eerste af. Eerst (p. 13) komen eenige zeilaanwijzingen die in Hds. A voorkomen aan 't eind van hoofdst. V, dan « sommige hauenen van Putouwen en Britanien » (p. 14), « Die Baye » (p. 15), vandaar volgen de zeilaanwijzingen de kust noord- en oostwaarts tot « die Nesse », d. i. kaap Grisnez (p. 22). Dit laatste gedeelte komt geheel overeen met Hds. hoofdst. VII, iets vroeger vond ik een paar opteekeningen van hoofdst. XIII (28-30) terug. Dan volgt het geheele hoofdstuk X van de handschriften, eerst § 1-26 onder het opschrift « Dit is die gronde ende diepte van Bertangen » (p. 22-25), dan § 27-40 met het opschrift « Hoe die gront ghedaen is » (p. 25-27). Op het eind hiervan vinden we weer onze merkwaardige plaats Bartebart, maar nu aan de kust van Cornwall ; ziehier de lezing van handschrift en uitgave onder elkaar.

Item vinde gy de sulven depe to Cornewal wart, gy solet dat also varnige nicht sen, alse gy menen to weten ; de 60 vadem solen lange duren, unde bort an bort an dat lant isset dep 25 ofte 30 vadem. (hds. X, 40).

Item vindi die selfde diepte te Tornewale waert ghi sult dat lant niet so drae sien als ghi meent, want die .xl. vadem sullen langhe dueren.

Item te Bartebart aent lant isset diep .xxv. ofte dertich vadem (uitg. 1541, p. 26).

Hierop volgt weer het opschrift « Bertanien » waarin o. a. de laatste twee paragrafen van hoofdst. X, dan « Die coerts vander

Kiliaeds » waaronder strekkingen en afstanden tot Vlaanderen en Engeland toe (p. 27-29). Nog zijn we met Frankrijk niet klaar, want met eene verstoring van de geografische orde komen eenige bladzijden verder weer uitvoerige kustbeschrijvingen van westelijk Bretagne (p. 32-35) en dan (p. 35-37) « die getijden van Portingale, Spangen ende Vranckrijck », d. i. het geheele hoofdst. I van de handschriften.

3°. « Die streckinge van die cust van Portingale ende van Spangien » is een klein hoofdstuk dat ik noch in de handschriften noch in de oudere uitgaaf vind (p. 29-31). Daarna (p. 31-32) « Die coertsen dwars over die zee » en eenige blaadjes verder als Frankrijk geheel is afgedaan, volgen (p. 38-47) « die hauenen ». Deze beide stukken komen geheel overeen met wat de eerste uitgaaf over Spanje heeft.

4°. De opgaven over Engeland komen veel meer met de handschriften overeen dan met de eerste uitgaaf. In bijzonderheden vaak afwijkend, maar in hoofdinhoud overeenkomende vinden we eerst (p. 48, 49), « die ghetijden » (hoofdst. III), dan (p. 50, 51) « die lopinghe vander stroomen » (hoofdst. IV), verder (p. 51-58) « die hauenen » (een groot deel van hoofdst. V in gewijzigde orde, nu van oost naar west). Verder « Die diepte langhes Enghelant » (p. 58-60), « Die streckinghe van Enghelant » en « ontrent Enghelants eynde ende van yerlandt » (p. 60-62) en « die coertsen ende streckinghen ende tijden langes die noortcust van Engelant » (p. 62-63).

5°. De vaart naar Noorwegen en de Oostzee is gedeeltelijk onveranderd naar de eerste uitgaaf (p. 64-65, 71-79) ; toegevoegd is echter met opschrift « Dit in te seylen in dat Wester gat » eene uitvoerige beschrijving van de vaart in Skagerrak en Kattegat (p. 65-71).

We zien dus in deze uitgaaf een ernstig streven om iets uitvoerigers en beters te geven dan in de eerste gegeven was. De uitgever had deze zeker tot zijne beschikking, maar gebruikte daar naast geschreven bronnen, deels een ouder handschrift dat met de ons bekende slechts gedeeltelijk overeenstemde, deels waarschijnlijk jongere opteekeningen van zeevarenden, waarbij o. a. voor de Engelsche en Noordsche wateren heel wat meer gegeven werd dan in de andere teksten. Hoofdzakelijk was het zijn streven de Nederlandsche wateren vollediger te beschrijven. We zagen dit reeds bij zijne meedeelingen over de Noordzeeeilanden en de voornaamste zeegaten. Nog meer komt het uit in zijne behandeling van de *Zuiderzee* in een geheel op zich zelf staand boekje. De vaart van en naar Amsterdam eischte een eigene behandeling, en om deze goed te geven schijnt de uitgever zich rechtstreeks tot een deskundig stuurman gewend te hebben.

De beschrijving beslaat 12 bladzijden. « Item die wil zeylen van Amstelredam ter zeewaert die ghaet van tyoort nae Vrck noort oost ». Zoo begint de schrijver, om verder in zes bladzijden alle landmerken en tonnen te vermelden tot het Vlie toe. Daarop volgt in drie bladzijden

de vaart « na Tessel », en dan zal een opgaaf van de getijen volgen, maar daarbij doet zich eene moeielijkheid op, waaraan wij het te danken hebben dat we bij uitzondering in deze zuiver zakelijke opgaven een enkel maal den schrijver persoonlijk hooren.

> Item in Tessel maeckt volzee aent landt die maen oost ende west.
>
> Item int Vlie maeckt volzee aent landt oost zuyd oost ende west noordwest.
>
> Item ick soude v schrijven van die ghetijden op deze stromen maer het is mi niet moghelijc want het is wel kenlijck als die windt zuyd zuydwest is ende daer omtrent ende waeyt so veel dat die molens of die schepen swichten dat die zuyder zee geen water inneemt, soe salt op die vlie stromen, ebben twee uren langer dan op een daghelickx tije ende als die windt buyten west is soo salt weeder lanck vloeyen ouer zijn ghetije, ende omtrendt dye nes des ghelijcx.

Voorts volgen nog meedeelingen over de vaart « bi Enchuysen », om Urck, enz., en opgaven wanneer de tonnen en bakens gezet, en weer weggenomen worden. Het slot luidt : « hier sal hem een ygelijck op verlaten die dese goede stede van Amstelredam menen te versoecken, ende dese ghaten ende stromen menen te ghebruycken ». Dan volgen met grootere letter de hiervoor reeds gedrukte meedeelingen, daarna adres en drukkersmerk en de maanhoutsnee.

Als resultaat van de vergelijking der besproken handschriften en uitgaven kunnen we zonder aarzelen voor de oudere bestanddeelen een gemeenschappelijken oorsprong aannemen. De beschrijvingen van getijen, stroomen en havens van de beide Kanaalkusten en ook die van de westkust van Frankrijk en van Spanje en Portugal berusten in de drie lezingen op dezelfde oude aanteekeningen, al vroeg, waarschijnlijk te Brugge of Damme, bijeenverzameld, en dikwijls gecopieerd zoodat onze drie lezingen hier en daar reeds belangrijk gewijzigde en aangevulde teksten geven. Met onze Noordzeekust van Jutland tot het Zwin is het even zoo gegaan, maar de bewaarde teksten zijn hier veel meer door nieuwe opteekeningen aangevuld. In de Oostzeebeschrijvingen vindt men nog weer veel meer dat van lateren oorsprong is.

Van welken landaard de stuurlieden waren, die deze latere opteekeningen gemaakt hebben, is niet zeker uit te maken. Misschien zijn de toevoegselen van handschrift B nog van een Vlaamschen stuurman, en met eenige waarschijnlijkheid kan men die van de Amsterdamsche uitgaven aan een Hollandschen toeschrijven. Mocht echter iemand op grond van het taaleigen van de eerstgenoemde ze liever aan een Hanseatischen stuurman willen toeschrijven, en ten opzichte van de laatste, voor zoover ze op de Oostzee betrekking hebben, bij voorkeur aan een

Lübecker denken, zoo staat hem dit volkomen vrij. Noch het onderwerp geeft een secuur houvast, want een zelfde stuurman bevoer de naaste en de meest afgelegen kusten; noch de plaats van uitgaaf, want men schreef en drukte na, zonder eenig gewetensbezwaar; noch ook het taaleigen, want de dialecten werden over en weer gemakkelijk verstaan, en door copiist of drukker overgebracht. Alleen van de Zuiderzeebeschrijving komt het mij vrij zeker voor, dat ze wel het werk van een Amsterdamschen zeevaarder zal zijn.

Amsterdam C. P. BURGER JR.

HET BOEK VAN HET BROEDERSCHAP TE HALLE

In het archief van de O. L. Vrouwekerk te Halle berust een handschrift f°, perkament, uit de 15e eeuw. Wij wenschen hier van dit ms. eene korte beschrijving mede te deelen : het bleef, meenen wij, onbeschreven tot nog toe ; toch verdient het onze aandacht, zoo om den inhoud als om den band, over welken eene aanteekening bestaat die ons den naam van den binder doet kennen en den juisten tijd waarin deze werkzaam was.

Het ms., dat bij het broederschap van O. L. Vrouwe te Halle van af 1428 tot aan de Fransche omwenteling in gebruik was, bestaat uit 131 bll., bevattende de Privilegiën van het Broederschap, het verhaal der mirakelen door tusschenkomst der Moedermaagd gebeurd, en de naamlijst der leden. Het is als volgt verdeeld :

1 voorbl., vroeger blank, draagt namen van Duitsche vorsten, vermoedelijk in de 16e eeuw geschreven.

Dan begint het register :

F° 1, in groot gothisch schrift (rood) : « Dit sijn die preuilegien van der kerken van halle » ; in groot gothisch schrift (zwart) : « G (gerubriceerd) ratie ende ghenade uerlatenesse van allen sonden uerleene ons die gheene.... », enz. — De gerubriceerde G vertoont de Maagd, in blauw gewaad, met, op den rechter arm, het kind ; in de linker hand houdt zij eene bloem. De achtergrond goud, bruin en groen. Op den rand keurige bloem- en loofversieringen, die ongelukkig gedeeltelijk verdwenen zijn.

De privilegiën, over twee kolommen geschreven, zijn voortgezet tot f° 4a.

F° 4b, in groot Gothisch schrift (rood) : « Dit syn die miraclen ende die teekene die god onse lieue heere oppenbaert eñ bewijst in d' kerken te halle. in die eere ende om die bede onser lieuer vrouwensiere ghebenedider moeder. — Dan volgt in groot Gothisch schrift (zwart) over twee kolommen : « M (gerubr.) iracle van enē kinde.... » — De gerubriceerde letter vertoont geene figuur : hare ornamentatie is minder sierlijk van uitvoering dan het randdecor : bloemen en loover als op f° 1.

De mirakelen beslaan f° 4b tot f° 44b. — Er valt echter aantemerken dat het groot Gothisch schrift niet verder gaat dan f° 34a, waar van een mirakel uit het jaar 1428, omstreeks Paaschen, wordt verhaald.

Van f° 34b tot f° 44b is het schrift veranderd : daar is gewaagd van een mirakel van 15 Augustus 1428. Het schrift is nu zeer klein ; alle hoofdletters zijn gekleurd. Hieruit kan worden afgeleid dat

f° 1-34a omstreeks 1428 geschreven werden. Het broederschap bestond reeds sedert 1344, zooals op de voorzijde van den band wordt aangegeven en het eerste gedateerde mirakel is uit 1389. Het vermoeden ligt voor de hand dat men, tot 1428, zich van een ander register bediend had, welks inhoud thans in het nieuwe boek werd overgeschreven.

De drie laatste mirakelen zijn gedateerd 1443, 1461 (in 't Fransch) en 1526. — Een groot aantal werden gedrukt door Justus Lipsius in : *Diva Virgo Hallensis*, Antv., 1604.

F° 45a : Groot Gothisch schrift (rood) : « Dit syn die broeders ende zusters onser vrouwen van halle, met namen.... ». — Groot Gothisch schrift (zwart) : « M (gerubr.) ijn heere de keyser, sine vrouwe ende sine kinderen » ; « Mijn heere de coninc van inghelant, sine vrouwe ende sine kinderen » ; Mijn her Willem de oude grave van henegouwen eñ sine vrouwe. » (Op den rand : 1344.) « Mijn her Willem graue van henegouwe van hollant ende van zeelant, ende heere der vriesen, ende sine vrouwe, ende sine kinderen... » enz.

De aanvangletter is gekleurd : zij stelt de maagd voor met het kind, ongeveer als op f° 1.

De keizer die het eerst vermeld is, is niet Maximiliaan, zooals Justus Lipsius beweert en zooals het hem velen hebben nageschreven. Maximiliaan heeft vrij wat later geleefd. Lipsius heeft het ook mis waar hij achter den « koning van Inghelant », die op den keizer volgt, Hendrik VIII zoekt. De destijds regeerende Engelsche vorst was Edward III (1327-1377).

Van f° 45a tot f° 84a vinden we het groot Gothisch schrift van het begin terug. En hier geldt ook de boven reeds gedane aanmerking : die namen moeten overgeschreven zijn uit een vroeger register dat niet langer voldeed.

Van f° 84b tot f° 100a, nogmaals namen van leden van het broederschap zonder veel zorg geschreven tot de 15e eeuw. Alsdan zijn 26 bll. papier (101-126) aan het register toegevoegd ; zij bevatten namen leidende tot 1757.

Ten slotte nog 3 bll. perkament (127-129), beschreven met de boetpsalmen, en een schutblad. Dit laatste heeft eene aanteekening waaruit blijkt wie de binder geweest is en wanneer het boek werd gebonden :

Meester Willem van der houmolen waest diet leest dant
Dit boeck. God verleene hem salighede
Daer hij nogt cruce ofte munte aen want
Ende na dit leeve dat ewech leeve meede
dies te doene heeft hij woent te Bruesel int steede
Men salne aen sint Niclaes vinden (later bijgevoegd : *te Bruessel*)
Dit boeck was ghebonden den xxvij dach in merte
int jaer ons heeren M.CCCC anno xxviij.

De band op zich zelf heeft niets merkwaardigs ; hij is van kalfsleder, versterkt met tien koperen rozen ; op de voorzijde is het jaartal 1344 (oorsprong van het broederschap) ingeprent. Van de, vermoedelijk lederen, sluitbanden blijven nog enkele fragmenten over die in de koperen houders vastzitten. De achterzijde heeft benevens vijf koperen rozen, twee koperen plaatjes voor de koordetjens.

Het kostbaar ms. werd, men weet niet hoe, uit de kerk gestolen tijdens de Fransche overheersching. In 1834 werd het te koop gesteld door een Mechelsch boekhandelaar en aangekocht door den toenmaligen pastoor van Halle.

St-Lambrechts Woluwe. L. Le Clercq.

DE DRUKPERSAFBEELDINGEN IN AMPZING EN SCRIVERIUS 1628

In mijn bijdrage over de constructie van houten handpersen in de zestiende eeuw, opgenomen in den vierden jaargang (1906) van dit tijdschrift, hield ik (p. 267) buiten debat de bekende drukkerij-afbeeldingen naar Saeuredam door v. d. Velde — door een lapsus stelde ik de verhouding tusschen graveur en teekenaar juist andersom — in Ampzing's *Beschrywinge ende lof der Stad Haerlem* (teg. p. 376) en Scriverius' *Lavre-crans* (teg. p. 100), beiden in 1628 bij Adriaan Roman te Haarlem verschenen. Aan de onzekerheid in hoever die afbeeldingen betrouwbaar zijn, kan documenteel een einde gemaakt worden. Het staat vast, dat die detailpunten die mij deden twijfelen en die ik hier kortheidshalve niet noem, niet door den teekenaar maar door den graveur slecht weergegeven zijn. De schetsteekening nl. die Saenredam kennelijk naar een bestaande pers maakte voor zijn teekening van de afbeelding in de *Lavre-crans* werd door den heer E. W. Moes, directeur van het Prentenkabinet te Amsterdam, gevonden in de verzameling van Jhr. Mr. J. de Grez te Brussel, die verlof gaf tot reproductie.

Geteekend met sepia en oostindische inkt op de achterzijde van een gezicht in de Groote kerk inwendig te Haarlem door Saenredam (1), en door dezen gedateerd met hetzelfde jaar 1628, is twijfel niet wel mogelijk, dat deze schets inderdaad gediend heeft voor de gravure in de *Lavre-crans*. Het wapen van Haarlem op het hoofd en de flauwelijk aangeduide zittende zetter aan de rechterzijde stellen zulks reeds buiten twijfel. Die schets heeft des te meer beteekenis door de herhaling van enkele details op hetzelfde blad naast de pers.

Zij is niet zonder belang, want er is voldoende aanwijzing om te weten, dat de verbinding tusschen spil en degel gevormd wordt door een kraag, wat op de gravure van Van de Velde niet meer te zien is. De pers behoort dus tot het gewone type, dat in de zestiende eeuw hier te lande in gebruik was, waarmede dus vervalt het denkbeeld, dat deze afbeelding zou kunnen wezen een reconstructie der dusgenoemde haarlemsche prototypografie naar de opvattingen van 1628, of dat gegeven wordt een oncritische vermenging van vroeg zeventiende-eeuwsche hollandsche persen met onbetrouwbare subjectieve historische inzichten.

(1) Een niet gelukkige copie van dit kerk-intérieur werd verkocht door de firma Fred. Muller & C° te Amsterdam in haar veiling Oud-Nederland van 6 tot 10 April 1908 onder n^r 247 voor f 90.

Hoewel de hierbijgevoegde facsimilé's duidelijk genoeg zijn, wil ik hier toch even op de onjuistheden in de gravure wijzen.

Persafbeelding in Scriverius' *Lauwer-crans*. Haerlem, Adriaen Rooman, 1628, teg. p. 100.

De balpennen met drukkersballen zijn weggelaten; met de laatste manipuleert de drukker; de eerste zijn echter terecht behouden op de afbeelding in Ampzing's *Beschrvvinge der Stad Haerlem*.

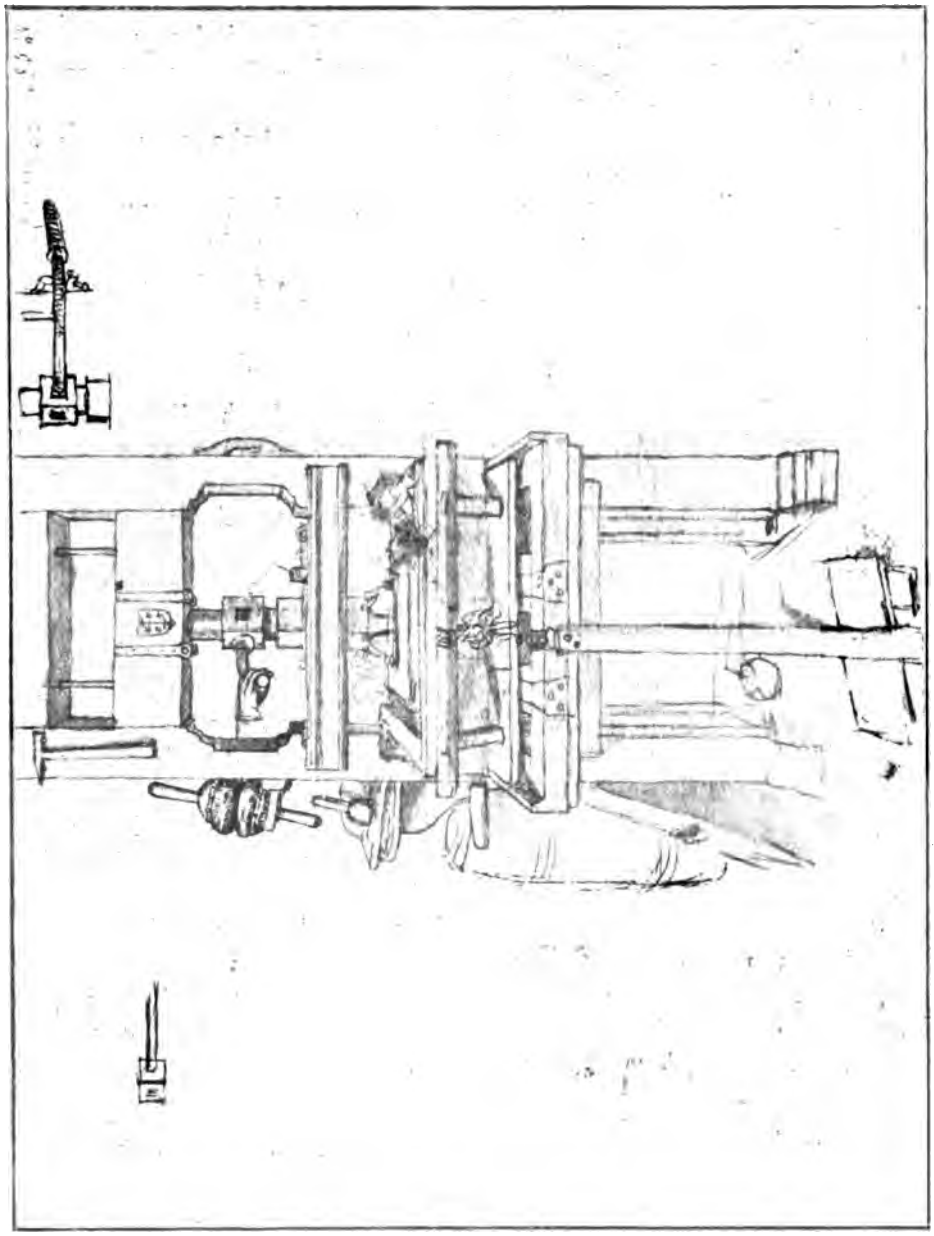

Schetsteekening van een houten handpers door Pieter Saenredam. 1628.
(Verz. Jhr. mr. J. de Grez, te Brussel).

De kraag en de koorden waarmede deze aan den degel bevestigd is, als mede het ondereinde van de schroef zijn onvoldoende gegraveerd.

De beteekenis van de galg was den graveur niet duidelijk ; het horizontale deel er van is niet afgebeeld ; de verticale steunsels heeft hij opgevat als klampjes, of zoo iets van dien aard, bevestigd tegen den bak. Op de afbeelding in Ampzing is dit constructiedeel geheel weggelaten en zweeft de tympaan in de lucht.

De slinger van de rons en spil heeft hij gemeend te behooren tot den korten voorwand van den bak.

De dus openblijvende ruimten naast en tusschen de ribben van het rooster en het ijzeren beslag daarvan zijn niet meer te herkennen.

De leiders van het rooster zijn niet aangegeven, evenzoo de verplaatsbare stuiting tegen den achterstijl (in de teekening bovenaan rechts nog eens afzonderlijk geschetst). Het kalf is geïnterpreteerd als ware het een verdubbeling van het rooster.

De drukbank, in de gravure rechts, is op de teekening links, niet slechts op haar juiste plaats, maar bovendien nauwkeuriger van verhouding.

Het inktblok, achter de pers links, heeft een plaats gekregen op de gravure in Ampzing.

Uit één en ander blijkt dus dat de gravure geenszins betrouwbaar is en niet die historische waarde heeft, welke haar gemeenlijk toegekend wordt, blijkende uit de betrekkelijk vele zincografische facsimilé's, welke er van vertoond worden ook in wetenschappelijke boekdrukkerijboeken en uit het feit, dat juiste deze gravure het voorbeeld was, waarnaar de lettergieterij « Amsterdam » een oude handpersafbeelding verkrijgbaar stelde.

Deze onderscheidene onauwkeurigheden komen niet voor in het boekdrukkersmerk van Adriaen Roman te Haarlem, op de titelbladzijde van de *Lavre-crans* afgedrukt. In deze houtsnede van P. S. (Pieter Serwouter) zijn, rekening houdende met de kleinte der voorstelling, de personderdeelen met voldoende nauwkeurigheid weergegeven.

Met de plantinsche zinspreuk « Labore et diligentia » en het Amsterdamsche wapen is dit merk zeer onlangs aangenomen tot dat der Uitgevers-maatschappij Vivat te Amsterdam.

Amsterdam J. W. ENSCHEDÉ

OVER EENE GENTSCHE UITGAVE VAN DE HISTORIE VAN MALEGIJS

De *Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde* te Leiden heeft eene heruitgave ondernomen van onze merkwaardigste Nederlandsche volksboeken : *Die schoone hystorie van Malegijs* is nr 5 van deze collectie. De tekst is, zooals altijd, uitgegeven naar de oudst bekende uitgave (met name die van J. van Ghelen uit 1556) en eene zeer zorgvuldige bibliographie wordt als bijlage toegevoegd.

Ik vind in deze bibliographie onder *littera* E opgenomen eene uitgave der *Erven de weduwe Jacobus van Egmont*, op de Reguliers Bree-Straat, te Amsterdam. z. j. ; en onder *littera* G eene uitgave van P. A. Kimpe, aan de capucienen te Gent *en* de Erven de weduwe Jacobus van Egmont... te Amsterdam.

Dr E. T. Kuiper, uitgever dier *hystorie*, teekent hierbij aan dat de *Erven* J. van Egmont, (volgens Ledeboer), te Amsterdam drukten van 1778-1787, en Kimpe te Gent 1799-1815 : de *Malegijs* zou, volgens den uitgever, van ± 1800 dagteekenen.

Nu doet zich de vraag op : hoe komen de namen van die twee firma's, die niet tegelijker tijd drukten, op een en hetzelfde boek ? Zijn de cijfers van Ledeboer, 1778-1787, soms verkeerd, of die van Vander Haeghen ? Of is er een andere druk geweest ? Uit een onderzoek dat ik vroeger heb ingesteld om een ander volksboek te dagteekenen, is gebleken dat Kimpe op het aangegeven adres, *aan de Capucienen*, gedrukt heeft van 1804-1815, hetgeen ons van de erven van Egmont verwijdert. Hoe staan de zaken nu ? eene korte toelichting is misschien niet overbodig.

Gedurende de 16de en 17de eeuw is het uitgeven van Vlaamsche volksboeken op groote schaal om zoo te zeggen een Antwerpsch monopolie geweest. Wel is waar verscheen te Brussel, te Gent, of elders van tijd tot tijd het een of ander boek van dien aard, doch concurrentie in het groot werd aan de Antwerpenaren niet gedaan. Dit is zoo blijven duren tot in de tweede helft der 18de eeuw : dan hebben de gebroeders Gimblet te Gent, het gewaagd als mededingers tegenover de Antwerpsche firma's op te treden : een zeer groot getal volksboeken werden door hen uitgegeven. Het moet hun hierbij niet tegengeloopen zijn ; want na de weduwe J. Gimblet, trad P. A. Kimpe als opvolger op. Na Kimpe, Leander van Paemel en nadien nog zijne dochter Isabella-Carolina van Paemel (1).

(1) Over de dateering der drukken van die Gentsche uitgevers en hunne adresveranderingen, kom ik later terug in een ander opstel over *Gentsche uitgevers van volksboeken*. Hunne uitgaven zijn, zooals men weet, bijna steeds *zonder jaartal* ; moderne bibliographen dateeren ze meestal onnauwkeurig.

Naarmate de volksboeken dier uitgevers uitverkocht werden, kwamen nieuwe uitgaven te voorschijn : zoodat in den regel de uitgaven van L. van Paemel gedrukt zijn naar Kimpe, en die van Kimpe naar de gebroeders Gimblet.

Toen ik dus op het adres vond : « *Kimpe* en *Erven weduwe J. van Egmont* », leed het geen twijfel dat dit een nadruk moest zijn van de een of andere Gimblet-uitgave. Ik had Vander Haeghen, *Bibliographie Gantoise*, niet onder mijn bereik ; doch zoodra ik het boek in handen kreeg, vond ik het gezochte, t. IV, blz. 246, onder nr 6753, uitgaven van J. J. Gimblet (1776-1793), *Historie van Malegijs* (1). Deze laatste uitgave is bij Dr Kuiper niet vermeld ; zij luidde ongetwijfeld : « J. J. Gimblet te Gent en erven weduwe J. v. E., Reguliers Bree-Straat te Amsterdam. »

Kimpe heeft zijn naam in plaats van dien van zijn voorganger gesteld, maar heeft anders het adres ongewijzigd gelaten. Niet anders handelde ook later L. van Paemel — zoodat de naam dier Amsterdamsche firma, welke van 1778-1787 heeft gedrukt, tot in het midden der 19de eeuw op Gentsche drukken is blijven voortleven — hetgeen eene bibliographische curiositeit mag heeten.

Onze Gentsche uitgaven zijn eveneens merkwaardig wegens een ander feit. Dr Kuiper heeft vastgesteld dat Kimpe's uitgave den tekst volgt van druk E (Erven wed. J. van Egmont) « met enkele kleine wijzigingen (2). *Alleen is het zonderling dat Kimpe eene tweede approbatie geeft en wel van het jaar 1638* » (blz. 355). Hiermede wordt bedoeld eene approbatie van 23 Juni 1638, van Maximilianus van Eynatten. Dan voegt Dr Kuiper hierbij : « Ik vermoed dat Kimpe nog een anderen Zuid-Nederlandschen druk heeft gebruikt, *waaruit hij de tweede approbatie heeft overgenomen* ».

Tegen deze laatste zienswijze heb ik een drietal bezwaren te doen gelden. 1° Mijn eerste opmerking is dat Max. van Eynatten den 29n Juni 1631 is gestorven, zoodat de datum van het approbatur, 23 Juni 1638, stellig verkeerd moet zijn. Nu zou men mij kunnen tegenwerpen dat soortgelijke onnauwkeurigheden in het dateeren der approbaties uiterst dikwijls voorkomen, en dat hier eenvoudig eene *drukfout* schuilt. Hierop antwoord ik

2° dat Max. van Eynatten zelf in 1621 den *Malegijs* heeft gesteld onder de « Boeken die niet alleen voor de Scholen, *maer ook verboden zijn generalyk onder de ghemeynte* » — (in het Nederlandsch bij Mone, *Uebersicht der Niederl. Volksliteratur*, 1838, blz. 16-17 — uit den latijnschen tekst in het Fransch vertaald door Ch. Ruelens, *Bibliophile Belge,*

(1) Tot hiertoe werd die uitgave niet teruggevonden : Zij staat vermeld op een catalogus van Gimblet zelf.

(2) In den regel volgt Gimblet de Antwerpsche volksuitgaven ; maar ik heb kunnen vaststellen dat hij dikwijls *Hollandsche* boeken gebruikt voor het samenstellen van zijne handboeken voor ambachtslieden (Den volmaakten Brandewijnstoker — Den volmaakten Bierbrouwer, enz. enz.)

VII, 1872, blz. 59 vlg.). De tooneelen, die den boekenkeurder geërgerd hebben, en die hij aanwijst bij de veroordeeling van het boek, zijn in de geapprobeerde uitgave blijven bestaan. Zoodat van Eynatten's *approbatur* ten slotte uiterst verdacht voorkomt. Wel is waar zou men kunnen opwerpen dat de scholaster tien jaar tijd heeft gehad (1621-1631) om tot inkeer te komen en van gedachte te veranderen nopens den *Malegijs* ; doch dan luidt mijn antwoord weer

3° dat wij twee vroegere *Antwerpsche* drukken bezitten, waarvan een van Hieronymus Verdussen, *op de Groote Merckt, in St. Augustinus* (zoo dus van 1694-1717) ; de tweede van Joan. Franciscus van Soest, *op de Steenhouwers Vest, in 't hoog-huys* [zoo dus van 1736-1750 (1)]. Op geen van beiden komt van Eynatten's *abprobatur* voor : zij prijken alleen met een van « letsten februari 1606, P. de Lent ». Hetzelfde dus als dat bij J. van Ghelen : « letsten februari 1554, P. de Lens », de drukfouten uitgezonderd. Hieronymus Verdussen heeft allerlei volksboeken uitgegeven met approbaties van Max. van Eynatten. Dat hij die bij den *Malegijs* zou weggelaten hebben, is heelemaal onaannemelijk.

4° Nog zou men kunnen onderstellen dat de gecastigeerde uitgave van van Eynatten één is met de *kortere* redactie van ons volksboek : want, zooals men weet, is ons de *Malegijs* toegekomen in *twee* recensies -- eene uitgebreidere, en eene bekorte. Maar dit ook is eene onmogelijkheid. Immers, de uitgave van J. van Ghelen (recensie I) heeft 21 katernen ; en de uitgave vermeld in de Antwerpsche *Taxatie van Schoolboeken* (1642) (uitgegeven door den hr V. A. Dela Montagne in dit *Tijdschrift* V, 9 vlg.) heeft 20 *bladeren*. Indien wij hier te doen hadden met de recensie II, zouden er slechts ± 13 bladeren zijn, want er is meer dan *een derde* van de oude redactie in de jongere weggevallen.

Bovendien is de beknopte recensie stellig niet *Antwerpsch* van oorsprong. Want J. F. van Soest drukt den uitgebreiden *Malegijs* te Antwerpen nog tot de tweede helft der 18de eeuw ; terwijl wij reeds den *bekorten* terugvinden te Utrecht in de tweede helft der 17de eeuw, bij Jur. van Poolsum.

In die uitgave van J. van Poolsum vinden wij slechts het *approbatur* van P. de Lens — niet dat van van Eynatten.

Overigens is er geen spoor van *geestelijke censuur* in die beknopte recensie, zooals Dr Kuiper het te recht opmerkt : (bl. 358), « van invloed der censuur, het zij bij de drukken van deze rubriek, het zij bij die van de oudere, *is me nooit iets gebleken* ». Sommige uitgevers zullen dit volksboek zeker wat te lang gevonden hebben en zijn dan op de gedachte gekomen heele brokken ervan eenvoudig weg te laten, ofschoon

(1) Dr Kuiper kent enkel een Jean van Soest (naar van Havre), maar weet niet wie J. F. van Soest is, en bemerkt verder dat het adres op den *Malegijs* niet overeenkomt met dat van J. van Soest. Over Jan Franc. v. S. en zijne verschillende adressen, zie Fr. Olthoff, *Boekdrukkers in Antwerpen*, 1891.

hierdoor de gang van het verhaal onverstaanbaar werd : van Eynatten is hier stellig voor niets in.

Bij nader onderzoek dringt zich dus aan mij de overtuiging op, dat wij hier te doen hebben met eene *mystificatie* van J. Gimblet. De man wist welke goede naam de *approbaties* van van Eynatten bij de kwezelaars van zijn tijd hadden ; en daar tallooze zijner volksboeken die goedkeuring vertoonden, heeft hij voor den *Malegijs* het noodige ook willen doen.

Kimpe heeft eenvoudig nagedrukt zonder misschien te weten dat het stuk onecht was ; dat hij de eerste schuldige zou zijn geweest, is onaannemelijk omdat men zich onder het Fransch keizerrijk al heel weinig om van Eynatten's advies begon te bekreunen.

Hiermede meen ik van Eynatten wit gewasschen te hebben van den spot van Dr Kuiper (1). « Alleen in 1638 dus is een *nieuwe approbatie* gegeven », zegt de uitgever. Maar hiermede kan ik onmogelijk instemmen.

Nog een enkel punt eer ik eindig.

Het is zeer zonderling, zooals de hr V. A. Dela Montagne het reeds in dit *Tijdschrift* (V, 8) heeft opgemerkt, dat *ondanks* van Eynatten's veroordeeling, de *Malegijs* heel vroeg in de Antwerpsche scholen weer werd toegelaten, en reeds vermeld staat in de *Taxatie der schoolboeken van 1642* (*ibid*, 11).

Hoe dit uitgelegd ?

Nauwelijks had in 1631 van Eynatten het tijdelijke voor het eeuwige verwisseld, of de algemeene opinie, niet alleen van het publiek, maar zelfs van zijne collega's boekenkeurders, was dat onze gestrenge scholaster het misschien wat al te bont had gemaakt, en dat het geraadzaam werd zich voortaan wat inschikkelijker te toonen. Onder de boeken « gheheelijk voor de scholen verboden, *ende ook onder de ghemeynte te verkoopen*, soo langhe sy niet gheapprobeert en zijn », had van Eynatten ook den *Floris en Blancefloer* gesteld. Niettemin herdrukte Martinus Verhulst, te Antwerpen, dit tamelijk onschuldig verhaal omstreeks 1660, zonder *approbatur*, en is hij misschien de eerste niet geweest na van Eynatten's dood (2).

Zelfde geval met den *Uylenspiegel*, welke insgelijks door van Eynatten werd veroordeeld. En zelfde geval ook met het middeleeuwsch drama *Sandrijn en Lanseloot*, door van Eynatten onder de zelfde categorie van veroordeelde boeken als *Floris en Blancefloer* gerangschikt —

---

(1) Blz. 358 : « Dat moet eenigszins verwondering baren en *geeft geen hoog denkbeeld* van den ernst, waarmee de « gheleerde corrector » en de onderteekenaar van de approbatie van 1636 (lees 1638) hun taak hebben opgevat ». Van Eynatten is integendeel als corrector zeer ernstig en nauwkeurig — ik durf zelfs zeggen al te ernstig.

(2) Ik heb de uitgave van Martin. Verhulst niet gezien ; de hr F. Vander Haeghen wel ; en hij heeft in zijn beschrijving van het boek *geen* approbatie opgenomen, ofschoon hij dit nooit nalaat te doen wanneer er een is.

hetgeen niet belette dat Mart. Verhulst het boek in 1666 herdrukte, zonder het minst *approbatur*, noch de minste wijziging in den tekst.

Van den *Jan van Beverley* (een boek dat heel wat aanstootelijker is dan het ergste wat van Eynatten veroordeelde), verscheen in 1689 eene uitgave bij Godgaf Verhulst, met een « *imp.* Z. V. H. » (= imprimatur Zeger van Hontsum) ; dit stamt stellig uit eene vroegere uitgave. Indien van Eynatten dezen regel had kunnen lezen, waren zijne haren voorwaar te berge gerezen ! Maar hij heeft ongetwijfeld den *Jan van Beverley* niet gekend. Dr G. J. Boekenoogen zegt in zijn herdruk (blz. 49) dat Z. van Hontsum « censor was *in het eerste kwart* der 17de eeuw ». Niet heel juist : toen is hij begonnen — maar hij heeft van Eynatten overleefd (2). Zoo lang deze laatste er was, was het *volksboek* zijne specialiteit, en Zeger van Hontsum zal zich wel gewacht hebben zijne goedkeuring aan het drukken van dit verhaal te verleenen. Stellig is het *imprimatur* weer van *na* van Eynatten's dood.

Onnoodig verdere voorbeelden te geven. Het is er met den *Malegijs* toegegaan evenals met de voormelde werken : de liberalere strooming van na 1631 is aan dit boek ook ten goede gekomen.

Dit zijn van die kleine bizonderheden welke niet geweten zijn, en nochtans niet heelemaal van alle belang zijn ontbloot. Ook ben ik zeer gelukkig dat de jongste uitgave van den *Malegijs* mij de gelegenheid verschaft om over die zaken even te weiden. Tevens wil ik niet nalaten deze bladzijde te sluiten met den wensch dat aan de zoo verzorgde herdrukken der *Maatschappij van Leiden* in het Zuiden, niet min dan het Noorden, de warme belangstelling te beurt zou vallen, welke zij in zoo ruime mate verdienen.

Gent LEONARD WILLEMS AZ.

P. S. Het zal zeker een *lapsus calami* zijn van den hr V. A. Dela Montagne, wanneer hij in zijn hooger vermeld opstel (bl. 33) schrijft dat de *Malegijs* « overigens reeds in 1549 door de kerkelijke overheid verboden werd ». Op den *Index* heb ik het boek niet gevonden.

(1) Den 16n Febr. 1634, onder anderen, onderteekende hij een approbatur voor de *Reyse van Broeder Jan van der Linden.*

PAUWEL VAN SOLT, BOEKDRUKKER TE ANTWERPEN IN 1540-'42

Rond de voorname Antwerpsche drukkers uit de eerste helft der zestiende eeuw, van wier arbeid een groot aantal fraaie boeken getuigen, scharen zich eenige geringe printers van wie nauwelijks een uitgave bekend is en over welke wij niets méer weten dan wat de colophon van zulke uitgave leert. Voor anderen hebben wij stellige berichten, maar het eerste voortbrengsel van hun werkzaamheid moet nog aan het licht komen. Dat is het geval met Frans Aertzen en zijn schoonzoon, Pauwel van Solt.

Van Frans Aertzen weet men enkel dat hij in 1524-26 drukkersbaas was, want Hendrik Alssens had bij hem het ambacht geleerd (1). Uit een document uit het Antwerpsch stadsarchief blijkt nu dat Aertzen in 1540 overleden was ; zijne weduwe, Dymphna van Sevenhoven, verkocht aan Pauwel van Solt en aan haar dochter Maeyken Aertzen, dezes vrouw, de gansche *printerie,* bestaande uit twee drukpersen, letteren, en vier *instrumenten daermen die lettren inne ghiet* met alle overig daarbij behoorend gereedschap. De koop werd gesloten voor 150 gulden, met alleszins « groot gemak van betaling ». Notaris Zeger sHertogen senior stelde de acte op den 10n November 1540, ten huize van de weduwe Aertzen, die toen in *Het Scaeckbert*, in de Lange Nieuwstraat, woonde. Drukte Aertzen vroeger in dit huis ? Wij weten het evenmin als waar Pauwel van Solt het overgenomen materiëel ging gebruiken. Hij heeft er in elk geval mêe gewerkt, want den 23n Juni 1542 werd, volgens de *Vonnisboecken*, « Pauwels van Solt, Wouterssone, van Tongerloo, boeckprinter » poorter van Antwerpen ontvangen. In de Liggeren der Sint-Lucasgilde is hij echter zoomin vermeld als Frans Aertzen. Ik vind ook niet in de rekeningen van het zegelrecht van Brabant dat hij een aanstelling als drukker of boekverkooper verkreeg in 1546-'47, toen zoo vele zijner ambachtgenooten, ten gevolge van de ordonnantie van 1546 op het drukkersbedrijf, regelmatig octrooi aanvroegen. Misschien was hij toen reeds vertrokken of overleden.

Ziehier de verkoopacte van Aertzen's drukkerij :

> Dinghen van Sevenhoven, weduwe van wijlen Frans Aertzen ter eenre, ende Pauwels Solt Wouterssone met Maeijken Artzen synen wettigen wyve ter andere zijden, alle ingeseten der stad van Antwerpen, bekennen ende blijden met heuren vryen eygenen wille ende wel wetentheyt onbe-

(1) *Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin.*

dwonghen, ierst die voerscreven Dinghene dat sy wel ende wettelyck vercocht heeft den voernoemden Pauwelse ende Maeykene zynen wyve den coop aenveerdende van eenre printerie te wetene twee perssen metten lettren ende vier instrumienten daermen die lettren inne ghiet met allen anderen zynen toebehoirten ende gereetschapen, waer af de selve Pauwels ende Maeyken syn wyf hen bekennen wel ende te volle gelevert te syne ende geheelycken ontfangen te hebbene voer ende omme die somme van hondert ende vyftich gulden, tot twintich stuvers den gulden gerekent, welcke somme van een hondert ende vijftich gulden ten pryse voerscreven die voernoemde Pauwels ende Maeyken syn wyf geloven wel ende deuchdelycken der voernoemden Dympna van Zevenhoven heurlieder moeder ofte den hebbere ende brengere van desen brieve wel ende duechdelycken sonder ennich tegenseggen oft langheren vertrecke te betalene bynnen vier jaeren ierstcommende, te kerssmisse ierstcommende beginnende, te wetene deerste twee jaeren alle jaere vyfentwintich der voirscreven guldenen ende die andere leste twee jaeren alle jaere vyftich der gelycker guldenen, verbindende etc. Ende verthydende etc. Besundere den rechte etc. Op alle welcke dinghen die voerscreven partyen begheert hebben van mij notaris naegenoemt gemaect te wordene openbaere instrumenten een oft meer etc. Aldus gedaen tAntwerpen ten huyse (1) der voirnoemde Dyngene genaemd het Scaeckbert, gestaen inde lange Nieustraete, ten daghe als boven, ter presentien van Anthonis Diericx pelsmaker ende Jan Quarret clerck, getuyghen.

Terecht bemerkt de heer J. W. Enschedé : « Uit deze acte blijkt, dat in 1540 ook geringe drukkerijen hun eigen klemhaken bezaten, waaruit zij door een gieter, die gemeenlijk niet in hun dienst was, letters lieten gieten. Zij waren daartoe wel genoodzaakt omdat elke drukkerij destijds een eigen hoogte en corps had en zulk een drukkerij dus zelf de noodige instrumenten moest bezitten, die gejusteerd waren op des betreffende hoogte en corpsen » (2). Daar in de verkoopacte genoemd worden vier klemhaken, kan aangenomen worden, dat deze drukkerij ook niet meer dan vier corpsen bezat.

September 1908 PROSPER VERHEYDEN

(1) De notaris heeft het ontwerp dezer acte tot aan « tAntwerpen ten huyse » ingeschreven onder 21n October 1540 ; den 10n November 1540 schreef hij letterlijk denzelfden tekst in, doch volledigde hem. De acte werd dus op laatst gemelden datum verleden.

(2) Vgl. J. W. Enschedé, in *Tijdschrift* V, 191 en in *Jaarboek der Vereeniging Amstellodamum*, 1908, p. 155,6.

DE KARTHUIZER MARTINUS VAN SCHIEDAM EN ZIJN ONDERGESCHOVEN WERKJE „DE SPIRITUALIBUS ASCENSIONIBUS".

Toen ik ruim drie jaren geleden voor het eerst de Karthuizer-bibliografie van den Italiaan C. J. Morotius (Morozzi) in handen kreeg, viel het mij op, dat aan een zekeren Karthuizer Martinus van Schiedam, die in het klooster Nieuwlicht of Bloemendael bij Utrecht omstreeks 1450 zou gestorven zijn, een werkje werd toegeschreven getiteld : *De spiritualibus ascensionibus*, beginnende met de woorden « Beatus vir cuius est auxilium abs te » (1).

Nog meer verwonderde het mij, toen ik later bij den Engelschen bibliograaf Tanner vermeld zag, dat de Augustijn Richard Rolle de Hampole († 1349) ook een werkje *De spiritualibus ascensionibus* zou geschreven hebben, waarvan de beginwoorden eveneens zouden zijn « Beatus vir cuius est auxilium abs te » (2). Doch toen ik bij dienzelfden Tanner nog een derden pretendent ontdekte, den Karthuizer Walter Hylton († 1396), wiens werkje ook alweer begon met de woorden : « Beatus vir cuius est auxilium abs te » (3), toen was ik der wanhoop nabij.

Want men moet weten, dat behalve Martinus van Schiedam, Richard de Hampole en Walter Hylton er nog een vierde pretendent bestaat, die alle andere in de schaduw stelt, te weten Geert Groote's bekende leerling Gerard Zerbolt van Zutfen, lid van de Broederschap van het Gemeene Leven, die 4 December 1398 te Windesheim, waar hij als gast vertoefde, aan de pestziekte overleed. Ook hij schreef een werkje *De spiritualibus ascensionibus* beginnende « Beatus vir cuius est auxilium abs te » ; en zijn aanspraken daarop staan blijkens tal van handschriften en drukken en vertrouwbare overleveringen zóó vast, dat daaraan niet te tornen valt (4).

---

(1) C. J. Morotius, *Theatrum chronologicum sacri Cartusiensis ordinis* (Taurini 1681), p. 83.

(2) F. Tanner, *Bibliotheca Brittannico-Hibernica* (Londini 1748), p. 375, nota 9, col. 1. Vgl. A. G. Little, *Initia operum latinorum quae saeculis xiii. xiv. xv. attribuuntur* (Manchester 1904), p. 31.

(3) Tanner, *l. c.* p, 425. Little, *l. c.* p. 31.

(4) Zie G. H. Geesink, *Gerard Zerbolt van Zutfen* (Amsterdam 1879), blz. 82, 95-109, 143-146. Verdere litteratuur bij M. Schoengen, *Jacobus Traiecti alias De Voecht Narratio* etc. (*Werken van het Hist. Genootschap te Utrecht*, 3e reeks, n. 13 [Amsterdam 1908]), p. 160 nota 2.

Ware het nu, dat behalve aan Gerard Zerbolt, het werkje *De spir. ascens.*, ook aan de drie andere genoemde schrijvers werd toegeschreven zonder meer, d. w. z. zonder die fatale beginwoorden « Beatus vir » etc., dan kon men er nog vrede mee hebben en denken : Wellicht hebben al die menschen bij toeval dienzelfden titel voor hun werkje gekozen. Dat gebeurde immers in de Middeleeuwen wel meer. Hoeveel werkjes heeft men niet, die tot opschrift dragen : *De contemptu mundi*, *De septem peccatis mortalibus*, *Breviloquium*, *De remediis tentationum*, *De arte moriendi*, etc. etc. Zelfs kan het meermalen gebeuren, dat werkjes van denzelfden aard, alhoewel van verschillende schrijvers afkomstig, dezelfde beginwoorden hebben. Zoo luidde de aanhef van een of ander werkje over de Vier Uitersten bijna altijd : « Memorare novissima tua, et in aeternum non peccabis » (Eccli. VII. 40). Doch dat sprak als 't ware vanzelf, omdat in dien Bijbeltekst het gansche doel van een werkje over de Vier Uitersten ligt uitgedrukt. Maar dat een werkje met den toch al weinig voor de hand liggenden titel : *De spiritualibus ascensionibus* steeds zou moeten beginnen met de Bijbelwoorden « Beatus vir cuius est auxilium abs te » (Psalm LXXXIII. 6), zie, dat wilde er bij mij slecht in. Van den beginne af heb ik dan ook het auteurschap van Martinus van Schiedam, Richard de Hampole en Walter Hylton slechts onder beneficie van inventaris aanvaard. En ik geloof niet, dat hunne aanspraken recht van bestaan hebben.

Ik zou te wijdloopig worden wanneer ik hier in den breede wilde gaan uiteenzetten, welke zooal mijn bezwaren tegen de drie genoemde pretendenten zijn. Het doel van mijn opstelletje is alleen den Karthuizer Martinus van Schiedam eens onder handen te nemen. Toch kan ik de bekoring niet weerstaan om nog een enkel woordje te zeggen over zijn twee Engelsche collega's.

De eenige grond waarop beider aanspraken steunen, zijn de weinige handschriften, welke Tanner in Engelsche bibliotheken ontmoette. Maar hoe gering het gezag is, dat enkel op een paar middeleeuwsche handschriften steunt, weet iedereen, die een beetje met dergelijke zaken vertrouwd is. Ontelbare malen komt het voor, dat vooral ascetische werkjes op naam van een verkeerden schrijver staan. Men denke maar eens aan de bijna 40 namen, welke op grond van de handschriften aanspraak zouden kunnen maken op de *Imitatio Christi* ; aan de talrijke pretendenten voor de *Ars moriendi*, enz. Het aantal geschriftjes — meestal minderwaardig goedje — dat men in de handschriften verkeerdelijk op naam vindt van Augustinus, Bernardus, Bonaventura, Gerson, Hendrik van Hassia en anderen, is niet te overzien. Dat er dus met betrekking tot het werkje *De spiritualibus ascensionibus* een paar handschriften getuigen voor Richard de Hampole en Walter Hylton, zegt op zich zelf genomen niets, te meer daar het auteurschap van Gerard Zerbolt van Zutfen zoo vast staat als een huis.

Daarenboven, wie de lijst maar eens wil inzien van de werkjes,

welke aan Richard de Hampole worden toegeschreven (1), zal al spoedig bemerken, dat deze Richard in het middeleeuwsche Engeland zoo'n zelfde « toevlucht voor dakloozen » was, als Augustinus, Bernardus, Bonaventura, enz. op het vasteland van Europa. Allerlei werkjes waarmede men geen raad wist werden op zijn naam gezet.

Met Walter Hylton is het al weinig beter gesteld. Wel worden er aan hem niet zooveel werkjes toegeschreven als aan zijn landgenoot (2), maar als men weet, dat in eenige handschriften ook op zijn naam voorkomt het werkje *De musica ecclesiastica* met de beginwoorden « Qui sequitur me » (3), waarmede niets anders bedoeld wordt dan de *Imitatio Christi* (4), dan komt het minder verwonderlijk, maar ook minder waarschijnlijk voor, dat het werkje *De spiritualibus ascensionibus* zijn letterkundig eigendom zou zijn.

Doch laten we ons nu alleen bezighouden met den Utrechtschen Karthuizer Martinus van Schiedam, en eens nagaan door welk ongeluk hij drie eeuwen lang tot schrijver van het genoemde werkje werd geproclameerd.

Wanneer men de nieuwste uitgave van Chevalier's kostelijk *Répertoire* openslaat, dan leest men daar :

> « Martin de Schiedam, Chartreux † v(ers) 1400, mars 1. Foppens Bibl. Belgica (1739) II. 858 » (5).

Inderdaad vinden wij bij Foppens eenige alhoewel korte gegevens die ons plaats en tijd aanwijzen, waarop Martinus van Schiedam zijn boekje zou geschreven hebben. Het bericht luidt :

> « Martinus de Schiedam, Batavus, Cartusianus Domus S. Salvatoris extra muros urbis Ultrajectinae, scripsit *Tractatum de spiritualibus Ascensionibus*. M. S. Ultrajecti in Bibliotheca publica. Incipit *Beatus vir, cujus est auxilium abs te*. Obiit anno circiter 1400. Kal. Martiis » (6).

Uit welke bron Foppens zijn gegevens putte, zegt hij niet, doch dat is gemakkelijk te achterhalen, daar hij in zijn Præfatio (t. I, p. VIII)

---

(1) Men kan ze vinden ten getale van 45 bij J. F. Ossinger, *Bibliotheca Augustiniana* (Ingolstadii 1768), p. 766-769. Zie verder over Richard Rolle de Hampole het artikel in de *Dictionary of national biography*, XLIX (London 1897), p. 164-166 i.v. Rolle.

(2) Th. Petreius, *Bibliotheca Cartusiana* (Coloniae 1609), p. 112s., noemt er 12 : Morotius, *l. c.*, p. 79s., telt er 15. Bij Tanner, *l. c.* p. 425 vindt men er nog eenige meer genoemd ; en nog andere worden opgegeven in de *Dictionary of national biography*, XXVI (London 1891), p. 435-436, waar er evenwel slechts 11 als echt worden beschouwd.

(3) Tanner, *l. c.*, p. 425. Little, *Initia*, p. 198.

(4) Vgl. C. Hirsche, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, I (Berlin 1873), S 9. — J. van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale de Belgique*, III (Bruxelles 1903), n. 2202.

(5) U. Chevalier, *Répertoire des sources historiques du Moyen Age*, Partie Bio-Bibliographique (Paris 1907), col. 3107.

(6) J. F. Foppens, *Bibliotheca Belgica*, II (Bruxellis 1739), p. 858.

aangeeft, dat hij in zijn *Bibliotheca* alles heeft samengevat, wat Sweertius, Valerius Andreas, Sanderus en Miræus in hunne bibliografische werken hadden gegeven. Doch ook al had Foppens zijn bronnen nergens genoemd, dan hadden wij toch kunnen te weten komen op wie hij eigenlijk steunt. Want er bestaat nog een ander bericht over Martinus van Schiedam, dat vrijwel hetzelfde zegt als dat van Foppens, en waarbij tevens, al is het slechts in algemeene bewoordingen, de bronnen worden aangegeven. Men vindt het bij den reeds vermelden Italiaan Morotius in dezer voege :

> « Martinus de Schiedam, Batavus, Institutionibus sacri huius Cœtus (Cartusiensis) addictus in Mon(asterio) S. Salvatoris secus Ultraiectum scripsit Tractatum *De Spiritualibus ascensionibus,* Incip. *Beatus vir, cuius est auxilium abs te.* Exstat Ultraiecti in Bibliotheca publica. Auctor humanis absolutus est Anno CIↃCCCCL Kal. Martiis. (Ita referunt) Collectores Athenarum Belgicarum, et Cartusiensium omnes » (1).

Hier hebben wij dus ook langs anderen weg de bronnen gevonden, waarop Foppens' bericht moet steunen. Het zijn de « Collectores Athenarum Belgicarum », dus juist dezelfde menschen welke Foppens in zijn Præfatio aanhaalt : Sweertius, Valerius Andreas, Sanderus en Miræus. Van deze vier vallen evenwel aanstonds de laatste twee, Sanderus en Miræus, af, daar Miræus absoluut niets over Martinus van Schiedam zegt (2), en omdat datgene wat Sanderus uit de tweede hand over hem mededeelt — daarover later — lang niet alles omvat wat Foppens en Morotius ons weten te verhalen.

Doch de vraag kan gesteld worden, of Foppens zijn heele bericht niet kan ontleend hebben aan Morotius, die in 1681 zijn werk uitgaf, terwijl Foppens pas in 1739 schreef.

Op het eerste gezicht zou men zulks kunnen vermoeden wegens de gelijkheid van beider berichten. Maar toch is er een verschil, waaruit duidelijk blijkt, dat Foppens niet afhankelijk is van Morotius. Terwijl toch Morotius als sterf-jaar en -dag van Martinus van Schiedam opgeeft 1 Maart 1450, zegt Foppens : 1 Maart omstreeks 1400 (« Anno circiter 1400. Kal. Martiis »). Het gevolg van een druk- of schrijffout kan dat verschil niet zijn, zoodat ondanks alle gelijkheid in beider berichten, het vast staat, dat Foppens zijn bericht niet uit Morotius heeft overgeschreven. Beiden moeten zij dus afhankelijk zijn van een derden schrijver.

Zouden wij dien derden man soms ook moeten zoeken bij de andere Karthuizer-bibliografen, waarnaar Morotius ons verwijst met de woorden : « Collectores Athenarum.... Cartusiensium omnes » ? Neen.

---

(1) Morotius, *l. c.*, p. 83.

(2) Vgl. Aub. Miraeus, *Auctarium de scriptoribus ecclesiasticis*, uitgegeven achter diens *Bibliotheca ecclesiastica sive Nomenclatores VII veteres* etc. (Antverpiae 1639), p. 177-307.

Want wat Morotius ook moge beweren, alsof ALLE Karthuizer-bibliografen iets over Martinus van Schiedam zouden zeggen, ik voor mij verklaar daartegenover dat GEEN ENKELE oudere Karthuizer-bibliograaf ook maar met één woord over Martinus van Schiedam rept (1). We moeten dus een anderen weg uit, naar de Belgische bibliografen, Sweertius en Valerius Andreas.

In het jaar 1623 liet Valerius Andreas te Leuven de eerste uitgave van zijne *Bibliotheca Belgica* verschijnen. Daarin meldt hij het volgende :

> « Martinus de Schiedam, Batavus, scripsit *Tractatum pium De Spiritualibus Ascensionibus*. MS. Ultrajecti in Bibliotheca publica » (2).

Magerder kan het al niet ! En Sweertius, die vijf jaren later met zijn *Athenae Belgicae* uitkwam, had intusschen niets kunnen ontdekken, waarmede hij dat berichtje kon aandikken, en schreef daarom de woorden van Valerius Andreas ongeveer letterlijk na :

> « Martinus de Schiedam, Batavus, scripsit *De Spiritualibus ascensionibus Tractatum*. Ultraiecti MS. in bibliotheca publica » (3).

Maar ik ga eingenlijk te ver, wanneer ik het woord « naschrijven » gebruik. Vooreerst zou ik mij niet graag mengen in het onverkwikkelijke gekibbel tusschen beide genoemde bibliografen over de kwestie, in hoever de eene uit den andere gestolen had (4). En daarenboven, het is zeer wel mogelijk dat én Valerius Andreas én Sweertius in casu geheel onafhankelijk van elkander uit hetzelfde werk geput hebben.

---

(4). Zie bijvoorbeeld de werken van Arn. Bostius, *De praecipuis aliquot Cartusianae Familiae Patribus* (Coloniae 1609) ; P. Sutor, *De vita Cartusiana libri duo* (Coloniae 1609), beide uitgegeven door Th. Petreius. Ook Petreius zelf zegt in zijn *Bibliotheca Cartusiana* (Coloniae 1609), niets over Martinus van Schiedam, evenmin als C. le Couteulx in zijn opus posthumum *Annales Ordinis Carthusiensis* (zie den Registerband, t. VIII, Monstrolii 1891).

(5) Val. Andreas, *Bibliotheca Belgica* (Lovanii 1623), p. 597.

(6) F. Sweertius, *Athenae Belgicae* (Antverpiae 1628), p. 553.

(7) Val. Andreas had in 1615 de kopij voor de eerste uitgave van zijn *Bibliotheca Belgica* gereed, en zond die van Leuven naar Brussel om er het druk-privilege op te bekomen. Door onbekende oorzaak raakte het handschrift echter zoek, en eerst na vijf jaren kwam het Val Andreas weer in handen, die het nu in 1623 te Leuven liet drukken. Intusschen was echter Fr. Sweertius begonnen eenzelfde bibliografisch werk aan te leggen, dat in 1628 van de pers kwam, zoodat hij natuurlijk ruim gebruik had kunnen maken van het 5 jaar vroeger verschenen werk van Val. Andreas (dat vol fouten stond, zooals Sweertius beweerde). Val. Andreas bleef daarop het antwoord niet schuldig. In 1643 liet hij de tweede veel vermeerderde en verbeterde uitgave van zijn *Bibl. Belg.* verschijnen, en ging daarin Sweertius, zijn vroegeren vriend nog wel, op niet malsche wijze te lijf. Vgl. de verschillende Praefationes der aangehaalde werken, en zie ook Sweertius p. 598 en p. 698, en Val. Andreas, ed. 1ª p. 287 ; ed. 2ª p. 244.

En dat werk was geen ander dan de thans zoo uiterst zeldzame *Bibliothecae Traiectinae Catalogus* van het jaar 1608. Daar vindt men onder de theologische handschriften opgenoemd :

> « Martini de Schiedam dovotus (*sic*) tractatus de spiritualibus ascensionibus. In octav. » (1).

Hier hebben we dus den schuldige ! De oude Catalogus van de toenmalige Stads- (thans Universiteits-) bibliotheek te Utrecht is het eerste boek, waarin beweerd is geworden, dat Martinus van Schiedam een traktaat zou geschreven hebben *De spiritualibus ascensionibus*.

En op welk gezag ?

Wel op geen gezag, maar enkel en alleen door een vergissing, die heden nog met stukken in de hand is na te gaan.

Want het handschrift, dat door den ouden Utrechtschen Catalogus in 1608 bedoeld werd, berust nog heden ten dage op de Universiteitsbibliotheek. En ik behoef niets anders te doen dan het explicit uit dat handschrift hier mede te deelen, om te laten zien, dat Martinus van Schiedam niet de « schrijver » oftewel auteur van het traktaat *De spiritualibus ascensionibus* is geweest, maar alleen de « overschrijver », de copiist.

> « Explicit deuotus tractatus de spiritualibus ascensiohibus scriptus per fratrem martinum de sciedam, ordinis carthusiensis prope traiectum » (2).

Aan een bijkbare vergissing van den Utrechtschen Catalogus van 1608 is het dus te danken geweest, dat de naam van Martinus van Schiedam driehonderd jaren lang door allerlei bibliografische werken heeft gewandeld (3).

---

(1) *Bibliothecae Traiectinae Catalogus*. Trajecti ad Rhenum, typis Salomonis Rhodii, Anno cIↃ. IↃ. cIIX, afdeeling « Theologi Manu-scripti, S. In quarto » (fol. Pp 4 recto). Zie over dit zeldzame boek J. F. van Someren, *De Universiteitsbibliotheek te Utrecht. Hare geschiedenis en kunstschatten vóór 1880* (Utrecht 1908), blz. 16-19. — De Utrechtsche Catalogus van 1608 werd afgedrukt in de *Bibliotheca Belgica manuscripta* van A. Sanderus, Pars II (Insulis 1644), p. 72-90 (cf. p. 87), en zeer slordig ook bij Th. Spizelius *Sacra bibliothecarum illustrium arcana retecta* (Aug. Vind. 1668), p. 290-307. Martinus van Schiedam wordt daar echter juist overgeslagen.

(2) Handschrift-Utrecht (Cat. Tiele) n. 313, fol, 94a.

(3) Aan den daarjuist vermelden afdruk van den Utrechtschen Catalogus in de *Biblioth. Belg. manuscr.* van Sanderus, en ook eenigszins aan het werk van Spizelius zal het wel te danken zijn, dat in de 17e-18e eeuw de handschriften der Utrechtsche bibliotheek door geheel Europa bekend waren. In verschillende werken van dien tijd beroept men zich op codices welke te Utrecht berustten. Waar echter de Utrechtsche Catalogus dwalingen bevatte, werden natuurlijk ook deze heinde en verre verspreid. Eén voorbeeld hebben wij gezien bij Martinus van Schiedam. Maar dezelfde Catalogus heeft nog meer zulke ongerechtigheden op zijn geweten. Onder de onuitgegeven werken van den H. Bonaventura worden bijv. in den *Prodromus ad op. omn. S. Bonaventurae* [door Benedictus a Cavalesio] (Bassani 1764), col. 725, § 34-35, en in de *Ratio novae collectionis operum omnium S. Bonaventurae* [van Fidelis a Fanna] (Taurini 1874)

't Is wel een jammerlijk samentreffen. In 1608 is de eerzame Karthuizer-monnik zijn tocht door de boeken begonnen. Met open armen is hij ontvangen door de geleerden, die hem een plaats verleend hebben onder allerlei groote mannen, welke door hunne geschriften hebben medegearbeid aan de intellectueele en moreele opvoeding van het menschelijk geslacht. En ongetwijfeld zou het thans loopende jaar 1908, als zijnde zijn derde eeuwfeest, een geschikte gelegenheid hebben geboden om zijn aandenken door een standbeeld te vereeuwigen.

Daarom spijt het mij dubbel, dat ik hem nù juist heb moeten afmaken.

Maar « amicus Martinus, amicus Schiedam, sed magis amica Veritas » zouden de oude wijsgeeren bij zoo'n geval gezegd hebben

* * *

Doch ik wil den braven monnik, die zich in alle geval toch nog als overschrijver verdienstelijk heeft gemaakt, niet begraven, zonder nog een enkel woordje aan zijne nagedachtenis te hebben gewijd.

Wie de berichten van Chevalier, Foppens en Morotius met eenige aandacht heeft gelezen, zal zich herinneren, dat zij over onzen Martinus meer weten te vertellen dan de oude Utrechtsche Catalogus zegt. Zij vermelden bijv. dat hij Karthuizer was in het klooster Sint Salvator te Nieuwlicht of Bloemendael bij Utrecht, dat hij omstreeks het jaar 1400, of volgens Morotius in 1450, maar toch in alle geval op 1 Maart gestorven is ; en zelfs weten Morotius en Foppens nog aan te geven, dat zijn werkje zou begonnen zijn met de woorden « Beatus vir cuius est auxilium abs te ». Hoe komen zij aan die bijzonderheden ?

Uit Sweertius en de eerste uitgave van Valerius Andreas kunnen zij dat niet gehaald hebben, want die zeggen daar niets van, zooals uit

---

p. 498., n. 30-31 genoemd : *Epistolae declarantes regulam S. Augustini* en *Dialogus de creatione mundi et eius redemptione* met verwijzing naar Utrechtsche handschriften. Deze werkjes zijn geen van beide van Bonaventura, maar zij zijn alleen weer bij vergissing door den Utrechtschen Catalogus van 1608 op diens naam gezet (zie de oorspronkelijke uitgave, fol. O04 recto, en de editie van Sanderus p. 76). De *Epistolae* bevinden zich in het tegenwoordige handschrift-Utrecht (Catal. Tiele) n. 111, fol. 102-110, en de *Dialogus* in handschrift n. 164, fol. 109-138. In beide handschriften gaat aan genoemde tractaten een werkje van Bonaventura vooraf, zooals men in den Catalogus van Tiele kan zien ; daardoor misleid plaatste de Utrechtsche Catalogus van 1608 beide tractaten op naam van Bonaventura. En tot op onzen tijd heeft men daarmee zitten sukkelen. — Aan een dergelijke misdaad staat nog een ander Utrechtsch handschrift schuldig. Tot heden toe worden onder de onuitgegeven werken van Gilbertus Porretanus († 1154) genoemd *Sermones in Canticum Canticorum* (vgl. *Hist. litt. de la France*, XII. 471 en *Patrologia latina*, ed. Migne, t. 188, col. 1253-4), en het eenige gezag daarvoor is hs. 207 van Tiele's Catalogus. Doch een onderzoek van het handschrift zelf bracht aan het licht, dat de bedoelde *Sermones* niet van Gilbertus Porretanus zijn, doch van Gilbertus de Hoilandia, en ontelbare malen gedrukt zijn geworden tegelijk met de werken van Sint Bernardus.

hunne boven medegedeelde berichten blijkt. Maar wanneer men de tweede uitgave van Valerius Andreas naslaat, welke 20 jaren na de eerste verscheen, zal men zien, dat daarin het bericht omtrent Martinus van Schiedam op menig punt is aangevuld. Het luidt :

> « Martinus de Schiedam, Batavus, Cartusianus Domus S. Salvatoris extra muros urbis Ultrajectinae, scripsit *Tractatum* pium *De Spiritualibus Ascensionibus*. MS. Ultrajecti in Bibliotheca publica. Incipit *Beatus vir, cuius est auxilium abs te*. Obiit an. cIↃ. cccc. .... Kal. Martiis » (1).

In 1643 weet Valerius Andreas ons dus voor het eerst te vertellen, 1° dat Martinus van Schiedam Karthuizer was nabij Utrecht ; 2° dat zijn tractaat begon met de woorden « Beatus vir » etc. ; 3° dat hij overleed in het jaar « cIↃ.cccc. .... Kal. Martiis ».

Punt 2, het incipit, kan hij niet anders geput hebben dan uit het Utrechtsche handschrift zelf. Voor punt 3, sterfjaar en sterfdag, was de eenige bron het toen nog niet gedrukte Necrologium van het Utrechtsche Karthuizerklooster, welk werk in die dagen, gelijk ook heden nog, te Utrecht berustte. Punt 1, dat Martinus Karthuizer was bij Utrecht, kan Val. Andreas òfwel uit het *Necrologium* hebben geput, òfwel uit het handschrift-zelf, waarin zich het tractaat *De spir. ascens.* bevindt, daar dit het ex-libris draagt : « Iste liber pertinet ad Carthusienses prope Traiectum inferius ».

Doch hoe men de zaken ook keert of draait, Valerius Andreas moet tusschen de jaren waarin de eerste en de tweede uitgave van zijn *Bibliotheca Belgica* verscheen, dat is tusschen 1623 en 1643, òfwel zelf in Utrecht zijn geweest, òfwel hij moet daar iemand gekend hebben, die een en ander voor hem heeft nagezocht. Het eerste kan ik wel niet bevestigen of ontkennen, maar het tweede kan ik als zeker bewijzen.

Wanneer men namelijk den « Scriptorum Syllabus » naleest, dien Val. Andreas onmiddellijk vóór zijn *Bibliotheca Belgica* heeft geplaatst, dan ziet men daar op het eind, dat hij voor zijn tweede uitgave ook hulp ontvangen heeft uit Utrecht, en wel van den bekenden rechtsgeleerde en historicus Gijsbertus Lapp van Waveren (2). Van hem dus schijnt Val. Andreas zijn nadere gegevens over Martinus van Schiedam te hebben ontvangen ; of liever, in het licht van eenige andere omstandigheden is dat zoo goed als zeker. Vooreerst toch volgt uit hetgeen boven gezegd is, dat Gijsbert Lapp van Waveren het *Necrologium* van de Utrechtsche Karthuizers in handen moet gehad hebben. En dat blijkt ook onwederlegbaar van elders. Want op den band van het handschrift van hetzelfde Necrologium, hetwelk heden nog op het Rijksarchief te

(1) Val. Andreas, *Bibliotheca Belgica*, ed. 2ª (Lovanii 1643). p. 653.

(2) Zie de rectozijde van het ongenummerde blad, dat aan pag. 1 van de eigenlijke *Bibl. Belg.* voorafgaat.

Utrecht berust, heeft Lapp met eigen hand den titel geschreven : *Anniversarium Carthusianorum Vallis Novae Lucis, sancti Salvatoris, Ultrajectensis* (1). Het ligt dus voor de hand, dat hij het handschrift ook heeft ingezien. Verder wordt thans nog op de Universiteitsbibliotheek te Utrecht de kopie bewaard van een brief, dien Val. Andreas den 26^{en} April 1640 uit Leuven aan Lapp zond, en waarin melding wordt gemaakt van verschillende inlichtingen, welke Lapp aan Val. Andreas had gezonden voor zijne *Bibliotheca Belgica*. Daarbij wordt wel niet uitdrukkelijk melding gemaakt van Martinus van Schiedam, maar het blijkt uit dien brief, dat er tusschen de twee geleerden meermalen correspondentie is gevoerd over de *Bibliotheca Belgica*, en dat Lapp dus reeds meermalen inlichtingen aan Val. Andreas verstrekt had (2).

Uit dit alles meen ik dus met recht en reden te mogen besluiten, dat het de Utrechtsche rechtsgeleerde Gijsbert Lapp van Waveren is geweest, die aan Valerius Andreas het noodige materiaal heeft geleverd voor de aanvulling van het bericht over Martinus van Schiedam in de tweede uitgave der *Bibliotheca Belgica*.

Het schijnt evenwel, dat Val. Andreas door een of andere oorzaak niet goed heeft kunnen wijs worden uit datgene wat Lapp hem schreef over het sterfjaar en den sterfdag van den Karthuizer. Want in zijn *Bibliotheca Belgica* zegt hij letterlijk dit : « Obiit an. CIↃ. CCCC. .... Kal. Martiis ». Waaruit intusschen niet blijkt of hij aarzelde omtrent het juiste sterfjaar, of omtrent den juisten sterfdag, of omtrent beide. En dat bleef natuurlijk ook even duister voor Morotius en Foppens, die hunne berichten aan Val. Andreas hebben ontleend. Beiden hebben zij, ieder op eigen manier, er toen maar een slag naar geslagen. Den datum 1 Maart hielden ze beiden vast; maar van het jaar maakte Foppens heel voorzichtig « Anno circiter 1400 », terwijl Morotius, royaal als altijd, er maar een halve eeuw bij deed, en schreef : « Anno CIↃ CCCCL ». Toen was-t-ie zéker dood, zal hij gedacht hebben.

Hoe nu eigenlijk de twijfel van Val. Andreas moet worden opgelost, kan ik ook niet met zekerheid zeggen, althans wat het sterfjaar betreft. Wél kan ik als zeker constateeren, dat én het jaar 1400, en de datum 1 Maart foutief zijn.

De datum is namelijk, volgens het Necrologium, dat Lapp van Waveren zelf in handen heeft gehad, niet « Kal. Martiis », maar « XIIII Kal. Martii », dat is 16 Februari. Want op dien datum staat in het

(1) Vgl. de uitgave van het Necrologium door L. van Hasselt in *Bijdragen en Mededeelingen van het Hist. Genootschap te Utrecht,* IX (1886), blz. 128-128.

(2) Vgl. handschrift-Utrecht (Catal. Tiele), n. 844, fol. 12b-13b. Sprekende over zijn *Bibliotheca Belgica* schrijft Val. Andreas aan Lapp : « Interim quam possum maximas debeo Tibi gratias qui tam locuplete symbola me beasti, efficiamque ne apud posteros ingrati vitio propterea laborem, ut neque immemor ero aliorum, qui symbolam parem pro modulo suo contulerint » (fol. 12b). De copie van den brief is gemaakt door den bekenden Arnt van Buchell.

Necrologium aangeteekend : « Obiit dominus Martinus de Scyedam, monachus, sacrista huius domus, qui eciam plures scripsit libros » (1). Wij krijgen hier dus zelfs meer te weten dan we wenschten ; want behalve den sterfdag, 16 Februari, vernemen wij nog bovendien, dat Martinus van Schiedam het verdienstelijke ambt van koster uitoefende, en dat hij ook verschillende boeken overschreef.

Doch dit laatste zouden wij zonder het Necrologium ook wel geweten hebben, want in de Universiteits-bibliotheek te Utrecht berusten nog zes codices, welke door Martinus van Schiedam geheel of gedeeltelijk geschreven zijn, die namelijk, welke in den Catalogus van Tiele worden aangegeven onder de nummers 89, 92, 253, 313, 314 en 390. En juist uit die codices kunnen wij ook het sterfjaar eenigszins nader bepalen, waaromtrent het Necrologium ons in het duister heeft gelaten.

Vooreerst is het zeker, dat Martinus van Schiedam nog in 1412 leefde, want in het Utrechtsche handschrift n. 89 lezen wij fol. 12a in rood : Explicit tabula in dicta beati gregorii super ezechielem. anno domini 1412 in uigilia apparicionis », terwijl we op fol. 164a door het explicit van het geheele werk, en tevens door de vergelijking van het schrift daarvan met dat van het vorige explicit, te weten komen, dat Martinus van Schiedam daarboven op fol. 12a en in 1412 aan het woord was. Er staat namelijk : « Expliciunt omelie primi libri et secundi beati gregorij pape super ezechielem prophetam. scripte per fratrem martinum de scyedam ordinis carthusiensis prope traiectum. exceptis sex (2) primis omelijs ».

Op grond van een ander handschrift (n. 390) meen ik het sterfjaar van onzen Karthuizer nog verder naar achter te kunnen verschuiven. Blijkens het schrift hebben aan dien codex meerdere copiisten gearbeid, en daaronder ook Martinus van Schiedam, die o.m. op fol. 172a-176b het *Liber Augustini de Patientia* schreef. Aan het eind daarvan plaatste hij (fol. 176b) : « Explicit liber beati augustini episcopi de paciencia scriptus per fratrem Martinum de scyedam ordinis cartusiensis prope traiectum inferius ». Andere gedeelten van het handschrift zijn geschreven door een zekeren broeder Sweder, en deze zegt ons in een explicit op fol. 254b, dat de codex voleind werd in het jaar 1421 : « Istud volumen completum est per fratrem Swederum ordinis Carthusiensis Anno domini 1421. Anno etatis sue ut putabatur lxxi. Oretur pro eo propter deum ».

Door vergelijking van de twee gegeven explicits komt Dr. Meinsma, die de copiisten van het Utrechtsche Karthuizerklooster met bijzondere

(1) *Necrologium*, ed. cit., p. 239. Ook bij A. Mattheus, *Fundationes et fata ecclesiarum* etc. (Lugd. Batav. 1703), waar een verkorte tekst van datzelfde Necrologium wordt gegeven, leest men p. 420 : « 14 Kal. Mart. Obiit D. Martinus de Schiedam. »

(2) Lees « novem », want midden in de 9e Homilie begint pas de hand van Martinus van Schiedam.

zorg heeft nagegaan, tot het besluit, dat Martinus van Schiedam « waarschijnlijk kort na dien tijd [1421] overleden is » (1). Zooals zij daar ligt, gaat die conclusie wel niet op, want het is bijv. best mogelijk, dat Martinus van Schiedam zijn gedeelte van den codex in 1410 of nog vroeger heeft geschreven, broeder Sweder daarentegen pas in 1421, en dat eerst toen of nog later beide gedeelten in één band verbonden en gebonden zijn geworden. Maar toch houd ik, dat Meinsma's conclusie zeer juist is ; want de geheele inrichting van den codex wijst erop, dat de verschillende gedeelten omtreeks denzelfden tijd zijn geschreven geworden en in één band vereenigd. Het perkament is overal van dezelfde soort en grootte, van dezelfde vale kleur ; overal treft men dezelfde afschrijvingen (grenslijnen van de kolommen), dezelfde hand die de katernen doorloopend nummerde, denzelfden rubricator die de volgnummers der bladen doorloopend met Romeinsche cijfers heeft geschreven, en ook de opschriften boven aan de bladen.

In of omstreeks 1421 heeft Martinus van Schiedam dus nog geleefd, en daar wij na dien tijd geen gedateerd handschrift meer van hem vinden, mogen wij met Meinsma gerustelijk besluiten, dat hij omstreeks dien tijd de pen wel voor goed zal hebben neergelegd.

Wie ten slotte nog wil weten waar Martinus van Schiedam begraven is, kan dat lezen in het meergemelde Necrologium (ed. cit. p. 354), waar gesproken wordt over de orde, waarin de lijken op 't kerkhof gelegd waren :

« Martinus de Sciedam, sacerdos, monachus et sacrista quondam domus nostrae [iacet] in angulo iuxta cellam sacristae. »

Daar ruste hij in vrede.

Amen.

Woerden, October 1908

P. FR. BONAVENTURA KRUITWAGEN, O. F. M.

(1) K. O. Meinsma, *Middeleeuwsche bibliotheken* Zutphen, 1903), blz. 155.

VARIA

DE VAN GHELEN'S TE WEENEN.

« Ik heb voor mij liggen », schreef C. P. Serrure in *Vaderlandsch Museum* (IV, p. 436) « *Amphitrion, comédie en trois actes,* gedrukt te *Vienne en Autriche chez* Jean Pierre Van Ghelen, *Imprimeur de la Cour de Sa Majesté Impériale,* MDCCLII, kl. in-8° van 94 blz. Was deze Jan-Pieter van Ghelen, die te Weenen in 1752 boekdrukker of ten minste boekhandelaar was, een Nederlander ? Zijn naam schijnt zulks aan te duiden. Stamt hij af van Jan van Ghelen, die te Antwerpen in de zestiende eeuw een aantal belangrijke boeken, vooral in onze moedertaal, drukte ? »

Later vond Serrure nog een boekje gedrukt te Weenen, 1689, bij een Jan van Ghelen, drukker der Universiteit.

A. de Decker (*Eenige Antwerpsche Drukkers in den vreemde*, p. 87), waagt de gissing dat deze laatste Jan van Ghelen een zoon zou geweest zijn van den Jan van Ghelen « die in het begin der 17e eeuw te Rotterdam eenige werkjes uitgaf en reeds in 1606 woonde te Maastricht, in de Swolfstraat, in de witte Hasewinden », het traditioneele familiemerk.

De Decker heeft de werkzaamheid van dezen Jan van Ghelen omgekeerd. Immers « Jan van Gheel, gezworen boekdrukker van Antwerpen, kreeg bij Raadsbesluit van 16 September 1597 vergunning zich te Maastricht te vestigen ». Doch reeds in 1603 gaf Jan van Gheel te kennen dat hij bij gebrek aan werk, moest vertrekken, en hij verzocht om assistentie, en de Raad besloot hem bij zijn vertrek twee ponden groot te geven. Wij vinden dan een Jan van Ghelen, blijkbaar dezelfde als de evengenoemde, als drukker werkzaam te Rotterdam, 1606-1613 (1).

Hoe 't zij, de Decker's hypothesis wordt er niet waarschijnlijker om : immers van 1613 tot 1689 is nog een heele spanne tijds.

De door Serrure gestelde vraag is tot nog toe niet met zekerheid opgelost. Alleen is ons met gewisheid bekend dat een Jan van Ghelen te Weenen drukker der Universiteit was in 1689 en een Jan-Pieter van Ghelen hofdrukker in 1752. Stonden die twee niet in de betrekking van grootvader tot kleinzoon ? En zou de zoon van genen en de vader van dezen kunnen geweest zijn de printer van het volgende werkje dat in mijn bezit is :

Cristo nell' orto, componimento sacro per musica applicato al suo sanctissimo sepolcro, et cantato nell' augustissima cappella della Sac. Ces. e Cattolica Real

(1) Ledeboer, *Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*, Utrecht, 1876, p. 62.

Maesta di Carlo VI. Imperadore de' Romani sempre augusto. L'anno M. DCC. XVII. Poesia del Sig. Gis. Gioseffo. Maestro di Cappello di Suo Maesta Ces. e Catt. *Vienna d'Austria, Appresso Gio. Van Ghelen, Stampatore di Corte di Sua M. C. e C.* 4°. 10 ongen. bll. Sign. A-C2.

Of is de Jan Van Ghelen uit 1689 dezelfde als de Gio. Van Ghelen uit 1717 ?

V. Dela Montagne

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Weenen. — In de Hofbibliotheek is een prachtige tentoonstelling te zien van door Habsburgsche vorsten verzamelde boeken en plaatwerken. Zij loopt over een tijdperk van vijf eeuwen en bevat een schat middeleeuwsche missalen, gradualen, miniaturen en kerkboeken, alles prachtig verlucht in kleuren en in goud, zoo frisch er uitziend alsof het gisteren de kloostercel had verlaten. Daaronder is bijv. een foliant op perkament die op bevel van koningin Elisabeth van Bohemen in 1300 geteekend en geschilderd is. Vervolgens een boek van Hans Sachs (niet dien uit Neurenberg), waarin de liturgische gebruiken der kerk worden verklaard en dat het jaartal 1403 draagt. Onder keizer Maximiliaan en diens vader Frederik III, beiden zeer kunst- en prachtlievende vorsten, bloeiden de kunstambachten ten zeerste. Vandaar dat men prachtige exemplairen van middeleeuwsche boekdrukkunst ziet, waaronder getijde- en kerkboeken, die Frederik III aan zijn bloedverwanten schonk.

Uit de bibliotheek van keizer Maximiliaan ziet men eveneens prachtige exemplaren, zooals het gebedenboek voor den hertog van Sforza uit het jaar 1470. Deze verlichte en ook in onze geschiedenis gunstig bekende vorst was bevriend met Albrecht Durer en een verzamelaar van den eersten rang. Aan den muur ziet men in lange rijen 's Keizers Ehrenpforte, d. w. z. 126 houtsneden van Durer met tafereelen uit Maximiliaan's leven. Iets verder schetsen en proefdrukken uit den Weiskönig, een exemplaar van den grooten Triomftocht, een dito van het « Ambraser Heldenbuch · met het oudste handschrift der Goedroensage ; een visschersboek met miniaturen die er als Japaansche illustraties uitzien, een allegorisch gedicht « Vom Siege des Adlers » van Curialo d'Ascoli, en verlucht met heerlijke miniaturen van Guilio Clovio. Wie zich voor mooie boekbanden en autografen van keizers en koningen interesseert, zal hier veel van zijn gading vinden, daaronder een door paus Pius II geschreven geschiedenis van het Huis Oostenrijk en een handschrift van Torquato Tasso's Bevrijd Jerusalem.

N. Rt. Ct.

NIEUWE UITGAVEN

De Nederlandsche Renaissance-dichter Jan van Hout, door Dr. J. PRINSEN J. Lzn. — Amsterdam, 1908. 8°.

Volgens Dr. August Vermeylen (1) zou Jonker Jan van der Noot de belangwekkendste figuur onzer Vroeg-Renaissance zijn geweest. Toch niet hij zoo heel alleen, betoogt Dr. R. Jacobsen (1) : met en naast hem dient inderdaad Karel van Mander te worden genoemd.

Thans echter verzoekt Dr. J. Prinsen J. Lnz. ons deze eereplaats aan den Leidschen stadssecretaris Jan van Hout toe te kennen, daar deze « het meest eigen per-

(1) Dr. AUGUST VERMEYLEN : *Het Leven en de Werken van Jonker Jan van der Noot.* Antwerpen, 1899.

(1) Dr. R. JACOBSEN. *Karel van Mander,* Rotterdam, W. & J. Brusse, 1906.

soonlijkheid geopenbaard heeft en daardoor het best den geest van de periode, die men dan met Renaissance aanduiden wil », vertegenwoordigt.

Het klaarste gevolg van die competitie is dat de trits Coornhert, Visscher en Spieghel, die tot voor korten tijd nog golden als de inluiders van onze Gouden Eeuw, wat achteruit in de schaduw is gaan staan, terwijl een nieuw driemanschap, maar ditmaal niet uit drie Hollanders, doch uit twee Zuid-Nederlanders en één Noord-Nederlander bestaande, meer naar voren is getreden en in 't voller licht.

Als symbool acht ik het driemanschap van der Noot, van Mander en van Hout verkieslijker boven het eerste en oudste. Het vertegenwoordigt voortreffelijk den tijd ; het schijnt nauwer en juister den werkelijken gang der gebeurtenissen te verbeelden en daarmeê overeen te stemmen.

De Vlaming (Brabander) die wel in ontevredenheid rond zwierf, doch nimmer vaarwel zei aan zijn geboortestreek, maar, integendeel, er bij elke gunstige gelegenheid terugkeerde ; die, van adellijke afkomst zijnde, overal waar hij kwam, toch, benevens de bescherming en de voorspraak der hoogstgeplaatsten, omgang en verkeer zocht met de inheemsche kunstenaars ; die aan zijn trots op die adellijke afkomst den echt renaissancetrots op zijn geboortestreek wist te paren, zoodat hij zich telkens en telkens op zijne hoedanigheid van « Patricius van Antwerpen » beroemde, even als Joachim du Bellay zich « Angevin » of Olivier de Magny zich « Quercinois » noemden.

Carel van Mander, uit het kleine dorp Meulebeke, die na en met zoovele anderen uitwijkt om zich voorgoed metterwoon in het Noorden te vestigen ; aldaar teenemaal zijn geboortestreek vergeet en alleen maar leeft voor en in zijn nieuwen werkkring : zijn letterkundige kamer, staande boven noch buiten de geringere luidjes en de kleine burgerij die er het gros van uitmaken, al houdt hij vooral aan met de meest ontwikkelden onder hen, de — Fransche — schoolmeesters, de schilders en graveerders — wier invloed op de ontwikkeling der literatuur in de XVIe eeuw tot nu toe geen grondig onderzoek heeft ondergaan, al zou uit het voorwerk van menig XVIe en begin XVIIe eeuwsche druk, en niet het minst uit den *Nederduytschen Helicon*, blijken dat deze nu juist niet zoo onbelangrijk is geweest.

In van Mander, inderdaad, leefde het streven naar den nieuwen tijd. Eerst onbewust, doch met hoe langer hoe meer bewustheid ging hij naar het nieuwe toe. Een sprankel van het Renaissance-licht blocide in hem ; een sprankel maar, die echter steeds levendiger werd en bedrijviger, doch nooit gedijde tot den zeer klaren en zuiveren gloed die in den waren dichter brandt.

Hij was bedrijvig en ijvervol. Maar 't faalde hem aan innerlijke kracht. Hij was te lâât naar Holland gegaan ; en, daarbij, hij kwam uit Meulebeke. In zijn jeugd, in het vlaamsch dorpje, had hij niets dan rederijkerij gekend, beleefd, gesmaakt. Hij zelf had er aan meêgedaan, nog na zijn terugkomst uit Italië. Dan dreef zijn neiging voor het nieuwe hem naar Gent. Lucas de Heere lei er de kiemen der bewustwording in hem. Maar Lucas de Heere zelf was niet zoo levenskrachtig — niet levenwekkend ; van Mander niet zoo vlug van geest, niet zoo ontvankelijk, dat de minste aanraking zijn geestelijke vermogens in werking stelde. Langzamerhand zou dit gaan. Maar nu toch zag hij den weg in dien hij te volgen had. Doch zich geheel en al uit de rederijkerij ontpoppen, kon hij niet meer ; te diep en te echt had hij er ingezeten. Te zwak was ook zijn poëtisch vermogen. Maar voor het nieuwe ging hij ijveren, zelf maar half een mensch van den nieuwen tijd. Zijn beste ik streefde en poogde, maar telkens stond het andere, bij 't volvoeren, in den weg, en liet alleen maar het half lukken toe.

Van Mander is de werkbie onzer Renaissance geweest : zeer invloedrijk in zijn kring : 't kunstlievend volk en wat er even boven staat, de aan kunst doende volksman, de burger-dichter der letterkundige kamers, de genre-schilder, de graveerders. En op hen, en dus ook op den ontwikkelingsgang der literatuur, is van Mander's invloed groot en gevoelig geweest.

Grooter en gevoeliger dan die van jonker van der Noot. Maar die is nu volkomen nul geweest. Daaraan heeft heel zeker in groote mate schuld de zonderlinge wijze waarop van der Noot zijn poëtische werken uitgaf. Voor hunne verspreiding was die allerminst bevorderlijk ! Maar ook heeft daaraan schuld het feit dat van der Noot boven en buiten zijn omgeving stond. In hem leefde en trilde *zuiver* zijn tijd. In hem zinderde hij. Hij kwam niet langzaam in hem, als bij van Mander, noch was in hem met een hoogere kultuur binnengeslopen, als bij Jan van Hout. Zoodra hij sprak, sprak hij nieuw. Wat er nog aan rhetoriek aan zijn vers kleeft, dát juist is het aangeleerde, de vrucht van de lektuur der vroegere poëten. De tijdsgeest leeft in hem, verheft hem boven den tijd. Van groei en wording heeft hij niets bemerkt, hij was van den aanvang aan « geworden » en volgroeid. Met theoriën hield hij zich niet bezig — voor iets nieuws ging hij niet ijveren, 't oude was hem als 't ware onbekend. Hij was de vlinder. Hij speelde en vermeidde zich. Hij kòn geen invloed uitoefenen. Hij kon alleen maar genot verschaffen. Toen hij zweeg, zweeg de Renaissance weêr voor ettelijke jaren in Zuid-Nederland. En met een schijn van recht mocht Ymmeloot, jaren later, denken dat hij in de wieg was gelegd om onze poëtiek te « reformeeren » en te brengen op de rechte baan.

Vèr dus, dunkt me, staat van der Noot, als dichter, boven van Mander, — verder nog boven van Hout, die allerminst een waar en echt dichter mag genoemd worden.

Neen, waarlijk, van Hout is geen dichter, ten minste voor zoover zijn verloren geraakt werk beantwoordde aan wat tot ons is gekomen. Maar hij is op en top een Hollandsch Humanist.

Een Hollander is hij, en van den echten stempel : praktisch tot in het minste détail. Gewonnen en geboren in de Universiteitsstad Leiden, als zoon van een aanzienlijk lakenwever, werd hij opgebracht en opgevoed in een huiselijken kring waar poëzie en kunst en voorname wellevendheid in eere waren gehouden. Van jongs af aan schijnt hij neiging tot het zinnelijke en het stoffelijke te hebben getoond. Onder meer, van een goede tafel was hij niet afkeerig ; « zuyvere puyre wyn » stak hem lang niet tegen. Een heerlijk was dus, waarop de stempel van den nieuwen tijd zich prachtig kon afdrukken. En dit kon op des te gemakkelijker en in zekeren zin verhevener wijze, daar van Hout, nadat hij secretaris der stad was geworden, bij de oprichting der Hoogeschool ook tot secretaris van curatoren werd benoemd. Zoodat de vervulling van beide ambten hem — al had hij niet uit eigen aard daartoe de lust gevoeld — noodzakelijk in druk verkeer bracht met wat de stad aan aristocratische en geletterde burgers en de Universiteit aan uitmuntende professoren telde : dus met het levend en ageerend humanisme.

Onder invloed waarschijnlijk van dezen kring van vrienden en bekenden, waarin hij zich overigens op grond van eigen karakter van meet af thuis bevond, vermooit en veredelt zich zijn aangeboren werkdadigheid en kracht tot de diepgevoelde begeerte om alles wat tot zijn ambten en zijn levensbetrachtingen behoorde, te ordenen en te regelen, en 't wilde en ongebreidelde in en buiten hem te dwingen binnen de perken van tucht en vaste verhoudingen : 't Epicurisme der Renaissance. Daarvan geven zijn brieven aan zijn neef Orlers, den lateren burgemeester van Leiden, de besliste getuigenis. Ook zijn « Generale onderrechtingen voor de clercken » der stadssecretarie, zijn merkwaardige bemoeiingen tot beteugeling der bedelarij binnen Leiden, zijn « onsympathieke » politie-verordeningen, zijn ijver om het Leidsch archief op orde te brengen : een model-inrichting voor den tijd.

Niets ten andere — en 't werk van den heer Prinsen betoogt het voortreffelijk — wat zijn stad of ambt betrof, liet hem onverschillig. Arbeidzaam als geen, hield hij zelf op alles toezicht : en 't vermoeden ligt voor de hand dat hij alles ook naar eigen zin en wil wist te drijven of te keeren.

Werklustig was hij — en weetgierig. In de cijferkunst was hij t' huis. Een historicus toonde hij te zijn. Met wis- en sterrekunde hield hij zich onledig. Ook voor taalstudie « in 't bijzonder voor d

ontluikende germanistiek » had hij liefhebberij.

Man van de daad, en praktisch aangelegd, overal handelt hij doortastend. Opvliegend, ondanks zijn rustigen aard, een enkele maal treedt hij heftig op — als in zijn betoog « Aan het gezelschap », zijn uitval tegen de rederijkers.

Overal hing hij 't nieuwe aan. Uit al zijn daden en schriften spreekt de Renaissance-geest. Maar 't liet hem toch, zou men zeggen, onverschillig hoe en langs welken weg de nieuwe tijd zijn intrede in de gemeenschap zou vieren.

Voor van Mander kon dit alleen geschieden door de kunst. Van der Noot kon dit weinig schelen : hij was de dichter, en dit te zijn voldeed hem. Niet hij zou, schepene van Antwerpen, eraan gedacht hebben tot in het kleinste detail den werkkring der stadsklerken te regelen!

Van de poëzie had van Hout dan ook niet het hooge en overheerschend gevoel dat de Brabantsche jonker er van had. Voor van der Noot is de poëzie het goddelijke op aarde; voor van Hout is zij en blijft zij humaan, blijft zij een tak van het menschelijk kunnen, waarin, zooals in al het overige, het sap van het nieuwe leven diende te worden gespoten. Hij beoefent de dichtkunst gelijk hij zich oefende in de cijferkunst. 't Eene was hem niet méer waard dan het andere. Integendeel, van het nut der poëzie is hij niet zoo overtuigd. In zijn laatsten wil bekent hij zelfs « rondelicken schult » : « tzoet gesang der vleyende meerminnen (heeft hij) wat te veel gehoors gegeven ende niet weynich tijts, die nuttelycker tot ernstige zaecken ware besteet geweest verquist! »

Een Renaissance-gevoel is dit, bij een dichter, allerminst — wel : 't realistisch oordeel van een humanist. En dit vooral was dus van Hout. Een waar en echt dichter echter niet. Alleen een dilettant, een superieur liefhebber van het leven en van wat het leven moois en aangenaams aanbiedt. Wat hij in een vreemde taal schoons had genoten, vertaalde hij soms. Dit was hem een nieuw genot. Anders moest een buiten hem gelegen oorzaak tot het maken van een vers of spel gelegenheid geven : een eetmaal onder vrienden, een openbaar feest, een bladzijde in een « vrundbouc ». Eigen gevoel gaf tot daadwerkelijk handelen aanleiding, en uitte zich als het ware nooit in een vers. Fantaisie en gevoel zijn dan ook in van Hout's gedichten afwezig : alleen een soms warmer realisme geeft er zich in lucht. Van Hooft noch Vondel is hij de voorlooper : van Huygens misschien wel en van allen die door een vernuftig-realistisch trekje, en een warm-rustige toon een anders maar droog en uiterlijk-geconstrueerd vers of spel wisten te veraangenamen.

Maar een *veelzijdig* humanist is hij geweest, een krachtig en sober proza schrijvend. De *geest* der Renaissance vertegenwoordigt hij in het driemanschap van der Noot, van Mander en van Hout : de Renaissance-geest in zijn algemeenheid, de Renaissance-geest in zijn breedsten omvang, in heel zijn bewustheid, in zijn gezondheid en zijn kracht. De Renaissance-geest die niet speciaal in poëzie en kunst zich vertoont als een mooië bloem — maar die alles wat leeft en roert verlevendigt en krachtig maakt.

Als mensch staat dus van Hout het hoogst. Uitmuntend heeft Dr J. Prinsen J. Lzn dit in zijn werk getoond. Maar ongelijk had hij misschien zijn boek te noemen : De Renaissance-*dichter* Jan van Hout. Onze Renaissance-*dichter* is Jonker Jan van der Noot. De vertegenwoordiger der Renaissance-geest : Jan van Hout. Maar Karel van Mander heeft dan toch nog het meest invloed gehad op de ontwikkeling onzer literatuur.

Halle-bij-Brussel.

F. V. Toussaint.

TAFELS

INHOUD

Blz.

BOELE VAN HENSBROEK, P. A. M. Over eene bibliografie der Nederlandsche geschiedenis 216
BRINKERINK, D. A. Geschiedenis der boekerij in de Westerkerk te Enkhuizen 149, 223
BURGER JR., C. P. Zestiendeeuwsche Pamfletschrijvers 29
» Een merkwaardige civilité-druk van Ameet Tavernier. . . 88
» Toch iets nieuws over het Oera Lindabok 94
» Oude Hollandsche zeevaart-uitgaven. 118
» Nachtegaal-pamfletten van Ellert de Veer 158
» Oude Hollandsche zeevaart-uitgaven. 245
CAULLET, G. De gegraveerde, onuitgegeven en verloren geraakte teekeningen voor Sanderus' « Flandria Illustrata » 3, 53, 101, 162
DUYSE, FLORIM. VAN. Een Antwerpsche muziekdruk van 1563 197
EEKHOFF, J. T. Nog iets nieuws over « Thet oera linda bok » (met naschrift van C. P. Burger jr) 237
ENSCHEDÉ, J. W. De drukpersafbeeldingen in Ampzing en Scriverius 1628 . . 265
GRIETENS, J. Een « Antigone van Cornelis van Ghistele 67
KRUITWAGEN, P. FR. BON. Plantin's lettercorps « Glose de Messel » 22
» De Karthuizer Martinus van Schiedam en zijn ondergeschoven werkje « De Spiritualibus Ascensionibus » 276
LE CLERCQ, L. Het boek van het broederschap te Halle. 262
LOEFFLER, DR. K. Schrift- en boekwezen bij de broeders des gemeenen levens. 138
MONTAGNE, V. A. DELA. Een onbekende druk van Hugo Janssoen van Woerden (1497). 221
» De van Ghelens te Weenen 287
REDACTIE. Tot den lezer 1
SABBE, M. Het leven ende den cours der studenten 75
VERDEYEN, DR. R. De eerste druk van Johannes Froben (1491) 92
V(ERHEYDEN), P. Boekbanden 40
» Uitgaven van Cornelis van den Kerckhove 91
» Pauwel van Solt, boekdrukker te Antwerpen 1540-'42 . . . 274
WILLEMS, DR. A. Lodewijk Elsevier's geboortejaar 73
WILLEMS, AZ., LEON. Over eene Gentsche uitgave van de Historie van Malegijs 269
WILS, J. Den Spiegel der Ioncheyt 48

VARIA :

Zie : Burger jr, C. P., Dela Montagne, V. A., Verdeyen, Dr. R., V(erheyden), P.

KRONIEK :

Mededeelingen over Bibliotheken 51, 191, 289
Nieuwe uitgaven 289
Mengelingen 96, 195

REGISTER OP DE KRONIEK

Mededeelingen over bibliotheken

Blz.

Amsterdam. Bibliotheek van het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen Catalogus. (J. W. Enschedé). 193
Antwerpen. Koninkl. Academie van Schoone Kunsten . . 51
» Museum Plantin-Moretus 51
» Stadsboekerij 51
Antwerpen. Volksbibliotheken . . 51
Groningen. Universiteits-bibliotheek. 52
Haarlem. Stadsbibliotheek 191
Leeuwarden. Vereeniging Openbare Bibliotheek en Leeszaal 192
Luik. Universiteits-bibliotheek. . . 52
Weenen. Hofbibliotheek. 289

Nieuwe uitgaven

Dr. J. Prinsen J. Lzn. De Nederlandsche Renaissance-dichter Jan van Hout. Amsterdam, 1908. (Door F. Toussaint) 289

Mengelingen

Blz.

Prijscatalogi 96
Openbare Leeszalen 97
British Society of Franciscan studies; uitgaven 99
Shakespeare-verzameling van Lord Howe. Veiling 100
Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis.—Prijsvraag. 195

PLATEN EN FACSIMILE'S

Blz.

Facsimile (I) uit het *Missale ad verum ecclesie Trajectensis ritum*, Antv., Henr. Petri Middelburgensis, 1540 26
Facsimile (II) uit dezelfde uitgave. . 27
Boekbanden uit het Deensch Museum voor kunstnijverheid, te Kopenhagen 43, 44, 45, 46, 47
Het kasteel van Zulte, naar eene teekening van du Plouich 67
Titelblad van *Eene Tragedie ghenaemt Antigone* (1555) 70
Titelblad van *Die Historie vanden ouden Tobias* 88
Facsimile's uit de *Biblia integra*, van Joh. Froben (1491) 92, 93
Fragment van de titelprent van Het Licht der Zeevaart (1608) . . . 122
Een les in de zeevaartkunde (uit het zelfde werk) 123
Zuidzijde van de Westerkerk te Enkhuizen 150
In de boekerij der Westerkerk te Enkhuizen 152
Beeltenis van Antonius Sanderus . . 164
Beeltenis van Bernardus Paludanus. 234
Persafbeelding in Scriverius' *Lauwercrans*. Haerlem, Adriaen Rooman, 1628 266
Schetsteekening van een houten handpers door Pieter Saenredam, 1628 . 267
Drukkerij-afbeelding naar Saenredam door v. d. Velde 200
Schetsteekening van Saenredam. . 261

MEDEWERKERS

P. A. M. Boele van Hensbroek.
D. A. Brinkerink.
C. P. Burger, jr.
G. Caullet.
L. Le Clercq.
Flor. van Duyse.
J. T. Eekhoff.
J. W. Enschedé.
J. Grietens.
P. Fr. B. Kruitwagen.
K. Loeffler.
V. A. Dela Montagne.
Maurits Sabbe.
F. Toussaint.
R. Verdeyen.
P. Verheyden.
A. Willems.
L. Willems Az.
J. Wils.